

NİZAMİ QAFAROV

**AZƏRBAYCANIN AQRAR-SƏNAYE
KOMPLEKSİ: FORMALAŞMASI VƏ
DAVAMLİ İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ**

**Ali məktəblərin magistratura pilləsində
təhsil alanlar üçün dərs vəsaiti**

**“Kooperasiya” nəşriyyatı
Bakı – 2024**

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin Elmi Şurasının - 28 noyabr 2024-cü il tarixli iclasının qərarı ilə (protokol № 02) çapa tövsiyə edilmişdir.

Elmi redaktor: **Bəyalı Xanlı oğlu Ataşov** - Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin Elm və innovasiyalar üzrə prorekroru, iqtisad elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi

Rəyçilər: **İslam Hacı oğlu İbrahimov** - Bakı Biznes Universitetinin professoru, iqtisad elmləri doktoru, professor, Əməkdar kənd təsərrüfatı işçisi

Məhərrəm Cəlal oğlu Hüseynov – Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin Aqrar iqtisadiyyat fakültəsi “Maliyyə və mühasibat” kafedrasının müdiri, iqtisad elmləri doktoru, professor

Akif Həməzə oğlu Vəliyev - Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin doktorantura və elmi-təşkilati işlər bölməsinin rəhbəri, iqtisad elmləri doktoru.

Nizami Cəlal oğlu Qafarov. “Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksi: formalaşması və davamlı inkişaf problemləri”. Dərs vəsaiti. Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 2024, 464 səh.

Dərs vəsaitində Azərbaycan Respublikasında aqrar iqtisadiyyatın nəzəri və metodoloji əsasları işıqlandırılır, bazar münasibətləri şəraitində aqrar-sənaye istehsalının inkişaf vəziyyəti, habelə aqrar sahədə idarəetmə formalarının təkmilləşdirilməsi yolları göstərilir. Kitabda, həmçinin ölkədə aparılan müasir aqrar siyasətin elmi-metodoloji və makroiqtisadi əsasları, aqrar-sənaye kompleksinin resurs potensialı və onun funksional-komponent strukturu araşdırılır, sahəvi aqrar-sənaye yarım-kompleksləri və onların fəaliyyətinin səmərəliliyi dəyərləndirilir, kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Müəllif tərəfindən kənd təsərrüfatı sahəsində dövlətin mövcud bazar siyasətinin və bazar münasibətlərinin inkişaf meyillərinin, eləcə də aqrar sahədə mülkiyyət münasibətlərinin və idarəetmə formalarının təkmilləşdirilməsi, davamlı inkişaf şəraitində ekoloji kənd təsərrüfatının təşkilati-hüquqi təminatının yaxşılaşdırılması yollarının, rəqəmsal iqtisadiyyata keçid dövründə kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi strategiyasının işlənilib hazırlanmasının araşdırılması da diqqətçəkən məqamlardandır. Əsər iqtisad yönümlü universitetlərinin tələbələri və müəllimləri, həmçinin aqrar-sənaye istehsalı mütəxəssisləri üçün nəzərdə tutulub.

Q $\frac{0503229412-224}{124-2024}$

© “Kooperasiya” nəşriyyatı - 2024
© Nizami Qafarov

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	7
I BÖLMƏ. AQRAR İQTİSADİYYATIN NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI	12
1.1. Aqrar iqtisadiyyat, onun məzmunu və vəzifələri	12
1.2. Aqrar iqtisadiyyatın nəzəri-metodoloji əsasları	17
1.3. Aqrar iqtisadiyyatın iqtisadi səmərəliliyinin meyarları və fəaliyyət göstəriciləri.....	27
II FƏSİL. MÜASİR AQRAR SİYASƏTİN ELMİ- METODOLOJİ VƏ MAKROİQTİSADİ ASPEKTLƏRİ	35
2.1. Müasir mərhələdə aqrar siyasətin makroiqtisadi əsasları ...	35
2.2. Aqrar tənəzzül və ondan çıxış yolları	44
2.3. Aqrar islahat və onun aqrar-sənaye kompleksinin inkişafına təsiri.....	48
2.4. Aqrar islahat və kooperativ hərəkətinin inkişafı	51
III FƏSİL. AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİNİN RESURS POTENSİALI	68
3.1. Əhali və əmək resursları	68
3.2. Təbii ehtiyatlar və onlardan istifadə.....	75
3.3. Torpaq ehtiyatları və onlardan istifadə	80
3.4. Meşə ehtiyatları.....	91
3.5. Su ehtiyatları, onlardan istifadə	95
IV FƏSİL. AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİ VƏ ONUN FUNKSIONAL – KOMPONENT STRUKTURU	106
4.1. Aqrar-sənaye komplekslərinin formalaşmasının xüsusiyyətləri	106
4.2. Kənd təsərrüfatı.....	109
4.3. Bitkiçilik sahələri	114
4.4. Heyvandarlıq sahələri	132

4.5. Qida sənayesi.....	148
4.6. Əhalinin ərzaq təminatı	155

**V BÖLMƏ. SAHƏVİ AQRAR-SƏNAYE
ALTKOMPLEKSLƏRİ VƏ ONLARIN FƏALİYYƏTİNİN
SƏMƏRƏLİLİYİ..... 165**

5.1. Sahəvi aqrar-sənaye yarımkomplekslərinin formalaşmasının xüsusiyyətləri.....	165
5.2. Bitkiçilik-sənaye yarımkompleksləri	167
5.3. Heyvandarlıq – sənaye yarımkompleksləri	176
5.4. Hidromeliorasiya və aqrokimyəvi yarımkomplekslər.....	181

**VI BÖLMƏ. KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALININ
İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİ 185**

6.1. Kənd təsərrüfatında mexanikləşdirmə və elektrikləşdirmə	185
6.2. Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi və investisiyalar	190
6.3. Kənd təsərrüfatı istehsalının yerləşdirilməsi və ixtisaslaşması.....	196

**VII FƏSİL. KƏND TƏSƏRRÜFATI SAHƏSİNDƏ
BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ 203**

7.1. Dövlətin bazar siyasəti	203
7.2. Kənd təsərrüfatında bazar münasibətləri.....	212
7.3. Aqrar-sənaye kompleksinin inkişafının tənzimlənməsinin dövlət və bazar mexanizmləri.....	226

**VIII FƏSİL. AQROTEXNOPARKLARIN
FORMALAŞMASI VƏ FƏALİYYƏTLƏRİNİN
TƏŞKİLİ..... 236**

8.1. Aqrar-sənaye kompleksində aqrotexnoparkların formalaşması və fəaliyyətinin nəzəri əsasları	236
--	-----

8.2. Aqro-sənaye kompleksində aqrotexnoparkların fəaliyyətinin öyrənilməsinə metodiki yanaşmalar	246
8.3. Texnopark birləşmələrinin xarici təcrübəsi.....	254
8.4. Aqrotexnoparkların formalaşması və fəaliyyətinə konseptual yanaşmalar	260
8.5. Aqrotexnoparkların iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqənin təşkilati-idarəetmə mexanizmi	264
8.6. “İstehsal-təhsil-elm” sistemində aqrotexnoparkların yaradılmasının təşkilati-iqtisadi modeli.....	274
8.7. Azərbaycanda aqroklaster subyektlərinin və aqroparkların formalaşması və inkişafı istiqamətləri.....	277

IX FƏSİL. AQRAR SAHƏDƏ MÜLKİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİNİN VƏ İDARƏETMƏ FORMALARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

9.1. Özəl təsərrüfat formalarının inkişafı	280
9.2. Kollektiv təsərrüfatların islahatlaşdırılması	285
9.3. Torpaq və əmlak mülkiyyəti münasibətlərinin islahatı... ..	291
9.4. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının qiymətləndirilməsi	293

X BÖLMƏ. AQRAR SAHƏDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ VƏ ONUN STİMULLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ.....

10.1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının nəzəri və təkamül əsasları.....	296
10.2. Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafı və stimullaşdırılması üçün təşkilati- iqtisadi şərait.....	308
10.3. Sahibkarlığın inkişafının və dövlət dəstəyinin təşkilinin nəzəri və metodoloji prinsipləri	325
10.4. Təşkilati-iqtisadi şəraitin və sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması mexanizminin formalaşdırılması.....	337

XI BÖLMƏ. DAVAMLI İNKİŞAF ŞƏRAİTİNDƏ EKOLOJİ KƏND TƏSƏRRÜFATININ TƏŞKİLATI-İQTİSADİ TƏMİNATI.....	340
11.1. Azərbaycanda ekoloji kənd təsərrüfatının zəruriliyi və onun ilkin şərtləri	340
11.2. Ekoloji kənd təsərrüfatının həyata keçirilməsində xarici təcrübə	364
11.3. Ekoloji kənd təsərrüfatına institusional dəstəyin xüsusiyyətləri	370
11.4. Ekoloji kənd təsərrüfatının iqtisadi təhlilinin metodoloji aspektləri	375
11.5. Ekoloji kənd təsərrüfatının iqtisadi alətləri	384
12.1. Kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinin mahiyyəti və iqtisadi məzmunu konseptual problem kimi	399
12.2. Kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsində xarici təcrübə	409
12.3. Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid dövründə kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinin konseptual modeli.....	419
12.4. Yerli kənd təsərrüfatının texnoloji və rəqəmsal modernləşdirilməsinin hazırkı vəziyyəti	432
12.5. Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid şəraitində kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi strategiyasının hazırlanması	437
NƏTİCƏ.....	450
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	456

GİRİŞ

Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksi iqtisadiyyatın maddi istehsal sistemində, ölkə iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsində, əhalinin həyat səviyyəsinin və maddi-rifah halının yüksəldilməsində ən mühüm rol oynayır. Bəşəriyyət ilk növbədə ona görə mövcuddur ki, o, kənd təsərrüfatını inkişaf etdirir, onun əsas funksiyası insanları ərzaqla təmin etməkdir, onsuz həyat yoxdur - yaşaya, yarada və işləyə bilməzsən.

Hər birinizə məlum olduğu kimi, aqrar-sənaye kompleksinə bir-birilə qarışılıqlı əlaqə və asılılığa malik olan, biri digərini tamamlayan, vahid məqsədə xidmət göstərən istehsal və xidmət sahələri sistemidir.

İnsanların sağlamlığı, əmək məhsuldarlığı və təsərrüfat fəaliyyəti əhalinin ərzaq təminatı səviyyəsindən asılıdır. Buna görə də dünyada iqtisadiyyatında aqrar-sənaye kompleksinin inkişafına və əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatı problemlərinə çox böyük diqqət yetirilir.

Ötən əsrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının aqrar-sənaye sektoru çox çətin iqtisadi şəraitdə inkişaf etmişdir. Qondarma Oktyabr Sosialist İnqilabından sonra Kommunist Partiyasının və Sovet hökumətinin siyasəti torpağın, mülkiyyətin və xüsusi mülkiyyətin tam milliləşdirilməsinə, mülkədar və kəndli təsərrüfatlarının ləğvinə, onların kollektivləşdirilməsinə, istehsalın maksimum ictimailəşdirilməsinə, kəndlilərin konsolidasiyasına yönəlmişdi.

İqtisadiyyatın aqrar-sənaye sektoru isə dövlət idarəçiliyinin və planlaşdırmasının subyektinə çevrilmişdir. Lakin partiya və hökumətin tez-tez könüllü qərarları çox vaxt təsərrüfatların kənd təsərrüfatının inkişafına yönəlmiş bütün söylərini puça çıxarırdı. Ölkədə daim ərzaq qıtlığı yaşanırdı. Ən çox istismara məruz qalan kəndli ən aşağı əmək haqqına malik idi ki, bu da işçi qüvvəsinin təkrar istehsalını təmin etmirdi, o, ictimai iqtisadiyyatın inkişafında, əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının sabit artımında

maraqlı deyildi ki, bu da daimi iqtisadi cəhətdən, demək olar ki, müdafiəsiz qaldı. Aqrar-sənaye sektorun işçiləri ancaq məhsullarının bir hissəsini bazarda sata bildikləri üçün mövcud idilər. İstehsal xərclərini müəyyən qədər ödəyən alışı qiymətlərinin tətbiqi keçən əsrin 60-cı illərinin ikinci yarısından başlayaraq daha səmərəli idarə etməyə, istehsalı daim artırmağa və tədricən sadə təkrar istehsaldan təkmil təkrar istehsala keçməyə imkan verdi.

Bununla belə, əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalının sabit artımını təmin etmək üçün hələ də kifayət qədər əmanətləri yox idi. Hidrotexniki meliorasiyanın inkişafı, kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi və ixtisaslaşdırılması, onun sənaye əsaslarına keçirilməsi, aqrar-sənaye kooperasiyasının, şaquli və üfüqi kooperasiyanın inkişafı üzrə Dövlət proqramları aqrar-sənaye məhsullarının istehsalının əhəmiyyətli artımını təmin etsə də, onun ehtiyaclarının illik artımını getdikcə üstələyirdi. Dövlət hər il 1-2 milyon ton taxıl almağa məcbur oldu. Eyni zamanda əkinçiliyin durmadan inkişaf etdiyi dövlətlər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artıraraq dünyanın ərzaq bazarlarını fəth etdilər.

Keçən əsrin 80-ci illərində iqtisadiyyat durğunlaşdı, bu, on ildən sonra böhran vəziyyətinə çevrildi. Maddi-texniki təchizat sistemi pisləşdi, kolxozlarla sovxozlar, onlarla sənaye müəssisələri arasında iqtisadi əlaqələr mürəkkəbləşdi, parçalanma və ixtisassızlaşma prosesləri güclənməyə başladı ki, bu da ilk növbədə iri kənd təsərrüfatı müəssisələrinin iqtisadi əməkdaşlıq və aqrar-sənaye inteqrasiyası kontekstində inkişaf edən iribuynuzlu mal-qara yemi kompleksləri, quşçuluq zavodları, istixana və tərəvəz fabrikləri, təsərrüfatlararası qarışıq yem zavodları, tikinti təşkilatları, digər təsərrüfatlararası müəssisə və birliklərin təşkilatlanmamasında özünü göstərdi, səksəninci illərdə böhrandan əvvəlki vəziyyətə çevrildi və bu, özünü daha çox aqrar-sənaye istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin azalmasında göstərdi. Sovet hökuməti və Kommunist Partiyası iqtisadiyyatın aqrar sektorunda vəziyyətə münasibət bildirməli idi. Sov.İKP-nin XXVII qurultayında, XIX Ümumittifaq Partiya

Konfransında və Sov.İKP MK-nın mart (1989-cu il) Plenumunda iqtisadiyyatın aqrar sektorunun inkişafının yeni proqramı işlənib hazırlanmışdır. Aqrar siyasət dövlət idarəçiliyinin və planlaşdırılmasının rolunun artırılmasına, təsərrüfat uçotunun və özünümaliyyələşdirmənin həyata keçirilməsinə əsaslanmalı idi. Bununla belə, əhəmiyyətli dövlət subsidiyaları olmayan çoxlu sayda aşağı gəlirli və zərərli kolxoz və sovxozlar öz iqtisadiyyatlarını genişləndirilmiş əsaslarla inkişaf etdirə bilmədilər. İnzibati-amirlik sistemi, idarəetmənin mülayim mərkəzləşdirilməsi, ittifaq respublikalarının hüquqlarının məhdudlaşdırılması, sosial inkişafın obyektiv qanunlarına və qanunauyğunluqlarına, bazar iqtisadiyyatına malik sosial-iqtisadi inkişaf ölkələrinin təcrübəsinə məhəl qoymamaq, dövlət rəhbərliyinin iqtisadiyyatdakı vəziyyətə qiymət verə bilməməsi onun tam iflasa uğramasına səbəb oldu.

Azərbaycan keçmiş SSRİ-dən balanssız, struktur cəhətdən natamam, deformasiyaya uğramış, texniki cəhətdən geri qalmış, iqtisadi cəhətdən aşağı səmərəli təsərrüfat kompleksini, xüsusən də onun dövlət və qondarma kollektiv mülkiyyət formasına əsaslanan, kəndli, onun tam qanunsuzluğu və istehsalın nəticələrinə maddi maraqsızlığı, tam struktur cəhətdən yenidən qurulmasını və islahatlar tələb edən son dərəcə aşağı əməkhaqqına malik aqrar sektorunu miras qoymuşdu. 1990-cı illərin əvvəllərində SSRİ-nin dağılmasından sonra onun bütün respublikalarını qlobal iqtisadi böhran bürümüşdü. Bu, kənd təsərrüfatı və sənaye istehsalının tənəzzülündə, bütün təsərrüfat kompleksinin deformasiyasında, aşağı rentabelli və zərərli müəssisə və təsərrüfatların sayının artmasında, bütün təsərrüfat kompleksinin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin azalmasında özünü göstərirdi. Bütün maliyyə-kredit sistemi əhəmiyyətli dərəcədə deformasiyaya uğradı, valyuta dəyərsizləşdi, inflyasiya inkişaf etdi, maaşlar azaldı, əhali yoxsullaşdı.

İqtisadiyyatın aqrar-sənaye sektorunda böhran ən böyük miqyas aldı. Sənaye istehsal vasitələrinin (traktorlar, kombaynlar, kənd təsərrüfatı maşınları və avadanlıqları), əmək məhsullarının (mineral

gübrələr, kimyəvi meliorasiya vasitələri, pestisidlər və herbisidlər, yanacaq-sürtkü materialları və digər materiallar) qiymətlərinin min dəfə artması təsərrüfatları bu sahədən kənd təsərrüfatının intensiv inkişafının ekstensiv yoluna, istehsalın azaldılması, kapital, material, enerji və əmək tutumlu istehsal növləri, mövcud iqtisadi şəraitdə ən ucuz olan təsərrüfat növləri üzrə yenidən ixtisaslaşdırmağa keçməyə məcbur edib. Eyni zamanda belə bir vəziyyət dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinə təhlükə yaradırdı.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının azaldılması və ərzaq məhsulları, onların qiymətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artması və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi xarici ölkələrin Azərbaycanın ərzaq bazarlarına geniş yayılmasına təkan verdi. Bu, iqtisadiyyatın aqrar sektorunda iqtisadi vəziyyəti daha da çətinləşdirdi.

Azərbaycan islahatların aparılmasına, torpağın, əmlakın və daşınmaz əmlakın dövlətsizləşdirilməsinə, müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafına yönəlmiş elmi və aqrar siyasət hazırlamağa məcbur oldu. Söhbət əmtəə-pul münasibətlərinin genişləndirilməsindən, bazar iqtisadiyyatına keçiddən, təsərrüfatlara tam müstəqillik verilməsindən, onlar arasında iqtisadi münasibətlər sisteminin təkmilləşdirilməsindən, aqrar-sənaye inteqrasiyasının, şaquli və üfüqi kooperasiyanın inkişaf etdirilməsindən, istehsalın inteqrasiyası və kombinasiyası, müxtəlif inteqrasiya subyektlərinin formalaşdırılması, aqrar-sənaye məhsulları istehsalının ərazi təşkilinin, kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas növlərinin formalaşma zonalarının və kommertiya istehsalı sahələrinin təkmilləşdirilməsi və bazarın yerli ərzaq məhsulları ilə maksimum doymasından gedirdi.

Aqrar-sənaye kompleksinin struktur yenidənqurulmasının və iqtisadiyyatın aqrar-sənaye sektorunun islahatlarının əsas vəzifəsi onun sürətli inkişafı üçün əlverişli iqtisadi mühitin yaradılmasından ibarət idi. İnvestisiya, maliyyə-kredit, qiymət, renta, proteksionist, gömrük və sığorta siyasətinin təkmilləşdirilməsi iqtisadiyyatın aqrar sektorunda genişlənmiş təkrar istehsalın həyata keçirilməsi üçün ən əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılmasına hesablanmışdı.

Uzun illərdir ki, dövlətimizin müstəqilliyi şəraitində iqtisadiyyatın aqrar sektoru inkişaf edir. Bu müddət ərzində onun gələcək inkişafına yönəlmiş bütöv bir qanunlar kompleksi hazırlanmışdır. Torpağın, əmlakın və daşınmaz əmlakın dövlətsizləşdirilməsi, aqrar islahatlar, yeni formaların inkişafı, iqtisadiyyatın aqrar sektorunun inkişafına yönəldilmiş idarəetmə və digər tədbirlər həm mənfi, həm də müsbət nəticələr verdi. Aqrar elminin, bütün aqrar iqtisadçıların və iqtisadiyyatın aqrar sektorunda çalışan işçilərin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, bazar iqtisadiyyatının qanun və qanunauyğunluqlarını, kənd təsərrüfatının inkişafının xüsusiyyətlərini öyrənmək əsasında aqrar-sənaye kompleksinin daha da inkişaf etdirilməsi yollarını, onun bütün sahələrinin, ayrı-ayrı müəssisələrin və təsərrüfatların sürətli inkişafının yollarını, ehtiyatlarını və imkanlarını tapmağın əsas istiqamətlərini əsaslandırınsınlar. Təklif olunan “Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksi: formalaşması və davamlı inkişaf problemləri” kitabı aqrar iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində müəyyən köməklik göstərə bilər.

Kitab, Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrinin və aqrar universitetlərinin iqtisadiyyat fakültələrinin magistratura pilləsinin tələbələri və müəllimləri, geniş çeşiddə kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri üçün nəzərdə tutulub.

I BÖLMƏ. AQRAR İQTİSADİYYATIN NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI

- 1.1. Aqrar iqtisadiyyat, onun məzmunu və vəzifələri**
- 1.2. Aqrar iqtisadiyyatın nəzəri-metodoloji əsasları**
- 1.3. Aqrar iqtisadiyyatın iqtisadi səmərəliliyinin meyarları və fəaliyyət göstəriciləri**

1.1. Aqrar iqtisadiyyat, onun məzmunu və vəzifələri

İqtisadiyyat elmi maddi istehsalın qanunauyğunluqlarını, insanların siyasi və iqtisadi mənafeələrini, maddi nemətlərin istehsalı, bölüşdürülməsi və istehlakı prosesində onların münasibətlərini, iqtisadi inkişafın regional xüsusiyyətlərini və məhsuldar qüvvələrin ərazi təşkilini (regional iqtisadiyyat) öyrənir. İqtisadiyyat elmi dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edir, onun öz xalqının mənafeyi naminə həyata keçirdiyi elmi əsaslandırılmış tədbirlər məcmusudur. İqtisadi siyasətin mahiyyəti və məzmunu, onun sosial yönümü, təsərrüfat fəaliyyətinə təsir miqyası maddi nemətlərin istehsalına olan tələbatla müəyyən edilir. İqtisadi siyasət iqtisadi islahatların köməyi ilə həyata keçirilir ki, bu islahatların hər biri ölkə iqtisadiyyatında mövcud olan və ya yeni iqtisadi fəaliyyət formalarının tətbiqinə yönəlmiş dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Dövlətin müasir iqtisadi siyasəti bazar iqtisadiyyatının inkişafına, torpağın, əmlakın və daşınmaz əmlakın dövlətsizləşdirilməsinə və özəlləşdirilməsinə, müxtəlif mülkiyyət və idarəetmə formalarının inkişafına, əmtəə-pul münasibətlərinin genişləndirilməsinə və gücləndirilməsinə, milli pul vahidi, ticarətin genişlənməsi, bazarların sənaye və ərzaq məhsulları ilə maksimum doyması, investisiyanın, maliyyə-kreditin, qiymətin, icarənin, verginin, sığortanın, proteksionist siyasətin təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir. Bunun üçün zaman-zaman müxtəlif sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyaları tətbiq edilir.

siyaları hazırlanır, ayrı-ayrı sahələrin sabitləşdirilməsi, resurs potensialından yüksək səmərəli istifadə, sivil sahibkarlıq sisteminin formalaşdırılması və s. proqramlar hazırlanır.

İslahatların uğurunun əsasını insanın bilavasitə iqtisadi maraqları, nizam-intizam, əməyin təşkili, istehsalı və idarə edilməsinin aydın sistemi, siyasətin formalaşması, yığım və istehlak fondlarının formalaşması təşkil edir. Ən son elmi kəşflər, yeni texnologiyaların tətbiqi, informasiya və bazar konyunkturasının proqnozlarının modelləşdirilməsi (tələb və təklif nisbətinin dəyişməsi) hesabına yüksək mütərəqqi dəyişikliklər və rəqabət qabiliyyətinə nail olmaq olar.

Müasir biznesin yüksək təşkil olunmuş və səmərəli fəaliyyət göstərən əmtə istehsalı və sahibkarlıq sistemi kimi bazarın xaos və kortəbii iqtisadiyyatla heç bir əlaqəsi olmamalıdır. Ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişafı dövlət tərəfindən idarə edilməli, təsərrüfat və biznesin müxtəlif formaları dövlət tərəfindən idarə olunmalı və daim onun təsiri altında olmalıdır. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı yalnız birbaşa və əks fəaliyyətin dövlət və bazar tənzimləyiciləri əsasında tənzimlənmə bilər.

Azərbaycanın iqtisadi kompleksi bir-biri ilə əlaqəli sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, tikinti, xidmət və digər sahələrin məcmusudur. Kənd təsərrüfatı əhali üçün ərzaq, sənaye üçün xammal və ixrac üçün mallar istehsal edən tərkib hissəsi və kompleks formalaşdıran sənaye kimi ölkə iqtisadiyyatının möhkəmlənməsində, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində və sosial-iqtisadi problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Bununla belə, onun məhsuldar qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi milli təsərrüfat ehtiyaclarından çox geridə qalır (hələ də çox uzaqdır). Hazırda ölkədə kifayət qədər taxıl, şəkər çuğunduru, pambıq lifi, kartof, tərəvəz, meyvə, giləmeyvə, üzüm, ət, süd, yumurta və digər bitki və heyvan mənşəli məhsullar istehsal olunmur.

Son illərdə ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsi kritik təhlükəli həddə düşüb. Buna görə də kənd təsərrüfatının sürətli inkişafı,

əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının və ərzaq məhsullarının sabit artımı problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də iqtisadiyyatın aqrar sektorunun daha da inkişaf etdirilməsi, ərzaq probleminin həlli ən aktual və təxirəsalınmaz vəzifəyə çevrilir. İqtisadiyyat elminin əsas vəzifəsi aqrar transformasiyaların nəzəri və metodoloji əsaslarını, aqrar islahatın həyata keçirilməsinin strategiya və taktikasını, kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafının stimullaşdırılmasının iqtisadi mexanizmlərini işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Bütün iqtisadi mexanizmlərin maksimum cəlb edilməsi, aqrar iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması, investisiya, maliyyə-kredit, qiymət, renta, sığorta, proteksionist və gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsi, aqrar-sənaye kompleksinin struktur cəhətdən yenidən qurulması, müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafı və idarəetmə, əmtəə-pul münasibətləri və planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid hərtərəfli iqtisadi tədqiqat və yeni aqrar siyasətin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Ona görə də məhsuldar qüvvələrin indiki inkişafı şəraitində iqtisad elminin rolu və əhəmiyyəti ölçüyəgəlməz dərəcədə artır.

Kənd təsərrüfatı istehsalı insan və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi prosesidir, bu proses zamanı sənaye istehsal vasitələrinin köməyi ilə, təbiət cisimlərindən, maddələrindən və qüvvələrindən istifadə edərək kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edilir. Kənd təsərrüfatı bitkilərin becərilməsi və məhsuldar heyvandarlıqla məşğuldur. Təbiət kənd təsərrüfatında əsas məhsuldar qüvvədir. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının məhsuldarlığı, su ekosistemləri, günəş və küləyin enerjisi, günəş istiliyinin və işığının miqdarı, atmosfer yağıntıları bitkilərin fotosintezində birbaşa iştirak edir, kənd təsərrüfatı bitkilərinin və heyvandarlığın məhsuldarlığına birbaşa təsir göstərir. Təbii şəraitin və ehtiyatların ərazi birləşməsi kənd təsərrüfatının yerləşdirilməsinə və ixtisaslaşmasına təsir göstərir. İqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq kənd təsərrüfatında təkcə sənaye deyil, həm də təbii istehsal vasitələrindən istifadə olunur. Kənd təsərrüfatının inkişafı iqtisadi qanunların və təbiət qanunlarının öyrənilmə-

sinə əsaslanır. İqtisadi qanunlar kənd təsərrüfatı istehsalı prosesində insanların ictimai-istehsal münasibətlərini əks etdirir. Onlar maddi nemətlərin istehsalında və əhalinin sosial həyatında baş verən iqtisadi hadisələr və proseslər arasında daha əhəmiyyətli, səbəbli və sabit əlaqələri xarakterizə edir. İqtisadi qanunlar sosial praktikanın nəzəri və metodoloji əsasını təşkil edir. Onlar insanların ictimai və istehsal fəaliyyətindən kənarında mövcud olmur və yalnız onların fəaliyyəti ilə təzahür edir. İqtisadi qanunların xarakteri ictimai inkişafın sosial-iqtisadi mahiyyəti və maddi nemətlərin istehsalı üsulları ilə müəyyən edilir.

Təbiət qanunları təbii hadisələrin və proseslərin inkişafının ən mühüm xüsusiyyətlərini əks etdirir. Onlar ictimai istehsalın inkişafına və onun iqtisadi səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İqtisadi qanunlar da təbiət qanunları kimi obyektiv, müstəqil xarakter daşıyır. İqtisadi qanunların və təbiət qanunlarının fəaliyyət mexanizmlərini bilmək, onların təsərrüfat praktikasında nəzərə alınması iqtisadiyyatın sürətli inkişafına, əhalinin həyat səviyyəsinin və rifahının yüksəldilməsinə kömək edir. Və əksinə, iqtisadi qanunların və təbiət qanunlarının tələblərinə məhəl qoymamaq, onları pozmaq, bəzən etinasızlıq göstərmək məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişafına mənfi təsir göstərir. Yalnız cəmiyyətin və təbiətin inkişafının obyektiv qanunauyğunluqlarını öyrənmək və bilmək əsasında dövlətin iqtisadi siyasətini formalaşdırmaq və onda iqtisadi islahatları həyata keçirmək mümkündür.

Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı aqrar sahədə ictimai-istehsal münasibətlərinin məcmusudur, kənd təsərrüfatı istehsalında iqtisadi qanunların təzahür formalarını və xarakterini, təbii və sənaye istehsal vasitələrindən maksimum miqdarda məhsul əldə etmək, onların istehsalı üçün optimal xərclərin istifadə üsul və üsullarını öyrənən elmdir. İqtisadiyyat elmin bir çox başqa sahələri ilə: iqtisadi və sosial coğrafiya, sosial-iqtisadi, statistika, riyaziyyat, kibernetika və başqa elmlərlə bağlıdır. Təsərrüfat kompleksinin digər sahələrində olduğu kimi, kənd təsərrüfatında da iqtisadi münasibətlər məhsul-

dar qüvvələrin inkişaf xüsusiyyətləri, onların təşkili və inkişaf xarakteri ilə müəyyən edildiyindən, kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı ümumi iqtisadi münasibətlərlə vəhdətdə öz sahəvi təzahürü ilə təkcə iqtisadi deyil, həm də texniki, texnoloji və təşkilati əlaqələr sistemini nəzərdən keçirməklə müəyyən edilir. O, kənd təsərrüfatında iqtisadi qanunların və təbiət qanunlarının fəaliyyət mexanizmlərini, idarəetmənin və planlaşdırmanın spesifik şərtlərini və xüsusiyyətlərini, aqrar-sənaye inteqrasiyasının inkişaf proseslərini, üfqi və şaquli kooperasiyanı, istehsalın və aqrar sahənin inkişafının inteqrasiyasını və kombinasiyasını - sənaye birləşmələri, ictimai-ərazi əmək bölgüsünün qanunauyğunluqları və xüsusiyyətlərini, kənd təsərrüfatı istehsalının yerləşdirilməsi və ixtisaslaşmasını, taxıl, şəkər çuğunduru, pambıq lifi, kartof, tərəvəz, meyvə, giləmeyvə, üzüm, süd, ət, yumurta, yun və digər növ məhsulların kommersiya istehsalı üçün zona və rayonların formalaşdırılmasını öyrənir. Aqrar iqtisadiyyatın tədqiq predmetini məhsul istehsalının və satışının təşkili forması, bazar vəziyyəti və bazar münasibətləri, əsas istehsal vasitələri və iş obyektlərindən istifadənin konkret sahə texniki-iqtisadi xüsusiyyətləri, maddi-texniki təchizatı və s. təşkil edir.

İstehsal münasibətlərini öyrənən kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı məhsuldar qüvvələrin inkişafında, təşkilində, istehsal texnikası və texnologiyasında daimi dəyişiklikləri nəzərə almalı, təsərrüfatçılığın köhnəlmiş formalarını və səmərəsiz idarəetmə üsullarını müəyyən etməli və yenilərini təklif etməli, müəyyən vasitələrdən istifadənin səmərəliliyini, istehsal və əmək ehtiyatlarını, texniki, aqrotexniki, zootexniki, kompleks meliorasiya, təbiəti mühafizə, ətraf mühitin mühafizəsi və digər tədbirləri, kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivlərini müəyyən etməlidir.

1.2. Aqrar iqtisadiyyatın nəzəri-metodoloji əsasları

Cəmiyyətin və maddi istehsalın müasir dövrünün xüsusiyyəti əhalinin daim artan tələbatının ödənilməsinin, istehsalın intensivləşdirilməsinin strateji istiqaməti kimi elm və texnikanın rolunun güclənməsidir. Kənd təsərrüfatı məhsullarına və ərzaq məhsullarına tələbat xüsusilə sürətlə artır. Bununla əlaqədar olaraq ərzaq probleminin həllində kənd təsərrüfatı elminin də rolu artır. Müasir aqrar elm əsas məhsuldar qüvvəyə çevrilir, bu gün insana getdikcə daha fəal rola malik, onun təsərrüfat fəaliyyəti təcrübəsi ilə sıx bağlı olan yeni bir elm növü formalaşır.

Elmi-texniki tərəqqi elmi sosial-iqtisadi inkişafın bir sıra əsas amillərinə yüksəldib. Bu, onun fəaliyyət və inkişafının xüsusiyyətlərinin hərtərəfli tədqiqi və biliyə ehtiyacını nəzərdə tutur. Elmin ictimai həyatın və təsərrüfat fəaliyyətinin bütün sahələrinə inteqrasiyasının yeni cəhəti aqrar iqtisadiyyatın inkişafında universal qanunauyğunluqların axtarışıdır. Aqrar iqtisadiyyat məhz belə qanunauyğunluqları öyrənməlidir.

Aqrar ali məktəblərin iqtisad fakültələrinin məzunları aqrar elmin aparıcı mərkəzləri kimi kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi nəzəriyyəsi və praktikasını, iqtisadiyyatın aqrar sektorunun inkişafının öz elmi konsepsiyasını dərindən bilməli və müxtəlif nəzəri müddəaların, konsepsiyaların, kənd təsərrüfatının idarəetmə sistemlərinin, kənd təsərrüfatı bitkilərinin və məhsuldar heyvandarlığın becərilməsi texnologiyalarının praktiki təhlili və qiymətləndirilməsi əsasında nisbətən müstəqil şəkildə formalaşdırmalıdırlar.

Aqrar iqtisadiyyat nəzəriyyə, metodologiya, tədqiqat və təcrübənin metod və üsullarından, yəni elmi tədqiqatların həyata keçirilməsindən və biliklərin mənimsənilməsindən ibarətdir. Elmi nəzəriyyə obyektiv reallığın mahiyyətini müxtəlif məntiqi konstruksiyaların köməyi ilə təkrar istehsal edən biliyin əsas, tipik və ən müəkkəb formasıdır. Ona görə də hərtərəfli işlənmiş nəzəriyyə olmadan elmi araşdırmalar aparmaq, iqtisadi hadisə və prosesləri təhlil

etmək və qiymətləndirmək mümkün deyil.

Nəzəriyyə anlayışının tərfi elmi biliklərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi, yeni müddəaların, məntiqi anlayışların və obyektiv reallıq ideyasının formalaşdırılması, bu reallığın gələcək inkişafının proqnozlaşdırılması - iqtisadi qanunları və sosial-iqtisadi inkişafın qanunauyğunluqlarını dərinədən öyrənmək və bilmək yolu ilə uzun tarixi dövr ərzində baş vermişdir. İqtisadi nəzəriyyə etibarlı biliklər, iqtisadi hadisələr və proseslər haqqında məntiqi anlayışlar və təsəvvürlər sistemi, müəyyən bir bilik sahəsinin vacib və zəruri daxili əlaqələridir. Buna görə də nəzəriyyə obyektiv reallığın adekvat, ən müxtəlif və ən mükəmməl əks olunması formasıdır. O, anlayışların, mühakimələrin, terminlərin kateqoriyalarının məntiqi strukturunu yaradır, onlara vahid biliklər sistemi xarakteristikasını verir. Eyni zamanda, inkişafın xüsusiyyətlərini izah edən bir vasitədir və iqtisadiyyatın transformasiyası və islahatının elmi əsasıdır. İqtisadi transformasiyaların bu günü və gələcəyi yeni nəzəri bazanın inkişafı, keçmişin köhnəlmiş təfəkkürü və stereotiplərinin aradan qaldırılmasının obyektiv zəruriliyi və strategiyanın etibarlı əsası kimi gələcək tərəqqinin elmi konsepsiyalarının və milli iqtisadi siyasətin taktikasının hərtərəfli işlənməsi ilə bağlıdır.

Məqsəd və vəzifələrin, onlara nail olmaq üsullarının və yollarının müəyyənləşdirilməsinə rəhbərlik edən və diktə edən odur. Bu məqsədlə müvafiq qanunvericilik aktları, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair ümumdövlət konsepsiya və proqramları, əmək səylərinin intensivləşdirilməsində daxili və xarici şəraitin dinamikliyi, bilik, bacarıq və maraqlar nəzərə alınmaqla resurs potensialından yüksək səmərəli istifadə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yönəldilərək inkişaf etdirilir.

Nəzəriyyə, onun əsas müddəaları, kateqoriyaları və konsepsiyaları onun inkişafından asılı olaraq tez-tez dəyişən iqtisadiyyatın və kənd təsərrüfatının təşkilinin həmin ümumi müddəalarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Nəzəriyyə həmişə sosial-iqtisadi inkişafın qanunauyğunluqlarını əks etdirir və iqtisadi hadisələrin daxili

asılılıqlarını və ayrı-ayrı sahələr və maddi istehsal sferaları arasında qarşılıqlı əlaqə proseslərini üzə çıxardığı üçün ümumi və zəruri xarakter daşıyır. Nəzəri müddəaların obyektivliyi və etibarlılığı sosial təcrübədə sınaqdan keçirilmiş və aqrar siyasətin əsasını təşkil edir. O, öz məntiqi əlaqəsi ilə etibarlı və həqiqi biliklərin tam sistemini təşkil edən bütöv bir müddəa və nəticələr sistemini birləşdirir. Maddi istehsalın (tədqiqat obyektı) inkişafının qanunauyğunluqlarının və xüsusiyyətlərinin hərtərəfli öyrənilməsi əsasında nəzəri nəticələr və modellər qurmaq, onların məzmununu əsaslandırmaq, ayrı-ayrı kateqoriyalı konsepsiyaları müəyyən etmək və iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına yönəlmiş konkret tədbirlər hazırlamaq bacarığı ictimai- istehsal iqtisadi nəzəriyyələrinin inkişafı üçün mühüm ilkin şərtlərdən biridir.

Nəzəriyyə mühüm praktiki əhəmiyyətə malikdir, çünki onun etibarlılıq və ehtimala, prinsipial məqsədəuyğunluğa və yüksək səmərəliliyə uyğun gələn müddəa və ideyaları ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafını təmin edir.

İqtisadi nəzəriyyənin inkişafı aşağıdakı əsas amillərə əsaslanır:

1. Ölkədə iqtisadiyyatın planlaşdırılması və idarə olunmasında elmi tədqiqatların aparılması və onların nəticələrindən istifadə edilməsi, dövlət və bazar mexanizmlərinin geniş tətbiqi, məhsuldar qüvvələrin inkişafının stimullaşdırılması üçün mühüm sosial sifarişdir. Belə ki, kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadiyyatı və təşkili üçün nəzərdə tutulmuş işlər onun bütün sahələrinin perspektiv inkişafının elmi əsaslandırılması, onların yerləşdirilməsi və ixtisaslaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı resurs potensialından istifadənin səmərəliliyinin artırılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının səmərəliliyinin artırılması, kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq məhsulları istehsalının sabit artımı və ərzaq təminatının onlarla bazarın maksimum doyması zərurətindən irəli gəlir.

2. İqtisadiyyat elminin inkişafının daxili məntiqi, onun təbii inkişafı, əlaqəli elmlərlə (statistika, riyaziyyat, kibernetika, iqtisadi

və sosial coğrafiya, sosiologiya) əlaqəsi mürəkkəb nəzəri və metodoloji problemlərin formalaşdırılmasına və həllinə gətirib çıxarır ki, bu da konkret praktik həllərin əsasına çevrilir.

3. Yeni nəzəri nəticələrin və ümumiləşdirmələrin alınması vasitəsi kimi həm ümumi elmi, həm də xüsusi elmi tədqiqatın metod və metodları sisteminin işlənilib hazırlanması.

4. Çoxşaxəli empirik məlumatların, çoxlu sayda statistik materialların, mükəmməl nəzəri konsepsiyaların və müddəaların işlənilib hazırlanması üçün eksperimental tədqiqatların nəticələrinin olması.

5. Tənqidi təhlil etməyə, məntiqi düşünməyə, iqtisadi hadisə və prosesləri ümumiləşdirməyə, nəzəri nəticə və müddəaları formalaşdırmağa qadir olan son dərəcə istedadlı və bacarıqlı insanların olması.

6. Xarici ölkələrdə elmin nailiyyətləri, nəzəri-metodoloji müddəaların işlənilib hazırlanması və ölkəmizin konkret şəraitində onlardan istifadə imkanları haqqında dolğun məlumat.

İqtisadi nəzəriyyənin əsas komponentləri müəyyən hadisə və prosesləri əks etdirən kateqoriyalar, fərziyyələr, anlayışlar və terminlərdir. İqtisadi kateqoriya ölkə iqtisadiyyatının inkişafı prosesində baş verən iqtisadi proseslərin universal və fundamental xüsusiyyətlərini əks etdirən elmi biliklər formasıdır. Əgər fəlsəfi kateqoriyalar dünyagörüşü funksiyasını yerinə yetirirsə, iqtisadi kateqoriyalar iqtisadi proseslərin konkret mənalı konsepsiyasını ifadə edir. Aqrar-sənaye kompleksi iqtisadiyyatın termin və kateqoriyaları onun müəyyən inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır və dəqiq müəyyən edilmiş funksiyaları yerinə yetirir, müvafiq tətbiq dairəsinə malikdir, elmin inkişafı prosesində daim dəqiqləşdirilir və zənginləşir. Odur ki, kateqoriyalar, anlayışlar və terminlərlə ifadə olunan ideya tarixi daimi və dinamikdir, inkişaf edib yeni məna kəsb edir, yeni çevrilmələr üçün nəzəri-metodoloji əsas rolunu oynayır.

Elmin inkişaf prosesi konseptual və terminoloji aparatın daim təkmilləşdirilməsi, elmi anlayışların mahiyyətinin və məzmununun konkretləşdirilməsi ilə bağlıdır ki, bu da obyektiv reallığın daha

dolğun və dərinlən öyrənilməsinə nail olmağa imkan verir. Yalnız obyektiv reallıq bilikləri əsasında iqtisadi hadisə və proseslərin təhlili və qiymətləndirilməsi, onların proqnozlaşdırılması, idarə edilməsi və planlaşdırılması mümkün olur.

İnkişaf etmiş konseptual aparata və zəngin terminologiyaya malik olan elm iqtisadiyyatın perspektiv inkişafı üçün konsepsiyalar yaratmaq və formalaşdırmaq iqtidarındadır, mühüm qüvvəyə çevrilir və maddi istehsalın sabit inkişafına, iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına öz töhfəsini verir.

Müəyyən bir zaman üçün dominant anlayışa paradiqma deyilir. Paradiqmanın qocalması onun mütləq mənasını itirməsi demək deyil, o, müəyyən iqtisadi şərait üçün düzgün olaraq qalır və yeni nəzəri müddəalar və nəticələr üçün əsasdır.

Nəzəri anlayışlar məzmununa görə etibarlı, ehtimal olunan və ya hipotetik ola bilər. Fərziyyə ehtimal olunan elmi proqnoz formasıdır ki, onun əsasını iqtisadi proseslərin inkişafının qanunauyğunluğu təşkil edir. Yığılmış biliklər, faktlar və arqumentlər hadisələrin ehtimal olunan inkişafını proqnozlaşdırmağa imkan verəndə hipotez yaranır. Təklif olunan fərziyyənin etibarlılığı onu iqtisadi qanunların kəşfi üçün əsas olan inandırıcı nəzəriyyəyə çevirir. İqtisadi qanun obyektiv reallığın insanların şüurunda əksidir. Onlar insanların sosial və istehsalat münasibətlərini əks etdirir, onun inkişafının müxtəlif mərhələlərində sosial və iqtisadi həyatın hadisələri arasında ən əhəmiyyətli, sabit və səbəb əlaqəsini müəyyən edir. Təbiət qanunlarından fərqli olaraq iqtisadi qanunlar tarixi xarakter daşıyır, müəyyən iqtisadi şərait əsasında yaranır və fəaliyyət göstərir və dəyişdikdə öz qüvvəsini itirir. İqtisadi qanunlar sosial praktikanın qanunlarıdır. Onlar insanların ictimai-məhsuldar fəaliyyətindən kənarında mövcud olmur və yalnız bu fəaliyyət vasitəsilə təzahür edir. İqtisadi qanunların xarakterini sosial-iqtisadi mahiyyət, maddi nemətlərin istehsal üsulu ilə müəyyən edir. Lakin qanun bəzən özünəməxsus proses və xüsusiyyətlərinə görə inkişaf edən iqtisadi hadisə və proseslərin bütün təzahür formalarını əhatə edə bilməz.

Qanunauyğunluq kateqoriyası hüquq kateqoriyası ilə sıx bağlı olub, bir çox hüquqi qanunların birgə təsirini ifadə edən, yəni hər biri ayrıca qanun təşkil edən ümumi, sabit və zəruri münasibətlərin bütöv bir sistemini əks etdirir. Bəzi alim və iqtisadçılar hesab edirlər ki, hüquq anlayışı ilə qanunauyğunluq arasındakı fərq sırf qno-seoloji xarakter daşıyır və idrakin ilkin mərhələlərində hadisələr və proseslər arasında müvafiq asılılıq qanuna çevrilən qanunauyğunluq kimi meydana çıxır.

Nəzəri tədqiqat empirik tədqiqatdan fərqli olaraq, məntiqi konstruksiyaların köməyi ilə öyrənilən və tədqiq edilən obyektiv reallığın mahiyyətini canlandırır. Əgər empirik tədqiqat bilavasitə real obyektlərə, müşahidələrin məlumatlarına əsaslanırsa, nəzəri tədqiqat reallığı dolaylı yolla öyrənir. Lakin nəzəriləşdirmə elminin hansı yüksək mərhələsinə qədəm qoymasından asılı olmayaraq, o, həmişə cəmiyyətdə baş verən proses və hadisələrin daimi canlı müşahidəsini və təcrübədə eksperimental yoxlanılmasını tələb edir.

Nəzəri tədqiqat mərhələsi elmi tədqiqatlarda ideallaşdırılmış obyektlər rolunu oynayan (empirizmlə birbaşa müəyyən edilməyən nəzəri model) məntiqi konstruksiyaların qurulması ilə başlayır, lakin onun yaranması empirik elmin daxili inkişafı sayəsində mümkün olur. Ona görə də nəzəri model müəyyən daimi simvolik formada ifadə olunan konseptual konstruksiyadır. İdeallaşdırılmış obyektin elementləri ilə zehni eksperiment vasitəsilə müəyyən edilən nəzəri qanunlar arasındakı əlaqələr və asılılıqlar müəyyən nəzəri intizamın başlanğıc nüvəsini təşkil edir. İdeallaşdırılmış obyektlərin nəzəri modellərinin mövcudluğu maddi istehsalın inkişafının qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə, onun perspektiv modellərini və parametrlərini qurmağa, hər bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişafına yönəlmiş konkret tədbirləri əsaslandırmağa imkan verən nəzəri tədqiqat sistemi yaratmağa imkan verir. Elmin inkişafının nəzəri mərhələsində iqtisadi hadisələr və proseslər, konseptual kateqoriyalar arasında əsas səbəb-nəticə əlaqələri, elmi tədqiqatın məzmunu və vəzifələri açılır. Elmin inkişafının nəzəri mərhələsin-

də elmi təfəkkürün onların təfsirini qabaqlayacaq konseptual aparatı inkişaf etdirmək bacarığı empirik tədqiqatlarla müqayisədə nəzəri tədqiqatın aktiv istiqamətləndirici xarakterini müəyyən edir.

Nəzəriyyənin empirizmə endirmədən, yəni yalnız xəyali təcrübə vasitəsi kimi inkişafı nəzəri tədqiqatın inkişafının qismən ilkin mərhələsidir. Nəzəri sistemin yüksələn özəyi olan ilkin fərziyyələrin formalaşmasında üstünlük təşkil edir. Tədqiqat proqramı kimi onun tətbiqinin sonrakı prosesi ayrı-ayrı müddələrin, kateqoriyaların və konsepsiyaların və əvvəlki tədqiqatlar zamanı əldə edilənlərin səmərəli nəticələrinə daimi istinad etməyi, onların mənimsənilməsini və müvafiq olaraq bütün nəzəri sistemin zənginləşdirilməsini və dəqiqləşdirilməsini əhatə edir.

Elmi tədqiqatın və biliyin nəzəri mərhələsində fundamental şərait təzahür edir ki, ona uyğun olaraq empirik tədqiqat və nəzəri biliklər bir-biri ilə vahid elmi konsepsiyaya, elmi müddəalar sisteminə, konkret konsepsiya və nəticələrə uyğunlaşdırılır. Buna görə də nəzəri və empirik komponentlər tədqiqat prosesinin inkişafının bir-biri ilə əlaqəli, qarşılıqlı şərtləndirilmiş və eyni dərəcədə zəruri iki istiqaməti kimi çıxış edir. Elmi biliyin bir-biri ilə sıx bağlı olan bu iki prosesi arasındakı ziddiyyətlər onun davamlı inkişafının hərəkətverici qüvvəsini təşkil edir və əslində elmin inkişafının dialektik vəhdətinin ifadə formasıdır.

Yuxarıda göstərilən müddələrə əsaslanaraq aqrar-sənaye kompleksinin iqtisadiyyatının nəzəri tədqiqatının prinsiplial sxemini formalaşdırmaq olar ki, bu sxemə aşağıdakılar daxildir: tədqiqat mövzusunun seçilməsi; maddi istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin meyar və göstəricilərinin seçilməsi, konsepsiyaların əsaslandırılması (hipotetik və ya etibarlı), ictimai istehsalın inkişafının qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsi; ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin inkişafı, təsərrüfat kompleksinin modelləri, strukturları və əsas parametrləri, onun sahələrinin, təsərrüfat mexanizmlərinin birləşməsi, maddi istehsalın inkişafının stimullaşdırılması və xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Yalnız son nəzəri müddəalar ölkəmizin sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında etibarlı məlumatlar əsasında iqtisadi siyasət strategiyasını qurmaq, uzunmüddətli perspektiv üçün iqtisadiyyatın inkişafını proqnozlaşdırmaq, iqtisadiyyatın strukturunun müxtəlif modellərini qurmaq, təsərrüfat kompleksini, onun inkişafının stimullaşdırılmasının iqtisadi mexanizmlərini, ayrı-ayrı sahələr, müəssisələr və təsərrüfatlar arasında iqtisadi, texnoloji və təşkilati əlaqələrin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş konkret tədbirləri işləyib hazırlamaq, inteqrasiyanın, şaquli və üfüqi kooperasiyanın inkişafını stimullaşdırmaq, müxtəlif inteqrasiya sistemlərinin və birləşmələrinin, elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərini, ən son texnologiyaları tətbiq etmək və yüksək məhsuldar əməyin motivasiyasının təşkil etməklə mümkün olur.

Aqrar-sənaye kompleksi iqtisadiyyatın bir elm kimi qarşısında qoyulan vəzifələri uğurla həll etmək üçün sahədə inkişafın tədqiqi prosesində iqtisadi nəzəriyyənin müddəalarına əsaslanaraq, kənd təsərrüfatı sahəsində dövlət qərarlarının prinsiplərini rəhbər tutmaq lazımdır. Elmi tədqiqat kənd təsərrüfatının inkişafının qanun və qanunauyğunluqlarının öyrənilməsinə deyil, həm də onun nəticələrinin təsərrüfat fəaliyyəti praktikasında istifadəsini özündə ehtiva edən mürəkkəb prosesdir. Elmi biliyin əsas prinsipləri, metodları və üsulları məcmusu haqqında tədris metodikası və əldə edilən nəticələrin təsərrüfat praktikasında həyata keçirilməsidir.

Metod tədqiqatın vasitələri, metodları və üsullarının məcmusudur.

Aqrar-sənaye kompleksinin iqtisadiyyatı elmi kənd təsərrüfatını ictimai istehsalın bir sahəsi kimi öyrənərkən aşağıdakı tədqiqat metodlarını işləyib hazırlamış və istifadə edir: abstrakt-məntiqi, monoqrafik, statistik-iqtisadi, hesablama-konstruktiv, balans, iqtisadi-statistik, kartoqrafıya, iqtisadi-riyazi, sistemli təhlil və s.

Bu metodların məcmusu iqtisadi tədqiqatın metodologiyasının məzmununu təşkil edir. Abstrakt-məntiqi metodun köməyi ilə iqtisadi hadisə və proseslərin inkişafının qanunauyğunluqlarını öyrən-

mək, onları məntiqi tərkib hissələrinə bölmək olar. Eyni zamanda kateqoriya və anlayışların abstraksiyasını və tədqiq olunan iqtisadi hadisə və proseslərin mühüm əlamətlərini müəyyənləşdirir, iqtisadiyyatın və kənd təsərrüfatının təşkilinin əsas nəzəri və konseptual müddəalarında ifadələrin seçilməsi mümkünliyünü tapır.

Bu tədqiqat metodu insanların istehsal fəaliyyətini və maddi istehsal proseslərini, insan və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsini müşahidə etməyi nəzərdə tutur; analiz, sintez və analogiya, induksiya və deduksiyadan istifadə etməklə elmi abstraksiya; iqtisadi kateqoriyaların və anlayışların müəyyənləşdirilməsi prosesində iqtisadi hadisələrin qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini əks etdirən iqtisadi qanunların tərtibi ilə nəzəri nəticələri, elmi tədqiqatların nəticələrinin iqtisadi praktikada istifadəsini nəzərdə tutur.

Monoqrafik metod müəyyən tipik sosial hadisələrin və qabaqcıl iqtisadiyyatların təcrübəsinin öyrənilməsində istifadə olunur. O, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin tədqiqi, onların təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi, mütərəqqi idarəetmə üsulları, qabaqcıl təcrübənin tətbiqini əhatə edir.

Statistik və iqtisadi metoddan ictimai həyatda baş verən kütləvi hadisələrin və proseslərin öyrənilməsində istifadə olunur. Onları bilmək üçün müəyyən bir hadisəni və ya prosesi əhatə edən bir istisnasız şərait və amillərin bütün toplusunu öyrənmək lazımdır. Bu üsul kütləvi müşahidələrə əsaslanır; ümumiləşdirici və analitik və effektiv göstəricilərdən (fərdi nisbi qiymətlər, variasiya göstəriciləri, korrelyasiya asılılıqları; əlaqələr və qarşılıqlı asılılıqların statistik və iqtisadi təhlili; indekslərin paralel seriyaları və s.) istifadə etməklə iqtisadi qruplaşdırmanı həyata keçirir. Kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivlərini əsaslandırmaq üçün hesablamakonstruktiv metoddan istifadə edilir. Metodun əsas tərkib hissələri aşağıdakılardır: obyektiv reallığın, eləcə də kənd təsərrüfatı elminin və qabaqcıl təcrübənin ən son məlumatlarının təsir gücünü, müəyyən edilmiş qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaqla öyrənilməsi; elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətləri nəzərə alınmaqla aktual

iqtisadi problemlərin həllinin ən məqsəduyğun variantlarının işlənilib hazırlanması, aktual problemlərin həlli variantlarının nəzəri, texniki, texnoloji, iqtisadi və təşkilati qiymətləndirilməsi; işlənilib hazırlanmış tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün konkret tədbirlərin işlənilib hazırlanması.

Aqrar-sənaye kompleksinin struktur cəhətdən tamamlanmış, ayrılmaz, balanslaşdırılmış inkişafının layihələndirilməsində balans üsulundan istifadə edilir. Bu metod kənd təsərrüfatının inkişafının asılılıqlarını, qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı asılılığını öyrənmək məqsədi daşıyır; iqtisadiyyatın aqrar sektorunun inkişafında aparıcı həlqənin müəyyən edilməsi; kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafının idarə edilməsi və planlaşdırılması təcrübəsində balans hesablamalarından istifadə etməklə bərabərsizliklərin müəyyən edilməsi və balansların tərtib edilməsi.

Riyazi metoddan iqtisadi asılılıqların, əlaqələrin yaxınlığının öyrənilməsində, hadisə və proseslərin dəyişmə dərəcəsinin və növünün müəyyən edilməsində, etibarlı şəkildə məhdudlaşdırılmış orta qiymətlərdən istifadə olunur; dispersiya təhlili, qrafik-analitik və analitik təhlil, xətti proqramlaşdırma, resurs potensialından istifadənin ən yaxşı variantının tapılması, nəzəri nəticələrin etibarlılığının qiymətləndirilməsi.

Kartoqrafiya metodundan kənd təsərrüfatı istehsalının ərazi təşkili qanunauyğunluqlarının və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində, onun ayrı-ayrı sahələrinin, əkinçilik və məhsuldar heyvandarlığın yerləşdirilməsi, zona, zonadaxili, rayon və rayondaxili ixtisaslaşmanın təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasında istifadə olunur.

Təcrübə metodu onların iqtisadi qiymətləndirilməsinin işlənilib hazırlanmış tədbirlərinin iqtisadi səmərəliliyini öyrənmək üçün istifadə olunur. O, iqtisadi tədqiqatların yüksək səmərəliliyini təmin edir, çünki onların nəticələrinin eksperimental yoxlanılması kənd təsərrüfatının inkişafına yönəlmiş ən səmərəli tədbirlərin seçilməsinə imkan verir. Təcrübə üsulundan ən çox müxtəlif aqro- və

zootexniki tədbirlərin, ödəniş formalarının, dövlət dəstəyinin təşkilinin və s. həyata keçirilməsində istifadə olunur. Təcrübənin tapşırıqlara uyğun təşkili, əldə edilmiş nəticələrin kəmiyyət və keyfiyyətə qiymətləndirilməsi, onların riyazi və statistik emalı, eksperimental yoxlanılması, təsərrüfat praktikasında insan əməyinin tətbiqi ilə bağlı nəticələrin çıxarılması əsas eksperimental üsuldur.

Beləliklə, yalnız metodlar toplusu iqtisadi tədqiqatların etibarlılığını, yüksək keyfiyyətini və praktik əhəmiyyətini təmin edə bilər.

İqtisadi tədqiqatın predmetini aqrar iqtisadiyyatda, kənd təsərrüfatı istehsalının bütün sahələrində baş verən iqtisadi hadisə və proseslər təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini kənd təsərrüfatının bütün sahələri, kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələri, fərdi təsərrüfatlar, sənaye və təbii istehsal vasitələri və əmək ehtiyatlarıdır. Tədqiqat obyektinin seçilməsi, ona elmi tərifi verilməsi və tədqiqat ehtiyacının əsaslandırılması çox vacibdir.

1.3. Aqrar iqtisadiyyatın iqtisadi səmərəliliyinin meyarları və fəaliyyət göstəriciləri

İqtisadiyyatın aqrar sektorunun iqtisadi səmərəliliyinin əsas meyarı xalq təsərrüfatı ehtiyaclarının kənd təsərrüfatı məhsullarına və əhalinin ərzaq məhsullarına, sənayenin xammala olan tələbatının ödənilməsi və ərzaq məhsulları ilə ticarətinə təminat səviyyəsidir. Aqrar-sənaye istehsalının iqtisadi səmərəliliyi hər biri iqtisadi hadisə və proseslərin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini, sadə və genişləndirilmiş təkrar istehsalı, ayrı-ayrı kateqoriya və anlayışların ədədi ifadəsini (ümumi və əmtəə məhsulu, əmək məhsuldarlığı, 2023-cü il) əks etdirən iqtisadi göstəricilərdən (xərc və rentabellik, ümumi və xalis gəlir və s.) istifadə etməklə qiymətləndirilir. İqtisadi göstəricilər kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadiyyatında keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinin cəmlənmiş ifadəsidir.

Onların dəyəri kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafından asılı olaraq dəyişir, onun obyektivliyini və etibarlılığını əks etdirir.

Xüsusiyyətlərinə görə iqtisadi göstəricilər təbii və xərc, kəmiyyət və keyfiyyət xarakterlidir. Natural fiziki ölçü vahidləri ilə hesablanır (sahə, həcm, çəki, güc ölçüləri) bu dəyər hesablamaları pul ifadəsindədir.

Kəmiyyət göstəriciləri obyektlərin (elementlərin) cəminin ölçülməsi ilə bağlı ölçüləri, məsələn, ümumi məhsul istehsalının həcmi, əsas istehsal fondlarının dəyərini və s. xarakterizə edir. Keyfiyyət göstəriciləri prosesin inkişaf səviyyəsini, hadisələrin keyfiyyət xüsusiyyətlərini və onların inkişaf qanunauyğunluqlarını, məsələn, ictimai əməkdən istifadə dərəcəsini, istehsal maraqlarını, maddi nemətlərin istehsalı və bölüşdürülməsi prosesində insanlar arasında münasibətləri xarakterizə edir.

Ümumiləşdirilmiş göstəricilər iqtisadi hadisələrin və ya maddi istehsalda baş verən çoxsaylı proseslərin mürəkkəb toplusunu qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Onlar tez-tez sintetik adlanır. Bunlar, xüsusən, ümumi daxili məhsulun, milli gəlirin və dövlət büdcəsinin göstəriciləridir. İqtisadi göstəricilər sistemi aşağıdakı əsas qruplara bölünür:

- əhalinin statistikasına və əmək ehtiyatlarının göstəriciləri;
- milli sərvət göstəriciləri;
- ümumi daxili məhsul istehsalı;
- ümumi və əmtəə məhsullarının istehsalı;
- ictimai istehsalın səmərəliliyi yəni əmək məhsuldarlığı, onun ödənilməsi, istehsalın maya dəyəri, istehsalın rentabelliği, ümumi və xalis gəlir, ictimai məhsulun dövriyyəsi;
- tədarük və ticarət, maddi-texniki təminat, yük dövriyyəsi göstəriciləri;
- milli gəlirin bölgüsü və istifadəsinin formalaşması göstəriciləri;
- maliyyənin, əhalinin rifahının, elmin inkişafının, səhiyyənin,

mədəniyyətin və digərlərinin statistik göstəriciləri.

Kənd təsərrüfatı istehsalında ən çox natural göstəricilərdən istifadə olunur. Onların köməyi ilə kənd təsərrüfatının resurs potensialından istifadənin məhsuldarlığını və iqtisadi səmərəliliyini (kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının, mal-qaranın məhsuldarlığının göstəriciləri) qiymətləndirirlər. Təbii göstəricilərə görə təbii balanslar aparılır.

Bazar iqtisadiyyatının və əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı şəraitində dəyər göstəricilərindən geniş istifadə olunur. Xərc pul ifadəsinə malik olan istehsal məhsullarında təcəssüm olunan əməkdir. Dəyər göstəricilərinin köməyi ilə ölkənin sərvəti qiymətləndirilir, sahələrarası ticarət balansları tərtib edilir.

İqtisadi göstəricilər kəmiyyət və keyfiyyətə bölünür. Kəmiyyət göstəriciləri öz növbəsində daha sonra iki qrupa bölünür: istehsalın, əsaslı işlərin, dövriyyənin, müxtəlif işlərin həcmi ifadə edən və müxtəlif növ sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının həcmi xarakterizə edən. Keyfiyyət göstəriciləri məhsulların keyfiyyətcə qiymətləndirilməsini əks etdirir (taxıda kleykovina, şəkər çuğundurunda şəkərlilik, həzm olunan zülalın tərkibi, südün yağlılığının miqdarı və s.).

Kənd təsərrüfatı özlüyündə bitki və heyvandarlığın müxtəlif sahələrini əhatə edən çoxsahəli kompleksdir. O, müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanır. Onun inkişafının müxtəlif aspektlərini xarakterizə etmək üçün aşağıdakı sistemlərdən və göstəricilərin məcmusundan istifadə olunur:

1. Kənd təsərrüfatında müxtəlif mülkiyyət formalarının nisbəti və onların ümumi və əmtəə məhsullarının, istehsal fondlarının, ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin istehsalında xüsusi çəkisi;

2. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların sahəsi, məhsuldar mal-qaranın sayı, ümumi və əmtəəlik məhsul istehsalı, pul gəlirinin miqdarı üzrə təsərrüfat ölçüsünün göstəriciləri;

3. Kənd təsərrüfatı resurs potensialının və ondan istifadənin səmərəliliyinin göstəriciləri:

a. Torpaqdan istifadə göstəriciləri: kənd təsərrüfatı torpaqlarının sahəsi, onların ümumi sahədə nisbəti; xüsusilə qiymətli torpaqların sahəsi, torpaq örtüyü və onun strukturu; əhalinin torpaq təminatı (kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların sahəsi, o cümlədən bir sakinə düşən əkin sahəsi); kənd təsərrüfatı torpaqlarının məhsuldarlığı (kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı, meyvə plantasiyalarının məhsuldarlığı, təbii yem torpaqları); torpağın keyfiyyətcə qiymətləndirilməsi (icarəyə verilmiş, su basmış, həddindən artıq qurumuş, turşulaşmış torpaqlar);

b. Torpağın keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərinin göstəriciləri (su və külək eroziyasından qorunan qurudulmuş və suvarılan torpaqların sahəsi, səthi və kökünə qədər yaxşılaşdırılmış çəmənliklərin və otlaqların sahəsi, çoxillik plantasiyaların (üzüm bağları, giləmeyvə) sahəsi və s.);

c. İqtisadi qiymətləndirmənin və torpaqdan istifadənin səmərəliliyinin göstəriciləri: torpağın ballarla müqayisəli iqtisadi qiymətləndirilməsi, torpağın pulla qiymətləndirilməsi, torpağın qiyməti, torpaq rentası, ümumi məhsul istehsalı, kənd təsərrüfatı torpaqlarının hər hektarına düşən ümumi və xalis gəlir;

d. Kənd təsərrüfatı istehsalının su təminatının göstəriciləri: su ehtiyatlarının ümumi həcmi; su ehtiyatlarının təbii və su təsərrüfatı balansı; ərazilərin su təminatının səviyyəsi (1 km² əraziyə, hər 100 hektar kənd təsərrüfatı sahəsinə və 100 hektar əkin sahəsinə, bir sakinə düşən su kütləsinin həcmi m³); kənd təsərrüfatı üçün sudan istifadənin həcmi (torpaqların suvarılması və suvarılması, heyvandarlıq təsərrüfatlarının və kənd yaşayış məntəqələrinin su təchizatı);

e. Əsas istehsal vasitələrinin göstəriciləri: kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əsaslı təchizat səviyyəsi, əsas fondların həcmi, strukturu, istifadəsi, aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi, kənd təsərrüfatı sahəsinin 100 hektarına düşən dəyəri (fond təminatı), bir əmək qabiliyyətinə - fiziki şəxs, əsas vəsaitlərin təkrar istehsalı əmsalları (yaparlılıq, istismar, bərpa, ləğv); məhsuldarlıq və istehsal fondlarından

istifadənin səmərəliliyi (orta illik əsaslı istehsal fondlarının 100 manatına düşən ümumi məhsul);

f. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin enerji təminatı səviyyəsinin göstəriciləri, onların enerji tutumları: təsərrüfatların ümumi enerji tutumları, təsərrüfatların enerji tutumlarının strukturu, enerji və elektrik işlərinin əmsalları;

g. Təsərrüfatların istehsal avadanlıqları ilə təminatı səviyyəsinin göstəriciləri: kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarının olması; traktorların sayı; müəyyən sahənin 1000 hektarına taxılıyğan, qarğıdalıyğan, kartofıyğan kombaynlar və digər kənd təsərrüfatı maşınları; traktorların, avtomobillərin, kombaynların istifadə əmsallarını; şərti istinad hektarlarında və traktor markalarında və bir traktor üzrə orta illik və dəyişkən məhsul, şərti hektara düşən yanacaq sərfi, dəyişkənlik əmsalları, şərti istinad hektarının dəyəri, traktorlar, kombaynlar, avtomobillər və digər maşınlar tərəfindən mövsümdə işlənmiş maşın günlərinin sayı; mövsüm və növbə üzrə bir maşın üzrə orta məhsuldarlıq; yürüşün və daşıma qabiliyyətinin inteqral istifadə əmsalı; hektarın şərti şumunun dəyəri, ton-kilometr;

h. Kapital qoyuluşlarının səmərəliliyinin göstəriciləri və onların həcmələri, strukturu, məhsulların kapital tutumu, gəlirləri, geri qaytarılma müddətləri, səmərəliliyin müqayisə əmsalları.

x. Əmək potensialından istifadənin göstəriciləri: əmək ehtiyatlarının ümumi sayı, təsərrüfatların məşğulluğu, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların sahəsi, o cümlədən əmək qabiliyyətli bir nəfərə düşən sayı, işçilərin say əmsalları; ümumilikdə və peşələr üzrə əmək təklifi, əmək ehtiyatları, əmək ehtiyatlarından istifadə əmsalları; məhsuldarlıq və işin miqdarı, bir işçiyə düşən adam-gün, məhsul vahidinə düşən əmək məsrəfləri, adam-saat, işçi qüvvəsi balansları.

4. Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf səviyyəsinin və ümumi və əmtəlik məhsul istehsalının həcmının göstəriciləri; əsas məhsul növlərinin bazara çıxarılması: bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları, ümumi və satılan məhsulların strukturu; əmtəlik səviyyəsi, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların hər hektarına və əkin

sahələrinin hər hektarına düşən ümumi və satılan məhsul istehsalı, əmək qabiliyyətli bir nəfərə düşən əsas məhsuldarlığın 100 manatı; kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı və heyvandarlığın məhsuldarlığı;

5. Kənd təsərrüfatı istehsalının yerləşdirilməsi və ixtisaslaşması göstəriciləri: ümumi və əmtəəlik məhsul istehsalında zona və rayonların xüsusi çəkisi, əkin sahəsinin strukturu və məhsuldar mal-qaranın sürüsünün tərkibi, 100 ha-ya düşən ümumi və satılan məhsul istehsalı, əsas məhsuldarlıqlar; ixtisaslaşma göstəriciləri, mexanizasiyanın ərazi təmərküzləşməsi;

6. Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi səviyyəsinin göstəriciləri: əsas istehsal fondlarının həcmi, 100 ha kənd təsərrüfatı sahəsinə düşən istehsal xərcləri, torpaq sahəsinin vahidinə düşən ümumi məhsul, əsas istehsal fondlarının 100 manatı və istehsal xərcləri; kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı və heyvandarlığın məhsuldarlığı; ümumi məhsuldarlıq;

7. Kənd təsərrüfatı istehsalının sənayeləşməsinin və elmi-texniki tərəqqinin göstəriciləri, kənd təsərrüfatı istehsalının əsas kapitalının adekvatlıq əmsalları və onun enerji təminatı, hər 100 hektar kənd təsərrüfatı sahəsinə və 100 manatlıq ümumi məhsula düşən enerji güclərinin mövcudluğu; enerji tutumlarının ümumi həcmində güc və mexaniki mühərriklərin nisbəti, dartma gücünün mexanikləşdirilməsi (mexaniki və elektrik mühərriklərinin gücünün güc tutumlarının ümumi həcmində nisbəti), dartma gücünün mexanikləşdirilməsi (mühərriklərin xüsusi çəkisi), mexaniki mühərriklərin və işləyən mal-qaranın dartma gücünün ümumi həcmində mexaniki dartma gücü, elektriklişdirmə enerji tutumları (müəssisənin və ya təsərrüfatın ümumi enerji tutumunda elektrik güclərinin xüsusi çəkisi); istehsalın avtomatlaşdırılması səviyyəsi (avtomatlaşdırılmış maşınların xüsusi çəkisi), kənd təsərrüfatı istehsalının mexanikləşdirilməsi səviyyəsi (bitkiçilik və heyvandarlığın ayrı-ayrı sahələrinin mexanikləşdirilməsi səviyyəsi, onların ümumi həcmində mexanikləşdirilmiş işlərin xüsusi çəkisi); kənd təsərrüfatı işlərinin

kompleks mexanikləşdirilməsi səviyyəsi (mexanikləşdirilmiş işlərin ümumi həcmində kompleks mexanikləşdirilmiş işlərin xüsusi çəkisi); elektriklişdirmə səviyyəsi (elektrik istifadə edərək işlərin xüsusi çəkisi); avtomatlaşdırma səviyyəsi (avtomatlaşdırılmış sistemlərdən istifadə etməklə yerinə yetirilən işlərin xüsusi çəkisi); yeni maşın və avadanlıqların ümumi sayını, istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması üçün onların komplektini, maşın-traktor parkının yenilənmə əmsallarını;

8. Kənd təsərrüfatı istehsalının kimyəviləşdirilməsinin iqtisadi göstəriciləri: mineral gübrələrin, kimyəvi meliorantların, pestisidlərin və herbisidlərin istehsalının ümumi həcmi (mayalanmış kənd təsərrüfatı torpaqlarının, əhənglənmiş, turşu, gips, şoran və şoran torpaqların ümumi sahəsi, onların xüsusi çəkisi) onların ümumi sahəsinə, mineral gübrələrin, pestisidlərin və herbisidlərin tətbiqi normaları; mineral gübrələrdə azot, fosfor və kaliumun nisbətini; mayalanmış, əhənglənmiş, suvaqlanmış torpaqlarda kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının artırılması; xərclərin bərpası; torpağın münbitləşdirilməsi və kimyəvi meliorasiya;

9. Təsərrüfatların maddi-texniki təminatının göstəriciləri: sənaye istehsal vasitələri (traktorlar, avtomobillər, kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqları) və əmək əşyaları (mineral gübrələr, kimyəvi meliorantlar, pestisidlər, qarışıq yemlər, mikrobioloji əlavələr, yanacaq, ehtiyat hissələri, sürtkü yağları və digər materiallar); bütün sənaye istehsal vasitələri və əmək maddələri üzrə qiymət dinamikası;

10. Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf səviyyəsinin iqtisadi göstəriciləri: ümumi və əmtəə məhsullarının istehsalının həcmi, onların daxili bazarda reallaşdırılması; ümumi və əmtəə məhsullarının strukturunu; ümumi məhsul istehsalı; torpaq sahəsinin vahidi üçün ümumi və xalis gəlir, 100 manata görə əsas istehsal fondları;

11. Bitkiçiliyin inkişafının iqtisadi göstəriciləri: kənd təsərrüfatı bitkilərinin kütləvi sahəsinin ölçüsü, onların məhsuldarlığı, ümumi məhsul; əkin sahəsinin strukturunu; kənd təsərrüfatı sahəsinin hər

hektarına düşən ümumi məhsul istehsalı; onun istehsalına çəkilən xərclərin məbləği;

12. Heyvandarlığın inkişafının iqtisadi göstəriciləri: bütün növ məhsuldar mal-qaranın şərti sürüsünün strukturu; mütləq və nisbi ifadədə heyvandarlıq məhsullarının istehsalının həcmələri (hər 100 hektar kənd təsərrüfatı sahəsinə, şərti başına);

13. Maliyyə-iqtisadi göstəricilər: kənd təsərrüfatının və onun sahələrinin inkişafı üçün kapital qoyuluşunun həcmi; kənd təsərrüfatı müəssisələrinin kredit və borclarının mənfəətinin ölçüsü; kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri; vergilərin və sığorta ödənişlərinin məbləği;

14. Kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin göstəriciləri: məhsul vahidinə düşən əmək məsrəfləri; istehsal dəyəri, rentabellik və ya rentabelsizlik səviyyəsi; məhsul vahidinə düşən xalis gəlir, onun istehsalına çəkilən məsrəflər, hektar əkin sahəsi; təsərrüfatın kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından əldə etdiyi pul gəlirləri, onların bölüşdürülməsi və istifadəsi, genişləndirilmiş təkrar istehsalın templəri, əməkhaqqının səviyyəsi, kənd əhalisinin gəlirləri və onun həyat səviyyəsi.

II FƏSİL. MÜASİR AQRAR SİYASƏTİN ELMİ- METODOLOJİ VƏ MAKROİQTİSADİ ASPEKTLƏRİ

2.1. Müasir mərhələdə aqrar siyasətin makroiqtisadi əsasları

2.2. Aqrar böhran və ondan çıxış yolları

2.3. Aqrar islahat və onun aqrar sənaye kompleksinin inkişafına təsiri

2.4. Aqrar islahat və kooperativ hərəkətinin inkişafı

2.1. Müasir mərhələdə aqrar siyasətin makroiqtisadi əsasları

İqtisadi siyasət dövlətin öz xalqının mənafeyi naminə həyata keçirdiyi elmi əsaslı tədbirlər sistemidir. İqtisadi siyasətin mahiyyəti və məzmunu, onun sosial yönümü və milli iqtisadiyyatın inkişafına təsir dərəcəsi təbii və ictimai-siyasi sistem, onun inkişafının obyektiv qanunları və qanunauyğunluqları, istehsal vasitələrinə mülkiyyət formaları və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının vəziyyəti ilə müəyyən edilir. Azərbaycan dövləti müstəqillik əldə etdikdən sonra onun dövlət siyasətinin əsas aspektləri aşağıdakılardan ibarət olmalıdır: Azərbaycanın dünyanın digər ölkələri arasında aparıcı yerlərdən birinə yüksəlməyə qadir dövlət kimi iqtisadi və siyasi konsolidasiyasına maksimum dəstək; ölkədə və onun bütün regionlarında uğurlu siyasi sabitlik üçün ilkin şərtlərin yaradılması; ölkəmizin iqtisadiyyatının sabit inkişafının təmin edilməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin və rifahının sistemli şəkildə yüksəldilməsi.

Azərbaycanın keçmiş Sovet İttifaqından çıxması və öz iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək zərurəti özünün iqtisadi siyasətinin işlənilməsi və həyata keçirilməsi zərurətinə səbəb oldu. O, təsərrüfat kompleksinin struktur cəhətdən yenidən qurulmasına, onun funksional kompensasiyaedici və ərazi strukturlarının təkmilləşdirilməsinə, yeni istehsal sahələrinin və komplekslərinin inkişafına, struktur cəhətdən tam, ayrılmaz, balanslaşdırılmış, dünya təsərrüfat

sisteminə inteqrasiyasına, dövlət əmlakının dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi, müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafı, kommersiya-pul münasibətlərinin genişləndirilməsi, bazar iqtisadiyyatının bərqərar olması və inkişafı, milli valyutanın möhkəmlənməsi, iqtisadi inkişafın stimullaşdırılmasının bütün mexanizmlərinin maksimum cəlb edilməsi, investisiya, maliyyə və kredit, qiymət, vergi, proteksionist, gömrük və digər siyasətlərin iqtisadi sistemə inteqrasiyasına yönəldilməlidir.

Dövlətin iqtisadi siyasəti təkcə bütövlükdə dövlətin iqtisadiyyat sahəsində siyasətinə deyil, həm də onun ayrı-ayrı sahələrinə aid edilməlidir. Onların hər biri iqtisadi inkişafda müəyyən yer tutur, iqtisadiyyatda konkret rol oynayır və onun inkişafına özünəməxsus şəkildə təsir göstərir. İstehsalın həcmi və əlaqəli sahələrin fəaliyyət göstərməsinin səmərəliliyi bu və ya digər dərəcədə hər bir sahənin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. İqtisadiyyatın bütün struktur sahələri vahid təsərrüfat kompleksində bir-birinə bağlıdır və onlardan ən azı birinin sabitliyinin pozulması təkcə onunla əlaqəli olan sahələrin deyil, həm də bütövlükdə iqtisadiyyatın sabitliyinin pozulmasına təhlükə yaradır. Sahələrin hər birinin və daha çox onların məcmusunun çoxlu sayda qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı var və onların qarşılıqlı əlaqəsindən asılı olaraq hər bir sahə ümumi iqtisadi inkişafa töhfə verə bilər və əksinə, onların pozulması halında onun çöküşünə səbəb ola bilər. Buna əsaslanaraq dövlətin iqtisadi siyasəti kompleks xarakter daşmalıdır.

Bununla belə, sənaye sahələrinin hər biri özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətlərinə malikdir və əsas istehsal vasitələrindən, xammaldan, texnologiyadan, istehsal kompleksindən və s. istifadəsinə görə digərlərindən fərqlənir. Ona görə də iqtisadi siyasətdə hər bir sahəyə fərdi yanaşma olmalıdır.

Aqrar siyasətin strateji vəzifələri sırasında ilk növbədə ərzaq problemi qoyulmalı, bazarın ərzaq məhsulları ilə maksimum doyması və ölkədə böyük ərzaq ehtiyatının yaradılması təmin edilməlidir. Ona görə də aqrar siyasətin inkişafı strategiyası maksimal,

yüksək texnologiyalı və elmi əsaslarla əsaslandırılmalıdır. Azərbaycan kənd təsərrüfatı baxımından ən inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çıxmaq, hətta dünya ərzaq bazarında əsas rəqibə çevrilmək üçün güclü kənd təsərrüfatı resursuna və elmi potensiala malikdir. Bu problemin bütün mürəkkəbliklərinə baxmayaraq, dövlət yaxın və uzunmüddətli dövr üçün aqrar siyasət strategiyasını hazırlayaraq, mümkün qədər proqrama diqqət yetirməkdədir.

Kəndliyə diqqət yetirmək, kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək, aqrar münasibətləri yaxşılaşdırmaq, kəndlinin təsərrüfat fəaliyyətinə həvəsini artırmaq, onun ölkəni ərzaq məhsulları ilə təmin etməkdə marağını maksimum dərəcədə artırmaq iqtisadiyyatın aqrar sektorunu mümkün qədər yüksək inkişaf etmiş və iqtisadi cəhətdən səmərəli sahəyə çevirməyi tələb edir. Ona görə də aqrar siyasətin iqtisadi bloku xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da aqrar sektorun, iqtisadiyyatın paritet inkişafı və onun digər sahələrlə əlaqələrinin yaxşılaşdırılması problemini həll etməlidir. Aqrar siyasət onun digər komponentlərinə münasibətdə səmərəsiz ola bilər. İqtisadiyyatın gələcək inkişafı, aqrar-sənaye kompleksinin birinci və ikinci blokları təkcə kənd təsərrüfatı və kəndlilərin hesabına inkişaf etdiriləcəkdir. İqtisadiyyatın aqrar sektorunun inkişafının, əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatının prioritetini elan edən dövlət orqanları onun sabit və dinamik inkişafı üçün hər şeyi etməlidir.

Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın spesifik sahəsidir və ona görə də aqrar siyasətin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Ən ümumi aspektdə aqrar siyasət iqtisadiyyatın aqrar sektorunun sürətləndirilmiş inkişafına, kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzaq məhsullarının sabit artımına, Azərbaycan əhalisinin onlarla tam təmin edilməsinə və əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasına, aqrar-sənaye istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmiş elm əsaslı tədbirlər məcmusudur. Məhz buna görə də onun kompleksinə aqrar sahənin struktur cəhətdən yenidən qurulmasına və iqtisadiyyatın islahatına yönəlmiş elmi, iqtisadi, təşkilati, sosial, aqrozootexniki, kompleks meliorasiya, ətraf mühitin formalaşması,

təbiəti mühafizə, sağlamlaşdırma, təşkilati-iqtisadi, normativ-hüquqi və digər tədbirlər daxildir.

Müasir aqrar siyasət aşağıdakı əsas istiqamətlərdə həyata keçirilməlidir: iqtisadi; maliyyə və kredit; sosial; regional, makroiqtisadi, elmi-texniki, ekoloji, hüquqi, və kadrların idarə edilməsi. İqtisadi siyasət aqrar iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılmasının iqtisadi mexanizmlərindən maksimum istifadə etməyə, kənd təsərrüfatının, yeyinti və emal sənayesinin inkişafı üçün dövlət rıçaqlarından və bazar tənzimləyicilərindən geniş istifadəyə, onların struktur cəhətdən yenidən qurulmasına və islahatına, torpaqların dövlətsizləşdirilməsinə, əmlak və daşınmaz əmlak, müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafına, bazara keçidə, əmtəə-pul münasibətlərinin genişləndirilməsinə, bazarın ərzaq məhsulları ilə doymasına, təsərrüfatların maddi-texniki təminatı sisteminin təkmilləşdirilməsinə, onlarla sənaye müəssisələri arasında iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsinə, aqrar-sənaye inteqrasiyasının, şaquli və üfüqi kooperasiyanın inkişafına, istehsalın inteqrasiyası və kombinasiyasına, müxtəlif sənaye birləşmələrinin təşkilinə, kənd təsərrüfatına xidmət sisteminin yaradılmasına, mövcud əlaqələrin təkmilləşdirilməsinə yönəldilməlidir ki, bu da aqrar sektorun məhsuldarlığının və iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasında, kənd təsərrüfatı resurs potensialından istifadədə, əhalinin həyat səviyyəsinin və onun rifahının yüksəldilməsində önəmli rol oynayacaqdır.

Dövlətin maliyyə-kredit siyasəti aqrar-sənaye kompleksinin bütün sahə və sahələrində genişləndirilmiş təkrar istehsal üçün əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılmasına, onların yeni meliorativ sistemlərin tikintisinə və mövcud olanların yenidən qurulmasına yönəldilməsinə, əsas aktivlər istehsalının yenilənməsinə yönəldilməlidir ki, bu da iqtisadiyyatın aqrar-sənaye sektorunu fərdi yüksək intensiv və ixtisaslaşdırılmış bazaya keçirməyə imkan verəcək.

Maliyyə-kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi, ev təsərrüfatlarının və müəssisələrin bank kreditlərinə çıxış imkanlarının artırılması, qısamüddətli kreditləşmədən uzunmüddətli kreditləşdirməyə

keçid, kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin aşağı salınması, Milli və kommersiya banklarının kreditləri üzrə uzunmüddətli borcların silinməsi ev təsərrüfatlarının və müəssisələrin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına və geniş təkrar istehsal üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına töhfə verəcəkdir.

Qiymət siyasətinin təkmilləşdirilməsi sənaye istehsal vasitələri ilə əmək və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin uyğunlaşdırılmasına, onların qeyri-bərabərliyinin aradan qaldırılmasına, kənd təsərrüfatında təkrar istehsalın genişləndirilməsi üçün əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılmasına yönəldilməlidir.

Vergi siyasəti kənd təsərrüfatı müəssisələrinə və fermer təsərrüfatlarına vergi təzyiqinin azaldılmasına, vergilərin məbləğinin onların gəlirlərinə uyğunlaşdırılmasına, öz vəsaitləri hesabına ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri həyata keçirən təsərrüfatların vergiyə cəlb edilməsinin azaldılmasına, torpağın münbitliyinin artırılmasına, kənd yaşayış məntəqələrinin nizama salınmasına, kənd təsərrüfatının mühafizəsinə, torpaq idarəçiliyi, şoranlaşmanın, bataqlıqların, gölməçələrin və su obyektlərinin meliorasiyası və onların ərazilərinin abadlaşdırılmasına yönəldilməlidir.

İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinin nəticəsi aqrar-sənaye kompleksinin bütün sahələrində təkrar istehsalın genişləndirilməsi üçün ən əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzaq məhsullarının istehsalının sabit artımı, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının maksimum dərəcədə artırılmasıdır ki, bu da onların əhaliyə çatdırılması, aqrar-sənaye istehsalının fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatının və bütün aqrar-sənaye istehsalının dünyanın yüksək inkişaf etmiş ölkələri səviyyəsinə çıxarılması deməkdir.

Sosial siyasət kəndin sosial inkişafına, orada tam sosial infrastrukturun yaradılmasına, mənzil-kommunal, yol, su təsərrüfatı və digər tikintilərin genişləndirilməsinə, kənd əhalisinin məktəbəqədər uşaq müəssisələri ilə tam təmin edilməsinə, məktəblərin, xəstəxanaların, mədəniyyət müəssisələrinin, məişət xidmətlərinin göstə-

rilməsi, kənd əhalisinin rahat yaşaması üçün bütün lazımı şəraitin yaradılması, şəhərlə kənd arasında əlaqələrin yaxşılaşdırılması, şəhər və kəndlərin ahəngdar və qarşılıqlı inkişafı üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Aqrar-sənaye kompleksinin inkişafında regional siyasət böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təbii-iqtisadi şəraitin müxtəlifliyi və onların ərazi birləşməsi kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafına, yerləşməsinə və ixtisaslaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu sahədə ərazi əmək bölgüsü nəticəsində ərazi əmək bölgüsünün dərinləşməsi və kompleks formalaşma prosesləri əsasında formalaşan aqrar-ərazi komplekslərinin, müxtəlif rütbəli və miqyaslı sistemlərin formalaşması və inkişafı “Kompleks” anlayışı bir-biri ilə sıx funksional və genetik əlaqədə olan kənd təsərrüfatı istehsalının ciddi şəkildə müəyyən edilmiş qarşılıqlı əlaqəli sahələrini əhatə edir. Deməli, kompleks müəyyən bir ərazidə baş verən mürəkkəb struktura və onun əsas mürəkkəblilikləri arasında qarşılıqlı şərtlənən əlaqələrə malik kənd təsərrüfatı istehsalının yüksək səviyyəli ərazi təşkili sistemidir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının ərazi təşkilinin daim təkmilləşdirilməsi və aqrar-ərazi komplekslərinin formalaşması onun qanun və qanunauyğunluqları əsasında baş verir. Əsas olanlar aşağıdakılardır:

“Rasional ərazi münasibətləri qanunu”. Məkan münasibətlərinin dinamik inkişafı prosesini əks etdirən qanun əsasında kompleks formalaşma, birləşmə və kooperasiya, inteqrasiya və müxtəlif aqrar-ərazi inteqrasiya strukturlarının (komplekslərinin) formalaşması prosesləri baş verir.

Ərazi ixtisası qanunları. Bu zaman, ayrı-ayrı təbii iqtisadi zonaların, regionların və rayonların kənd təsərrüfatı məhsulları yalnız o növ məhsulun istehsalı üzrə ixtisaslaşır ki, onların istehsalı üçün ən yaxşı təbii iqtisadi şərait var və həmin rayonların təsərrüfatları üçün ən ucuz məhsul olsun.

Ərazi təmərküzləşməsi qanunu. Kənd təsərrüfatı istehsalının

yerli təbii-iqtisadi şəraitə daha çox uyğun gələn və ən yüksək iqtisadi göstəricilərin əldə olunmasını təmin edən sahələrinin (kənd təsərrüfatı bitkiləri; məhsuldar heyvandarlıq növləri) müəyyən ərazidə cəmləşməsində özünü göstərir. Onlar aqrar-ərazi komplekslərinin formalaşmasının əsasını təşkil edir.

Mürəkkəbliq qanunu. Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı üçün resurs imkanlarından ən rəşional, tam və səmərəli istifadəyə, onun sahələrinin optimal birləşməsinə və müxtəlif aqrar-sənaye birləşmələrinin inkişafına əsaslanan ərazi istehsal komplekslərinin formalaşmasında və inkişafında özünü göstərir.

Ərazi mütənasibliyi qanunu. Aqrar ərazi komplekslərinin əlaqələndirilmiş, balanslaşdırılmış inkişafında özünü göstərir. Onun hərəkətinin konkret ifadəsi təbii və aqrar-ərazi komplekslərinin inkişafının, təbii və sənaye istehsal vasitələrinin qarşılıqlı təsiri ilə kənd təsərrüfatı istehsalının baş verdiyi təbii-aqrar-ərazi sistemlərinin formalaşmasının tam ahəngdarlığıdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının ərazi təşkilı dövlətin regional siyasətinin tədqiqat obyektı olmalıdır. Lakin bizdə hələ də kənd təsərrüfatı istehsalının ərazi təşkilinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üzrə elmi əsaslandırılmış konsepsiya, proqram modelləri hələ ki, istənilən səviyyədə deyil. Odur ki, dövlətin regional siyasətinin əsas vəzifəsi akademiyanın elmi müəssisələrinə, aqrar ali təhsil müəssisələrinin kafedralarına kənd təsərrüfatının idarə edilməsinin elmi əsaslandırılmış zona və zonadaxili resursa qənaət edən, ekoloji cəhətdən dayanıqlı landşaft və meliorasiya sistemlərinin kənd təsərrüfatı istehsalının əsas sahələrinin optimal kombinasiyası ilə aqrar ərazi komplekslərinin modellərini, kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas növlərinin əmtəə istehsalı zonalarının və rayonlarının təşkilini, ərzaq məhsullarının zonadaxili və zonalararası mübadiləsinin işlənilib hazırlanmasını tapşırmaqlarının verilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Fikrimizcə aqrar siyasətin ekoloji istiqaməti aşağıdakılara yönəldilməlidir:

- a) bataqlıq və rütubətli torpaqların qurudulması, arid torpaqların

suvarılması, torpaqların su və külək eroziyası ilə mübarizə, təbiətin mühafizəsi, ətraf mühitin formalaşması, reabilitasiyası, kompleks abadlaşdırılması, aqrotexniki, mühəndislik və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə kənd təsərrüfatı istehsalının təbii şəraitinin maksimum dərəcədə yaxşılaşdırılması; bioloji əkinçiliyin inkişafı, sideratlar, paxlalılar və digər azottutan bitkilərlə, çoxillik və birillik otlarla maksimum doymuş əkin dövriyyəsi, hər bir təsərrüfatda bir növ üzvi gübrə zavodlarının yaradılması, onların torpağa normal dərəcələrdə daxil edilməsi, torpaqların humuslaşma prosesinin sürətləndirilməsi, onlarda bioloji azotun miqdarının artırılması;

b) sahillər boyu iri su anbarlarının, təbii və süni su anbarlarının, iri, orta və kiçik çayların, suyun yüksəksulu ərazilərdən aşağısulu ərazilərə xüsusi su mühafizə zonalarının ötürülməsi üçün kanalların yaradılması, təbii və süni su anbarlarının balıq məhsuldarlığının artırılması; sənaye müəssisələrinin dövriyyəli su təchizatına keçirilməsi, təmizləyici qurğuların tikintisinin artırılması;

c) yeni meliorativ sistemlərin tikintisi və mövcud olanların yenidən qurulması, qurudulan və suvarılan torpaqların köklü surətdə yaxşılaşdırılması, çəmən otlarının yaxşılaşdırılması, çoxillik mədəni otların yaradılması, kənd təsərrüfatının resursa qənaət edən, ekoloji cəhətdən dayanıqlı, optimal şəraitə malik landşaft-meliorativ zona sistemlərinin formalaşdırılması, meşə sahəsi və su ekosistemlərinin, əkin sahələrinin, çoxillik bitkilərin, çəmənliklərin və otların birləşməsi;

ç) meşələrin ərazisinin genişləndirilməsi, onun hər bir fiziki-coğrafi zonada optimal eroziyaya qarşı ölçülərə çatdırılması, dağların növ tərkibinin yaxşılaşdırılması, meşə mühafizəsinin tam sisteminin yaradılması, həddən artıq eroziyaya uğramış torpaqların, yarıqanlar, dərələr, qumlar və digər qeyri-ənənəvi kənd təsərrüfatı torpaqlarının, meşə fauna və florasının tam bərpaı, yeni meşə zolaqlarının salınması;

e) ərazimizin səthinin bütün ekologiyasının tam bərpaı, meşələrin təxmin ediləndən artıq kəsilməsinə, ovlanmasına, quş ovuna,

çaylarda və su anbarlarında balıq ovuna ciddi qadağa qoyulması, vəhşi heyvanlar üçün tingliklərin yaradılması, bütün meşələr, onlar üçün yem ehtiyatları, bütün aqroekoloji sistemin inkişafının məhv edilmədən reproduktiv prosesə keçidinin təmin edilməsi;

e) kənd təsərrüfatının yüksək intensiv inkişafı üçün ən yaxşı şərait yaradan təbii mühitin bütün komponentlərinin optimal birləşməsinə malik yüksək məhsuldar aqroekoloji sistemin formalaşdırılması və s.

Aqrar sahədə yürüdülmən normativ və hüquqi siyasət, kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində müvafiq normativ-hüquqi bazaya əsaslanmalıdır. Dövlət və iqtisadiyyat və hüquq siyasəti bir-birini müəyyən edən hadisə və kateqoriyalardır ki, bu kateqoriyalar arasında mövcud olan əlaqələr vasitəsilə iqtisadi baza ilə dövlət-hüquq üst-qurumu arasında əlaqənin qanunauyğunluqları görünür. Dünyanın bir çox dövlətlərinin təcrübəsi sübut edir ki, hüquqi baxımdan yaxşı iqtisadiyyata arxalanmadan qüdrətli dövlət qurmaq mümkün deyil. İqtisadi siyasətin dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi hüquq sisteminin dinamik və adekvat inkişafını və təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Dövlətimiz öz inkişafının indiki mərhələsində kompleks sosial-iqtisadi inkişaf proqramına malik olmalı, iqtisadiyyatda islahatlar mütəmadi aparılmalı, zəruri idarəetmə mexanizmləri, müvafiq investisiya, maliyyə-kredit, sənaye və vergi sistemi təkmilləşdirilməklə təmin edilməlidir. Və bu olduqca təbiidir. Halbuki, inkişaf yalnız dövlət qanunvericiliyi və qanunları əsasında mümkündür. Torpaq, büdcə, investisiya, əlavə qanunvericilik, mülkiyyət hüququ iqtisadiyyatımızın inkişaf etməli olduğu mühüm təməldir. İqtisadiyyatın davamlı inkişafında böyük dinamizm aqrar siyasəti dəqiq müəyyən edilmiş istiqamətə yönəldən qanunvericiliyin və qanunvericilik bazasının daim təkmilləşdirilməsini tələb edir. İqtisadiyyatın aqrar sektorunun yüksək səmərəli fəaliyyətini yalnız elmi əsaslı tənzimləmə-hüquqi siyasət təmin edə bilər.

Elmi-texniki siyasət kənd təsərrüfatı texnikasının inkişafına, traktorların, kombaynların, avtomobillərin, heyvandarlıq təsərrü-

fatları, iri fermer təsərrüfatları üçün kənd təsərrüfatı maşınları və avadanlıqlarının tam komplektinin, fərdi və təsərrüfat üçün minimaşınların istehsalının artırılmasına, kənd təsərrüfatının sənaye əsaslarına keçməsinə və kənd təsərrüfatının bütün sahələrində istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasının təmin edilməsinə yönəldilməklə daimi diqqətdə saxlanılmalıdır.

2.2. Aqrar tənəzzül və ondan çıxış yolları

1980-ci illərdən aqrar-sənaye kompleksi deformasiyaya uğramağa başladı. Əvvəlcə iri təsərrüfatlararası müəssisələr, mal-qara və kökəltmə kompleksləri, şəkər zavodlarında tədarük məntəqələri, təsərrüfatlararası kooperasiya və aqrar-sənaye inteqrasiyası əsasında inkişaf edən təsərrüfatlararası müəssisələrdə istehsal azaltmağa başladı. 60-70-ci illərdə kifayət qədər texniki-iqtisadi əsaslandırma olmadan yaradılan bir çox kənd təsərrüfatı müəssisələri 80-ci illərdə iflasa uğradı və fəaliyyətini dayandırdı. Sonrakı inkişaf imkanları tükənmiş, kolxoz və sovxozlar tənəzzülə uğramağa başladı. SSRİ iqtisadiyyatının dağılması ilə bağlı ümumi iqtisadi böhran aqrar-sənaye kompleksinə daha çox təsir etdi. Sənaye istehsal vasitələrinin (traktorlar, avtomobillər, kənd təsərrüfatı maşınları və avadanlıqları) və əmək məmulatlarının (mineral gübrələr, kimyəvi meliorantlar, heyvan yemləri, mikrobioloji əlavələr, yanacaq, sirtkü materialları və digər materialların) qiymətlərinin həddən artıq artması, maddi-texniki baza sisteminin məhv edilməsi texniki təchizat, aqrokimyəvi xidmətlər, kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələri arasında iqtisadi münasibətlər sistemlərinin korlanması, təsərrüfat və müəssisələrin dağılması, deintensifikasiyası, ixtisaslaşması və yenidən ixtisaslaşması, onların rentabelliyyəsinin azalması və rentabelsizliyinin artması, çox böyük qiymət deformasiyaları, devalvasiya, pul dövriyyəsi və inflyasiyanın inkişafı, sahələrarası

uyğunsuzluğun dərinləşməsi, aqrar-ərazi və aqrar-sənaye komplekslərinin deformasiyası sadə təkrar istehsal proseslərini minimuma endirdi və genişləndirilməsini tamamilə qeyri-mümkün etdi. Dünya tarixində belə böyük tənəzzülə səbəb olacaq o qədər böyük, hər bir sahəni əhatə edən genişmiqyaslı dəyişikliklər olmayıb. Həmin dövrlərdə Azərbaycanın bütün təsərrüfatlarında taxıl, şəkər çuğunduru, pambıq, günəbaxan toxumu, kartof, tərəvəz, meyvə, giləmeyvə, üzüm, süd, yumurta və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı azalıb. Qida sənayesi ərzaq məhsullarının istehsalını minimuma endirib, əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinə təhlükə yaranıb. Kənd təsərrüfatı maşınqayırması kənd təsərrüfatı maşınlarının, kimya sənayesi - mineral gübrələrin, kimyəvi meliorantların və zəhərli kimyəvi maddələrin, qarışıq yemlərin və yem və mikrobioloji əlavələrin mikrobioloji kombinasiyasının istehsalını minimuma endirmişdir.

SSRİ-nin keçmiş ittifaq respublikaları ilə iqtisadi əlaqələrin pozulması ilə əlaqədar olaraq onlardan kənd təsərrüfatı maşınlarının gətirilməsi imkanları zəiflədi. Bundan əlavə, ittifaq miqyasında kənd təsərrüfatı maşınlarının istehsalı da xeyli aşağı düşdü. Kəndlilərin əməkhaqqı ən aşağı səviyyəyə endirildi. İnsanlar torpaq sahələrinin artırılmasına və öz təsərrüfatları hesabına yaşamağa başladılar. Kənd təsərrüfatı yavaş-yavaş inkişaf etməyə başladı. Mövcud iqtisadi şəraitdə bütün aqrar-sənaye kompleksinin strukturunun yenidən qurulmasına və islahatına ehtiyac var idi. Aqrar-sənaye siyasəti və aqrar islahatlar aqrar-sənaye kompleksinin struktur və təşkilati yenidən qurulmasına elmi əsaslandırılmış, hərtərəfli və iqtisadi cəhətdən tarazlaşdırılmış yanaşma tələb edir. Belə siyasətin elmi əsasını islahat prosesinin modelləşdirilməsi, ən böyük iqtisadi effekt meyarlarına - kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzaq məhsullarının istehsalının maksimum dərəcədə artırılmasına, məhsulun tam doymasına uyğun optimal variantlarının seçilməsi, tələblər səviyyəsində daxili bazar infrastrukturunun yaradılması, məhsuldarlığın yüksəldilməsi və maya dəyərinin aşağı salınması, təsərrüfat və

müəssisələrin rentabelliyyəsinin yüksəldilməsi, sağlam bazar əsasında formalaşması, vergilərin ödənilməsi və dövlət büdcəsinin doldurulması üçün zəruri pul gəlirlərinin yaradılması, toplanması və istehlakı üçün zəruri vəsaitlərin təşkil edilməsi zəruridir. Bu amillər aqrar-sənaye kompleksinin struktur baxımdan yenidən qurulmasının, mövcud olanların modernləşdirilməsinin və texnoloji cəhətdən yenilənməsinin və yeni sənaye sahələrinin yaradılmasının və qida kompleksinin sürətləndirilmiş inkişafının real maliyyə mənbəyi kimi çıxış edirlər. Buradan ərzaq bazarının genişləndirilməsi və ixrac imkanlarının artırılması üçün etibarlı zəmin yaradılır. Bu konseptual müddəalar əsasında aqrar islahat hazırlanır.

Aqrar islahat iqtisadiyyatın aqrar sektorunun böhranlı vəziyyətdən çıxışını sürətləndirməyə yönəlmiş elm əsaslı tədbirlər məcmusudur. O, torpaq münasibətlərinin yaxşılaşdırılmasını, torpaqların dövlətsizləşdirilməsini, onun yeniləşdirilməsi yolu ilə kəndlilərə pulsuz verilməsini, aqrar islahatını, müxtəlif idarəetmə formalarının inkişafını, təsərrüfatlar arasında münasibətlərin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Sənaye müəssisələri üzrə şaquli kooperasiyanın inkişafı, aqrar-sənaye inteqrasiyası, istehsalın inteqrasiyası və kombinasiyası, müxtəlif istehsalat birliklərinin, kənd təsərrüfatı birləşmələrinin inkişafı, kənd təsərrüfatının sənaye, yüksək intensiv və ixtisaslaşdırılmış əsaslara keçirilməsi, rəqabət qabiliyyətinin artırılması, təsərrüfat və müəssisələrin, taxıl, pambıq lifi, günəbaxan tumu, kartof, tərəvəz, çay, meyvə, üzüm, şəkər çuğunduru, süd, ət, yumurta və yunun əmtəə istehsalı üçün zonaların və birlikdə rayonların yaradılması nəzərdə tutulur. Onlar sənaye müəssisələrinin sabit xammal zonalarının yaradılmasını, fermer təsərrüfatları, xammal istehsalçıları və tədarükçüləri arasında maliyyə-təsərrüfat əlaqələrinin yaxşılaşdırılmasını, aqrar sahənin bütün sahələrində genişləndirilmiş təkrar istehsal üçün əlverişli iqtisadi mühitin yaradılmasını, sənaye kompleksinin, investisiya, maliyyə-kredit, vergi, icarə, proteksionist, gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsini, ərzaq bolluğunun yaradılmasını, daxili bazarın ucuz və keyfiyyətli ərzaq

məhsulları ilə maksimum doymasını nəzərdə tutur.

Aqrar islahatın həyata keçirilməsi çətin iqtisadi şəraitdə baş verdi. Sabit valyutanın olmaması, bütün amortizasiya ayırmalarını yeyən inflyasiya, təsərrüfatların bank kreditlərinə əlçatmazlığı, çox yüksək faiz dərəcələri, uzunmüddətli kreditlərin olmaması keçən əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında kənd təsərrüfatının inkişafını tamamilə qeyri-mümkün etdi. İlkin olaraq, 1992-ci ildə hökumət qiymətlərin liberallaşdırılması adlanan tədbiri elan etdi, bunun nəticəsində sənaye müəssisələri sənaye istehsal vasitələrinin qiymətlərini real dəyərdən yüzlərlə, minlərlə dəfə, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərini isə yüzlərlə, minlərlə dəfə yüksəltdi, məhsulların əhalinin real gəlirlərindən yuxarı artmasına imkan verməmək üçün dövlət nəzarətinə götürüldü. Bu şəraitdə iqtisadiyyat kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqları, yanacaq, mineral gübrələr və kimyəvi vəsaitlər almaq imkanından tamamilə məhrum idi. Təsərrüfatlar intensiv inkişaf yolundan ekstensiv inkişaf yoluna keçməyə məcbur oldular. Real birdəfəlik vəziyyəti nəzərə almadan həddən artıq tələskənlik, bəzi tədbirlərin kifayət qədər əsaslandırılmaması və müvafiq iqtisadi şərait yaratmadan mövcud təsərrüfat strukturlarının əzəli inqilabi transformasiyası yolu ilə kənd təsərrüfatında dərhal islahatların aparılması cəhdi, yeni, daha rəqabətqabiliyyətli strukturların formalaşması üçün şərait müsbət nəticə vermədi. Kollektiv kənd təsərrüfatı müəssisələrinin islahatı prosesində bütün təsərrüfatlara xidmət etmək üçün onların bazasında maşıntraktor stansiyaları yaratmaq zərurəti yarınsa da, əsas fondların keyli hissəsi məhv edilmiş və oğurlanmışdır.

Ümumimilli lider H.Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi dövrdən başlayaraq tədbirlər planı hazırlandı, aqrar islahatları aparmaq məqsədilə Dövlət Aqrar İslahatı Komissiyası, rayon və yerli aqrar islahat komissiyaları yaradıldı və buna uyğun olaraq aqrar islahatlar davam etdirildi.

2.3. Aqrar islahat və onun aqrar-sənaye kompleksinin inkişafına təsiri

Aqrar islahat aşağıdakılara: aqrar-sənaye kompleksinin struktur cəhətdən yenidən qurulmasına, onun sahələrinin birləşməsinin optimallaşdırılmasına, onların rəşional yerləşdirilməsinə və təsərrüfatların ən yaxşı imkanlara malik olduğu məhsul növlərinin istehsalı üzrə ixtisaslaşmasına yönəldilmiş elmi baxımdan əsaslandırılmış tədbirlər məcmusudur. Onlara ən ucuz başa gələn təbii-iqtisadi şərait; aqrar-sənaye kooperasiyasının, şaquli və üfüqi kooperasiyanın inkişafı, istehsalın birləşdirilməsi və inteqrasiyası, müxtəlif inteqrasiya birləşmələrinin inkişafı; dövlət əmlakının, torpağın və daşınmaz əmlakın dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi; çox-sistemli iqtisadiyyatın və müxtəlif idarəetmə formalarının inkişafı; əmtə-pul münasibətlərinin genişlənməsi; aqrar-sənaye kompleksinin dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi və kənd təsərrüfatının, yüngül və yeyinti sənayesinin və sənaye istehsal vasitələrini və əmək obyektlərini istehsal edən digər sənaye sahələrinin inkişafının planlaşdırılması; investisiya, maliyyə - kredit, qiymət, icarə, vergi, sığorta, gömrük, proteksionist və digər siyasətlərin təkmilləşdirilməsi; aqrar-sənaye kompleksinin sürətli inkişafı, onun fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin və daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün bütün iqtisadi mexanizmlərdən maksimum istifadə edilməsi; iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahəsinin sürətli inkişafı üçün əlverişli iqtisadi mühitin yaradılması, əhalinin həyat səviyyəsinin və rifahının yüksəldilməsi daxildir. İqtisadi islahatın həyata keçirilməsi zamanı Milli Məclisin və Azərbaycan hökumətinin 100-dən çox müxtəlif qətnamələrini qəbul etmək, aqrar transformasiyaların normativ-hüquqi bazasını yaratmaq mümkün olmuşdur. Xüsusilə, mülkiyyətin, torpağın və daşınmaz əmlakın dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi, pay bölgüsü, müxtəlif idarəetmə formaları geniş şəkildə inkişaf etdirildi. Lakin aqrar islahatlar hələ də müsbət nəticələr verməmişdir. Sabit valyutanın

olmaması, hiperinflasiya, sənaye istehsal vasitələrinin və əmək məhsullarının qiymətlərinin həddindən artıq artması, onların və kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq məhsulları üçün çox böyük qiymət fərqi, uzunmüddətli kreditlərin olmaması, təsərrüfatların bank kreditlərinə əlçatan olmaması, kənd təsərrüfatının ekstensiv idarə olunması, onun sənayesizləşdirilməsi, təsərrüfatların intensivləşdirilməsi və yenidən ixtisaslaşması üçün lazımi miqdarda vəsaitin ayrılmaması məhsuldarlığın və kənd təsərrüfatı potensialından istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin azalmasına, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının azalmasına və ərzaq məhsulları probleminin kəskinləşməsinə səbəb olmuşdur.

Aqrar-sənaye kompleksinin bütövlüyü və tarazlığı, müəssisənin ayrı-ayrı sahələri ilə təsərrüfatlar arasında iqtisadi, texnoloji və təşkilati əlaqələr pozuldu. Xammala malik olmayan bir sıra emal və yeyinti sənayesi müəssisələri öz məhsullarının istehsalını azaltmağa məcbur oldular və onların bir çoxu konservləşdirməyə başlayacaq. Aqrar islahatlar hərtərəfli aparılmırdı. Təsərrüfatların səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün müvafiq iqtisadi şərait yaradılmamışdır. Təsərrüfatlarda olan bütün kənd təsərrüfatı texnikası talan edilir, oğurlanırdı. Onların yenidən təşkilinə başlamazdan əvvəl hər bir yaşayış məntəqəsində maşın-traktor stansiyaları, aqroservis və aqrokimya xidməti sistemi yaratmaq lazım idi. Onların olmaması kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafına çox mənfi təsir göstərir. Kifayət qədər miqdarda texnikaya, qurulmuş aqrokimyəvi və aqroservis xidməti sisteminə malik olmayan təsərrüfatlar yüksək intensivlikdə kənd təsərrüfatı istehsalı imkanlarından məhrumdurlar.

İqtisadi islahatların yeni mərhələsi aqrar-sənaye kompleksinin əlaqələndirilmiş, balanslaşdırılmış, strukturlaşdırılmış, inteqral, sosial yönümlü inkişafına yönəldilməlidir. Dövlətin iqtisadi siyasəti kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələri arasında iqtisadi, texnoloji və təşkilati əlaqələrin dərinləşdirilməsinə, onların xammal zonalarının rasionallaşdırılmasına, maşın-traktor stansiyalarının, aqrokimya və aqroservis sisteminin yaradılmasına, aqrokimya və

aqroservis sisteminin təkmilləşdirilməsinə, maddi-texniki təchizat sisteminin, kənd təsərrüfatı texnikasının inkişafına, bazarın sənaye istehsal vasitələri və əmək əşyaları ilə maksimum doymasına, təsərrüfatların və müəssisələrin iqtisadi və təşkilati cəhətdən möhkəmləndirilməsinə, topdan və pərakəndə ticarətin inkişafına, bazarın qida məhsulları ilə doymasına yönəldilməlidir. Mövcud iqtisadi şəraitdə təsərrüfatlarda zəruri texnika, mineral gübrələr, kimyəvi meliorantlar, yanacaq, sürtkü materialları və digər materialların alınması üçün kifayət qədər vəsait yoxdur.

Aqrar islahat təkcə aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı üçün əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılmasına yönəldilməlidir. Dövlət və bazar mexanizmləri stimullaşdırmanı, təbii ehtiyatlardan, əsas istehsal fondlarından, maddi-texniki və maliyyə resurslarından maksimum səmərəli istifadəni təmin etməlidir. Aqrar-sənaye kompleksinin islahatı təkcə aqrar-sənaye istehsalı prosesində insanların sosial-istehsal münasibətlərini deyil, həm də təbiətlə münasibətlərini əhatə etməlidir. Yaranmayan mühit, təbiətin mühafizəsi, kompleks meliorasiya, torpaqquruluşu və aqrozootexniki tədbirlər əsasında kənd təsərrüfatının inkişafı üçün ən əlverişli təbii mühitin yaradılması hazırkı mərhələdə təsərrüfat fəaliyyətinin əsas istiqamətinə çevrilməlidir.

Aqrar-sənaye kompleksi yalnız sənaye, yüksək intensiv və ixtisaslaşdırılmış əsasda səmərəli inkişaf edə bilər. Aqrar-sənaye istehsalının sənayeləşdirilməsi sənayenin bütöv sahələrinin inkişaf etdirilməsini, istehsal proseslərinin kompleks avtomatlaşdırılması üçün dəzgahların tam kompleksinin yaradılmasını tələb edir. Ona görə də mövcud zavodların yenidən qurulması və yenilərinin tikilməsi, Kənd Təsərrüfatının Mexanikləşdirilməsi və Elektrikləşdirilməsi İnstitutunun yaradılması və maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, yeni konstruktor bürolarının yaradılması kənd təsərrüfatının sənaye əsaslarına keçirilməsini təmin etməlidir.

Kənd təsərrüfatının mühüm istiqaməti onun intensivləşdirilməsidir.

İqtisadi islahat təkcə sənayeləşmə üçün deyil, həm də kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi üçün ən əlverişli şərait yaratmalıdır. Yağ sənayesi müəssisələrinin imkanlarının artırılması, mineral gübrələrin və kimyəvi meliorantların istehsalının artırılması və onların torpağa tam həcmdə daxil edilməsi onlarda qida maddələrinin balanssızlığının aradan qaldırılmasına deyil, məhsuldarlığının genişlənməsinə və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında sabit artımına kömək edəcəkdir. Kimyalaşma insanla təbiətin qarşılıqlı əlaqəsinin mühüm istiqamətlərindən biridir ki, onun vasitəsilə təbiətdəki maddələrin dövriyyəsi intensivləşir və müvafiq olaraq təbii resurs potensialının məhsuldarlığı yüksəlir.

İnsanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsi kənd təsərrüfatı istehsalı üçün təbii şəraitin daim yaxşılaşdırılması əsasında baş verir. Kənd təsərrüfatı istehsalı üçün optimal şəraitin yaradılmasının mühüm istiqamətlərindən biri də torpaqların hidrotexniki meliorasiyası, qurq və sulu torpaqların suvarılması, onların su və hava rejiminin tənzimlənməsidir. Hidrotexniki meliorasiya kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsinin ən kapital-fond-enerji-maddi və əməltutumlu istiqamətidir. Bu isə aqrar-sənaye kompleksində islahatlar aparılarkən nəzərə alınmalıdır. Əsaslı vəsait qoyuluşu ilk növbədə mövcud meliorasiya sistemlərinin yenidən qurulmasına, suvarılan və qurudulan torpaqların köklü surətdə yaxşılaşdırılmasına yönəldilməlidir. Dövlətin aqrar siyasəti elm və texnikanın bütün ən son nailiyyətlərini sintez etməlidir. Onların həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın aqrar sektorunu böhran vəziyyətindən çıxarmağa, onun dinamik və sabit inkişafını və fəaliyyətinin yüksək iqtisadi səmərəliliyini təmin etməyə imkan verəcək.

2.4. Aqrar islahat və kooperativ hərəkətinin inkişafı

Azərbaycanda aqrar islahat aqrar-sənaye kompleksinin yenidən qurulmasına, onun funksional və tərkib ərazi strukturunun təkmilləşdirilməsinə, onun bütün sahələrinin tarazlaşdırılmasına, aqrar

resurs potensialından istifadənin məhsuldarlığının və iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına, aqrar-sənaye məhsullarının istehsalının durmadan artırılmasına yönəldilməlidir. Məhsulların istehsalı, ərzaq probleminin həlli, daxili və xarici ərzaq bazarlarının dolğunlaşdırılması tədricən bazar iqtisadiyyatına keçidi təmin etməlidir. Həmçinin torpaq və mülkiyyət münasibətlərinin islahatı çoxsistemli iqtisadiyyatın inkişafı, istehsalın inteqrasiyası, birləşməsi, kooperasiyası, aqrar sahədə xarici iqtisadi fəaliyyətin dərinləşdirilməsi, qiymət, icarə, vergi və sığorta siyasəti, təsərrüfatların mənfəət və rentabelliyyətinin yüksəldilməsi deməkdir. Ona görə də Azərbaycanda kənd təsərrüfatı siyasəti çox böyük mürəkkəbliyi, miqyası və globallığı baxımından dünya praktikasında tayı-bərabəri olmayan bütöv problemlər kompleksini əhatə etməlidir.

Aqrar islahatların əsas vəzifəsi kənd təsərrüfatını təşkilati-iqtisadi, iqtisadi, tənzimləyici və digər tədbirlərin köməyi ilə kənd təsərrüfatı istehsalının yüksək intensiv, sənayeləşmiş və yüksək gəlirli, ərzaq məhsulları ilə təmin etmək üçün kifayət qədər miqdarda məhsul istehsal etməyə qadir sahəsinə çevirməkdən ibarətdir.

Aqrar siyasət iqtisadi islahatların köməyi ilə həyata keçirilməlidir ki, onların hər biri ölkə iqtisadiyyatında iqtisadi fəaliyyətin yeni prinsiplərinin, üsul və formalarının tətbiqi, təkmilləşdirilməsi və dövlət tərəfindən həyata keçirilən ictimai və dövlət quruluşunun tam islah edilməsi məqsədi daşıyan tədbirlər sistemi olmalıdır. O, Azərbaycan və bütün dünya üçün nisbətən yeni olan vəzifələri yerinə yetirməlidir.

Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, müasir aqrar elmi Azərbaycanın yeni aqrar siyasətinin elmi əsaslarını, aqrar islahatların həyata keçirilməsinin strateji istiqamətlərini, kənd təsərrüfatının böhranlı vəziyyətdən çıxışını sürətləndirməyə yönəlmiş bütöv bir konkret tədbirlər kompleksini işləyib hazırlamışdır.

Bununla belə, 90-cı illərin hər bir müşahidəçisi, hətta bir iqtisadçı üçün aydın idi ki, Azərbaycanda aqrar islahat düzgün aparılmır, çünki bu, kənd təsərrüfatının böyük məhvinə və onun rentabelsiz-

liyinə gətirib çıxarıb.

Elmi və tarixi təhlil Azərbaycan islahatçılarının strateji səhvlərini və konkret səbəblərini müəyyən etməyə imkan verir. Yerli islahatçıların dəstəklədiyi bəzi xarici məsləhətçilərin tövsiyələrinə əsasən, keçmiş kolxoz və sovxozlar ən effektiv və hamı tərəfindən qəbul edilmiş idarəetmə sistemi kimi əsasən qeyri-ailə (fermer) kooperativ idarəetmə sistemi ilə əvəz olunmağa başladı.

İqtisadi islahatlar torpaq və mülkiyyət münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi, onun çoxsistemli və bazar iqtisadiyyatının və müxtəlif idarəetmə formalarının inkişafı ilə bağlı problemlərin bütün kompleksini əhatə etməlidir, Bununla belə, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsində aparıcı yeri kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının, emalının və satışının təşkilində kəndlilərin könüllü birləşmə prosesi olan kooperasiya tutmalıdır.

Xidmət kooperativləri olmadan kəndli təsərrüfatlarının normal fəaliyyət göstərməsi qətiyyən mümkün deyil. Belə ki, “Kooperativ hərəkatının tarixi” dərsliyinə əsasən, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışında kooperativlərin payı Yaponiyada 90%-dən, İsveçdə, Danimarkada 80-85%-dən, Norveçdə 70-80%-dən çox, Finlandiyada 50-60%, Hollandiyada 45-50%, Almaniyada 36-40%, Fransada 30-35%-dir. Bu ölkələrdə fermer təsərrüfatlarının sənaye istehsal vasitələri ilə təchizatında kooperasiyanın xüsusi çəkisi 40-70 faiz, kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsində isə 26-80 faiz arasında dəyişir.

Keçmişdə, kollektivləşmədən əvvəl Azərbaycanın çox şanlı kooperativ tarixi olmuşdur. Kənd təsərrüfatının inkişafının inqilabdan əvvəlki və müharibədən əvvəlki tarixindəki kooperasiya təcrübəsindən aqrar islahatların müasir şəraitində böyük uğurla istifadə etmək olar. Lakin bunun üçün əməkdaşlığın iqtisadi mahiyyətini öyrənmək və onun iqtisadi kateqoriya kimi tərifini vermək lazımdır. Sovet iqtisadçıları və rəhbərləri Leninist kooperasiya konsepsiyasına əsaslanaraq bunu istehsalın tam ictimailəşməsi, kənd təsərrüfatı kooperasiyasını isə kəndli əməyinin ictimailəşməsi kimi şərh

edirdilər. Müasir aqrar iqtisadçıların nəzəri araşdırmalarını qiymətləndirərək və kənd təsərrüfatı istehsalının bəzi şərtləri ilə bağlı bütün xüsusiyyətləri bir tərifdə birləşdirərək kooperasiya ümumi iqtisadi maraqları olan və həyata keçirilməsi üçün əməkdaşlığa razı olan kəndlilərin və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin könüllü birləşməsi prosesi kimi qiymətləndirilməlidir. Görkəmli alim-iqtisadçı M.İ.Tuqan-Baranovskinin tərifinə görə, “Kooperativ yaxşı niyyətlə birləşmiş bir neçə şəxsin birləşdiyi, məqsədi xərclənmiş kapitalla görə ən böyük mənfəət əldə etmək deyil, əksinə, üzvlərinin əmək gəlirlərini birgə idarə etməklə və ya xərclərini azaltmaqla artırmaqdır” (M.İ.Tuqan-Baranovski. Kooperasiya, onun mahiyyəti və məqsədi. Lvov. 1936, s. 9.).

Kooperativ müstəqillərin qurumdur, çünki onun üzvləri bir təşkilat yaradır və müstəqilliyini itirmir. Belə ki, kooperativ kənd təsərrüfatı istehsalçılarının (fiziki vətəndaşların və hüquqi şəxslərin) demokratik idarəetmənin və bölgüsünün təşkilində maddi töhfələrini və səylərini könüllü surətdə birləşdirməklə, iqtisadi fəaliyyətdə iştiraka uyğun olaraq risk və gəliri birləşdirməklə yaradılan korporativ tipli kənd təsərrüfatı müəssisəsidir.

Kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişaf edə biləcəyi əsas fundamental prinsiplər aşağıdakılardır: birlik və harmoniya, ümumi məqsəd və strateji məqsədlərin həyata keçirilməsində fərdi və kollektiv səylərin və qarşılıqlı yardımın birləşməsi; iqtisadi effekt, yəni əməkdaşlıq əsasında müəyyən mənfəət və maddi səmərə əldə etmək, onsuz onların alınması qeyri-mümkünlüyü; əməkdaşlığın inkişafı kontekstində idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanması, qəbulu və həyata keçirilməsi üçün xüsusi və orijinal proseduru ifadə edən tam demokratiya; kooperativin fəaliyyətində iştirakına və qoyulmuş kapitalla uyğun olaraq məhsul və gəlirin bölüşdürülməsi sistemində əksini tapan ədalət: azadlıq, yəni kooperativdə iştirakın müstəsna könüllü olması, onun iştirakçıları üçün seçmək müstəqilliyi və hüquqların təmin edilməsi; kooperativin hər bir üzvünün öz üzərinə müvafiq öhdəliklər götürməsindən və təsərrüfat və

kommersiya fəaliyyətinin nəticələrinə görə məsuliyyət daşımından ibarət olan məsuliyyət; təhsili, yüksək peşəkarlığı, kooperativ təşkilatının hər bir üzvünün yüksək ixtisas və səriştə və məlumatlılıq səviyyəsi haqqında qayğısı.

Kooperasiyanın əsas konseptual müddəalarına əsaslanaraq, dövlət kooperativ siyasətinin qurulması zəruridir ki, bu da kənd təsərrüfatı istehsalının təşkilinin təkmilləşdirilməsinə, onun iqtisadi səmərəliliyinin, daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, kənd təsərrüfatı heyvandarlıq məhsulları və bitkiçilik məhsulları istehsalının artırılmasına yönəldilməlidir. Aqrar siyasətin kooperativ istiqaməti prioritet olmalı, təsərrüfatlararası islahatlar kooperasiya əsasında aparılmalıdır. Lakin kənd təsərrüfatı kooperativləri haqqında qanun 2016-cı ildə edilən əlavələrlə çox gec meydana çıxdı. Burada kənd təsərrüfatı kooperativini kənd təsərrüfatında birgə istehsal fəaliyyəti üçün könüllü üzvlük, əmlak və pay bölgüsünü birləşdirən, hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən yaradılan, əsasən kooperativ üzvlərinə xidmət göstərən hüquqi şəxs kimi müəyyən edilir.

Kənd təsərrüfatı istehsalat kooperativini istehsal prosesində əməyin məcburi iştirakı əsasında kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq məhsullarının birgə istehsalı üçün kənd təsərrüfatı istehsalçıları olan fiziki şəxslərin birləşdirilməsi yolu ilə yaradılan hüquqi şəxs hesab olunur.

Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçısı, mülkiyyət və idarəetmə formasından asılı olmayaraq, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar və ya məhsuldar mal-qara olduqda, öz istehsalı olan kənd təsərrüfatı məhsullarının və onun emalı layihələrinin satışı üzrə əməliyyatlardan ümumi gəlir əldə edən şəxsdir. Kooperativlər öz müəssisəsi üçün ən yaxşı iqtisadi şəraiti seçməyə çalışır və üzvlərinin rifahını, intellektual və mədəni səviyyəsini yüksəltməyi qarşılarına məqsəd qoyurlar. Kooperativlərin təsisçiləri hesab edirlər ki, onlar kənd təsərrüfatı istehsalını tədricən böhran vəziyyətindən çıxarmağa, aqrar-sənaye kompleksinin inkişafında mənfə halların aradan

qaldırılmasına qadirdirlər. Eyni zamanda, onların kooperativ hərəkatının inkişafı üçün daha əlverişli şərait vardır, çünki keçmiş kənd təsərrüfatı müəssisələri və təsərrüfatlar əvvəlcə payçılar kooperativlərini, sonra isə bu kooperativlərdə tədricən təkamül yolu ilə şəxsi təsərrüfat sahibləri üzvlərinin bir hissəsinin transformasiyasını stimullaşdırırlar. Aqrar transformasiyanın bu istiqaməti, fikrimizcə, digərlərindən üstün olmalıdır.

Məsələ burasındadır ki, sadə səhmdarların istehsal və ya istehsal-xidmət kooperativləri, yaxud səhmdarların və fermerlərin qarışıq kooperativləri dərhal başa çatdırılmış bir və ya bir neçə fermer xidməti kooperativi yarada biləcəklər. Keçid kooperativlərinin əsas özəlliyi ondan ibarətdir ki, onların nizamnaməsində yeni müddəə var ki, ona görə kooperativin hər bir üzvü onu tərk etmədən pensiyaçılardan əlavə torpaq və əmlak paylarını icarəyə götürməklə və ya almaqla şəxsi və öz ev təsərrüfatını idarə edə bilməyən vətəndaşlar kənd təsərrüfatını genişləndirmək hüququna malikdir.

Vurğulamaq lazımdır ki, bəzi rayonlarda və ən çox da qərb rayonlarında iri təsərrüfatların şəxsi təsərrüfat adlandırılan təsərrüfatlara çevrilməsindən ibarət olan kooperativ strategiyasına alternativ olaraq icarə təsərrüfatlarının səhvən tamamilə fərqli islahatlar yolu seçilib. Bununla belə, həddindən artıq böyük qeyri-ailə ölçüsünə, universallığına və istehsalın həcminə görə bazar iqtisadiyyatının inkişafı və artan rəqabət şəraitində yaşamaq üçün sonradan islahatlara getməyə məcbur olurlar. Gələcək inkişaf yalnız lazımı sənaye vasitələrinin təchizatı və hazır məhsulun satışı üzrə ixtisaslaşan, özünə xidmət edən kooperativlərin dağılması və yaradılması ilə əlaqələndirilə bilər. Ona görə də kollektiv, dövlət və təsərrüfatlararası müəssisələrin islah edilməsinin bu variantı effektiv olmadı.

Azərbaycanda əməkdaşlığın inkişafının tarixi təcrübəsi, iqtisadi islahatların müsbət və mənfi nəticələrinin dərinə təhlili, torpaq islahatının təkmilləşdirilməsi, xarici təcrübənin dərinə öyrənilməsi ölkəmizdə aqrar siyasətin əsas istiqamətlərinə düzəlişlər etməyə imkan verir. Nəzərə alsaq ki, keçid dövrü və yetkin bazar

iqtisadiyyatı şəraitində kreditləşmə, maddi-texniki təchizat, ticarət və istehlak xidmətləri ilə məşğul olan ixtisaslaşmış xidmət kooperativləri, sənaye emalı özəl sektorun, iqtisadiyyatın formalaşmasını və yaşamasını qeyri-mümkün edir.

14.06.2016-cı il tarixdə qəbul edilmiş “Kənd Təsərrüfatı Kooperasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu aqrar-sənaye sektorunda, xüsusən də kənd təsərrüfatı istehsalında kooperasiyanın inkişafı, uçot, bölgü sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün cəmiyyətin inkişaf qanunlarına uyğun olaraq maddi nemətlərin istehlakına daha real imkan yaradır.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində kooperativ hərəkatının inkişafını öyrənərək qeyd etmək lazımdır ki, postsosializm dövründəki kooperativlər Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycanda fəaliyyət göstərənlərdən əsaslı şəkildə fərqlənirdi.

Belə kooperativlər torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin hələ müəyyən edilmədiyini şəraitdə yaradılırdı. Sovet iqtisadiyyatının dövlətsizləşdirilməsi şəraitində kooperativlər könüllülük əsasında ayrı-ayrı həvəskarlar tərəfindən onların sifarişi ilə yaradılırdı. Aqrar iqtisadi ədəbiyyatda bu idarəetmə forması təsərrüfatdaxili istehsal kooperativləri kimi tanınır.

Lakin idarəetmə təcrübəsində belə təsərrüfat strukturları gözlənilən nəticələri verməmişdir. Bundan başqa ölkədə kooperativ hərəkatının inkişafına hakimiyyət orqanları tərəfindən lazımı diqqət yetirilməməsi, əmtəə hüquqlarının məhdudlaşdırılması istehsalçıların torpağa və istehsal nəticələrinə, eləcə də ölkədəki ümumi böhran vəziyyəti idarəetmənin nəticələrinə mənfi təsir göstərmiş, yeni yaradılmış istehsal kooperativlərinin əksəriyyətinin dağılmasına və fəaliyyətinin dayandırılmasına səbəb olmuş, bir çox sahibkarların köhnə, səmərəsiz biznes formalarına qayıtmaq fəaliyyətinə son qoymuşdur.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələri sahəsində idarəetmənin kooperativ formasından səmərəli istifadə edilməsində aşağıdakılar əsas stimullaşdırıcı amillər hesab edilməlidir:

a) aqrar-sənaye kompleksinin yenidən qurulması üçün cəmiyyət tərəfindən tanınan, kooperasiyanın sahibkarları öz biznesinin və sahibkarlığının təsisçisi kimi kəndlilərin iqtisadi münasibətlərinin islahatında aparıcı yer tuta biləcəyi kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə konkret strateji proqramın olması;

b) bazar institutlarının, xüsusən də kənd təsərrüfatı məhsullarının kifayət qədər inkişafı;

c) kooperativləri yaradan sahibkarlara və təsərrüfatlara ağır verginin tutulmaması;

d) zərərli müəssisələrin və ilk növbədə kolxoz və sovxozların müflisləşməsi ilə bağlı Azərbaycanın qəbul edilmiş qanunlarının məhdud təsiri;

e) kənd təsərrüfatı sənayesinin maddi-texniki bazasının aşağı səviyyəsi. Bu, ilk növbədə, aqrar iqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı və emal sahələrinin tələblərinə uyğun inkişaf etməli olan kənd təsərrüfatının birinci sahəsinə aiddir;

g) kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri arasında uyğunsuzluq;

h) kollektiv kənd təsərrüfatı istehsalının qorunmasında maraqlı olan kifayət qədər güclü siyasi qüvvələrin və aqrar lobbinin mövcudluğu;

f) aqrar sahədə köhnə idarəetmə ideologiyasının kənd təsərrüfatı istehsalının bir forması kimi sahibkarlığın mütərəqqiliyinin etirafı üzərində qurulmuş yeni ideologiya ilə əvəz edilmədən məhv edilməsi.

Dünyanın sivil ölkələrinin təcrübəsini, eləcə də əvvəlki dövrlərin daxili təcrübəsini nəzərə alaraq demək olar ki, kooperativ hərəkatı, kooperativ idarəetmə forması aqrar sahədə mühüm yer tuta bilər və tutmalıdır. Məhz bunun sayəsində milli iqtisadiyyatın yüksəlişi, böhran vəziyyətindən çıxması, böyük rəqabət şəraitində ondan bazar iqtisadiyyatına keçid şərtləri təmin edilə bilər, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları vasitəçilik biznesinə təkbaşına tab gətirə bilməzlər. Prof. E.Quliyevin təbirincə desək, fərdi işçinin öz maraqlarını qorumaq üçün heç bir işi yoxdur, lakin bir qrupda birləş-

dikdə işçilər nəhəng qüvvəyə çevrilirlər. Ona görə də aqrar islahatı və təsərrüfatçılığın inkişafı şəraitində kənd təsərrüfatı kooperasiyası dövlət aqrar siyasətinin əsas istiqamətinə çevrilməlidir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın aqrar sektorunda kooperativ hərəkətini dirçəltmək üçün çox da uğurlu olmayan ilk cəhdlər, kənd təsərrüfatında kooperativlərin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün heç bir ilkin şərtlər olmadığından uğursuzluğa məhkum edilmişdir. Yalnız 90-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq kooperativlərin aqrar sahədə əsas idarəetmə formasına çevrilməsi üçün real şərait yarandı. Eyni zamanda, kəndlilərə və kənd təsərrüfatı müəssisələrinə xidmət edən, onların müxtəlif iş və xidmət növlərinə olan tələbatını ödəyən kəndlilərlə digər subyektlər arasında əməkdaşlığın müxtəlif istiqamətləri idarəetmə praktikasında öz yerini tapmalıdır.

İstehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin və xidmətlərin ixtisaslaşma formasından və dərəcəsiindən asılı olaraq, xarici və yerli təcrübə nəzərə alınmaqla kooperativləri bir neçə qrupa bölmək olar, kənd təsərrüfatı sahəsində kooperativlərin istehsal və təsərrüfat fəaliyyət növləri üzrə aşağıdakı təsnifatları təklif olunur:

İstehsal kooperativləri. Təsərrüfat fəaliyyətini sahibkarlıq əsasında və gəlirlərini saxlamaq məqsədi ilə həyata keçirən istehsal sahəsi.

Xidmət kooperativləri. Öz fəaliyyətlərini kənd təsərrüfatı istehsalına xidmətə yönəldən kooperativlər. Fəaliyyət növündən asılı olaraq onlar satış, təchizat, xidmət, kredit, emal və s. əhatə edir.

Satış kənd təsərrüfatı kooperativləri. Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı və bazara çıxarılması məqsədi ilə yaradılan kooperativlər.

Kredit kooperativləri (ittifaqları) ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının sərbəst vəsaitlərini cəmləşdirmək və kooperativ (ittifaq) üzvlərinə kredit vermək məqsədi ilə könüllülük əsasında yaradılır.

İstehlak kooperativləri. Onlar kənd təsərrüfatı məhsullarının

istehlakçı və istehsalçılarının maraqlarını tədavül sferasında formalaşan və kənd təsərrüfatı xammalının son istehlak məhsullarına çevrilməsi üçün vasitəçi təşkilatların və emal müəssisələrinin inhisarından asılı olan həddindən artıq qiymət artımından qorumaq məqsədi ilə formalaşdırılır.

Təchizatçı kooperativləri. Onlar kənd təsərrüfatı işlərinin aparılması üçün maddi-texniki tələbatın təmin edilməsində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının səylərini birləşdirmək məqsədi ilə yaradılır, onların əsas məqsədi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına xidmət göstərmək və onların maddi-texniki vasitələrə olan tələbatını ödəməkdən ibarətdir.

Satış kooperativləri məhsulların tədarükü, saxlanması, emalı və satışını həyata keçirir.

Marketing kooperativləri. Marketing kooperativləri kənd təsərrüfatı istehsalçıları tərəfindən onların öyrənilməsi və marketing strategiyasının hazırlanması əsasında əmtəə bazarlarını fəth etmək məqsədilə yaradılır.

Xidmət kooperativləri. Bunlar kənd təsərrüfatı istehsalçılarına müxtəlif xidmətlər göstərmək üzrə ixtisaslaşmış. Xidmətlərin çeşidi təsis sənədləri ilə müəyyən edilir. Saxlama, daşıma, qurutma və s. xidmətlər daxil ola bilər.

Elmi xidmət kooperativləri. Onlar kənd təsərrüfatı məhsullarının əmtəə istehsalçılarına konkret iqtisadi şəraitə uyğun olaraq ən səmərəli texnologiyaların seçilməsində xidmət göstərmək məqsədilə aqrar profilli elmi-tədqiqat və təhsil müəssisələrində formalaşdırılır, kənd təsərrüfatı işinin yeni formalarının tətbiqi, fermerlərə və digər əmtəə istehsalçılarına kənd təsərrüfatı texnologiyasının əsaslarının öyrədilməsi və s. həyata keçirir.

Çoxfunksiyalı kooperativlər. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinə və təsərrüfatlara müxtəlif xidmətlər göstərməli olan kooperativlər. Bu növlərdən əmtəə istehsalçılarının və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalçılarının ilkin kooperativləri və kənd əmtəə istehsalçılarına xidmətlər göstərilməsi sahəsində Azərbaycanda geniş yayıl-

mışdır. Eyni zamanda, qida məhsullarının/süd, yağ, pendir, ət, ət məhsullarının istehsalı və satışı üzrə müasir texnologiyaların tətbiqi əsasında emal sənayeləri ilə qüvvələrin birləşdirilməsi istiqamətlərində məhsul istehsalçılarının ən intensiv axtarışı aparılır. Kənd təsərrüfatı işlərinin aparılmasının kooperativ prinsipləri əsasında kolxozların yenidən qurulması üçün ilkin kooperativlər yaradılır. Bununla belə, belə restrukturizasiya cəhdlərinin əksəriyyəti hələ də formal xarakter daşıyır. Keçmiş kolxozçular kooperativ olduqdan sonra da köhnə prinsiplər üzrə işləməkdə davam edirlər və kağız üzərində müəyyən edilən paylar kooperativin kapitalının yaradılmasına tamhüquqlu töhfələr deyil, ona görə də xarici ölkələrdə olduğu kimi kooperativdə istifadə edilmir.

Müasir təcrübədə yerli istehsalçılar kooperativ quruculuğu prinsiplərindən istifadə edərək yeni yaradılmış təsərrüfat strukturlarını daha müasir adlarla, xüsusən də kənd təsərrüfatı korporasiyaları, aqrofirmalar, konsernlər, holdinqlər və s. təqdim etməyə çalışırlar. Bu, tamamilə təbii bir hadisədir, çünki bu yerli istehsalçıların dünyanın sivil ölkələrinin mütərəqqi təcrübəsini yamsılamaq səyləridir. Əsas məsələlər yeni müasir kənd təsərrüfatı istehsal strukturlarının onların fəaliyyətlərinin məzmunu, Azərbaycanda idarəetmə funksiyaları ilə bazar iqtisadiyyatı şəraitinin əlaqələndirilməsidir. Kənd təsərrüfatı sahəsində mülkiyyət və torpaq münasibətləri ilə bağlı dəqiqləşdirmə və təmərküzləşmə, kənd təsərrüfatı məhsullarının son istehlak məhsullarına emalı sahəsində dövlət emal müəssisələrinin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi proseslərinin onların biznes obyektləri əsasında həyata keçirilməsini tələb edir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinin formalarından və onların kənd təsərrüfatı mühitinə təsir dairəsindən asılı olaraq aqrar sahədə kooperativlərin aşağıdakı istiqamətləndirmə sxemləri təklif olunur.

I istiqamət. Məhsulun vasitəçisiz satışı üçün kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının söylərinin birləşdirilməsini tələb edən ilkin (yerli) kənd təsərrüfatı kooperativlərinin yaradılması.

Mal istehsalçıları arasında əməkdaşlıq məhsulların istehsalçıları və istehlakçıları prinsipinə uyğun olaraq baş verir. Eyni zamanda bilavasitə istehsalçılar fermerlər, fərdi və səhmdar təsərrüfatlar, istehlakçılar isə topdan və pərakəndə satış müəssisələridir. Beləliklə, kooperativ strukturları yerli səviyyədə fəaliyyət göstərir və daha çox məhdud çeşiddə kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü üzrə ixtisaslaşır.

II istiqamət. Kənd təsərrüfatı xammalının daha dərindən emal olunaraq son məhsula çevrilməsinə və bilavasitə istehlakçılara çatdırılmasına yönəlmiş kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının emal müəssisələri ilə əməkdaşlığı.

III istiqamət. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının emal müəssisələri ilə əməkdaşlığı və onların ehtiyaclarına xidmət göstərilməsi. Bu istiqamətlər üzrə həyata keçirilir: kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına keyfiyyətli xidmət göstərmək və birbaşa istehlakçılara son məhsul təqdim etmək məqsədilə emal müəssisələri və xidmət mərkəzləri ilə qarşılıqlı əlaqə.

İlkin kənd təsərrüfatı kooperativlərinin yaradılmasının müsbət cəhətləri nəzərə alınmalıdır: bunlara əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının kooperativlərin fəaliyyətinin idarə edilməsində bilavasitə iştirakı, müəyyən edilmiş satış prosesləri hesabına ilkin kənd təsərrüfatı birləşmələrinin işində rentabelliyin artırılması imkanları, kənd təsərrüfatı məhsulları, sahibkarlıq keyfiyyətlərinin tam təzahürü üçün şəraitin mövcudluğu, xüsusən də yüksək peşəkarlıq, istehsal və idarəetmə funksiyalarının birgə yaşaması imkanları, məhsulun qiymətinin aşağı salınması üçün ehtiyatlar, bazar şəraitinin dəyişməsinə kooperativ uyğunlaşma və s. aid edilir.

Kənd təsərrüfatı kooperativlərinin inkişafının perspektivli istiqaməti təsir dairələrinə, xidmətlərin çeşidinə, kənd təsərrüfatında kooperativlərin, birliklərinin təşkilinin aşağıdakı istiqamətlərinə görə üfüqi inteqrasiyanın idarəetmə strukturuna uyğun olaraq onların şaquli inteqrasiyası prosesləridir ki, bu vəzifələr üçün ayrıca istiqamət təklif olunur.

Birinci istiqamət regional kooperativ birliklərinin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Belə kooperativlərin fəaliyyəti kənd təsərrüfatı məhsullarının müəyyən növləri üçün bazarların formalaşdırılmasına yönəlib. Xarici təcrübədə bu tipli kooperativ birlikləri marketinq assosiasiyaları kimi müəyyən edirlər. ABŞ-da, xüsusən 1995-ci ildə 2173 marketinq kooperativi fəaliyyət göstərmişdir. Belə strukturlarda çalışanların ümumi sayı 8 milyon nəfər, dövriyyəsi isə ildə 65,5 milyard dollar təşkil edib. Belə kooperativlər süd və onun emalı məhsulları, taxıl, toxum, yağlı bitkilər, meyvə-tərəvəz, şəkər, quşçuluq və s. istehsalı və satışı üzrə ixtisaslaşmışdır.

Marketinq xarakterli kooperativ birlikləri daxili və xarici məhsul bazarlarının formalaşmasında kifayət qədər perspektivli hesab etmək olar.

Maliyyə böhranı şəraitində mühüm problem biznesin yeni formalarının inkişafı üçün maliyyə axtarışı və kooperativ əsaslarla öz maliyyə fondlarının yaradılmasıdır. Bu aspektdə və Azərbaycan şəraitində ilkin kənd təsərrüfatı kooperativlərinin inkişafı üçün birgə maliyyə mənbələrinin formalaşdırılması və onlardan səmərəli istifadə edilməsi məqsədi ilə assosiasiyaların (ittifaqların) kooperativlərinin yaradılması perspektivli hesab edilməlidir.

İkinci istiqamət regional kooperativ birliklərinin, assosiasiyalarının, kredit ittifaqlarının yaradılmasının ən tipik yolunu nəzərdə tutur ki, onların əsas məqsədi maliyyənin inteqrasiyası, özünümaliyyələşdirməsi və üzvlərinin səmərəli inkişafı üçün şəraitin yaradılmasıdır.

Kənd təsərrüfatı strukturlarına xidmət göstərmək üzrə ixtisaslaşan maliyyə-kredit kooperativlərinin yaradılmasının oxşar formaları dünyanın bir çox ölkələrində fəaliyyət göstərir. ABŞ-da, məsələn, Amerika fermerlərinə kredit resurslarının təminatçısı olan və kooperativ təşkili və əmlakın idarə edilməsi prinsipləri əsasında qurulan kənd təsərrüfatı kredit sisteminin /KKS/-nin məlum roludur. Təşkilat strukturuna görə KKS kooperativdir, burada sistemin

sahibləri onun üzvləridir, onlar da kreditor ola bilərlər. Eyni zamanda, istifadə və xidmətlərin həcminə uyğun olaraq KKS kreditlərinin verilməsi üçün müəyyən şərtlər və qaydalar hazırlanıb. Qeyd edək ki, KKS 90 ildən artıqdır ki, ABŞ-da uğurla fəaliyyət göstərir. Bu dövrdə maliyyə və kənd təsərrüfatı bazarlarında baş verən dəyişikliklər nəticəsində KKS-nin strukturunda və idarəetməsində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Bununla belə, kooperativ təşkilatının prinsipləri dəyişməz qaldı. Eyni zamanda, bu təşkilatın inkişafının bütün mərhələlərində müəssisənin statusu dəyişməz qalmış, dövlət dəstəyi /DD/, burada hökumət onun fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsində fəal iştirak etmişdir. Yerli təcrübə üçün kənd təsərrüfatı və emal müəssisələrinə xidmət göstərmək üzrə ixtisaslaşmış maliyyə-kredit strukturlarının istiqamətləndirilməsi üzrə ABŞ-ın təcrübəsi böyük maraq doğurur və Azərbaycanda istifadə oluna bilər, çünki belə kooperativlər yalnız formalaşma və ehtiyaclarının təcili həll mərhələsindədir.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək, belə bir nəticəyə gələ bilərik dünya təcrübəsində kənd təsərrüfatında əməyin təşkilinin kooperativ forması perspektivli və ən geniş yayılmışdır. Əməyin təşkilinin bütün formalarında kooperativ münasibətlərinin qurulmasının əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- fiziki və hüquqi şəxslərin kooperativlərə məcburi üzvlüyü, üzvlük və giriş haqlarının ödənilməsi kimi;
- öz təşkilatının xidmətlərindən istifadə etmək, kooperativin fəaliyyətinə nəzarət etmək;
- ümumi yığıncaqların qərarlarından istifadə.

Daha konkret desək, kooperativ üzvlərinin hüquq və vəzifələri təsis sənədlərində və nizamnamələrində tənzimlənir.

İnkişaf etmiş bazar institutlarına malik ölkələrdə biznesin təşkilinin kooperativ forması uzun bir təkamül yolu keçmişdir. Hazırkı mərhələdə kənd təsərrüfatında kooperasiya kənd təsərrüfatı istehsalçılarına maliyyə-kredit xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində geniş vüsət almışdır; kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarında öz

maraqlarının qarşılıqlı müdafiəsi, özünü maliyyə və maddi-texniki resurslarla təmin etmək məqsədilə kooperasiya prinsipləri əsasında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının səylərinin birləşdirilməsi və s.

Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının kooperativlərinin yaradılması və onların maliyyə-kredit, maddi-texniki və satış təminatının sahibkarlıq strukturları ilə birləşdirilməsi kooperasiya prinsipləri əsasında sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilinin müasir formaları kimi qəbul edilməlidir.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunda biznes fəaliyyətinin təşkilinin kooperativ forması böhran vəziyyətindədir, o zaman belə fəaliyyətlərin təşkilinin köhnə prinsipləri müvafiq biznes nəticələrini təmin etmək iqtidarında deyil, yeniləri isə ümumi böhranla, ölkə və kənd təsərrüfatı sektorunda bazar infrastrukturunun inkişaf səviyyəsinin aşağı olması ilə əngəllənir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində və artıq yetkin bazar mühitində kreditləşmə, satış, təchizat, ticarət xidmətləri və məhsulların sənaye emalı ilə məşğul olacaq ixtisaslaşmış kooperativlər olmadan, özəl sektorun formalaşması və yaşaması, aqrar-sənaye məhsullarının istehsalında qənaət praktiki olaraq mümkün deyil.

Odur ki, hazırkı böhran vəziyyətində və sosial bazar iqtisadiyyatının sonrakı dövrlərində insanların rifah halını yaxşılaşdırmaq və ziddiyyətlərin kəskinliyini yumşaltmaq üçün iqtisadi əməkdaşlığın və qarşılıqlı yardımın qurulmasına cəhd göstərmək məqsəddəuyğundur: inzibati orqanlar, kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri, aqrar alimlər, kooperativ hərəkatının fəalları, fermerlər və digər kənd əmtəə istehsalçıları istehsal, kredit, xidmət və istehlak kooperativlərinin, yəni müxtəlif birliklərin, cəmiyyətlərin, assosiasiyaların dirçəldilməsi və inkişafı proqramlarını hazırlayır və mərhələli şəkildə həyata keçirirlər ki, bu da MTS və onların birlikləri; bu proqramlarla kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, kommunal təsərrüfatı, qida, emal və yerli sənaye, tikinti, yerli nəqliyyat, ticarət, əhaliyə məişət və mədəni xidmətlər və kiçik və orta sahibkarlığın geniş

yayıldığı iqtisadiyyatın bəzi digər sahələrini əhatə etməklə sahibkarlıq əsasında mümkündür.

Proqramlar həm sahə, həm də ərazi planlarında əməkdaşlığın inkişafının təşkilati əsaslarını, müxtəlif kooperativlərin və onların birliklərinin yaradılmasını, kütləvi kooperativin inkişafına yönəlmiş maarifləndirmə və təbliğat, mədəni, kütləvi və ideoloji proqramları nəzərdə tutmalıdır, hərəkət bu proqramların bir hissəsi olmalıdır. Çox böyük maliyyə böhranını və ondan tez bir zamanda çıxmaq zərurətini nəzərə alaraq, hər bir qəsəbədə qarşılıqlı yardım fondlarının, yəni əmanət-kredit ittifaqlarının təşkilində ilk növbədə vətəndaşların kooperativ qarşılıqlı yardımına başlamaq məqsəduyğundur. Bu zaman bütün vətəndaşlar üçün əmanətlər və kreditlər üzrə bir qədər aşağı faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsi, belə bir fondun kassa aparatının idarə edilməsi ilkin olaraq ictimai əsaslarla çox nüfuzlu və etibarlı şəxsə həvalə edilməsi nəticəsində irəliləyişlər ola bilər.

Müasir şəraitdə kənd əmtəə istehsalçıları, o cümlədən kəndli təsərrüfatları tərəfindən ilkin, kənd, rayon və istehsalat birlikləri və kompleks xidmət birlikləri, ixtisaslaşdırılmış kassa aparatları və ya hətta banklar yaratmaq artıq mümkündür.

İqtisadiyyatın özəl sektorunun formalaşma tempini və kooperativ hərəkətinin inkişafını sürətləndirmək üçün müxtəlif kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal və xidmət kooperativlərinə, o cümlədən keçid xarakterli kooperativlərə çevrilməsi, sonradan daxili kooperativlərin - kooperativ kənd təsərrüfatının və digər özəl əmtəə istehsalçılarının inkişaf etdirilməsi məqsəduyğundur.

İqtisadiyyatın özəl kooperativ sahələrinin inkişafını təmin etmək üçün xidmətlər və şəxsi yardımçı təsərrüfatların kollektiv mühafizəsi sahəsində qarşılıqlı yardım kooperativlərinin yaradılmasına maksimum kömək etmək məqsəduyğundur. Kooperativin yenidən təşkili haqqında qərar qəbul edildikdə, kooperativ üzvlərinə öz istəkləri ilə ona daxil olmaq və ya çıxmaq hüququ vermək lazımdır.

İstehsal, istehsal-xidmət və istehlak ilkin kooperativlərinin və onların birliklərinin təşkili Beynəlxalq Kooperativlər İttifaqının bəyan etdiyi könüllülük, idarəetmənin sərbəst seçimi, kooperativin bütün üzvlərinin idarə olunmasında şəxsi iştirak və s. prinsiplər əsasında qurulmalıdır. Eyni zamanda bu zaman kooperasiyanın aşağıdakı amillərindən istifadə olunur:

- kooperativ idarəetmənin yüksək iqtisadi səmərəliliyi;
- biznes əməliyyatlarında iştirakdan imtina;
- daxili və xarici məhsul satış bazarlarına çıxış;
- məhsulların tədarükü və satışı sisteminin və xidmətlər sisteminin yaradılması;
- bütün ictimai sistemin koordinasiyasının faydaları;
- risklərin bölüşdürülməsi;
- bazar gücü və s.

III FƏSİL. AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİNİN RESURS POTENSİALI

- 3.1. Əhali və əmək resursları**
- 3.2. Təbii ehtiyatlar və onlardan istifadə**
- 3.3. Torpaq ehtiyatları və onlardan istifadə**
- 3.4. Meşə ehtiyatları**
- 3.5. Su ehtiyatları, onlardan istifadə**

3.1. Əhali və əmək resursları

Maddi istehsalın inkişafında əhali mühüm əhəmiyyət kəsb edir, onun sayı, yerləşməsi, cins və yaş strukturu, təsərrüfat və əmək fəallığı ölkə iqtisadiyyatının inkişafına həlledici təsir göstərir.

Əhalinin ehtiyacları ictimai istehsalın miqyasını, həcmi və strukturunu müəyyən edir. Şəhər və kənd əhalisinin sayı və onun nisbəti ölkə iqtisadiyyatının funksional-komponent və ərazi strukturuna, kənd təsərrüfatı sahələrinin nisbətinə, kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq məhsulları istehsalının həcminə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir (cədvəl 3.1.).

Aqrar-sənaye kompleksində əhalinin iqtisadi fəallığı kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzaq məhsullarının istehsalının daim artırılmasına yönəlmişdir. Yaşamaq və işləmək üçün əhalinin kifayət qədər qidası olmalıdır. Ərzaq problemi həmişə maddi istehsalda əsas yer tutur, çünki onun sağlamlığı, ömrünün uzunluğu və əmək məhsuldarlığı əhalinin ərzaq məhsulları ilə necə təmin olunacağından asılıdır. İkinci mühüm problem əhalinin əsas tələbat malları, yəni geyim və ayaqqabı ilə tam təmin olunmasıdır. Onların istehsalı yüngül sənaye üçün xammal istehsal edən kənd təsərrüfatından asılıdır. Əhalinin zəruri məhsullarla təmin edilməsi onun yüngül və emal sənayesi üçün nə qədər xammal istehsal etməsindən, nə dərəcədə inkişaf etməsindən asılıdır.

Cədvəl 3.1.

Azərbaycan əhalisi

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Bütün əhali (daimi)	9757,7	9854,0	9939,8	9931,2	10067,1	10044,7	10095,2	10154,0
Kənd əhalisi	4582,1	4635,6	4683,9	4473,4	4514,5	4546,3	4580,4	4616,5
Kənd əhalisinin xüsusi çəkisi,%	47,0	47,0	47,1	45,0	44,8	45,3	45,4	45,5
Əmək qabiliyyətli yaşda əhali	4915,3	5073,8	5133,1	5037,7	5089,9	5141,6	5194,4	5249,7
Əmək qabiliyyətli kənd əhalisi	1698,4	1752,9	1769,3	1720,4	1696,5	1732,9	1753,1	1777,4
Əmək qabiliyyətli kənd əhalisinin xüsusi çəkisi,%	36,4	36,4	36,0	34,2	33,3	33,7	33,7	33,9

Mənbə: www.azstat.org

Əhalinin iqtisadi fəallığı, mənzillə bağlı tikinti, mənzil problemi və əhalinin mənzillə təminatı ən çətin və prioritet problemlərdən biridir. Kənd və şəhərlərin salınması, məskunlaşma sistemi aqrar-sənaye kompleksinin inkişafına, onun ərazi təşkilinə böyük təsir göstərir. Böyük şəhərlər və sənaye mərkəzləri ətrafında tərəvəz sahələrinin, meyvə bağlarının istehsalında ixtisaslaşan şəhərətrafi kənd təsərrüfatına yararlı qapalı və açıq torpaqsahələrində erkən kartof, süd, ət, pəhriz yumurta və digər kənd təsərrüfatı məhsulları növlərini inkişaf etdirmək olur. Şəhərətrafi ərazilərin faydalılığı şəhərlərin ölçüsündən və onların əhalisindən asılıdır. Bu ərazilərdə yaşayanlar içərisində məşğul olanların sayı nə qədər çox olarsa bu

həm məhsul artımına həm də məşğulluq səviyyəsinə müsbət təsirini göstərir. Ölkə üzrə iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində məşğul olanların sayını cədvəl 3.2.-də verilmişdir.

Cədvəl 3.2.

İqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində məşğul olanların sayı

	2015	2018	2019	2020	2021	2022	2023	
							Min nə-fərlə	Yeku-na görə faizlə
Tam məşğul	4915,3	5133,1	5190,1	5252,5	5303,9	5194,4	5249,7	100,0
İqtisadiyyat sahələrində	4671,6	4879,3	4938,5	4721,2	4831,1	4901,1	4963,3	94,5
Kənd və meşə təsərrüfatı (əhali-nin şəxsi yardım-çı təsərrüfatları daxil olmaqla)	1698,4	1769,3	1777,7	1771,9	1809,9	1753,1	1777,4	33,9
Sənaye	268,9	295,1	303,3	298,4	308,5	315,6	324,7	6,2
Tikinti	336,4	354,5	366,2	357,5	373,4	379,7	388,6	7,4
Nəqliyyat və rabitə	257,4	266,0	269,0	264,1	269,3	260,0	262,2	5,0
Ticarət, iaşə, maddi-texniki təchizat və satış, satınalma	844,9	875,1	946,5	845,4	870,7	876,0	899,1	17,1
Əhaliyə mənzil-kommunal təsərrüfatı və qeyri-istehsal məişət xidmətləri növləri	107,7	128,1	130,7	148,0	154,3	158,6	181,7	3,5
Sağlamlıq, bədən tərbiyəsi və sosial proqram təminatı	180,8	190,0	191,3	190,2	189,4	188,7	189,7	3,6
Təhsil, mədəniyyət, incəsənət, elm və elmi xidmət	502,7	536,0	539,4	530,7	536,8	503,6	508,2	9,7

Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksi: formalaşması və davamlı inkişaf problemləri

Cədvəl 3.2-nin davamı

Maliyyələşdirmə, kreditləşmə və sığorta	33,0	27,4	28,0	28,9	31,9	35,0	37,2	0,7
dövlət və təsərrüfat idarəetmə orqanlarının aparatları, kooperativ və ictimai təşkilatlar	287,3	281,5	282,1	276,9	275,3	234,9	230,5	4,4
Digər sahələr	154,1	156,3	165,3	164,6	168,7	195,9	197,1	3,8
İqtisadi fəaliyyətin digər sahələrində	243,7	253,8	251,6	531,3	472,8	293,3	286,4	5,5

Mənbə: www.azstat.org

Yaşayış, şəhərsalma və kənd təsərrüfatının qarşılıqlı asılılığı ərazi istehsal komplekslərinin formalaşmasında təzahür edir, onların hər biri maddi istehsalın müxtəlif sahələrinin birləşməsinə təmsil edir, bir-biri ilə birləşir, əməkdaşlıq edir və tam balanslaşdırılmış bir kompleks sistemi təşkil edir. Dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas vəzifəsi isə əhalinin maraq və tələbatını hər bir ərazi-istehsal kompleksinin iqtisadiyyatının inkişafı ilə əlaqələndirməkdən ibarətdir.

Əhalinin sayında və onun sıxlığında, ehtiyac və maraqlarında böyük fərqlər dövlətdən iqtisadiyyatın inkişafını tənzimləməyi, əhalinin həyat səviyyəsini və rifahını aşağı salmağı tələb edir.

Kənd təsərrüfatı istehsalı ilə bağlı olan kənd əhalisi də azalır, lakin əhalinin ümumi sayındakı xüsusi çəkisi dəyişməz olaraq qalır.

Əmək qabiliyyətli əhali bilavasitə təsərrüfat fəaliyyətində və maddi istehsalda iştirak edir. Onun sayı da durmadan azalır. Bununla belə, onun ümumi əhali içərisində xüsusi çəkisi dəyişməz olaraq qalır və 32,7-32,2% arasında azalır. Kənd yerlərində əmək qabiliyyətli əhalinin sayı da azalır. Son on ildə bu, demək olar ki,

300 min nəfər azalıb. Bununla belə, onun ümumi əhali içərisində xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməmişdir. Kənd əhalisinin, o cümlədən əmək qabiliyyətli əhalinin sayının azalması kənd təsərrüfatının iqtisadi göstəricilərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. İlk növbədə, əkin sahələrinin sahəsi və kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas növlərinin istehsalı azalıb.

Əmək qabiliyyətli əhalinin sayının azalması təsərrüfatların fond, enerji, maddi və kapital tutumunun azalması, onların sənayesizləşdirilməsi, qeyri-ixtisaslaşması və yenidən ixtisaslaşması, kənd təsərrüfatı məhsullarının enerji tutumlu növlərinin daha az əmək fonduna keçidi ilə uyğundur. Əhalinin iqtisadi fəallığının mühüm göstəricisi onun təsərrüfat fəallığıdır. Cədvəl 3.2.-dən də görüldüyü kimi əhalinin ümumi sayının 94,4 faizi iqtisadi fəaliyyətlə, o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı – 33,8 faizi, sənaye – 6,1 faizi, tikinti – 7,3 faizi, nəqliyyat – 5,0 faizi, ticarət, ictimai iaşə və satış – 16,9 faizi, mənzil-kommunal təsərrüfatı – 3,1 faizi, səhiyyə və sosial təminat, təhsil, elm, mədəniyyət – 13,3 faizi, maliyyə-kredit fəaliyyətində - 0,7 faizi, dövlət idarəetmə orqanlarının aparatında – 4,5 faizi, iqtisadi fəaliyyətin digər sahələrində - 3,8 faizi məşğuldur, iqtisadiyyatın digər sahələrində aktivlik – 5,6%-dir. Belə ki, əhalinin ümumi sayının 94,5 faizi iqtisadi sahədə, o cümlədən 33,9 faizi bilavasitə kənd təsərrüfatında, 5.5 faizi isə iqtisadi fəaliyyətin digər sahələrində məşğuldur.

Kənd təsərrüfatında əhalinin çoxluğu istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasının aşağı səviyyədə olması ilə izah olunur. Bir çox növ məmulatların istehsalı hələ tam mexanikləşdirilməmişdir və əl əməyinə əsaslanır. Son bir neçə ildə kənd təsərrüfatı maşınlarının istehsalı və onların təsərrüfatlara verilməsi durmadan azalır, kənd təsərrüfatı işlərinin mexanikləşdirilməsi azalır, əl əməyinin həcmi artır. Azərbaycan kənd təsərrüfatında yüksək məşğulluq ilə xarakterizə olunur. Böyük Qafqazda əmək qabiliyyətli bir adama 0,5-0,8 ha kənd təsərrüfatı sahəsindən, çöl zonasında 2-3 ha-ya qədər. Buna görə də əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğu

problemi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Belə böyük əmək potensialına malik olan Azərbaycanın aqrar-sənayesi əmək tutumlu məhsul növlərinin istehsalı üzrə ixtisaslaşa bilər. İqtisadçı alim İ.H.Aliyev qeyd edir ki, aqrar-sənaye sahəsinə əmək ehtiyatlarının cəlb edilməsini sürətləndirmək və potensial əmək ehtiyatlarından istifadə səviyyəsini yüksəltmək lazımdır. Bu məqsədlə: əmək ehtiyatlarından istifadə vəziyyətini müəyyənləşdirmək; kənddə, qəsəbələrdə potensial əmək ehtiyatlarını aqrar-sənayeyə cəlb etmək imkanlarını öyrənmək; kənd ərazilərində fermerlərin maraqlılığını artırmaq; fermer təsərrüfatlarının aqrar-sənaye əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində dövlətin rolunun artırılması; aqrar-sənayenin bölgələrdə inkişaf etdirilməsində dövlət tənzimlənməsinin diqqətdə saxlanması.

Bunlarla yanaşı, fikrimizcə aqrar-sənaye sahələrində mexanikləşdirməyə tabe olmayan və böyük miqdarda əl əməyi tələb edən sahələrdə də potensial əmək ehtiyatlarından istifadə səviyyəsini yüksəltməklə həmin sahələrdə: pambıqçılıq, üzümçülük, kartofçuluq, meyvə və giləmeyvə, tərəvəzçilik, çuğundur, şəkər istehsalı, yem istehsalı və s. istehsalın iqtisadi səmərəliliyini yüksəltmək mümkündür. Təbii ki, Azərbaycanın iqtisadi şəraiti aqrar-sənayenin məhz bu sahələrinin inkişafına imkan verir. Onların inkişafına diqqət yetirməklə, kənd təsərrüfatı istehsalında əhalinin məşğulluğ səviyyəsini artırmaq mümkündür.

Lakin kənd təsərrüfatı istehsalının bu sahələrinin kompleks mexanikləşdirilməsi imkanları hələ də tam tükənməmişdir. Bütün istehsal proseslərini tam mexanikləşdirməyə və əl əməyinin məsrəflərini minimuma endirməyə imkan verən maşınlar dəsti hazırlanmışdır. Bununla belə, kənd təsərrüfatı texnikası hələ ki, bütün istehsal proseslərinin tam mexanikləşdirilməsi üçün maşınların tam komplektini təmin edə bilmir. Onların bir çoxu hələ də o qədər bahadır ki, təsərrüfatlar onları öz vəsaitləri ilə ala bilmirlər. Ona görə də ayrı-ayrı rayonların təsərrüfatlarına xidmət edə bilən maşın-traktor stansiyaları, aqro-lizinq və aqro-servis xidmətləri sahələrinin

artırılmasına diqqət etmək lazımdır. Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün intellektual əməyin həlledici əhəmiyyəti var. Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı üçün ekoloji mühitin idarə edilməsi yerşünaslıq, torpaqşünaslıq və aqrokimya, hidrotexnika və meliorasiya, zootexnika, baytarlıq, kənd təsərrüfatının elektriklişdirilməsi və mexanikləşdirilməsi, iqtisadiyyat və aqrar-sənaye istehsalının təşkili sahəsində böyük bilik tələb edir. Hamının sintezi bütün kənd təsərrüfatı istehsalı mütəxəssislərinə yüksək məhsuldarlığı və aqrar resurs potensialının iqtisadi səmərəliliyini təmin etməyə imkan verir. Əkin sahəsini idarə edən aqronomlar, torpağın su-hava rejimi və kənd təsərrüfatı bitkilərinin qida maddələri kənd təsərrüfatı bitkilərinin yüksək məhsuldarlığının əldə olunmasını təmin edirlər.

Zoomühəndislərin əsas vəzifəsi kənd təsərrüfatı heyvanlarının optimal qidalanma rejimini, heyvanların yem rasionlarına əsasən onların rasion qidalanmasını, müxtəlif növ yemlərin optimal birləşməsini, həzm olunan zülal və digər mikroelementlər baxımından balansını təmin etməkdən ibarətdir. Genetiklər və seleksiyaçılar yüksək məhsuldar, xəstəliklərə və zərərvericilərə davamlı bitkilərin və yüksək məhsuldar kənd təsərrüfatı heyvanlarının genetik fondunun yaradılması üzərində işləyirlər. Kənd təsərrüfatının mühəndisləri, konstruktorları, mexanizatorları kənd təsərrüfatı istehsalı üçün maşın və avadanlıqların yeni konstruksiyalarının yaradılması, istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasını təmin etmək üzərində daim çalışırlar.

İqtisadçılar və aqronomlar aqrar-sənaye istehsalının inkişafı üçün optimal iqtisadi əlverişli mühitin yaradılması üzərində işləyirlər. Dövlət idarəetməsi və planlaşdırması, əməyin və istehsalın elmi təşkili aqrar-sənaye istehsalının sürətlə inkişafı üçün iqtisadi şərait yaratmalıdır. İqtisadi inkişafın və elmi-texniki tərəqqinin əldə edilməsinin ən son nəzəriyyələrinə əsaslanan intellektual əməyi özünün sənayeləşməsi, kompleks mexanikləşdirilməsi, intellektuallaşdırılması, ixtisaslaşması, aqrar-sənaye inteqrasiyası, şaquli və üfüqi kooperasiya, inteqrasiya və inkişaf əsasında istehsalın birləşməsi,

müxtəlif inteqrasiya strukturlarının, aqrar-ərazi və aqrar-sənaye komplekslərinin formalaşması nüfuzlu davamlı inkişafı təmin edir.

Fiziki əmək əhalinin məhsul və məhsuldar mal-qara yetişdirməyə yönəlmiş məqsədyönlü fəaliyyətidir. Kəndin bütün əmək potensialı kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzaq məhsullarının istehsalına sərf edilməlidir.

Kənd zəhmətkeşlərinin yüksək məhsuldar işləməsi üçün əlverişli iqtisadi, texniki və texnoloji şəraitdən istifadə edilməlidir.

Kənd təsərrüfatı istehsalı insan və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi prosesidir ki, bu prosesdə əqli əmək kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli iqtisadi, texniki və ekoloji şəraitin yaradılmasına, fiziki əmək isə kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq məhsullarının istehsalına yönəldilmişdir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin islahatı, çoxsistemli iqtisadiyyatın və müxtəlif idarəetmə formalarının inkişafı, onların ölçüsünün, konfigurasiyasının və idarəetmə şəraitinin dəyişdirilməsi kadrların yenidən hazırlanmasını və kənd təsərrüfatı təhsilinin ali təhsilli kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin hazırlanmasına kənd təsərrüfatı elminin dünya nailiyyətləri və dəyişən idarəetmə şəraiti nəzərə alınmaqla orta təhsilin yenidən yönəldilməsini tələb edir. İslah edilmiş kənd təsərrüfatı şəraitində onun fəaliyyətinin yüksək səmərəliliyini təmin etməyə qadir olan yeni kadrların hazırlanması dövlətin aqrar siyasətinin və ilk növbədə, aqrar-sənaye kompleksinin strateji istiqaməti kimi əhalinin ehtiyaclarını təmin edir ki, bu da əhalinin tələbatını ərzaq məhsulları ilə maksimum dərəcədə təmin etməyə və iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqələndirməyə imkan verir.

3.2. Təbii ehtiyatlar və onlardan istifadə

Sosializm şəraitində təbii sərvətlər (torpaq, su, meşələr, yerin təki) milli sərvət idi, onların heç bir dəyəri yox idi, əmtəə-pul münasibətlərinin hüdudlarından kənar idi, alqı-satqıya tabe deyildi,

ona görə də qiyməti yox idi. Təbii sərvətlərin dəyərinin qiymətləndirilməsinin olmaması ölkəmizin milli sərvətlərini qiymətləndirməyi mümkünsüz edirdi. Təbii sərvətlərdən istifadəyə görə qiymətin və ödənişin olmaması onların səmərəsiz istifadəsinə səbəb olurdu. Su-elektrik stansiyaları üçün su anbarlarının tikintisi, şəhər və kəndlərin salınması zamanı həddindən artıq külli miqdarda torpaq sahələri ayrılmış, torpağın keyfiyyəti, münbitliyi, aqrotexniki potensialı nəzərə alınmamışdır. Meşələrin həddindən artıq qırılması baş verdi, bunun nəticəsində onların sahəsi daim azaldı və meşələrin əvvəlki tərkibi pisləşdi. Su anbarlarında suyun olmaması onun təbii mənbələrdən həddən artıq çəkilməsinə səbəb olub. Bu gün onlardan suyun çəkilməsi icazə verilən normaları aşır və su aclığı təhlükəsi yaranır. Bir sıra böyük ərazilər, təkcə aran deyil, həm də Azərbaycanın Mil-Muğan və qərb bölgələri böyük su çatışmazlığı zonasındadır. Bir sıra şəhər və kəndlər sudan istifadənin normalaşdırılmasına keçmək məcburiyyətindədirlər. Mineral ehtiyatlardan da rəşional istifadə olunmur. Onlar üçün müvafiq ödənişin olmaması və onların hərtərəfli istifadəsi, onlardan bütün faydalı komponentlərin kifayət qədər çıxarılması nəticəsində böyük miqdarda süxur tullantılara gedir. Tullantıların yığılması üçün hər il böyük miqdarda yüksək məhsuldar kənd təsərrüfatı torpaqları ayrılır. Torpaqların əkinçilikdən həddən artıq çıxarılması, onların çirkləndirilməsi, meşələrin daim qırılması, onların tükənməsi və deqradasiyası, mineral ehtiyatlardan kompleks istifadə edilməməsi və külli miqdarda tullantıların saxlanması kənd təsərrüfatı istehsalının ekoloji və iqtisadi şəraitini pisləşdirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təbii ehtiyatlardan qənaətlə və səmərəli istifadə problemi ən vacib məsələlərdən biridir. Əgər əvvəllər təbii ehtiyatlardan istifadədə həlledici əhəmiyyət dövlət tənzimləyicilərinə verildisə, indi bazar tənzimləyiciləri qüvvəyə minir. İqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması, təbii sərvətlərin mühafizəsi və səmərəli istifadəsinin iqtisadi mexanizmləri üstünlük təşkil edir. Təbii ehtiyatlardan ən səmərəli və yüksək məhsuldar

istifadənin təmin edilməsi yalnız bütün mexanizmlərdən maksimum istifadə, investisiya, maliyyə - kredit, icarə, qiymət, sığorta, proteksionist, gömrük və digər siyasətlərin daim təkmilləşdirilməsi əsasında mümkündür.

Təbii sərvətlərlə bağlı iqtisadi siyasət, onların qorunmasına, genişləndirilməsinə və səmərəli istifadəsinə yönəlmiş elmi əsaslandırılmış tədbirlər kompleksini təmsil etməlidir. Təbiəti rəasional idarə edən dövlət tənzimləyiciləri bazar tənzimləyiciləri ilə optimal şəkildə birləşdirilməlidir. “Təbiəti mühafizə haqqında”, “Torpaq, su, meşələr və yerin təkisi haqqında” qanunlar və onların dövlət kadastrları təbiətdən səmərəli istifadənin və təbii ehtiyatların genişləndirilməsinin elmi, iqtisadi, ekoloji və hüquqi əsaslarını yaradır.

Təbiətin rəasional idarə edilməsi aşağıdakıları əhatə edir:

- torpaq ehtiyatlarının iqtisadiyyatın sahələri arasında bölüşdürülməsinin optimallaşdırılması;

- şəhər və kəndlərin, təsərrüfatların yerquruluşu, bataqlıq və nohurların qurudulması, arid torpaqların suvarılması, onların kimyəvi və bioloji meliorasiyası, çəmənliklərin köklü surətdə yaxşılaşdırılması;

- çoxillik mədəni otlaqların yaradılması və meşələrin ərazisinin genişləndirilməsi, onların növ tərkibinin yaxşılaşdırılması, qumluq olan sahələrin, dərələrin meşələşdirilməsi, mühafizəli meşə sahələrinin salınması və tam sisteminin yaradılması;

- meşə sahələrin artırılması, meşələrin optimal eroziyaya qarşı və su mühafizə zonasına çevrilməsi, onların ətraf mühiti yaradan, təbiəti mühafizə rolunun artırılması;

- zədələnmiş ərazilərin bərpası və rekultivasiyası, su ehtiyatlarının ayrı-ayrı təbii-təsərrüfat zonaları arasında qollarının bölüşdürülməsinin optimallaşdırılması;

- ölkənin su ehtiyatlarında qənaətlə və səmərəli istifadə, sutaemizləyici qurğuların tikintisi, göy-yaşıl yosunlarla mübarizə, suyun bioloji təmizlənməsi;

- çöl, meşə-çöl, yarımşəhra zonalarında meşələrin ərazisinin optimal əraziyə çatdırılması, onların növ tərkibinin yaxşılaşdırılması;

- təbii mühitin bütün komponentlərinin optimal kombinasiyası ilə ekoloji cəhətdən dayanıqlı kənd təsərrüfatı landşaftlarının tikintisi;

- qorunan və rekreasiya əraziləri sisteminin yaradılması.

Kənd təsərrüfatı təbiətinin rəşional idarə edilməsi ərazilərin kənd təsərrüfatının rayonlaşdırılmasını, əlverişsiz və az əlverişli təbii şəraitə davamlı olan hər bir eko-iqtisadi zona üçün zona və zonalaxili kənd təsərrüfatı idarəetmə sistemlərinin işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini əhatə etməlidir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan ərazisinin, demək olar ki, 60%-i riskli əkinçilik şəraitindədir, burada uzun quraqlıqlar, qarsız qışlar, şiddətli şaxtalar böyük miqdarda kənd təsərrüfatı məhsullarının çatışmazlığına səbəb olur. Buna görə də təbii mühitin müxtəlif komponentlərinin birləşməsinin optimallaşdırılması əsasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı və yüksək məhsuldar landşaftların formalaşdırılması təbii ekosistemlərdən istifadənin məhsuldarlığının və iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına kömək edər. Kənd təsərrüfatı üçün ekoloji cəhətdən əlverişli landşaftların formalaşdırılması çox kapital tələb edən və uzunmüddətli işdir. Bununla belə, aqrar-sənaye istehsalının inkişafına əsaslı vəsait qoyuluşuna üstünlük verilməlidir, çünki əhali ərzaqsız, sənaye istehsalı olan ayaqqabı və geyimsiz mövcud ola bilməz. Bütün təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəni təmin etmək üçün elmin bütün sahələrinin: yerşünaslıq, landşaftşünaslıq, kənd təsərrüfatı mühəndisliyi və zootexnologiya, aqronomiya, seleksiya və genetika, hidrotexnika, meliorasiya, kibernetika və riyazi-statistika və s. ən son nailiyyətlərindən istifadə edilməlidir. Təbii mühiti, bitki və heyvanların qidalanma rejimini idarə etməyə, kənd təsərrüfatı torpaqlarının maksimum məhsuldarlığına və heyvanların məhsuldarlığına yalnız aqrotexniki tərəqqinin bütün nailiyyətlərindən maksimum istifadə əsasında nail olmaq mümkündür.

Torpaq əsas məhsuldar qüvvədir, onun məhsuldarlığı maddələrin böyük və kiçik dövriyyəsi ilə müəyyən edilir, bitki mənşəli məhsullar şəklində üzvi kütlənin 80%-i təbiətdən gəlir və yalnız çox məhdud miqdarda geri qayıdır, nəticədə, torpaqda qida maddələrinin balanssızlığı artır. Buna görə də, torpağın münbitliyinin artırılması kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsulu ilə həyata keçirilən qida maddələrinin əhəmiyyətli dərəcədə daha çox daxil edilməsinə əsaslanmalıdır. Yalnız üzvi və mineral gübrələrin getdikcə artan tətbiqi ilə maddələrin dövriyyəsinin intensivləşdirilməsinə və torpağın münbitliyinin sisteməlik artmasına nail olmaq olar. Odu ki, heyvandarlıq sahələrinin, ət-süd sənayesinin inkişafı, yemçilik sahələrinə mineral gübrələrin norma daxilində miqdarının artırılması və onlara tam həcmdə verilməsi kənd təsərrüfatı bitkilərindən yüksək və sabit məhsul əldə etməyə imkan verəcəkdir.

Kənd təsərrüfatının inkişafı, kənd təsərrüfatı bitkilərindən yüksək və davamlı məhsul alınması üçün heyvandarlığın inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bioloji əkinçiliyin inkişafı, əkin dövriyyəsinin azot saxlayan paxlalar, çoxillik və birillik otlarla maksimum doyması heyvandarlığın və müvafiq olaraq üzvi gübrələrin intensiv inkişafına kömək edəcəkdir. Onların artan normalarının torpağa daxil edilməsi humusun daim artmasına kömək edəcəkdir. Humus əmələ gəlməsi proseslərinin intensivləşdirilməsi, lazımı miqdarda mineral gübrələrin verilməsi, şoran və şorakət torpaqların laylanması və suvaqlanması, onların su və hava rejiminin tənzimlənməsi maddələrin təbiətdə dövriyyəsi proseslərini intensivləşdirməyə və davamlı olaraq kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını artırmağa imkan verəcəkdir.

Kənd təsərrüfatı üçün əlverişli təbii mühitin formalaşdırılması iqtisadi fəaliyyətin mühüm istiqamətlərindən biridir. İkincisi, ayrı-ayrı sənaye və əkin sahələrinin yerləşdirilməsinin rasionallaşdırılmasından ibarət olmalıdır.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi və onlar üçün ən əlverişli təbii şəraitdə məhsuldar heyvandarlığın yetişdirilməsi təbiə-

tin dəyişdirilməsi üçün böyük əlavə kapital qoyuluşları olmadan, aldığımızdan xeyli çox kənd təsərrüfatı məhsulu almağa imkan verir. Kənd təsərrüfatı istehsalının rəşional yerləşdirilməsi, onun zonal və zonadaxili ixtisaslaşması kənd təsərrüfatının yerləşdirilməsi və ixtisaslaşması, təbiət-aqrar-ərazi və kənd təsərrüfatının yerləşdirilməsi əsasında aqrar-sənaye istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının mühüm amillərindən biri hesab edilməlidir. Nəticədə komplekslər əmələ gəlir ki, onların tərkibində kənd təsərrüfatı istehsalında təbii və sənaye istehsal vasitələri və əmək məhsulları iştirak edir. O, insanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsi prosesini təmsil edir, bu müddət ərzində sənaye istehsal vasitələri və əmək obyektləri vasitəsilə kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq məhsulları istehsal edir. İqtisadi qanunların təsirinin həlledici əhəmiyyət kəsb etdiyi sahədən fərqli olaraq kənd təsərrüfatında təbiət qanunları üstünlük təşkil edir. O, aktiv iqtisadi qanunlardan fərqli olaraq daha davamlıdır, uzunömürlüdür dəyişdirilə bilməz. Onlar iqtisadi qanunlara üstünlük verirlər. Təbiət və cəmiyyətin qanunlarını bilmək, ölkəmizin təbii ehtiyatlarından səmərəli və maddi istehsalda maksimum istifadə etmək dövlətimizin aqrar siyasətinin, aqrar transformasiyaların strategiya və taktikasının əsasına çevrilməlidir.

3.3. Torpaq ehtiyatları və onlardan istifadə

İctimai istehsal maddi nemətlər yaratmaq üçün cisimlərdən, materiyadan və təbiət qüvvələrindən istifadə edərək sənaye istehsal vasitələrinin köməyi ilə insanların qarşılıqlı əlaqəsi prosesidir. İstehsal prosesində istehlak mallarına çevrilən təbiət elementləri ictimai münasibətlər sisteminə daxil olur və ictimai hərəkət formasının maddi daşıyıcılarına çevrilir. İnsanlar məhsuldar qüvvələrin və elmi-texniki tərəqqinin əldə edilmiş inkişaf səviyyəsindən və istehsal münasibətlərinin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif dərəcədə və öz həyat fəaliyyətlərində təbii mühitdən və onun bütün əsas

komponentlərindən istifadə edirlər. Lakin davamlı fəaliyyət prosesi insanların əmək fəaliyyətinin ümumi iqtisadi əsasını təşkil etsə də, o, həmişə müəyyən ictimai-iqtisadi formasıya həyata keçirilən maddi istehsal kimi bu və ya digər xarakter və istehsal üsulu ilə xarakterizə olunur. Buna görə də o, sosial cəhətdən müəyyən edilir, ona görə də sosial formalar ictimai istehsalın davamlı fəaliyyət göstərməsi və iqtisad elminin inkişafı prosesinin sosial mahiyyətini formalaşdıran konstitusional mexanizmə çevrilir.

Təbiət öz qanunlarına görə, cəmiyyət öz qanunlarına görə inkişaf edir. Cəmiyyətlə təbiətin optimal qarşılıqlı əlaqəsinin yaradılması nəzəriyyəsinin formalaşmasının metodoloji əsaslarını görmək, təsərrüfat praktikasında təbiət və cəmiyyətin qanunlarının maksimum nəzərə alınması həm cəmiyyətdə, həm də təbiətdə genişlənmiş təkrar istehsalı, maddi istehsalın davamlı inkişafını təmin edir.

İctimai istehsal insan cəmiyyətinin dolanışığı mənbəyi kimi istifadə olunan təbiət elementləri olan təbii ehtiyatlardan istifadəyə əsaslanır. Onlar torpaq, su, mineral xammal, iqlim, bioloji varlıq və s.-dir. Onlar maddi istehsalın əsasını təşkil edir, canlı və maddi əməyin tətbiqi nəticəsində təbii məhsuldar qüvvələrə çevrilirlər. Bütün təbii sərvətlər arasında torpaq ən mühümdür.

Əhalinin həyatı və istehsal fəaliyyəti üçün zəruri olan maddi şərait arasında torpaq xüsusi yer tutur. O, öz təkli, meşələri, su ekosistemləri ilə canlı və fiziki əməyin ona tətbiqi nəticəsində əsas məhsuldar qüvvəyə çevrilir. Maddi istehsalın müxtəlif sahələrində torpağın yeri və rolu müxtəlifdir. Sahədə, hasilat sənayesi istisna olmaqla, onun filiallarının və ayrı-ayrı müəssisələrinin yerləşdirilməsi üçün bünövrə, məkan bazası, mədənçıxarma sənayesində mineral və xammal ehtiyatlarının anbarı, vəsait və iş obyektləri arsenalıdır. Kənd təsərrüfatında torpaq əsas istehsal vasitəsi və əsas məhsuldar qüvvədir. Torpaq münbitliyinə, yəni bitkiləri bütün lazımi qida maddələri ilə təmin etmək qabiliyyətinə, ölçüsü və məkanının məhdudluğuna görə ondan istifadənin təşkilinə xüsusi yanaşma tələb edir. Məhdud ölçülərə malik olan torpaq təsərrüfat

kompleksinin müxtəlif sahələrində rəqabət predmetidir. Buna görə də onların optimal paylanması problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Təyinatına görə torpaqlar aşağıdakı əsas kateqoriyalara bölünür:

- kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar;
- yaşayış və ictimai inkişaf üçün torpaq;
- qoruq və digər təbiəti mühafizə təyinatlı torpaqlar;
- sağlamlıq məqsədləri üçün torpaqlar;
- rekreasiya sahəsi;
- tarixi-mədəni təyinatlı torpaqlar;
- meşə fondu torpaqları;
- su fondunun torpaqları;
- sənaye, nəqliyyat, rabitə, enerji, müdafiə təyinatlı torpaqlar;
- digər məqsədlər üçün torpaqlar.

Müxtəlif növ torpaqların ölçüsü, onların nisbəti və istifadə istiqamətləri cədvəl 3.3-dəki göstərilən məlumatlardan aydın görmək olar.

Cədvəl 3.3.

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların bölgüsü, min hektarla

Göstəricilər	İllər						
	2015	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar	4 769,8	4 779,5	4 779,7	4 780,1	4 780,6	4780,5	4780,7
o cümlədən:							
əkin yeri	1 897,5	2 057,9	2 056,5	2 045,2	2 049,8	2052,8	2055,3
dincə qoyulmuş torpaqlar	40,2	40,0	39,5	39,2	39,2	39,1	39,0
çoxillik əkmələr	237,0	255,0	260,3	272,7	274,1	273,6	272,5
biçənək və örüş-otlaq sahələri	2 595,1	2 426,6	2 423,4	2 423,0	2 417,5	2415,0	2413,9

Mənbə: www.azstat.org

Azərbaycanın torpaq fondunun struktur və dinamik təhlili göstərir ki, onun strukturunda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 77%, o cümlədən əkin sahələri - 44%, çoxillik plantasiyalar - 4%, çəmənliklər və otlarla - 26% təşkil edir. Meşələrin sahəsi torpaq sahəsinin 12,1% -ni əhatə edir.

Azərbaycan müəyyən qədər inkişaf etmiş və şəhərləşmiş ölkədir. Buna görə də bir çox torpaqlar (3,9%) sənaye (0,6%) və nəqliyyat (0,8%) obyektləri tərəfindən tikilir. Torpaqların əhəmiyyətli bir hissəsini hələ kənd təsərrüfatında istifadə olunmayan məhsuldar olmayan torpaqlar (1,9%) təşkil edir. Bunlar qumlaqlar, yarıqlar, sürüşmələr, turşulaşmış şoranlıqlar və digər torpaqlardır. Ərazinin 3,6%-ni su altında olan torpaqlar tutur. Torpağın xarakterik xüsusiyyəti onun münbitliyi, yəni məhsuldarlığı təmin etmək qabiliyyətidir, onun səviyyəsi həm torpağın özünün təbii xüsusiyyətlərindən, həm də əkinçilik mədəniyyətinin inkişafından və ekoloji şəraitdən asılıdır. Məhsuldarlıq həm torpağın özünün, həm də kənd təsərrüfatı istehsalının uzunmüddətli iqtisadi, ekoloji və tarixi inkişafının məhsuludur. Azərbaycanın torpaq fondu torpağın yüksək bioməhsuldarlığının olması ilə xarakterizə olunur, onun strukturunda ən münbit torpaqlar üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsinin 4-cü maddəsində torpaq sahəsi anlayışının açıqlaması aşağıdakı kimi verilmişdir: “Torpaq sahəsi - dövlət torpaq kadastrında və torpaq üzərində hüquqların dövlət qeydiyyatı sənədlərində sərhədləri, ölçüləri, coğrafi mövqeyi, hüquqi statusu, rejimi, təyinatı və digər göstəriciləri əks etdirilmiş yer səthinin bir hissəsidir”.

Daşınmaz əmlakın digər növlərindən fərqli olaraq torpaq sahələrinin bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Onları aşağıdakı kimi səciyələndirmək olar.

1. Torpaq təbii resursdur və onun insanlar tərəfindən istehsal olunması qeyri-mümkündür.

2. Torpaq sahələri çoxtəyinatlıdır və bu, qiymətləndirmə zamanı mütləq nəzərə alınmalıdır. Belə ki, kənd və meşə təsərrüfatı təyi-

natlı torpaqlar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini xammalla, insanları qida məhsulları ilə təmin edən əsas istehsal vasitəsi olaraq, sosial-iqtisadi təyinatlı obyektlərin yerləşdirilməsi üçün məkan bazisi kimi çıxış edir.

3. Torpaqdan istifadə istiqamətləri və metodları əhalinin sağlamlığı, ekoloji təhlükəsizliklə birbaşa əlaqədar olduğuna görə, dövlət torpaqdan həm təbii, həm də təsərrüfat obyektini kimi istifadə olunması proseslərini ciddi məhdudiyətlər, şərtlər qoymaq yolu ilə tənzimləyir.

4. Torpaq sahələrinin istismar müddəti sonsuz olduğundan daşınmaz əmlakın digər növlərinə xas olan fiziki və funksional köhnəlməyə, habelə amortizasiyaya məruz qalır. Buna görə də, daşınmaz əmlakın digər növlərinin dəyəri zaman keçdikcə itirilsə, miqdarı məhdud olan torpaq sahələrinin dəyəri artmağa meyillidir.

5. Torpaq sahəsinin sərhədləri daşınmaz əmlakın dövlət reyestrinin ixtiyarlı şəxsi tərəfindən onun mülkiyyətçisinə verilən sənədlər əsasında təyin edilir.

Torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi onun təyinatı ilə bağlı tələblərə, şəhərsalma və tikinti normalarına riayət etmək şərtinə, orada bina və qurğular ucaldıqda, onları yenidən qura yaxud ləğv edərək, üçüncü şəxslərin istifadəsinə, tikinti aparmasına icazə verə bilər. Torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi orada ucaldılmış və ya yaradılmış binaya, qurğuya və digər əmlaka mülkiyyət hüququ qazanır. Qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna edilməklə, torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi onun üstündə və altında olan hər şeydən istifadə edə bilər, lakin yerin təkli və faydalı qazıntılar Azərbaycan Respublikasının mülkiyyətindədir.

Başqa şəxsə mənsub olan torpaq sahəsində yerləşən daşınmaz əmlakın mülkiyyətçisi torpaq sahəsinin həmin hissəsindən istifadə hüququna malikdir. Torpaq sahəsindən istifadə hüququna xitam verildikdə müvafiq müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, torpaq istifadəçisinin orada inşa etdiyi binalara, qurğulara və başqa daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququ torpaq sahəsinin mülkiyyətçisinə keçir.

Torpaq mülkiyyətçisinə mənsub olan binalar, qurğular və başqa daşınmaz əmlak özgəninkiləşdirilərkən, onların yerləşdiyi və istifadə edilmələri üçün zəruri olan torpaq sahəsi mülkiyyət hüququnu əldə edəninə keçir.

Torpaq sahəsinin hüquqi statusu onun təyinatı üzrə mülkiyyət növü və hüquqlar, öhdəliklərlə yüklənməsi əsasında müəyyənləşdirilir. Torpaq sahələri və onların üzərindəki hüquqlar, habelə torpaq sahəsi ilə bağlı daşınmaz əmlak (torpaq qatı, sututarlar, meşələr, çoxillik əkmələr, tikililər, qurğular və s.) dövrüyyədə ayrılmaz şəkildə iştirak edirlər.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən torpaq dövlətin, bələdiyyələrin və fiziki şəxslərin mülkiyyətində ola bilər.

Dövlət mülkiyyətində olan torpaqlara dövlət hakimiyyət orqanlarının, dağ-mədən sənayesinin, faydalı qazıntı yataqlarının, vahid energetika sisteminin yerləşdiyi torpaqlar, meşə fondu torpaqları, təbiətin mühafizəsi ilə əlaqədar torpaqlar, Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsinin su fondu torpaqları, dövlət müəssisə və təşkilatlarının daimi istifadəsində olan torpaqlar, dövlət ehtiyat fondu torpaqları və sair aiddir. Bu torpaqlar dövlətin müstəsna mülkiyyətindədir, qanunla müəyyən olunmuş qaydada istifadəyə və icarəyə verilə bilər.

Bələdiyyə torpaqlarına “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq bələdiyyə mülkiyyətinə ayrılan torpaqlar, habelə başqa torpaq mülkiyyətçilərindən bələdiyyələrə keçən torpaqlar daxildir. Bələdiyyə torpaqları ümumi istifadədə olan torpaqlara, hüquqi və fiziki şəxslərin istifadəsində olan torpaqlara, ehtiyat fondu torpaqlarına ayrılır. Bu torpaqlar qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada mülkiyyətə, istifadəyə və icarəyə verilə bilər.

Torpaq sahəsi üzərində istifadə hüququ müvafiq müqavilə əsasında yaranır və ondan daimi yaxud müvəqqəti istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Bu hüquqdan istifadəyə görə yalnız torpaq vergisi ödənilir.

Torpaqdan müvəqqəti istifadə qısamüddətli (15 ilədək) və uzunmüddətli (15 ildən 99 ilədək) müəyyən oluna bilər. Daimi istifadəyə verilən torpaqlardan istifadə müddəti müəyyən edilmir.

Məqsədli təyinatına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının torpaqları aşağıdakı kateqoriyalara bölünür:

Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar. Bu torpaqlar kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur və kənd təsərrüfatı yerlərinin, meşə zolaqlarının, təsərrüfatdaxili yolların, kommunikasiyaların, bataqlıqların, sututarların, kənd təsərrüfatı ehtiyacları üçün vacib olan tikinti və qurğuların altındakı torpaqları əhatə edir.

Yaşayış məntəqələrinin (şəhərlərin, qəsəbələrin, kəndlərin) torpaqları. Bu torpaqlara yaşayış binalarının, mədəni-məişət obyektlərinin, inzibati bina və qurğuların, meydanların, küçələrin, park və xiyabanların, çimərliklərin, təbiət abidələrinin, qoruqların və s. altında yerləşən, habelə şəhərsalma fəaliyyətinə cəlb olunmayıb ehtiyatda saxlanılan torpaq sahələri aiddir.

Sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər təyinatlı torpaqlar. Bu torpaqlara sənaye, nəqliyyat, rabitə, ticarət, ictimai iaşə, kommunal xidməti obyektlərinin mühəndis kommunikasiyalarının və sair altında olan, müdafiə və təhlükəsizliklə əlaqədar hərbi və xüsusi rejimli zonaların torpaqları daxildir. Qeyd edək ki, hərbi hissələrin, idarə və təşkilatların, hüquq-mühafizə orqanlarının obyektlərinin, xüsusi rejimli zonaların altında yerləşən torpaqlar dövlətin müstəsna mülkiyyətindədir.

Xüsusi qorunan ərazilərin torpaqlarına təbiəti mühafizə tədbirlərinin keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan torpaqlar (sututarların suqoruyucu zonaları, balıqların kürü tökməsi üçün zonalar, qoruyucu meşə zolaqları və s.), təbii qoruqlar, sağlamlıq obyektlərinin (çimərliklər, mineral su mənbələri, müalicəvi neft və palçıq yataqları), istirahət obyektlərinin (istirahət evləri, pansionatlar, turist bazaları, uşaq və idman düşərgələri və s.), tarixi-mədəniyyət qoruqlarının, qəbiristanlıqların və s. torpaqları aiddir.

Meşə fondunun torpaqları. Bu torpaqlara meşə bitkiləri ilə örtülü olan, habelə meşə təsərrüfatının ehtiyacları üçün nəzərdə tutulan torpaqlar aiddir.

Su fondunun torpaqları. Bu torpaqlara Azərbaycan Respublikasının daxili sularının və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsinin altında olan torpaqlar, su mühafizə zonalarının və sahilboyu zolaqların, hidrotexniki qurğuların, meliorasiya və su təsərrüfatı obyektlərinin altında olan torpaqlar, adalar və sair daxildir.

Ehtiyat fondunun torpaqları dövlət və bələdiyyələrin ehtiyat torpaqlarından ibarətdir. Bu torpaqlara hüquqi və fiziki şəxslərin mülkiyyətinə, istifadəsinə və icarəsinə verilməmiş torpaqlar, yaşayış məntəqələrinin perspektiv inkişafı üçün nəzərdə tutulan torpaqlar və sair daxildir.

Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsinə uyğun olaraq, torpaq sahələri sərbəst bazar dövriyyəsindədir və müqavilələrin, habelə digər əqdlərin bağlanması yolu ilə alınıb-satıla, başqa hüquqi şəxslərin nizamnamə fonduna pay şəklində verilə, girov qoyula, dəyişdirilə, bağışlanıla, vərəsəlik qaydasında, habelə tikili (qurğu) üzərində mülkiyyət hüququ ilə birlikdə başqa şəxsə keçə bilər.

Torpağın satıcısı kimi dövlət, bələdiyyələr, habelə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları iştirak edə bilərlər.

Aşağıdakı torpaq sahələri və torpaqla bağlı hüquqlar alqı-satqı obyektidir:

- xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar;
- bələdiyyələrin ehtiyat fondunun özəlləşdirilə bilinən torpaqları;
- girov (ipoteka) predmeti sayılan torpaq sahələri;
- dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar üzərində istifadə və icarə hüquqları.

Dövlət torpaqları, ümumi istifadədə olan, habelə hüquqi və fiziki şəxslərin istifadəsində olan kənd təsərrüfatına yararlı bələdiyyə torpaqlarının alqı-satqısı qadağandır.

Torpaq sahələrinin alıcısı kimi fiziki və hüquqi şəxslər torpaq

sahələrini mülkiyyət, istifadə və icarə hüququ əsasında əldə edə bilərlər. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, beynəlxalq birliklər və təşkilatlar, habelə xarici dövlətlər torpaq sahələrini yalnız icarə hüququ əsasında əldə edə bilərlər. Keçmiş torpaq mülkiyyətçilərinin və onların varislərinin torpaq sahəsi üzərində hüquqlarının restriksiyası yolverilməzdir. Xarici hüquqi və fiziki şəxslərə vərəsəlik, bağışlanma və ipoteka əqdləri nəticəsində keçən torpaq sahələri bir il müddətində özgəninkiləşdirilməlidir. Bu tələb yerinə yetirilmədikdə, həmin torpaq sahələri məcburi qaydada satın alınır.

“Özəlləşdirilən müəssisə və obyektlərin yerləşdiyi torpaq sahələrinin satın alınması qaydaları haqqında Əsasnamə”yə görə: Azərbaycan Respublikasının fiziki şəxsləri; özəlləşdirmə prosesində dövlət müəssisə və obyektlərinin çevrilməsi yolu ilə yaradılmış səhmdar cəmiyyətləri – onların səhmlərinin 75 faizindən az olmayan hissəsi satıldıqdan sonra; nizamnamə fondunda (kapitalında) dövlətin payı 25 faizdən az olmayan hüquqi şəxslər və bütün qeyri-hüquqi şəxslər isə bu torpaqların alıcısı ola bilərlər.

Dövlət müəssisə və obyektləri xarici hüquqi və fiziki şəxslər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən özəlləşdirildikdə, onların yerləşdiyi torpaq sahələri aidiyyəti üzrə dövlət yaxud bələdiyyə mülkiyyətində qalmaqla, həmin şəxslərin icarəsinə satılma hüququ olmadan verilir.

Hüquqi və fiziki şəxslərin mülkiyyətində olan torpaqlar, habelə onlar üzərində istifadə və icarə hüquqlarının alqı-satqısı tərəflər arasında bağlanan, notariat qaydasında təsdiq edilən müqavilə əsasında, bələdiyyə torpaqlarının alqı-satqısı isə torpaq hərracları və ya müsabiqələr yolu ilə həyata keçirilir.

Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaq sahəsi hüquqi şəxslərin nizamnamə (pay) fonduna mülkiyyət və istifadə hüquqları, dövlət və bələdiyyə torpaqları isə yalnız istifadə hüququ əsasında verilir.

Dövlət və bələdiyyələrin mülkiyyətində olan torpaq sahələri istifadəyə yaxud icarəyə verilərkən və ya satılarkən müəyyən öhdəliklər və məhdudiyətlər qoyula bilər. Bu məhdudiyətlər aşağıdakılardır:

- torpaq sahəsi istifadəyə verildikdə onun icarəyə və ya subicarəyə verilməsinin qadağan edilməsi;
- torpaq sahəsində tikinti işlərinin və ya torpaq sahəsinin mənim-sənilməsinin başlanma və qurtarma müddətlərinin təyin edilməsi;
- təbiətqoruyucu tələblərə riayət olunması, heyvanlar aləminin qorunması, torpağın münbit qatının, nadir bitkilərin, təbiət, geoloji, tarixi-mədəniyyət abidələrinin, arxeoloji obyektlərin saxlanması;
- torpaq sahəsində ovçuluq, balıqçılıq və ya cır meyvələrin toplanması məqsədləri üçün müəyyən edilmiş qaydada və müddətdə istifadəyə icazə verilməsi;
- vəhşi heyvanların təbii məskunlaşma mühitinin və miqrasiya yollarının saxlanması və sair.

Bu öhdəliklər və məhdudiyyətlər müqavilə yaxud məhkəmənin qərarı ilə müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsinin 154-cü maddəsinə uyğun olaraq torpaq sahəsinə aşağıdakı servitutlar müəyyənləşdirilə bilər:

- torpaq sahəsindən piyada və ya nəqliyyat vasitəsilə keçmək;
- torpaq sahəsindən fərdi, kommunal, mühəndis, elektrik və digər xətt və şəbəkələrin çəkilməsi və təmiri üçün istifadə etmək;
- torpaq sahəsində drenaj işləri aparmaq;
- torpaq sahəsində su toplamaq və içməli su götürmək (mal-qaranı suvarmaq);
- torpaq sahəsindən mal-qaranı keçirmək;
- yerli şəraitə və adətlərə uyğun olaraq özgənin sahəsində ot biçmək və mal-qara otarmaq;
- torpaq sahəsindən axtarış, tədqiqat və digər işlərin aparılması üçün müvəqqəti istifadə etmək;
- qonşu sahədə dayağı olan və ya müəyyən hündürlükdə qonşu sahəsinə keçən tikililər və qurğular ucaltmaq;
- qonşu sahədə müəyyən hündürlükdən artıq olan tikililərin və qurğuların ucaldılmasını qadağan etmək;

- torpaq sahəsində qoruyucu meşə əkinləri və zolaqları salmaq və digər təbiətdə qoruyucu obyektlər ucaltmaq;

- qanunvericiliyə zidd olmayan digər servitutlar.

Torpaq mülkiyyətçisinin servitut istifadəçisindən müqavilə əsasında haqq tələb etmək ixtiyarı var.

Torpaqdan istifadəçilərin dövlət qeydiyyatı, torpaqların kəmiyyət və keyfiyyətə uçuotu və iqtisadi qiymətləndirilməsi üçün zəruri və etibarlı məlumat bazasının yaradılması məqsədilə Dövlət Torpaq Kadastrı tərtib olunur. Bu kadastrın tərtibi və aparılması “Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yer quruluşu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə müəyyənləşdirilir.

Torpaqların monitorinqi - onların münbitlik xassələrini səciyyələndirən ayrı-ayrı göstəricilərdə dəyişikliklərin vaxtında aşkara çıxarılması, qiymətləndirilməsi, mənfi proseslərin qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması üçün torpaq fondunun vəziyyətinə müntəzəm müşahidə sistemidir.

Dövlət kadastrı torpaqların hüquqi statusundan və rejimindən asılı olmayaraq mütləq, müstəqil və vahid sistem üzrə müvafiq icra hakimiyyəti tərəfindən aparılır. Bu sənəddə aşağıdakı məlumatlar əks etdirilir:

- torpaq sahəsinin hüquqi statusu;

- torpaq üzərində mülkiyyət, istifadə və icarə hüququ;

- torpaq sahəsinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri;

- torpaqların bonitirovkası və iqtisadi qiymətləndirilməsi;

- torpaqların istifadəsi və mühafizəsi ilə əlaqədar qanunvericiliklə müəyyən

olunmuş digər məlumatlar.

Bu məlumatlar dövlət orqanlarının, bələdiyyələrin və məhkəmələrin qərar qəbul etməsi, torpaqların istifadəsinin və mühafizəsinin planlaşdırılması, zonalaşdırılması və torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün əsas kimi qəbul edilir.

Təbii sərvətlərdən, ilk növbədə torpaq ehtiyatlarından istifadə əsasında əhali üçün ərzaq, sənaye üçün xammal, ixrac üçün mallar

istehsal edən maddi istehsalın ən mühüm və həyati sahələrindən biri inkişaf edir. Bu, ölkə iqtisadiyyatının möhkəmlənməsində, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində, sosial-iqtisadi problemlərin həllində mühüm rol oynayan kənd təsərrüfatı istehsalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2023-cü ildə Azərbaycanda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların ümumi sahəsi 4780,5 min hektar təşkil edib ki, bunun da 2052,8 min hektarı və ya 42,9%-i əkin yeridir.

Son illər torpaq fondu mütəmadi olaraq dəyişdirilir. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının sahəsi azalır, meşələrin və tikilmiş torpaqların sahəsi artır, torpaq fondunun keyfiyyəti xeyli pisləşir. Eroziyaya uğramış torpaqların sahəsi artır, torpağın münbitliyi azalır, orada qida maddələrinin çatışmazlığı artır ki, bu da kənd təsərrüfatı istehsalına mənfi təsir göstərir. Hidrotexniki qurğular, magistral və paylayıcı kanallar, meliorativ sistemlər sıradan çıxır ki, bu da torpaqların bataqlaşmasına və su altında qalmasına səbəb olur.

3.4. Meşə ehtiyatları

Maddi istehsal bütün təbii sərvətlərdən istifadəyə əsaslanır, burada meşələr heç də az rol oynamır. Meşə ehtiyatlarının maddi istehsalda istifadəsi onların milli sərvətin tərkib hissəsinə, ölkə iqtisadiyyatının və sosial sferasının inkişafında mühüm amilə çevrilməsi deməkdir. Meşələr qiymətli ağac, texniki xammal, qida və yem ehtiyatları mənbəyidir. Təbiətin mühafizəsinin səmərəli vasitəsi olan əhəlinin məişəti və istehsalat fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında onların əhəmiyyəti durmadan artır. Gördüyümüz kimi, meşə problemi artıq sahə xarakterini itirmiş və ekoloji, iqtisadi və sosial problemləri ehtiva edir.

Meşənin istehsal vasitəsi kimi funksiyalarına əsasən, müxtəlif iqtisadi, təşkilati və texnoloji funksiyaları olan meşə təsərrüfatı fəaliyyətinin müxtəlif təşkilati strukturları fərqləndirilir.

Meşələr kənd təsərrüfatının inkişafı üçün vacibdir. Onun yüksək intensiv inkişafı üçün əlverişli ekoloji şərait yaradırlar. Onlar kənd təsərrüfatı torpaqlarını daşqın və daşqınlardan, torpaqları su və külək eroziyasından qoruyur, humuslaşma proseslərinin intensivləşməsinə kömək edir, su-hava rejimini tənzimləyir və iqlim şəraitinə müsbət təsir göstərir. Böyük ətraf mühit yaradan, iqlim əmələ gətirən, suyu tənzimləyən funksiyaları yerinə yetirən meşələr kənd təsərrüfatı torpaqlarından istifadənin məhsuldarlığına və iqtisadi səmərəliliyinə müsbət təsir göstərir. Onların müxtəlif təbii və iqtisadi zonaların landşaftlarında optimal birləşməsi kənd məişət istehsalının yerləşməsinə və ixtisaslaşmasına təsir göstərir. Meşələr zonal quruluşa malikdir bu göstəricilər cədvəl 3.4.- də verilmişdir.

Cədvəl 3.4

Azərbaycanın meşə təsərrüfatının əsas göstəriciləri

Göstəricilər	İllər						
	2005	2010	2015	2020	2021	2022	2023
Meşə fondu sahələrində aparılmış meşə bərpa tədbirləri, min ha	9,7	10,6	10,1	10,4	9,3	8,5	9,2
ondan: meşə əkinləri və səpinləri	3,9	3,5	2,6	0,7	0,8	0,7	0,7
Qırılmış meşə sahəsi – cəmi, min hektar	2,0	3,4	3,4	4,5	4,8	5,1	5,5
Qırılmış ağacların həcmi, min m ³	18,2	31,2	30,9	59,8	65,5	72,3	79,7
onlardan alınan yararlı oduncaq	16,4	28,7	27,9	53,2	54,2	55,6	57,1

Mənbə: www.azstat.org

Onların ən böyük əraziləri Böyük və Kiçik Qafqazdadır, burada onların bataqlıq və nəmlənmiş torpaqlar, su ekosistemləri, çəmənliklər və otluqlar, əkin sahələri ilə ərazi birləşməsi kənd təsərrüfatı istehsalı üçün xüsusi şərait yaradır. Daha kasıb torpaqların incə konturları, meşələr, bataqlıqlar və göllər arasında səpələnməsi kənd

təsərrüfatının idarə olunması sisteminə xüsusi yanaşma tələb edir. Bataqlıq və sulu torpaqların qurudulması, çəmənliklərin və otlaqların köklü surətdə yaxşılaşdırılması, təsərrüfatların torpaq idarəçiliyi, əkin dövriyyələrində əkinlərin növbəli əkilməsi, torpağın becərilməsi sistemi, onun su-hava rejiminin idarə olunması meşə örtüyü nəzərə alınmaqla ərazi və meşələrin kənd təsərrüfatı istehsalı şəraitinə təsiri həyata keçirilməlidir.

Meşə təsərrüfatının inkişafının əsas vəzifəsi ərazinin optimal meşə örtüyünü daim saxlamaq, meşələrin və kənd təsərrüfatı torpaqlarının sahəsinin optimal birləşməsini təmin etmək, onların növ tərkibini sistemli şəkildə yaxşılaşdırmaq və elmi əsaslandırılmış kənd təsərrüfatının idarə edilməsi sisteminin tətbiqindən ibarətdir.

Böyük meşə sahələri Böyük və Kiçik Qafqazın dağətəyi və dağlıq zonasında yerləşir. Burada onlar səth sularını yeraltına ötürür və beləliklə də böyük əraziləri sel və torpaq eroziyasından qoruyurlar. Lakin onların həddindən artıq kəsilməsi, qeyri-düzgün istismarı, dağıdıcı istifadəsi, bütün meşə fondunun azalması meşələrin sahəsinin və bütövlükdə Azərbaycanın ekologiyasına müsbət təsirinin azalmasına səbəb oldu. Meşələrin yırtıcı şəkildə məhv edilməsi nəticəsində böyük bir dağınıq baş verir. Böyük və Kiçik Qafqazın böyük daşqınları kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların çox böyük sahələrini su altında qoyur, evləri və körpüləri uçurur, bütöv kəndləri və şəhərləri məhv edir, kənd təsərrüfatına böyük ziyan vurur. Buna görə də Böyük və Kiçik Qafqazın meşə təsərrüfatı kompleksinin əsas problemi meşələrin ərazisinin bərpası və onların növ tərkibinin yaxşılaşdırılması, Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarında meşə salınmasının sürətləndirilməsi, çaylar üçün su mühafizə zonalarının yaradılması və su anbarları, hidrotexniki qurğuların və daşqınlara qarşı bəndlərin tikintisinin artırılması vacibdir. Lakin ən qabaqcıl hidrotexniki qurğular belə, meşələrin, çəmənliklərin, hər il daşqınlar, kənd çayları və su eroziyası ilə yuyulan milyonlarla ton torpağın sutənzimləyici, suqoruyucu, eroziyaya qarşı rolunu əvəz edə bilməz. Meşələrin ərazisini optimal eroziyaya qarşı meşə örtü-

yünə çatdırmaq üçün etibarlı eroziyaya qarşı qalxan yaradılır.

Meşə-çöl zonası aşağı meşə örtüyü ilə xarakterizə olunur.

Bu zonada meşələrin ərazisinin ekoloji dəyəri çox böyükdür. Bu ərazinin kənd təsərrüfatının yüksək inkişaf səviyyəsi, kənd təsərrüfatı torpaqlarının şumlanması, onların kifayət qədər mühafizə olunmaması kənd təsərrüfatının idarə edilməsi sisteminin təşkilinə xüsusi yanaşmanın zəruriliyini şərtləndirir. Meşə, kənd təsərrüfatı və su torpaqları arasında nisbətən optimallaşdırılmasına, əkin dövriyyəsinin torpaq qoruyucu və torpağı bərpa edən bitkilərlə (paxlalılar, çoxillik və birillik otlar) maksimum doymasına əsaslanan landşaft meliorativ sistemi vacibdir. Gələcəkdə meşələrin ərazisi eroziyaya qarşı optimal meşə örtüyünə çatdırılmalıdır. Bu, meşələrin sahəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasını tələb edir. Yüksək dağların yamaclarında meşə salınması, yarpaqların və digər məhsuldar olmayan torpaqların meşə salınması hesabına artırıla bilər. Ən az meşə örtüyü çöl zonasındadır. Əslində, bu zona açıq, çox zəif qorunan qeyri-sabit aqroekoloji sistemi təmsil edir. Ərazinin meşə örtüyünün çox az olması, kənd təsərrüfatının geniş inkişafı, yüksək şumlanmış torpaqlar, kifayət qədər yağıntının olmaması, ərazinin az və qeyri-bərabər növ olması, havanın və torpağın rütubətinin aşağı olması kənd təsərrüfatı torpaqlarının məhsuldarlığına və iqtisadi səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir. Hər 3-5 ildən bir baş verən quraqlıqlar, külək eroziyası və digər neqativ hallar, təbii fəlakətlər kənd təsərrüfatına böyük ziyan vurur. Taxıl və yem yığımı milyon tonlarla hesablanır.

Azərbaycanın çöl zonası üçün əsas problem meşə və kənd təsərrüfatı torpaqlarının və su ekosistemlərinin optimal kombinasiyası ilə ekoloji cəhətdən dayanıqlı və yüksək məhsuldar landşaftların qurulmasıdır. Çöl zonasının aqrolandşaftlarının yenidən qurulması tam qoruyucu meşə plantasiyalarının yaradılmasına, su anbarlarının, gölməçələrin və su anbarlarının, suvarma sistemlərinin tikintisinə, ərazilərin suvarılmasına və təbii sərvətlərin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş digər tədbirlərin həyata keçirilməsi şərtlərinə əsaslanmalıdır. Bununla belə, meşə və hidravlik meliorasiya təbii sərvət

potensialından istifadənin yüksək səmərəliliyini təmin etmək üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Maddi istehsalın, iqtisadi və sosial-mədəni inkişafın miqyasının artması, ətraf mühitin mühafizəsinə və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəyə yüksək tələblər meşə təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsini, meşələrin ərazisinin genişləndirilməsini və onların təbii vəziyyətinin abadlaşdırılmasını zəruri edir. Meşələrin sahəsinin artırılması problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Meşə təsərrüfatının idarə edilməsinin dünya təcrübəsi göstərir ki, yüksək meşə örtüyü olan yerdə landşaftlar daha az deqradasiyaya uğrayır, kənd təsərrüfatı torpaqlarının və su ekosistemlərinin mühafizəsinin daha etibarlı sistemi yaradılır. Meşənin tutduğu ərazilər nə qədər böyükdürsə, təbiətin məhsuldar qüvvələrindən bir o qədər çox istifadə olunur. Dünyanın bir çox ölkəsində meşələrin sahəsi Azərbaycandan xeyli çoxdur. FAO-nun məlumatına görə, Finlandiyada 58,9%, İsveçdə 67,7%, Almaniya 29%, Fransada 28,7%, İtaliyada 21,2%, Kanadada 26,6%, ABŞ-da 32,7%, Rusiyada 50,5%, Azərbaycanda isə – 12% təşkil edir. Bu gün Azərbaycan ən az meşəli ölkədir, o, öz ağac ehtiyacını təmin etmir. Ona görə də onun meşə örtüyü 12%-ə qarşı 20-22%-ə çatdırılması daha məqsədəuyğun olardı. Lakin bu, bütün Azərbaycan ərazisi üçün eyni ola bilməz. Müxtəlif fiziki-coğrafi zonalarda fərqli olmalıdır.

Meşələrin ərazisinin genişləndirilməsi, onların təbii tərkibinin yaxşılaşdırılması və rəşional meşə idarəetmə sistemi gələcəkdə əm-təəlik ağacın artımına və onun bütün təsərrüfat ehtiyaclarını təmin etməyə imkan verir.

3.5. Su ehtiyatları, onlardan istifadə

Təbii ehtiyatların xüsusi növü sudur ki, ondan maddi istehsalın bütün sahələrində, hətta qida məhsulu kimi, sənaye və kənd təsərrüfatının, kənd və şəhər yaşayış məntəqələrinin su təchizatında istifadə olunur.

Su da torpaq kimi əsas məhsuldar qüvvədir. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının suvarılması və qurudulmasında, yaşayış məntəqələrinin, heyvandarlıq təsərrüfatlarının su təchizatında, balıqçılıq və su quşlarının inkişafında istifadə olunur. Su biosferin əsas komponentidir. Hidrosfer, biosfer və atmosfer təbii mühitin əsas komponentləridir ki, kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafına və yerləşdirilməsinə ən böyük təsir göstərir. Onun məhsuldarlığı əsasən ərazinin su təchizatından, havanın və torpağın rütubətindən asılıdır. Su bütün canlı orqanizmlərin bir hissəsi olan və onsuz yaşaya və inkişaf edə bilməyən bir maddədir. Sudan təkcə kənd təsərrüfatında deyil, sənaye və energetikada texniki məqsədlər üçün, energetikada - elektrik enerjisi istehsalı, kənd təsərrüfatında - torpaqların suvarılması, heyvandarlıq təsərrüfatlarının və komplekslərinin su təchizatı, balıqçılıq və su quşlarının inkişafı üçün istifadə olunur.

Azərbaycanın əsas transsərhəd çayları (21çay)

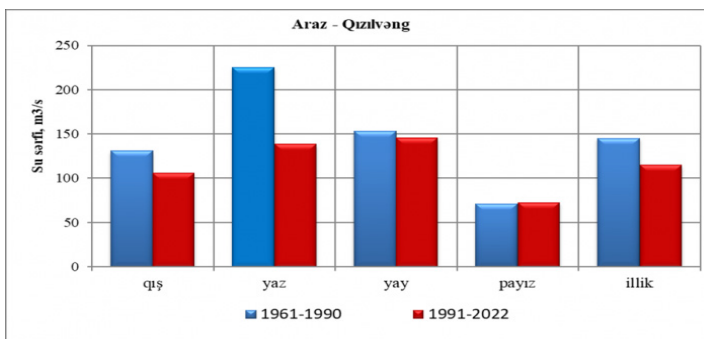
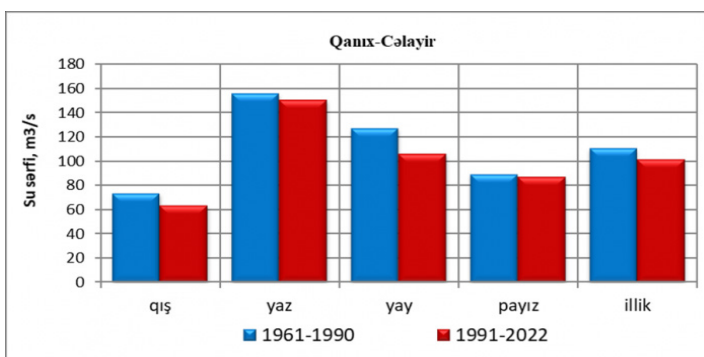
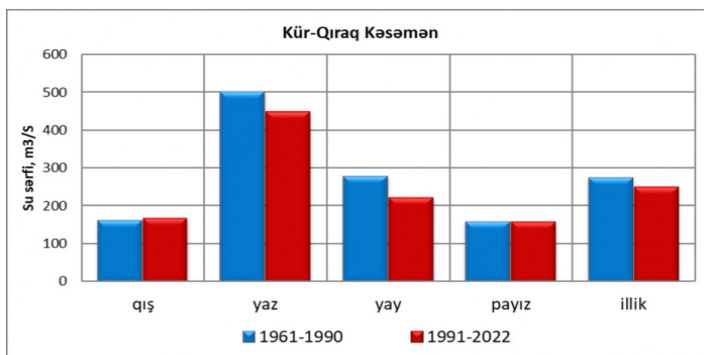
Kür, Araz, Qanıxçay, Qabırçıçay, Samurçay, Astaraçay, Bərgüşadçay çayları və Kür, Araz çaylarının qollarını təşkil edən kiçik çaylardır.

Son 32 ildə yerli çaylarda 1991-2022-ci illərdə sululuğun miqdarı 1961-1990-cı illərlə müqayisədə 5,0 %-dən 21,2 %-dək, Transsərhəd çaylarda isə 9,1 %-dən 21 %-dək azalmışdır.

Müşahidə məlumatlarının təhlili göstərir ki, son 10 ildə azalma özünü daha çox göstərərək Transsərhəd çaylarda illik su sərfi 28-36 %, yerli çaylarda isə 6-21 % azalıb.

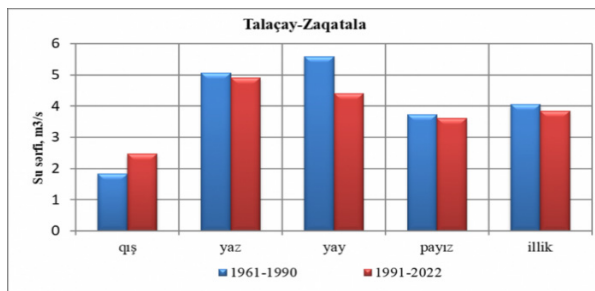
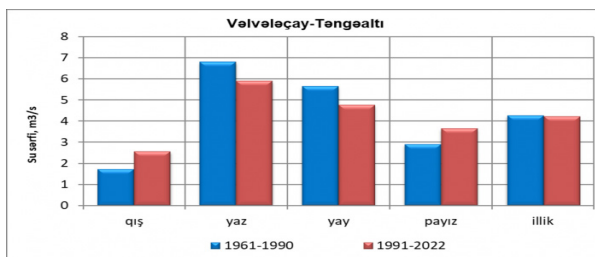
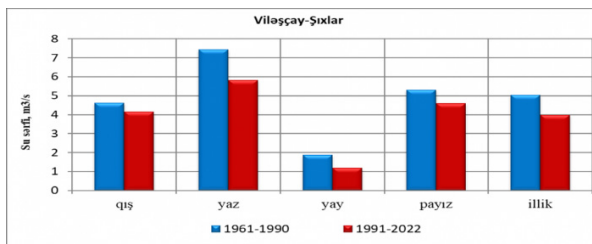
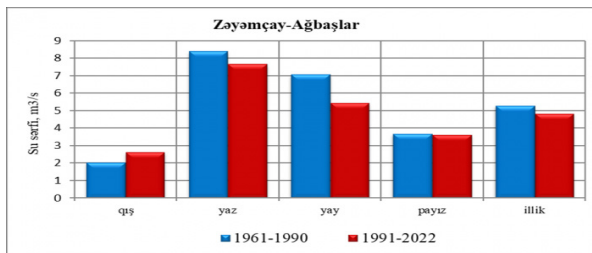
Qeyd etmək lazımdır ki, su ehtiyatları Azərbaycan ərazisində son dərəcə qeyri-bərabər paylanmışdır ki, bu da onların xalq təsərrüfatında istifadəsini xeyli çətinləşdirir. Azərbaycan ərazisinin su təchizatının qeyri-bərabərliyi, su ehtiyatlarının böyük çatışmazlığı inkişafa mənfi təsir göstərir.

Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksi: formalaşması və davamlı inkişaf problemləri

Tranzit çaylarda 1991-2022-ci illərdə sululuğun 1961-1990-cı illərlə müqayisədə dəyişmə dinamikası

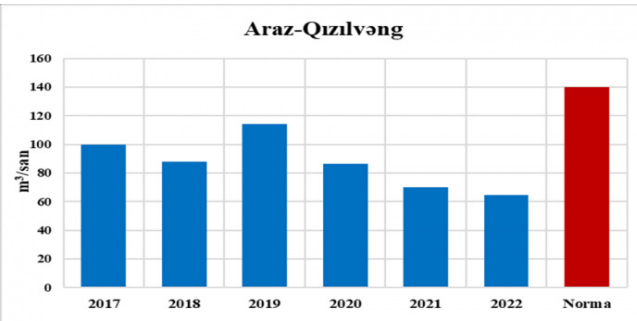
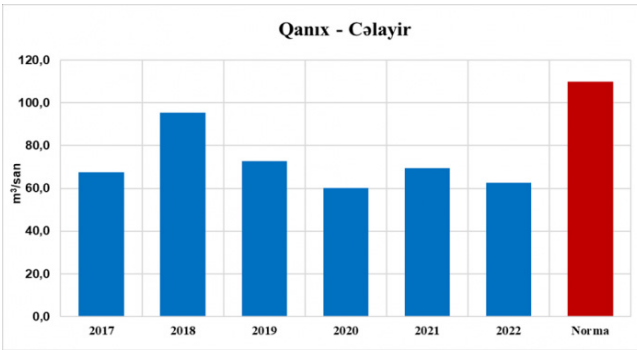
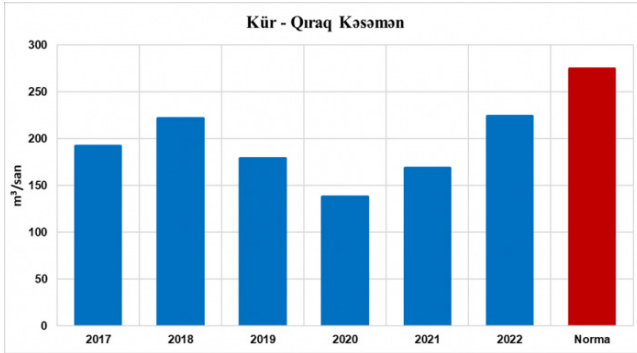
<https://eco.gov.az/az/fealiyyet-istiqametleri/hidrometeorologiya/yerustu-su-ehtiyatlari>

Daxili çaylarda 1991-2022-ci illərdə sululuğun 1961-1990-cı illərlə müqayisədə dəyişmə dinamikası

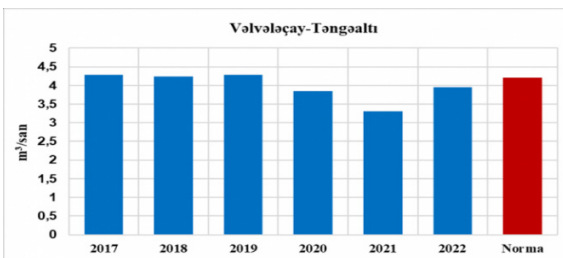
<https://eco.gov.az/az/fealiyyet-istiqametleri/hidrometeorologiya/yerustu-suehtiyatlari>

Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksi: formalaşması və davamlı inkişaf problemləri

Tranzit çaylarda son 10 ildə illik orta su sərfinin çoxillik norma ilə müqayisədə dəyişməsi.

<https://eco.gov.az/az/fealiyyet-istiqametleri/hidrometeorologiya/yerustu-su-ehtiyatlari>

Respublikanın daxili çaylarında son 10 ildə illik orta su sərfinin çoxillik norma ilə müqayisədə dəyişməsi

<https://eco.gov.az/fealiyyet-istiqametleri/hidrometeorologiya/yerustu-su-ehtiyatlari>

Son illərdə tikilən su anbarları və SES-lər

Güləbird – Prezident İlham Əliyev Həkəri çayı üzərində yerləşən 8 meqavat gücündə “Güləbird” Su-Elektrik Stansiyasını işə salıb. Bu stansiya təxminən 7000 nəfər əhalinin elektrik enerjisi ilə təminatında mühüm rol oynayacaq, Şərqi Zəngəzurun Qubadlı rayonunun Xanlıq kəndini, Laçın rayonunun cənub hissəsini və ərazidə yerləşən digər infrastruktur layihələrini elektrik enerjisi ilə təmin edəcək.

Qız Qalası – İran və Azərbaycan arasındakı beynəlxalq sərhəddə yerləşən Araz çayı üzərində tikilmiş su anbarı. Qız Qalası su anbarı Xudafərin hidroqovşağından 12 km aşağı hissədə yerləşir. Cəbrayıl rayonu ərazisini əhatə edir. 1993-cü ildən 2020-ci ilin 18 oktyabr tarixinə qədər su anbarı eyni adlı Su-Elektrik Stansiyası ilə birlikdə Ermənistan Respublikasının nəzarəti altında olmuşdur. Su anbarı Araz çayı üzərində İranla Azərbaycan arasında imzalanmış razılaşmaya uyğun olaraq inşa edilib. Qız Qalası su anbarı vasitəsi ilə 12 min hektar ərazinin su ilə təmin olunması nəzərdə tutulur.

Azərbaycanın su balansında təbii göllərin böyük əhəmiyyəti var. Azərbaycanda 250-yə yaxın göl vardır. Bunların əksəriyyəti çox kiçik göllərdir. Ölkədə ən böyük göl Sarısu gölüdür (65,7 km²).

Mənşəyinə görə göllərin təsnifatı aşağıdakı kimidir:

1. Tektonik göllər – Abşeron-Qobustanda və Kiçik Qafqazda yayılmışdır. Böyük və Kiçik Alagöllər, həmçinin Acınohur gölü bu tip göllərdəndir.

2. Buzlaq mənşəli göllər – Böyük və Kiçik Qafqazın yüksək ərazilərində yaranır – Tufangöl.

3. Uçqun və sürüşmədən yaranan bənd göllər – Göygöl, Maralgöl, Qanlıgöl və s.

4. Axmaz və ya çay-dərə gölləri – Kür çayı boyunca rast gəlinir. Məsələn: Ağgöl, Sarısu, Mehman, Hacıqabul və s.

5. Qalıq və ya relikt göllər – Xəzər dənizinin qalıqları olub, sorsuludurlar. Acınohur, Böyükşor, Binəqədi-Masazır və s.

Əsas göllərin morfometrik xüsusiyyətləri cədvəl 3.5.-də verilmişdir.

Əsas göllərin morfometrik xüsusiyyətləri

№	Göllərin adı	Yerləşdiyi yer	Sahəsi, km ²	Həcmi, mln. m ³
1	Sarısu	Kür-Araz ovalığı	65,7	59,1
2	Ağzıbirçala	Dəvəçi rayonu	13,8	10,0
3	Göygöl	Kürəkçayın hövzəsi	0,79	24,0
4	Hacıqabul	Kür-Araz ovalığı	8,4	12,1
5	Böyük-Şor	Abşeron yarımadası	16,2	27,5
6	Ağgöl	Kür-Araz ovalığı	56,2	44,7
7	Candargöl	Gürcüstanın sərhədi	10,6	51,0
8	Böyük Alagöl	Qarabağ vulkanik yaylası	5,1	24,3
9	Aşıq-Qara	Həkəriçayın hövzəsi	1,76	10,2
10	Qaraçuq	Naxçıvançayın hövzəsi	0,45	2,53

Göllər əsasən yerli ehtiyacların ödənilməsi üçün, yəni kənd yaşayış məntəqələrinin, heyvandarlıq təsərrüfatlarının su təchizatı, torpaqların suvarılması, balıqçılığın, su quşlarının və qiymətli xəz heyvanların inkişafı üçün istifadə olunur. Duz gölləri kimyəvi xammal, xörək duzu və müalicəvi palçıq mənbəyidir.

Təbiətin təkrar istehsalı getdikcə daha çox iqtisadi prosesə çevrilir ki, bu da istehsal vasitələrinin və əmək obyektlərinin əsas mənbəyi kimi təbiətin bərpaasını (meliorasiya, meşələrin ərazisinin genişləndirilməsi və onların qaya tərkibinin yaxşılaşdırılması, su təsərrüfatı tikintisi), əhalinin yaşayışının məkan əsası kimi təbiətin bərpaası (rekreasiya komplekslərinin, milli parkların, mühafizə, reabilitasiya və digər təbiət mühafizə zonalarının yaradılması), sənaye, yaşayış və nəqliyyat tikintisi üçün torpaq sahələrinin ayrılmasını əhatə edir. Bərpa olunmayan ehtiyatlardan səmərəli istifadə onların kompleks istifadəsini, mineral xammaldan bütün faydalı komponentlərin maksimum çıxarılmasını, tullantıların utilizasiyasını, tullantısız texnologiyalara keçidi, faydalı qazıntıların çıxarılması zamanı əlavə məhsulların minimuma endirilməsini, su anbarları üçün yeraltı məkanın işlənməsini, xalq təsərrüfatı obyektlərinin tikintisini əhatə edir.

Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksi: formalaşması və davamlı inkişaf problemləri

Obyektlərin yerin təkində yerləşdirilməsi torpağa, eləcə də maddi və enerji xərclərinə qənaət ehtiyacı ilə diktə olunur, çünki bu, özlüyündə xarici təsirlərdən qorunmanı təmin edir.

Azərbaycanın kanalları əhalinin, sənayenin və kənd təsərrüfatı istehsalının ehtiyaclarını ödəmək üçün su qıtlığı olan bölgələrə su nəql edir, yəni təbii su obyektlərindən suyun əhəmiyyətli dərəcədə geridönməz çıxarılması ilə xarakterizə olunan obyektlərdir.

Parametrlərinə görə süni su axarları kiçik olanlardan xeyli böyükdür və bəzi yerlərdə orta ölçülü çaylara yaxınlaşır, onlar müəyyən landşaft yaradan rol oynayır, ərazinin təbii şəraitini və su rejimini dəyişir, yerüstü və yeraltı axını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir. Bioloji müxtəlifliyin inkişafı üçün şəraitin formalaşması, su ekosistemlərinin yaranması və fəaliyyət göstərməsi baxımından kanallar çaylardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Kanallar nisbətən sabit profilə və sabit su dərinliyinə malik mün-təzəm formalı süni kanala malikdir. Onların tikintisi zamanı yataq qismən və ya tamamilə sərt bir səthlə, təzə torpaqla örtülmüşdür.

Cədvəl 3.6

Azərbaycanın əsas kanalları Azərbaycan Respublikasının iri suvarma kanalları

№	Kanalın adı	Başlandığı su hövzəsi	Uzunluq, km-lə	Suvarılan sahə, (min hektarla)	Suvarıldığı ərazilər
1	Samur-Abşeron		182	92	
2	Yuxarı Qarabağ		175	85	Mil, Qazax-Qarabağ
3	Yuxarı Şirvan		126	127	
4	Baş Mil		38	64	
5	Baş Muğan		37	37	

Sərt bir örtünün olması su orqanizmlərinin yaşayış şəraitini böyük ölçüdə müəyyənləşdirir.

Kanalların hidrobioloji rejimi onların su mənbələrinin - çayların, onların üzərindəki su anbarlarının xarakteri və süni su axarlarının texniki göstəriciləri: morfometriya, axın sürəti, hidrotexniki qurğuların istismarı, su təchizatı rejimi ilə müəyyən edilir.

Kanalların mühüm xüsusiyyəti su təchizatının tənzimlənən rejimidir. Suyun su hövzəsindən daxil olduğu çaylardan fərqli olaraq, kanallarda su yoxdur. Kanalların uzunluğu boyunca istehlakçılar tərəfindən suyun çəkilməsi səbəbindən axının azalması və axının sürətinin azalması müşahidə olunur.

Kanalların istismarı zamanı mənbəyi hidrobiontlar olan maneələrdən ibarət əhəmiyyətli bioloji problemlər yaranır. Planktonik və bentik orqanizmlərin kütləvi inkişafı, xüsusilə suyun “çiçəklənməsi”, yamacların saplı yosunlarla çoxalması, Dreissena molluskasının hidrotexniki qurğularda məskunlaşması kanalların işini çətinləşdirən mexaniki maneələrə, suyun keyfiyyətinin pisləşməsinə səbəb olur, hidrofiziki, hidrokimyəvi və hidrobioloji göstəricilərinə görə.

Kanalların ekoloji cəhətdən tarazlı işləməsi ilə bağlı əsas idarəetmə qərarları keçidin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla kanallarda suqəbuledici yerin və dizaynın seçilməsindən ibarətdir.

Su təsərrüfatı balansı suyun yenidən bölüşdürülməsi, ondan istifadəyə qənaətin artırılması və ya su tutumunun bağlanması üçün zəruri tədbirlərin görülməsi üçün bu və ya digər çay hövzəsində, bu və ya digər ərazidə suyun çatışmazlığı və ya artıqlığını müəyyən etməyə imkan verir.

Su təsərrüfatı balansları onların kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərini xarakterizə edən göstəricilərə malikdir: su ehtiyatı artıq olduqda müsbət; balanslaşdırılmış, su ehtiyacı yerli resurslar hesabına ödənildikdə və çatışmazlıq olduqda – yerli resurslar suya olan tələbatı tam ödəmək üçün kifayət etmədikdə.

Azərbaycan dünyada ən az su ehtiyatına malik ölkələrdən biridir. Su təsərrüfatı balanslarına görə, suyun keyfiyyəti nəzərə alınmaqla, onun çatışmazlığı 10-15 km arasında dəyişir. Təbii su mənbələrinin əksəriyyəti qıt olaraq qalır və su ehtiyatları getdikcə Azər-

baycanın məhsuldar qüvvələrinin inkişafı və yerləşdirilməsində əsas məhdudlaşdırıcı amilə çevrilir. Bu gün bütün çayların hövzələrində sudan istifadə praktiki olaraq yuxarı həddinə çatıb, su ehtiyatlarının tələbatı ilə onların təmin edilməsi imkanları arasında həm suyun kəmiyyəti, həm də keyfiyyəti baxımından böyük disbalans mövcuddur. Əhalinin, sənayenin və kənd təsərrüfatının su ilə təminatı problemi ən böyük milli iqtisadi problemlərdən birinə çevrilmişdir. Gələcəkdə onların həlli qənaətcil istifadə, susuz, az su tələb edən texnologiyaların işlənilib hazırlanması və tətbiqi, sənaye müəssisələrinin su dövriyyəli istehlaka keçirilməsi, suvarma və suvarma normalarının və standartlaşdırılmış su sərfinin optimallaşdırılması əsasında mümkündür.

Vəzifəmiz elmi-texniki tərəqqinin bütün nailiyyətləri əsasında çayların, təbii və süni su anbarlarının və Azərbaycanın təsərrüfat kompleksinin su təchizatının tənzimlənməsinin avtomatlaşdırılmış suvarma sisteminə çevirməkdən ibarətdir. Avtomatik suvarma sistemləri müasir kənd təsərrüfatında və landşaft baxımında sudan səmərəli və səmərəli istifadə etməyə imkan verən texnoloji həllər təklif edir. Bu sistemlər həm yaşadığımız ərazilərin daha yaşıl və estetik görünməsində, həm də əkinçilikdə və bitkiçilikdə lazım olan suvarma proseslərinin kədrsiz aparılmasında böyük rahatlıq təmin edir. Ənənəvi suvarma üsulları su israfına səbəb olsa da, avtomatik suvarma sistemləri bitkilərin ehtiyac duyduğu suyu doğru zamanda və lazımı miqdarda təmin edərək davamlı gələcək üçün mühüm rol oynayır. Avtomatik suvarma sistemi proqramlaşdırıla bilən xüsusiyyətləri sayəsində müntəzəm və lazımı miqdarda su ilə suvarır. Avtomatlaşdırılmış suvarma sistemləri müasir kənd təsərrüfatında və landşaft idarəetməsində mühüm alət hesab olunur. Bu sistem praktiklik, qənaət və səmərəliliyi ilə həm kommersiya, həm də fərdi istifadədə böyük üstünlük təşkil edir.

Bütün iqtisadi ehtiyaclar üçün maksimum su təchizatına nail olmaq üçün Azərbaycanda su təsərrüfatı tikintisini və avtomatlaşdırılmış suvarma sistemlərinin quraşdırılması davam etdirilməlidir.

IV FƏSİL. AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİ VƏ ONUN FUNKSİONAL – KOMPONENT STRUKTURU

4.1. Aqrar-sənaye komplekslərinin formalaşmasının xüsusiyyətləri

4.2. Kənd təsərrüfatı

4.3. Bitkiçilik sahələri

4.4. Heyvandarlıq sahələri

4.5. Qida sənayesi

4.6. Əhalinin ərzaq təminatı

4.1. Aqrar-sənaye komplekslərinin formalaşmasının xüsusiyyətləri

Aqrar-sənaye kompleksi, fəaliyyəti kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və satışı ilə bağlı olan kənd təsərrüfatı istehsalı, yeyinti və emal sənayesi sahələrinin optimal şəkildə birləşdirildiyi biri-biri ilə zəncirvari əlaqədə olan strukturlaşdırılmış sistemdir. O, kompleks formalaşma və inteqrasiya prosesləri, yəni istehsalın birləşməsi, kompleks formalaşması və kooperasiyası əsasında inkişaf edir. Onların inkişafı prosesində, bir qayda olaraq, aqrar-sənaye müəssisələri və aqrar-sənaye ərzaq istehsal kompleksləri formalaşır ki, bunlardan birincisi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının və onların sənaye emalının üzvi birləşməsini, ikincisi isə ayrı-ayrı regionlar, rayonlar və təbii iqtisadi zonalar daxilində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, sənaye emalı, saxlanması və satışı ilə bağlı təsərrüfatların, sənaye müəssisələrinin və təşkilatların kompleksini təmsil edir. Ayrı-ayrı müəssisələrdə, regionlarda və rayonlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, onların sənaye emalı, saxlanması və satışı torpaqdan, istehsal fondlarından, əmək və maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə edilməsinə əlavə şərait yaradır, eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına çəkilən

xərclərin azaldılmasına, sənaye məhsulları və aqrar-sənaye istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına kömək edir.

Aqrar-sənaye komplekslərinin formalaşması və səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün hər bir regionun təbii-iqlim şəraiti, istehsalın artırılması imkanları, əmək ehtiyatı və işçi qüvvəsi, infrastruktur, istehsal-iqtisadi əlaqələrin mövcud vəziyyəti, maliyyə imkanları, onun sahəvi, funksional və sosial quruluşu nəzərə alınmalıdır.

Aqrar-sənaye kompleksinin sahə quruluşu onda sahəvi və sahədaxili əmək bölgüsünü əks etdirir. Elmi-texniki tərəqqi onda yeni sənaye sahələrinin yaranmasına səbəb olur. Onların formalaşması ilə aqrar-sənaye istehsalının müxtəlif sahələri arasında iqtisadi, texnoloji və təşkilati-iqtisadi əlaqələr mürəkkəbləşir. Kompleks formalaşma və inteqrasiyanın dərinləşməsi prosesində obyektiv olaraq müəyyən növ məhsulların istehsalı məqsədi ilə fəaliyyət göstərən bir sıra sahələr və ayrı-ayrı sahələr formalaşır. Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksi belə çoxsahəli inteqrasiya olunmuş bir qurumdur. Onun strukturu kifayət qədər mürəkkəb və çoxfunksiyalıdır. Bünövrəsi Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və zaman-zaman inkişaf etdirilən aqrar-sənaye kompleksi Azərbaycanın iqtisadiyyatında əhəmiyyətli sahəyə çevrilməklə dünya miqyasında özünəməxsus yer tutmuşdur.

Məhsuldar qüvvələrin əldə edilmiş səviyyəsi şəraitində aqrar-sənaye kompleksinin son məhsullarının istehsalında yüzə yaxın sənaye istehsalı iştirak edir, onlardan 60-dan çoxu yalnız kənd təsərrüfatı xammalı və ya yarımfabrikat üzərində işləyir. Aqrar-sənaye kompleksinə aşağıdakı maddi istehsal növləri daxildir:

- Bilavasitə kənd təsərrüfatı istehsalının sahələri (bitkiçilik və heyvandarlıq) və istehsalı - texniki, aqrokimyəvi, zoobaytarlıq, irriqasiya - meliorasiya xidmətləri göstərən sahələr;

- Kənd təsərrüfatı ilə əməkdaşlıqda sənayenin sahə və alt sahələri üzrə ərzaq məhsullarının (yeyinti, un - yarma - kəpək, ət, süd və aqrar-sənaye kompleksi üçün sənaye istehsal vasitələri (kənd təsərrüfatı maşınları və texnoloji) istehsal edən digər sənaye sahələ-

rinin avadanlıq və əmək obyektlərinin (mineral gübrələr, kimyəvi meliorantlar, pestisidlər, karbisidlər, mikrobioloji əlavələr və s.) istehsalını təmin edir. Bunlar traktor və kənd təsərrüfatı maşınqayırması, kimya, mikrobioloji və qarışıq yem sənayesi müəssisələridir;

- Kənd təsərrüfatı məhsullarının yığılmasını, daşınmasını, saxlanmasını və emalını təmin edən sahələr.

Aqrar-sənaye kompleksinin bir hissəsi kimi aşağıdakı sahələr də fərqlənir:

1. Kənd təsərrüfatı üçün kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqları, mineral gübrələr, kimyəvi meliorantlar və digər materiallar istehsal edən sənaye sahələri;

2. Özəl kənd təsərrüfatı;

3. Kənd təsərrüfatı xammalının tədarükü, saxlanması, daşınması, emalı və hazır məhsulların satışı.

Aqrar-sənaye kompleksinin funksional strukturu əhalinin ərzaq məhsulları ilə maksimum təminatına, ərazi strukturu isə kənd təsərrüfatının və yeyinti sənayesinin inkişafı üçün ərazi imkanlarından maksimum istifadəyə tabedir.

Təbii şəraitin və sərvətlərin (torpaq, su, iqlim, bioloji və digər ehtiyatlar) son dərəcə müxtəlifliyi və onların müxtəlif fiziki-coğrafi zona və rayonlarda birləşməsi aqrar-sənaye istehsalının ərazi təşkilini və təbii olaraq ən yaxşı iqtisadi şəraitə malik olan və ən ucuz başa gələn, maya dəyəri aşağı olan məhsul növlərinin istehsalında ixtisaslaşmanın dərinləşdirilməsini zəruri edir. Zona, zonadaxili, regional və rayon ixtisaslaşması sayəsində ayrı-ayrı regionlar bazar münasibətlərinə cəlb olunur və bunun əsasında ərzaq bazarı inkişaf edir.

Aqrar-sənaye kompleksinin əsas tərkib hissələrini kənd təsərrüfatı, yeyinti və emal sənayesi, aqrar-sənaye məhsullarının tədarükü, daşınması, saxlanması və satışını təmin edən köməkçi və əlaqəli sənayələr təşkil edir. Aqrar-sənaye kompleksinin əsas tərkib hissəsi kənd təsərrüfatı istehsalıdır. Bu, əhali üçün ərzaq, sənaye üçün xammal və ixrac üçün mallar istehsal edən iqtisadiyyatın ən mühüm

və həyatı sahələrindən biridir. Ölkə iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsində, onun ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində, sosial-iqtisadi problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatı maddi istehsalın və insan əməyinin tətbiqinin ən çətin sahələrindən biridir. Onda çoxalma prosesi bir-biri ilə əlaqəli və qarşılıqlı şərtlənən təbii, bioloji, elmi-texniki, təşkilati-iqtisadi, sosial və iqtisadi amillər kompleksindən asılıdır. Məhsuldar qüvvələr inkişaf etdikcə bu çoxşaxəli kompleks getdikcə mürəkkəbləşir. Demək olar ki, bütün qida sənayesi məhsulları və yüngül sənaye məhsullarının təxminən 70%-i kənd təsərrüfatı xammalından istehsal olunur. Dövrüyyənin təqribən 70%-ni kənd təsərrüfatı, yeyinti və emal sənayesi məhsulları, o cümlədən ərzaq məhsulları - 60%-dən çoxunu təşkil edir.

4.2. Kənd təsərrüfatı

Kənd təsərrüfatı Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksinin ən mühüm sahələrindən biridir, əhəli üçün ərzaq, sənaye üçün xammal və ixrac üçün mallar istehsal edir. Kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını təmin etməyə yönəlmiş dövlət siyasəti, əlverişli biznes mühitinin formalaşması kontekstində ((Brychko və digərləri, 2023; Vasilyeva və digərləri, 2022; Khalatur və digərləri, 2023b) və ətraf mühitin qorunması istehlakçı seçimlərinin və ekoloji cəhətdən təmiz məhsullara olan bazar tələbinin formalaşmasında mühüm rol oynayır (Singh və Pandey, 2023). Kənd təsərrüfatı ölkəmizin iqtisadiyyatının gücləndirilməsində, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində, sosial-iqtisadi problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Bununla belə, onun məhsuldar qüvvələrinin inkişafı səviyyəsi milli iqtisadi problemlərdən xeyli geri qalır. Ölkədə hələ də kifayət qədər taxıl, kartof, meyvə, giləmeyvə, çay, tütən, üzüm, pambıq, şəkər çuğunduru, ət, süd və digər növ məhsullar istehsal olunmur. Buna görə də kənd təsərrüfatı istehsalının sürətləndirilmiş

inkışafı və onun istehsalının davamlı artımı problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kənd təsərrüfatı birlikdə tarazlaşdırılmış, inteqrasiya olunmuş və struktur cəhətdən tam sistem, funksional cəhətdən kənd təsərrüfatı və heyvandarlıqda ərzaq məhsullarının istehsalının sabit artımına məruz qalan komponent strukturu təşkil edən texnoloji və təşkilati cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli sahə kompleksidir. Kənd təsərrüfatı istehsalının hər bir sahəsi müəyyən növ homogen məhsullar istehsal edən və ya əhalinin ərzaq məhsullarına, sənayenin işə xammala olan müəyyən tələbatını ödəyən xidmətlər göstərən müəssisələrin məcmusudur.

Cədvəl 4.1

Ümumi kənd təsərrüfatı istehsalının dinamikası (2023-cü ilin müqayisəli qiymətləri, milyon manatla)

Göstəricilər	İllər						
	2005	2010	2015	2020	2021	2022	2023
Ümumi istehsal - cəmi	1844,8	3877,7	5635,3	8428,9	9163,4	10984,2	12210,6
- bitkiçilik	988,2	1999,2	2761,1	4028,4	4511,0	5538,0	5933,9
- heyvandarlıq	856,6	1878,5	2874,2	4400,5	4652,4	5446,2	6276,7
Ümumi məhsul istehsalı							
- sakin başına	216	426	581	833	902	1085	1199

Mənbə: www.azstat.org

2005-2023-cü illərdə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 1844,8 milyon manatdan 12210,6 milyon manata, o cümlədən bitkiçilik məhsulları istehsalı 988,2 milyon manatdan 5933,9 milyon manata və heyvandarlıq – 856,6 AZN-dən 6276,7 milyon AZN-ə qədər artmışdır.

Kənd təsərrüfatının funksional-komponent strukturunda əsaslı müsbət dəyişikliklər baş verir. Onun bitkiçilik məhsullarının istehsalında yenidən ixtisaslaşması baş verir. Əgər 2005-cı ildə onun kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunda xüsusi çəkisi 53,6 faiz,

2023-cü ildə isə 48,6 faiz, yəni 4,6 faiz az olmuşdursa, heyvandarlığın ümumi məhsulu 46,4 faizdən 51,4 faizə qalxmışdır. Kənd təsərrüfatının inkişafında belə bir tendensiya müsbət haldır, çünki bu, əhalini ən yüksək kalorili, qidalı və çox qiymətli ərzaq məhsulları ilə təmin etmək imkanını genişləndirir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı göstəricilərinin təhlili göstərir ki, 2023-cü ildə 2005-ci ilə nisbətən 2,02 dəfə, o cümlədən bitkiçilik məhsulları 1,91 dəfə, heyvandarlıq məhsulları isə 2,17 dəfə çox istehsal edilmişdir (Cədvəl 4.2.).

Cədvəl 4.2.

Ümumi kənd təsərrüfatı istehsalının göstəriciləri (faizlə bütün kateqoriyalı təsərrüfatlar)

	İllər										
	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Ümumi istehsalın artımı	100	112,7	138,4	142,0	148,0	154,8	166,0	169,3	175,0	182,3	202,7
o cümlədən											
bitkiçilik	100	103,2	125,4	128,5	136,3	145,6	162,7	164,0	170,5	178,5	191,3
heyvandarlıq	100	124,0	153,8	158,1	162,3	166,7	172,6	177,9	182,9	188,1	216,8

Mənbə: www.azstat.org

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının belə artması kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarının, mineral gübrələrin və kimyəvi meliorantların istehsalının artması, onların qiymətlərinin daim azalması, sənaye ilə kənd təsərrüfatı arasında mübadilənin ekvivalent olması, şəhər və kənd, hidrotexniki, kimyəvi, bioloji və digər növ meliorativ işlərin miqyasının artırılması, bütün növ mineral gübrələrin istehsalının və torpağa daxil edilməsinin artırılması, torpaqda qida maddələrinin balanslığının artması, torpaqların külək eroziyasının, onların deqradasiyasının, su basmasının, bataqlaşması və şoranlaşmasının qarşısının alınması, əhəmiyyətli torpaq sahələrinin əkinçiliyə daxil edilməsi ilə əlaqədardır.

Sənayeləşmə, kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi və ixtisaslaşması imkanları artır. Təsərrüfatların ixtisaslaşdırılması və ixtisaslaşması prosesləri gedir. Onların bir çoxu təbiət, resurs, fond, enerji, əmək və kapital tutumlu məhsulların istehsalını artırır. Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün kifayət qədər mümkün imkanlardan istifadə əsasında bir çox təsərrüfatlar ən ucuz başa gələn məhsulların istehsalına keçirlər.

Kolxoz və sovxozların islahatı, yeni təsərrüfat strukturlarının formalaşması, onlar arasında təsərrüfat, texnoloji və təşkilati əlaqələrin artması da kənd təsərrüfatı istehsalının artmasının səbəblərindən birinə çevrildi. Buna görə də, əhalinin sayının artması şəraitində belə, Azərbaycanın hər bir sakininə düşən istehsal nisbətən azalır. Belə ki, məsələn, 2015-ci ildən Azərbaycan əhalisi 9,7 milyon nəfərdən 10,2 milyon nəfərə qədər, yəni 4,6 faiz artdığı halda, bir nəfərə düşən ümumi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı 54,5 faiz artıb. Ona görə də ümumi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında artma templəri əhalinin sayındakı artma templərindən xeyli yüksəkdir.

Adambaşına düşən ümumi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı əhalinin artma sürətini xeyli üstələyir və bu, ərzaq təhlükəsizliyini təşviq edir. Aşağıdakı cədvəl 4.3. məlumatlarına görə qərar verə bilərik ki, Azərbaycanda bir nəfərə düşən taxıl istehsalının 307 kiloqramdan 327 kiloqrama, kartof istehsalının 88 kiloqramdan 106 kiloqrama, tərəvəz istehsalının 134 kiloqramdan 181 kiloqrama, meyvə və giləmeyvə istehsalının 93 kiloqramdan 120 kiloqrama, kəsim çəkisində ət - 31-dən 36 kq-a qədər, süd - 202-dən 222 kq-a qədər, yumurta - 163-dən 184 ədədə qədər artması ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin müsbətə doğru tendensiyasını göstərir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanda həm mütləq, həm də adambaşına düşən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artması tendensiyası yaranmışdır.

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun təhlili və qiymətləndirilməsi göstərir ki, son dövrlər onun davamlı olaraq artması müşahidə olunur. Bu artma həm bütün növ bitkiçilik, həm də heyvandarlıq

Cədvəl 4.3.

Azərbaycan əhalisinin adambaşına düşən kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas növlərinin istehsalı, kiloqram

Məhsul növləri	İllər						
	2015	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Taxıl	307	329	348	318	327	315	319
Şəkər çuğunduru	19	28	22	23	18	21	20
Bostan bitkiləri	51	41	45	45	46	47	43
kartof	88	92	101	104	106	107	102
Tərəvəz	134	155	173	174	181	182	179
Meyvə və giləmeyvə	93	103	111	114	120	125	124
Kəsim çəkisində ət	31	33	34	35	36	37	37
Süd	202	212	217	220	222	226	224
Yumurta, əd.	163	171	184	191	184	201	215
Balıq	5,4	6,3	6,4	6,1	5,9	6,0	6,0

Mənbə: www.azstat.org

məhsulları hesabına baş verir. Ümumi məhsulun daxili strukturu müəyyən dəyişikliklərə məruz qalıb. Belə ki, 2015-2023-cü illərdə bitkiçilik məhsullarının xüsusi çəkisi 53,6 faizdən 48,6 faizə və ya 5,0 faiz bəndi azalmış, heyvandarlıq məhsulları istehsalı isə 46,4 faizdən 51,4 faizə və ya 5,0 faiz bəndi artmışdır.

Bitkiçiliklə heyvandarlıq arasında nisbətənin belə dəyişməsi kənd təsərrüfatında müsbət haldır, çünki əhali getdikcə daha çox qiymətli və yüksək kalorili qida məhsullarından, bitkiçilik isə getdikcə daha çox üzvi gübrələrdən dəstək alır. Ən çox artım məhsuldar mal-qara və quşçuluq istehsalı hesabına baş verib. Ət, süd, yumurta və digər heyvandarlıq məhsulları istehsalının artması Azərbaycan əhalisinin ərzaq balansına, onun qidalanma strukturunun keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Odur ki, müxtəlif növ kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbat və iqtisadi-riyazi modelləşdirməyə əsaslanan ərzaq balansını əsasında ümumi məhsulun optimal strukturu şərh edilməli və taxıl, kartof, tərəvəz, süd, ət və digər məhsul növləri inkişaf etdirilməlidir. Professor B.X. Ataşov (və digərləri) qeyd etdiyi kimi

“kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına yönəlmiş dövlət siyasəti, dövlət xərclərini azaltmaqla sektorun sabitliyi və inkişafını təmin etmək arasında incə bir tarazlıq qurmalıdır. Əlavə olaraq, kənd təsərrüfatına balanslı dövlət dəstəyi bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının çatışmazlığını qarşısını alacaq bir neçə xüsusiyyəti (iqtisadi, sosial, ekoloji və resurs) nəzərə almalıdır”.

Eyni zamanda kənd təsərrüfatının planlaşdırılması əkin sahəsinin strukturunun, ümumi və əmtəlik məhsulların əsas parametrlərini elə müəyyən etməlidir ki, kənd təsərrüfatı onun bütün növ məhsullarından şaxələndirilsin.

4.3. Bitkiçilik sahələri

Bitkiçilik əhalini ərzaqla, heyvandarlığı yemlə, yeyinti, emal və yüngül sənayeni xammalla, xarici ticarəti ixrac malları ilə təmin edir. O, öz məhsulları ilə bir sıra sənaye sahələrini: taxılçılıq, şəkər çuğunduru istehsalı, yabanı bitkilər, kartof, tərəvəz, yem və digər bitkilər və s. təmin edir. Bütün kateqoriyalı kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsinin strukturu aşağıdakı əsas göstəricilərlə xarakterizə olunur.

Cədvəl 4.4.

Bütün kateqoriyalı təsərrüfatların kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələrinin strukturu, faizlə

Əkin sahəsi	İllər						
	2003	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Əkin sahəsi, cəmi	100	100	100	100	100	100	100
Taxıl bitkiləri	63,7	62,3	62,4	60,6	60,7	60,7	61,8
Texniki bitkilər, cəmi	7,3	9,2	7,6	7,5	7,4	7,7	7,4
Kartof və tərəvəz bitkiləri	13,5	8,6	8,6	8,8	8,8	8,6	8,3
Yem bitkiləri	15,5	19,9	21,4	23,1	23,1	23,0	22,5

Mənbə: www.azstat.org

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsinin struktur-dinamik təhlili göstərir ki, son dövrlərdə (2003-2023-cü illərdə) burada ciddi dəyişikliklər baş vermiş, dənli bitkilərin xüsusi çəkisi 63,7 faizdən 61,8 faizə, kartof və tərəvəz əkin sahələrinin xüsusi çəkisi 13,5 faizdən 8,3 faizə enmiş, texniki bitkilərin 7,3 faizdən 7,4 faizə, yem bitkilərinin xüsusi çəkisi isə 15,5 faizdən 22,5 faizə qalxmışdır. Taxıl və paxlalı bitkilərin əkinlərinin azaldılması heyvandarlığı yüksək proteinli yemdən məhrum edir. Taxıl və paxlalı bitkilər sıx kök sisteminə malik olduğuna görə torpaqları su və külək eroziyasından qoruduğu üçün ətraf mühitin mühafizəsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də dənli və paxlalı bitkilərin sahələrini artırmaq və əkin sahəsinin strukturunda optimal ölçülərə çatdırmaq lazımdır. Köklü bitkilərin əkin sahəsinin ölçüsünün və xüsusi çəkisinin azalması, lakin taxıl və yem sahələrinin artması köklü və silos bitkilərinin sahələrinin azalmasının kompensasiyasına imkan verir.

Əkin dövriyyələrində növbəli əkin sahələrinin strukturu, ilk növbədə, torpaqların su və külək eroziyasından qorunmasını, onların çoxalmasını və münbitliyinin artırılmasını, kənd təsərrüfatı sahəsindən maddi-texniki bazanı gücləndirməklə maksimum məhsul alınmasını təmin etməli, bitkiçilik məhsullarının xalq təsərrüfatı ehtiyaclarını ödənilməsi, eyni zamanda iqtisadi-riyazi modelləşdirmə metodlarından istifadə etməklə onun hər sahəsi üçün optimal variantlarını seçməlidir. Professor E.A.Quliyev bu baxımdan qeyd edir ki, “ölkədə mühüm bitkiçilik məhsullarının istehsalı üzrə maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi, ümumilikdə kənd təsərrüfatı və aqrar sahədə məhsuldarlığın yüksəldilməsi, istehsal proseslərinin optimallaşdırılması və xərclərin azaldılması tədbirlərinin sistemli və davamlı şəkildə həyata keçirilməsi vacibdir.

Kənd təsərrüfatında bitkiçilik sahələrinin gələcək inkişafı kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarının rasionallaşdırılmasına, istifadəsinə, kənd təsərrüfatının elmi cəhətdən əsaslandırılmış resurslara qənaət edən, iqtisadi cəhətdən dayanıqlı sistemlərinin və ekoloji

cəhətdən yüksək səmərəli idarəetmə sistemlərinin işlənilib hazırlanmasında və istehsalında onların səmərəliliyinin artırılmasına, ətraf mühitin mühafizəsi kompleksinin qurulmasına, aqrar resurs potensialından istifadənin məhsuldarlığının və iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmiş formalaşdırılmasına, ətraf mühitin mühafizəsinə, aqrozootexniki, baytarlıq, təşkilati-iqtisadi, texniki və iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsinə əsaslanmalıdır.

Kənd təsərrüfatının gələcək inkişafının əsas istiqaməti onun sənayeləşdirilməsi, kompleks mexanikləşdirilməsi, intensivləşdirilməsi, ixtisaslaşdırılması, aqrar-sənaye kooperasiyası, üfüqi və şaquli kooperasiya, birləşmə və yığılma, zona və zonadaxili komplekslərin və aqrar-sənaye birləşmələrinin formalaşdırılması olmalıdır.

Kənd təsərrüfatının daha da inkişafı yüksək səmərəli aqroservis sisteminin təşkili, aqrotexniki və zoobaytarlıq xidmətinin inkişafı üçün təsərrüfatların maddi-texniki təminatının yaxşılaşdırılması, toxumçuluq təsərrüfatlarının, tinglik təsərrüfatlarının şəbəkəsinin, seleksiya və damazlıq stansiyalarının genişləndirilməsi şərti ilə mümkün olacaqdır.

Kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün aqrar siyasətin kökündən dəyişdirilməsi, kənd təsərrüfatının inkişafını stimullaşdırmaq üçün bütün iqtisadi mexanizmlərdən maksimum istifadə, investisiya, maliyyə, kredit, qiymət, icarə, vergi müdafiəsi şəraitinin yaxşılaşdırılması, iqtisadiyyatın, regionun, rayonun gömrük və sığorta siyasəti və onun optimal variantlarının seçilməsi şəraitində mümkündür ki, bu da kənd təsərrüfatının potensial imkanlarından maksimum istifadə etməyə imkan verəcək.

Bitkiçiliyin əsas sahəsi taxılçılıqdır. Taxıl istehsalının durmadan artırılması xalq təsərrüfatının inkişafının, ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin möhkəmləndirilməsinin, insanların həyat səviyyəsinin və ərzaq təminatının yüksəldilməsinin mühüm şərtidir. Əhalinin çörək və çörək məhsulları ilə, heyvandarlığın qatılaşdırılmış yemlə, sənayenin müxtəlif sahələrinin xammalla, ticarətin ərzaq məhsulları ilə

təmin olunma səviyyəsi taxıl istehsalının ümumi həcmindən asılıdır. Kənd təsərrüfatının digər sahələrinin inkişafı taxılçılığın, xüsusən də heyvandarlığın inkişafından asılıdır.

İstifadə xarakterinə görə dənli bitkilər qida çörəklərinə bölünür: buğda, çovdar; dənli bitkilər: darı, qarabaşaq yarması, düyü; paxlalar: noxud, lobya; yem: qarğıdalı, yulaf, arpa, yem lobya, yem lupin, soya və digər texniki bitkilər. Taxıl bitkilərinin bölünməsinə bu cür yanaşma şərtidir, çünki eyni məhsullar həm əhalinin qidalanması, həm də mal-qaranın qidalanması üçün istifadə edilə bilər. Belə ki, qarğıdalı, arpa və yulaf heyvandarlıq üçün əvəzolunmaz qatılaşdırılmış yem, qarğıdalı, arpa və yulaf yarması isə əhali üçün qiymətli ərzaq məhsullarıdır.

Ona görə də hesab edirik ki, istehsalın artırılmasını təmin etmək məqsədilə bu sahədə əkin sahələrini artırmaqla yanaşı, məhsuldarlığın da artırılması vacibdir.

Çörək əhali üçün ən vacib qida məhsullarından biridir. Çörəyin əhəmiyyətli istehlakı onun yüksək kalorili olması, qidalandırıcı və dad keyfiyyətləri və çörək məhsullarının nisbətən aşağı qiymətləri ilə izah olunur. Azərbaycanda çörəyin kalorili tərkibi insanın qida balansının, demək olar ki, 50%-ni təşkil edir, bir sıra digər ölkələrdə dünya üzrə bu göstərici 35-80% arasında dəyişir. 1913-cü ildə adambaşına çörək və çörək məhsulları istehlakı 200 kq, 1970-ci ildə 144 kq, 1980-ci ildə 133 kq, 1990-cı ildə 141 kq, 2000-ci ildə – 121,4 kq, 2010-cu ildə – 126,1 kq, 2015-ci ildə – 124,6 kq, 2020-ci ildə – 128,4 kq, 2021-ci ildə – 126,2 kq, 2022-ci ildə – 122,5 kq olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, elmi əsaslandırılmış normalara uyğun olaraq bu göstərici 101 kq təşkil edir. Gələcəkdə heyvandarlığın inkişafı, tərəvəz, meyvə və giləmeyvə istehsalının artırılması ilə əlaqədar çörək və çörək məmulatlarının istehlakı elmi əsaslandırılmış normaya çatdırılacaq.

Son onillikdə dənli bitkilərin əkin sahəsi, ümumi məhsulu və məhsuldarlığı azalmağa başlayıb.

Cədvəl 4.5.

Taxıl istehsalının iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	İllər						
	2003	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Əkin sahəsi, min ha.	776,3	1083,1	1072,3	989,1	998,7	985,7	948,3
Məhsuldarlıq, s./ha	26,6	30,0	32,1	31,8	32,8	31,3	33,0
Ümumi yığım, min ton	2057,8	3309,2	3538,5	3257,1	3363,0	3161,3	3248,6
Adambaşına ta- xıl istehsalı, kq.	246	329	348	318	327	312	319
Taxılın gəlirlilik səviyyəsi, % ilə	39,3	56,2	55,0	39,5	72,1	81,9	30,8

Mənbə: www.azstat.org

Cədvəl 4.5.-nin məlumatlarından da göründüyü kimi, 2003-cü ildən 2023-cü ilə qədər Azərbaycanda taxıl əkinlərinin sahəsi 776,3 min hektardan 948,3 min hektara, ümumi məhsul 2057,8 min tondan 3248,6 min tona, bir nəfərə düşən taxıl istehsalı isə 246 kiloqramdan 319 kiloqrama qədər artıb. Taxıl istehsalının artması əkin sahəsinin və məhsuldarlığın artırılması hesabına baş verib. 2003-2023-cü illərdə 26,6-dan 33,0 t/ha-ya qədər artmışdır. Taxıl istehsalının iqtisadi səmərəliliyi xeyli artıb. Əgər 2003-cü ildə onun rentabellik səviyyəsi 39,3% idisə, 2020-ci ildə cəmi 39,5%, 2021-ci ildə 72,1%-ə, 2022-ci ildə 81,9%-ə yüksəlmiş, 2023-cü ildə isə 30,8%-ə enmişdir. Taxılçılıq iqtisadi səmərəliliyini artırmadan inkişafını davam etdirə bilməz.

Sənaye istehsal vasitələrinin (traktorlar, kombaynlar, kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqları) və əmək məmulatlarının (mineral gübrələr, pestisidlər və herbisidlər, yanacaq, sürtkü yağları və digər materiallar) qiymətlərinin aşağı salınması onun istehsalı üçün material xərclərini xeyli azaltmağa imkan verə bilər.

Bütün taxıl bitkilərinin məhsuldarlığının artırılması taxılın iqtisadi səmərəliliyinin artırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Elmi-tədqiqat institutlarının məlumatına görə, gübrələrin tərkibində olan qida maddələrinin 1 tonunda taxıl məhsuldarlığında artım azot üzrə 10-12 ton, fosfor üzrə 7-8 ton, kalium üzrə 3-4 ton təşkil edir.

Azərbaycanda taxıl istehsalının artırılması seleksiya işinin təkmilləşdirilməsi, yüksək məhsuldar, quraqlığa və şaxtaya davamlı sortların yetişdirilməsi, taxıl bitkilərinin kənd təsərrüfatı texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, ən yaxşı sələflər üzrə yerləşdirilməsi, lazımi miqdarda tətbiq edilməsi, üzvi gübrələrin verilməsi, turşulu və suvaqlı şoran torpaqların əhənglənməsi, bütün kənd təsərrüfatı işlərinin optimal aqrotexniki müddətdə aparılması, onların səpin üçün daha əlverişli torpaqlarda rəşional yerləşdirilməsi, onların istehsalında təsərrüfatların ixtisaslaşması əsasında mümkündür.

Azərbaycanda əhalinin ərzaqla təminatında əhəmiyyətinə görə növbəti yeri kartof, bostan və tərəvəz bitkiləri istehsalı tutur. 2023-cü ildə kartof, bostan və tərəvəz bitkilərinin əkin sahəsi 127,9 min ha təşkil etmişdir ki, bunun da 54,8 min ha-sı (39,1%-i) kartofun, 65,4 min ha-sı (46,6%-i) tərəvəzin, qalan 20,1 min ha-sı (14,3%-i) bostan bitkilərinin payına düşür (cəđ. 4.6.).

Təhlil göstərir ki, kartof, bostan və tərəvəz bitkilərinin əkin sahəsi təhlil edilən dövrdə 36,4 min ha və ya 21,2% azalsa da, ümumi yığım 1102,3 min ton və ya 1,51 dəfə artmışdır. Nəticədə adambaşına müvafiq məhsul istehsalı 25,2% artaraq, 2003-cü ildəki 266 kq-dan 2023-cü ildə 322 kq-a yüksəlmişdir. Kartof, bostan və tərəvəz bitkilərinin rentabellik səviyyəsi 2003-cü ildəki 16,5%-dən 2020-ci ildə 42,8%-ə, 2023-cü ildə 109,5%-ə yüksəlmişdir.

Kartof mühüm qida və yem bitkisiədir, onun tərkibi qida maddələri, nişasta, protein, vitaminlər və s. elementlərlə boldur. Kartofda quru maddənin miqdarı 25% təşkil edir ki, bunun da 16-20%-i nişastadır. Kartof əkin sahəsinin hər hektarında buğda, arpa, yulaf və çovdardan 2,5-3,0 dəfə çox quru maddə verir. Kök yumrularında

Kartof, bostan və tərəvəz bitkiləri istehsalının iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	İllər						
	2003	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Əkin sahəsi, min ha.	164,3	149,7	147,7	143,6	144,6	140,3	127,9
Məhsuldarlıq, s./ha	376	493	554	586	602	619	655
Ümumi yığım, min ton	2172,0	2822,7	3166,5	3224,6	3337,4	3366,9	3274,3
Əhalinin adambaşına kartof, bostan və tərəvəz istehsalı, kq.	266	288	319	323	333	333	322
Kartof, bostan və tərəvəzin gəlirlilik səviyyəsi, % ilə	16,5	48,0	34,6	42,8	38,7	41,5	109,5

Mənbə: www.azstat.org

çoxlu karbohidratlar, zülallar, vitaminlər (A, B, B2, E, P, PP) və əhalinin qidalanması üçün zəruri olan digər maddələr vardır. Dadı yaxşı, yüksək kalori miqdarı və qidalanma baxımından kartof çörəkdən sonra ikinci qida məhsulu olub, insan orqanizmi tərəfindən digər qida məhsullarının mənimsənilməsini artırır.

Kartof qida və spirt nişastasası üçün qiymətli xammaldır, həm də heyvandarlıq üçün qiymətli yemdir. Kartofdan qlükoza, hidrol, sintetik kauçuk və digər növ məhsulların istehsalı üçün də istifadə olunur. Onun emal məhsulları yeyinti, kimya, toxuculuq, dəri, boya və digər sənaye sahələrində geniş istifadə olunur.

150-dən çox sənaye sahəsi kartofdan istehsal olunan spirtdən istifadə edir. Kartof qiymətli yem bitkisidir, xüsusən də donuzlar

üçün 150 t/ha istifadə etdikdə 45 t məhsul əldə etmək olar. 1 hektar kartof əkinindən 210 ton yem mayası əldə etmək olur.

Kartofun aqrotexniki əhəmiyyəti çox böyükdür. Uzun illər becərilməsi və məhsul yığımından sonra tarla da əlaq otlarından təmizlənir və çox təmiz olur və bir çox bitkilər və ən çox dənli bitkilər üçün ən yaxşı sələf olur.

Sələf olan kartofun məhsuldarlığı 2-4 t/ha təşkil edir. Bununla belə, kartof çox təbiət-əmək-material-enerji və kapital tutumlu mədəniyyətdir və buna görə də onun becərilməsi böyük maddi xərclərlə bağlıdır. Buna görə də iqtisadiyyatın dövlət sektorunda kartof istehsalı minimuma endirilir.

Kartof istehsalının demək olar ki, 80%-i əhalinin şəxsi təsərrüfatlarında cəmlənir.

Bununla belə, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin təsərrüfatlarında hələ də kartof əkin sahələrinin xeyli hissəsi var. Kartofçuluğun iqtisadi göstəriciləri aşağıdakı əsas göstəricilərlə xarakterizə olunur (cədvəl 4.7.).

Cədvəl 4.7.

Kartofçuluğun iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	İllər						
	2003	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Əkin sahəsi, min ha.	59,3	59,3	56,9	57,0	56,1	54,8	49,5
Ümumi yığım, min ton	769,0	898,9	1004,2	1037,6	1062,0	1074,3	1010,5
Məhsuldarlıq, c/ha.	124	149	169	174	184	190	200
Əhalinin adambaşına kartof istehsalı, kq	94	92	101	104	106	103	99
Kartof istehsalının rentabelliği %	6,7	27,5	47,4	94,7	64,3	98,6	214,5

Mənbə: www.azstat.org

Cədvəl məlumatlarından da göründüyü kimi, 2003-cü ildən bu yana son 20 il ərzində 2018-ci ildən sonra kartofun əkin sahəsində azalma, onun ümumi yığımında və adambaşına istehsalında artım var. Bununla belə, 2017-ci il istisna olmaqla kartof istehsalının rentabelliği müsbət göstəricilərə malikdir.

Kartof istehsalının artırılması onun əhalinin qidalanmasına, mal-qaranın yeminə və sənayenin xammalla təminatına olan tələbatına uyğun olmalıdır. Kartof becərilməsinin əsas sahələri ölkənin qərb bölgələri olmalıdır, erkən kartofun becərilməsi Azərbaycanın cənub bölgələrində, böyük şəhərlərin və sənaye mərkəzlərinin şəhərətrafi ərazilərində də mümkündür.

Tərkibində çoxlu karbohidratlar, vitaminlər, minerallar, mikroelementlər və fitonutrientlər olan bağıqlıq bitkiləri əhalinin qidalanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onların istehlakı insan orqanizmində maddələr mübadiləsini yaxşılaşdırır, digər bitki və heyvan mənşəli qida məhsullarının həzmini artırır, orqanizmdə toplanan turşuları zərərsizləşdirir. Bağ bitkilərinə kələm, badımcan, balqabaq, bibər, yerkökü, cəfəri, süfrə çuğunduru, ispanaq, soğan, sarımsaq, kahi, şüyüd, yaşıl noxud, qulançar və bir çox başqaları daxildir.

Tərəvəz təzə, konservləşdirilmiş, turşu və duzlu formada istehlak edilir. Onlar yeyinti sənayesi və ən əsası meyvə-tərəvəz konservləri sənayesi üçün qiymətli xammaldır. Tərəvəz istehsalı və emalı bazasında tərəvəz istehsalı üzrə ixtisaslaşmış təsərrüfatlar, konserv və tərəvəzqurutma müəssisələri, soyuducu kameralar, anbarlar, ticarət təşkilatları, yardımçı və xidmət müəssisələri daxil olmaqla müxtəlif aqrar-sənaye müəssisə və birlikləri formalaşır və inkişaf etdirilir. Aqrar-sənaye müəssisələri nəinki tərəvəz və onların emal məhsullarını istehsal edir, emal edir, saxlayır, həm də satırlar. Əvvəllər tərəvəz yetişdirilməsi üzrə ixtisaslaşmış bir çox kənd təsərrüfatı müəssisələrinin öz konserv zavodları var idi və onlar kolxoz - zavod və sovxoz - zavod adlanırdı. Bu gün kooperativ əsasında tərəvəz yetişdirmək üzrə ixtisaslaşan təsərrüfatlar

Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksi: formalaşması və davamlı inkişaf problemləri

tərəvəzin emalı və konservləşdirilməsi üzrə öz müəssisələrini qura bilərlər.

Keçmişdə Azərbaycanda tərəvəzçilik kənd təsərrüfatı istehsalının əsas sahəsi, tərəvəzlər isə ən mühüm ərzaq məhsullarından biri idi. Azərbaycanda tərəvəzçiliyin inkişafını Cədvəl 4.8.-dəki məlumatlardan qiymətləndirmək olar.

Son on ildə Azərbaycanda tərəvəz istehsalında davamlı artım müşahidə edilmiş, əhalini və meyvə konserv sənayesi müəssisələrini xammalla tam təmin etmək üçün dövlət onu lazımi miqdarda almışdır.

Azərbaycanın müstəqillik illərində bağıcılıq kəndli (fermer) və əhalinin şəxsi təsərrüfat sahələrinə köçdü. Azərbaycanın müstəqillik illərində tərəvəzçiliyin inkişafı və iqtisadi göstəriciləri barədə cədvəldəki məlumatlardan öyrənmək olar.

Cədvəl 4.8.

Tərəvəzçilik təsərrüfatının iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	İllər						
	2003	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Əkin sahəsi, min ha.	73,2	69,5	69,4	66,6	68,2	65,4	61,2
Məhsuldarlıq, s./ha	140	162	176	188	190	196	201
Ümumi yığım, min ton	1046,3	1521,9	1714,7	1738,9	1815,5	1823,3	1825,6
Əhalinin adambaşına tərəvəz istehsalı, kq.	128	155	173	174	181	185	179
Tərəvəzin gəlirlilik səviyyəsi % ilə	7,7	42,8	12,1	1,5	30,9	67,2	76,3

Mənbə: www.azstat.org

Göstəriciləri təhlil etdikdə, ötən dövr ərzində tərəvəz bitkilərinin əkin sahələri azalsa da, məhsuldarlığın artması ilə əlaqədar onların

ümumi məhsulu artıb və müvafiq olaraq əhalinin istehlakı da artıb. Onların istehsalı hər Azərbaycan sakini üçün 57 kq artıb. Dövlət sektorunun təsərrüfatlarında bağçılığın rentabelliği artaraq, yüksək gəlirli məhsuldan da gəlirli oldu.

Gələcəkdə iqtisadiyyatın davamlı inkişafı sənaye, yüksək intensiv və ixtisaslaşdırılmış əsasda inkişaf etməlidir. Mərkəzi Aran, Abşeron, şimal, cənub və qərb bölgələrindəki təsərrüfatlar kələm, süfrə çuğunduru, yerkökü, cəfəri və xiyar becərilməsinə üstünlük verə bilər. Onların təbii-iqtisadi zona və rayonlarda yerləşdirilməsi onların istehsalını artırmağa və daxili bazarı mümkün qədər onlarla doyurmağa imkan verəcək. Tərəvəz bitkilərinin şəhəratrafi ərazilərdə və rayonlarda, tərəvəz konserv zavodlarının xammal zonalarında cəmləşdirilməsi şəhər əhalisini tərəvəz məhsulları ilə, sənaye müəssisələrini isə xammalla maksimum təmin etməyə imkan verəcəkdir.

Bağçılıq həm açıq, həm də qapalı torpaq əsasında inkişaf etməlidir. İri tərəvəz kompleksləri, istixanalar, zavodlar iri şəhərlərin şəhəratrafi ərazilərində, sənaye mərkəzlərində, eləcə də Azərbaycanın cənubunda elektrik enerjisi və yanacağa daha az xərclə çoxlu günəş istiliyi, işıq və tərəvəz əldə edilə bilən ərazilərdə tikilməlidir. Şəhəratrafi ərazilərdə, böyük şəhərlərdə və sənaye mərkəzlərində istixana təsərrüfatını sənaye müəssisələrinin elektrik və istilik tullantılarına köçürmək olar. Əvvəllər Azərbaycanda tərəvəz becərilməsinin hidrotexniki üsulundan geniş istifadə olunurdu. Hidrostansiyada Bakı, Sumqayıt, Gəncə və digər tərəvəz zavodları işləyirdi. Ona görə də indi də hidrostansiyalara üstünlük verilməlidir.

Bağçılıq. Azərbaycanda hər bir ölkə kimi bağçılıq və giləmeyvəçiliyin inkişafı üçün əlverişli şərait var. Meyvə və giləmeyvə insan orqanizmi üçün son dərəcə vacib olan ən qiymətli qida məhsullarıdır. Onların tərkibində asanlıqla assimilyasiya olunan şəkərlər (qlükoza və fruktoza), vitaminlər, turşular, mineral və üzvi maddələr, mikroelementlər var.

Meyvə və giləmeyvə əsasən təzə istehlak olunur, lakin çox böyük miqdarda emal edilir. Onlardan mürəbbələr, şərbətlər, şirələr, kompotlar və bir çox başqa məhsullar hazırlanır. Meyvələr qurudula bilər və qurudulmuş formada yemək üçün istifadə olunur.

Kəndlərdə çay və qəhvəni əvəz edən kompotlar hazırlamaq üçün qurudulmuş alma, gavalı, armud, albalı, ərik, gilə və bir çox başqa növlərdən istifadə olunur.

Bağçılıq kənd təsərrüfatı istehsalının ən gəlirli sahələrindən biri olduğu üçün kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və kəndli-fermer təsərrüfatlarının iqtisadiyyatının gücləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycanda bağların və meyvə və giləmeyvə plantasiyalarının sahəsi daim inkişafdadır. Keçmişdə Azərbaycanda bağçılıq sənaye, yüksək intensiv və ixtisaslaşdırılmış əsaslara söykənirdi. Bir çox kolxoz və sovxozların öz iri meyvə konserv zavodları var idi ki, onlar bütün bağ və tərəvəz bitkilərinin itkilərinin qarşısını alması istiqamətində yerində tam emal edirdilər. Fərdi təsərrüfatlarda (körpələr evi) kifayət miqdarda məhsullar istehsal edilirdi ki, bu da bağların növlərinin və yaş tərkibinin daim yenilənməsini təmin etməyə imkan verirdi. Elmi cəhətdən bağçılıq elmi-tədqiqat institutu çoxlu meyvə və giləmeyvə sortlarını yetişdirdi ki, bu da məhsuldarlığın əhəmiyyətli artımını təmin etdi.

Hər il bağların sahəsi artmağa başladı, məhsuldarlıq və bağ məhsullarının ümumi göstəriciləri artdı.

Cədvəldə təqdim olunan məlumatlardan görünür ki, 2003-2023-cü illər ərzində bağçılıqda bütün göstəricilərdə artma müşahidə olunur. O, kənd təsərrüfatı istehsalının rentabelli sahəsinə çevrildi və təbii olaraq yüksəliş başladı. Onun yüksəlişi aqrar islahatlar, təsərrüfatların maddi-texniki təminatının yaxşılaşması, meyvə bağları ilə meyvə konservi müəssisələri arasında iqtisadi, texnoloji və təşkilati əlaqələrin genişlənməsi, sənaye istehsal vasitələrinin qiymətlərinin azalması, təsərrüfatların sənayeləşdirilməsi, intensivləşməsi və ixtisaslaşdırılması ilə bağlıdır.

Cədvəl 4.9.

Bağcılıq təsərrüfatının iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	İllər						
	2003	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Əkin sahəsi, min ha.	81,5	147,5	154,2	159,9	167,7	175,3	182,5
Məhsuldarlıq, s./ha	70,0	68,0	71,0	70,3	71,5	71,5	70,7
Ümumi yığım, min ton	572,1	1010,8	1099,7	1133,1	1204,9	1253,1	1261,3
Əhalinin adambaşına meyvə və giləmeyvə istehsalı, kq.	70	103	111	114	120	125	124
Meyvə və giləmeyvənin gəlirlilik səviyyəsi, %-lə	67,7	28,5	41,0	19,5	78,6	75,3	54,7

Mənbə: www.azstat.org

Gələcəkdə bağcılığın inkişafı həm dövlət sektoru təsərrüfatları əsasında, həm də kəndli (fermer) və yardımçı təsərrüfatlarda kiçik tingliklər əsasında inkişaf edəcəkdir. Lakin onun daha da inkişafı üçün əlverişli iqtisadi mühitin yaradılması, təsərrüfatların maddi-texniki təminatının yaxşılaşdırılması, bağbanların maddi marağının artırılması lazımdır.

Üzümçülük. Kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri də üzümçülükdür. Azərbaycanda inkişafı üçün əlverişli şərait var. Günəş istisi və işığın çox olduğu ölkə ərazilərində bağcılıqla yanaşı üzümçülük də kənd təsərrüfatı istehsalının mühüm sahəsinə çevrilmişdir. Uzun tarixi dövr ərzində bu sahə daim ixtisaslaşdırılmış və intensiv əsasda inkişaf etmişdir. İxtisaslaşdırılmış dövlət üzüm təsərrüfatlarının yaradılması üzümçülüyn inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı.

Cədvəl 4.10.

Azərbaycanda üzümçülüyn inkişafı

Göstəricilər	İllər						
	2003	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Üzüm bağlarının sahəsi, min hektar.	7,7	16,1	16,1	16,1	16,0	16,0	16,0
O cümlədən, məhsuldar yaşda	7,4	14,4	14,5	14,9	15,1	15,1	15,1
Üzümün ümumi məhsulu, min ton	165,0	167,6	201,8	208,0	209,8	212,6	224,5
Məhsuldarlıq, c/ha.	50,9	92,8	104,8	99,4	98,2	102,7	113,3

Mənbə: www.azstat.org

SSRİ dövründə üzüm bağlarının sahəsinin azalması Sovet hökumətinin və Kommunist Partiyasının alkoqolizmə qarşı siyasəti ilə izah olunur, o zaman onların qərarlarına əsasən üzüm bağlarının böyük sahələri amansızcasına kəsilib.

Dövlətimizin müstəqillik illərində üzümçülüyn inkişafı davam etdirilir. Onların plantasiyalarının sahəsi, ümumi yığıcı və məhsuldarlıq artırılır. Bu, əhalini qiymətli ərzaq məhsulları, şərab və qida sənayesi üçün xammal ilə təmin etməyə imkan verir. Azərbaycanda üzümün iqtisadi səmərəliliyinin göstəriciləri cədvəl 4.11-dəki məlumatlardan mühakimə edilə bilər.

Üzümçülüyn daha da inkişafının və iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının əsas istiqamətləri üzümçülük sahəsinin bərpası, sahənin sənaye, ixtisaslaşdırılmış və yüksək intensiv əsaslara keçirilməsi, təsərrüfatların əkin materialları ilə təminatı, meyvə tingləri sisteminin yaradılması, təsərrüfatlara aqroservis xidmətləri, üzüm təsərrüfatları ilə şərabçılıq təsərrüfatları arasında qarşılıqlı əlaqələr sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi üçün maşınlar kompleksinin yaradılması, əkinçilik üçün ən əlverişli torpaqlarda əkin sahələrinin salınmasıdır.

Üzümçülüğün iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	İllər						
	2003	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Əkin sahəsi, min ha.	7,7	16,1	16,1	16,1	16,0	16,0	16,0
Ümumi yığım, min ton	65,0	167,6	201,8	208,0	209,8	212,6	224,5
Məhsuldarlıq, c/ha.	50,9	92,8	104,8	99,4	98,2	102,7	113,3
Əhalinin adambaşına üzüm istehsalı, kq	9,2	16,8	20	20,6	20,7	21,0	22,1
Üzüm istehsalının rentabelliği %	19,8	6,2	3,6	17,8	28,2	19,3	10,6

Mənbə: www.azstat.org

Bağçılıq və bostançılığın inkişafı üçün əlverişli təbii və iqtisadi şəraitə malik olan Azərbaycan meyvə, giləmeyvə, üzüm və onların emalı məhsullarının istehsalı üzrə Avropada aparıcı yer tutmalı, nəinki daxili bazarı tam təmin etməli, həm də onları dünya bazarlarına çıxarmaqla böyük həcmdə ixrac etməlidir. Üzüm və alma şərabları, şirələr, kompotlar, mürəbbələr Rusiyanın ayrı-ayrı bölgələrinə, Baltikyanı ölkələrə, Skandinaviya ölkələrinə və dünyanın digər ölkələrinə əsas ixrac məhsullarına çevrilməlidir.

Şəkər çuğunduru istehsalı kənd təsərrüfatının mühüm sahəsidir. Şəkər çuğunduru şəkər istehsalı üçün xammaldır, onsuz əhalinin adekvat qidalanmasını təmin etmək mümkün deyil. Onlar həmçinin prioritet məhsul kimi istifadə olunur. Buna görə də çuğundur əkini iri miqdarda üzvi gübrələrlə çuğundur yetişdirilməsini təmin edən maldarlığın inkişafı ilə birləşdirilir. Şəkər çuğundurunun aqrotexniki əhəmiyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki onların növbəli əkinçilikdə becərilməsi əkinçilik mədəniyyətini artırır. Əkin dövriyyələrində şəkər çuğunduru taxıl bitkiləri üçün ən yaxşı sələfdir, digər tarla bitkilərinə də müsbət təsir göstərir. İstər

ayrı-ayrı təsərrüfatların, istərsə də bütövlükdə ölkənin iqtisadiyyatının gücləndirilməsində şəkər çuğunduru istehsalının rolu son dərəcə mühümdür. Son illər ərzində Azərbaycanda şəkər çuğunduru istehsalı əhəmiyyətli inkişafa nail olmuşdur.

Son illər ərzində Azərbaycan şəkər çuğunduru istehsalını durmadan artırmışdır. Şəkər çuğundurunun rekord istehsalı 2017-ci ildə 410,1 min ton olmuşdur.

2018-cı ildən Azərbaycanda şəkər çuğunduru əkilən sahələr, onların məhsuldarlığı (2020-ci il istisna olmaqla), ümumi məhsulu azalıb (cədvəl 4.12.).

Cədvəl 4.12.

Azərbaycanda şəkər çuğunduru istehsalının iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	İllər						
	2003	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Əkin sahəsi, min ha.	3,6	8,6	7,4	5,0	5,1	5,0	4,5
Məhsuldarlıq, s./ha	364	350	328	512	391	455	482
Ümumi yığım, min ton	128,9	277,2	218,5	233,8	177,3	210,6	206,1
Əhalinin adambaşına şəkər çuğunduru istehsalı, kq.	16	28	22	23	18	21	20
şəkər çuğundurunun gəlirlilik səviyyəsi, % ilə	10,6	55,0	88,6	81,7	82,1	37,0	0,7

Mənbə: www.azstat.org

Keçmişdə kənd təsərrüfatı istehsalının əsas və yüksək səmərəli sahəsi olan çuğundurçuluq rentabelli olmaqla yanaşı, getdikcə yüksəlişə də başlamış və təkcə 2022-ci ildə onun rentabellik səviyyəsi 2018-ci ildəki 55 faiz rentabellik səviyyəsinə qarşı 2019-2022-ci illərdə orta hesabla 84 faizə çatmışdır. 2023-cü ildə isə şəkər çuğundurunun gəlirlilik səviyyəsi minimuma – 0,7 faizə enmişdir.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, 2003-cü ildə təsərrüfatlarda çuğundurçuluq hələ də rentabelsiz olaraq qalırdı. Ona görə də şəkər xammalının yetişdirilməsi üçün çox əlverişli təbii və iqtisadi şəraitə malik olduğundan, şəkər çuğundurunun yetişdirilməsində əhali böyük əmək bacarıqlarına və təcrübəyə malik olduğundan yüksək və sabit məhsul əldə etməklə Azərbaycanda onun dirçəldilməsi problemi son dərəcə vacibdir. Odur ki, təbiəti mühafizə, kompleks meliorasiya, ekoloji-formalaşdırıcı, aqrotexniki, aqrokimyəvi, təsərrüfat və təşkilati-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi şərti ilə Azərbaycan yenidən şəkər çuğunduru istehsalı üzrə qabaqcıl ölkələrdən birinə çevrilə bilər. Artıq şəkər xammalının əhəmiyyətli dərəcədə artımını təmin edə biləcək ilkin tədbirlər üzvi və mineral gübrələrin istehsalının artırılması və onların torpağa tam tətbiqi, şoran torpaqların əhənglənməsi və suvaqlanması miqyasının genişləndirilməsidir. Yalnız torpağın münbitliyinin artırılması əsasında şəkər çuğundurunun əkin sahəsini genişləndirmədən də onun istehsalını xeyli artırmaq mümkündür.

Şəkər çuğundurunun məhsuldarlığının artırılmasında ikinci mühüm amil elmi əsaslandırılmış əkin dövriyyəsinin tətbiqi, şəkər çuğundurunun ən yaxşı sələflərdə və becərilməsi üçün əlverişli torpaqlarda yerləşdirilməsidir. Şəkər çuğunduru əkinlərinin rəşional yerləşdirilməsi, onların əkinlərinin digər bitkilərlə optimal uyğunlaşdırılması, şəkər zavodlarının xammal zonalarında cəmləşdirilməsi onların xammalla təminatını xeyli artırmağa imkan verəcək.

Kənd təsərrüfatı istehsalının sənayeləşdirilməsi, intensivləşdirilməsi və ixtisaslaşması, maddi-texniki təminat sisteminin təkmilləşdirilməsi, təsərrüfatların ekoloji cəhətdən təmiz saxlanması sisteminin yaradılması, aqroservis və digər təşkilati-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi çuğundurçuluğun inkişafı üçün şəkər istehsalı böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

İqtisadi tədbirlər kompleksinin hazırlanması və həyata keçirilməsi də eyni dərəcədə vacib olacaqdır. Çuğundurçuluq təsərrüfatlarının investisiya, maliyyə-kredit, qiymət, icarə, sığorta siyasəti-

nin, şəkər zavodları ilə əlaqələrinin yaxşılaşdırılması, bütün təsərrüfat mexanizmlərindən maksimum istifadə olunması, çuğundur-şəkər kompleksinin inkişafının stimullaşdırılması onun fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına öz töhfəsini verəcəkdir.

Günəbaxan. Azərbaycanda əsas yağlı bitki günəbaxandır. Onun əkinləri daha çox aran, qərb və cənub rayonlarında yerləşir. İqtisadi cəhətdən günəbaxan ən gəlirli məhsuldur, ona görə də onun sahəsi, məhsuldarlığı və ümumi məhsulu durmadan artır.

Günəbaxan istehsalı və emalı sahələrinin inkişaf etdirilməsi məsələləri ölkəmizdə hökumət tərəfindən qəbul edilmiş aqrar siyasətə dair strateji sənədlərdə, eləcə də normativ aktlarda öz əksini tapmışdır. Belə ki, ölkə başçısının təsdiq etdiyi “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə dən üçün günəbaxan və günəbaxan yağının istehsalının stimullaşdırılmasına, həmçinin bitki yağları istehsalında istifadə olunan xammalın, o cümlədən günəbaxanın yerli istehsalının artırılması imkanlarının qiymətləndirilməsi məsələləri öz əksini tapmışdır. Günəbaxan istehsalının ən yüksək göstəriciləri orta hesabla 2003-2023-cü illərdə əkin sahəsi 12,9 min ha, ümumi məhsulu 28,2 min ton, məhsuldarlıq isə 25,9 ton/ha olmuşdur. 2019-cu ildən sonra günəbaxan sahəsi və istehsalının rentabelliği azalmağa başlayıb. Günəbaxan məhsuldarlığının artmasının əsas səbəbi torpağa üzvi və mineral gübrələrin verilməsinin artması, torpaqların kimyəvi, hidrotexniki və bioloji meliorasiya miqyasının artması, əkin dövrüyyəsinin genişlənməsi olub. Son 20 ildə günəbaxan istehsalının səmərəliliyi aşağıdakı əsas göstəricilərlə xarakterizə olunur (cədvəl 4.13.).

Ölkədə günəbaxan sahəsi üzrə istehsal potensialını artırmaq üçün ilk növbədə bu bitkinin becərilməsinə tələb olunan aqrotexniki parametrlər və ölkənin torpaq-iqlim xüsusiyyətləri əsasında əlverişli ərazilər müəyyən edilməlidir.

Günəbaxan istehsalı və emalı məsələlərinin dövlətin aqrar siyasətində prioritet hesab edildiyini nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, günəbaxan sektorunun inkişafı sistemli tədbirlərin

müəyyən edilməsi ilə həyata keçirilə bilər. Bu işə dəyər zənciri üzrə günəbaxan sektoruna istiqamətlənmiş tədqiqatların aparılmasını tələb edir.

Cədvəl 4.13.

Günəbaxan toxumu istehsalının iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	İllər						
	2003	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Əkin sahəsi, min ha.	13,6	11,6	16,6	11,0	11,1	11,1	9,9
Ümumi yığım, min ton	18,3	23,6	33,7	23,9	25,2	28,3	28,2
Məhsuldarlıq, c/ha.	13,5	20,6	21,6	22,4	22,3	23,0	25,9
Günəbaxan istehsalının rentabelliği %	35,2	73,6	44,4	32,2	20,9	25,6	27,5

Mənbə: www.azstat.org

Fikrimizcə, ölkədə günəbaxan istehsalı sektorunun dəyər zənciri üzrə inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də aqroparkların potensialından səmərəli istifadə olunmasıdır.

4.4. Heyvandarlıq sahələri

Heyvandarlıq əhalini ən qiymətli ərzaq məhsulları (ət, süd, yumurta), sənayeni xammal (dəri, xəz, yun, lələk) və bitkiçiliyi üzvi gübrələrlə, insanları qidalarla təmin edən kənd təsərrüfatının bir-biri ilə əlaqəli sahələri kompleksidir. Heyvandarlıq maldarlıq, qoynuculuq, quşçuluq kimi bir sıra alt sahələri əhatə edir. Bundan əlavə, az əhəmiyyətli və çox dar sahələr də fərqlənir: dovşançılıq, balıqçılıq, ipəkçilik, heyvandarlıq, arıçılıq və s. Əhalinin ərzaq məhsullarına və ilkin tələbat mallarına (geyim və ayaqqabı) tələbatının ödənilməsində, sənayenin xammalla təmin edilməsində müxtəlif

sahələr və şöbələr öz spesifik funksiyalarını yerinə yetirirlər.

Maldarlıq heyvandarlığın ən böyük sahəsi olub, onun əsasını təşkil edir. Şerti məhsuldar heyvandarlığın 65%-i sahədə cəmləşmişdir. Əsas məhsulları ət və süddür.

Bundan asılı olaraq maldarlığın aşağıdakı ixtisas sahələri müəyyən edilir: südlük, südlük-ətlik, ətlik və ətlik-süd. Bundan əlavə, emal sənayesi üçün çoxlu miqdarda xammal (dərilər, dırnaqlar, buynuzlar) verir. Maldarlıq ən müxtəlif və ucuz yem (yaşıl, qaba, şirəli konsentrat) istehlak edir və ən çox üzvi gübrə verir.

Qoyunçuluq heyvandarlığın ikinci böyük sahəsidir. O, ümumi ət istehsalının üçdə birini təmin edir. Bu, adi məhsuldar maldarlığın 15%-ni təşkil edir. O, emal sənayesi üçün ət, piy, dəri və digər xammal verir. Qoyunçuluqda yemləmə növündən asılı olaraq qoyun, ət, ət-yağ və süd növləri fərqləndirilir.

Yüksək məhsuldarlıq, qısa embrion inkişaf dövrü, erkən yetişmə və rentabellik, yemdən yüksək gəlir və kəsim zamanı yüksək ət məhsuldarlığı digər heyvandarlıq növləri ilə müqayisədə əhəmiyyətli iqtisadi üstünlükləri müəyyənləşdirir.

Qoyunçuluq heyvandarlıqda maldarlıqdan qat-qat kiçik xüsusi çəkiyə malikdir, cəmi 6%, lakin o, ət və süd və sənaye üçün xammal (dəri, yun), xəz və xəz qoyun dərisi kimi qiymətli məhsulların mənbəyidir. Qoyun südü, pendirlər, kəsmik qiymətli və yüksək kalorili qidalardır. Məhsulların keyfiyyətindən və təyinatından asılı olaraq zərif yunlu, yarımnazik yunlu, yarı qaba yunlu, zolaqlı, ətlik və ətlik-qoyunçuluq növləri fərqləndirilir.

Təbiidir ki, Azərbaycanın müəyyən zona və rayonlarının iqtisadi şəraiti qoyunçuluğun inkişafı üçün əlverişlidir. Ölkənin aran rayonlarında, Naxçıvan MR-də zərif yunlu qoyunçuluğun, Böyük və Kiçik Qafqazın dağlıq rayonlarında isə qaba yunlu və xəz qoyunçuluğunun inkişafı üçün əlverişli şərait vardır. Ona görə də onların qoyunçuluğunun inkişafına mühüm əhəmiyyət verilməlidir. Praktikada Azərbaycan təsərrüfatlarında qoyunların sayını 13-15 milyon başa, yun istehsalını 5 min tona, qoyun ətini isə 60 min tona çatdır-

maq imkanı var.

Atçılıq heyvandarlığın mühüm sahələrindən biridir. Atlardan işçi mal-qara, dartma qüvvəsi kimi istifadə olunur. Bununla belə, at əti də qida məhsuludur, dəriləri isə dəri sənayesi üçün qiymətli xammaldır. Şəxsi və kəndli təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar onlarda atların sayı durmadan artır. At dərisi dəri sənayesi və dəri ayaqqabı istehsalı üçün ən qiymətli xammaldır.

Ölkədə aparılan islahatlardan sonra atlardan əsas dartma qüvvəsi kimi istifadə edən şəxsi və sahibkarlıq təsərrüfatlarının sayı artdıqdan sonra atların sayı durmadan artır.

Quşçuluq - əhalini ən pəhriz qida məhsulları, yumurta və ətlə təmin edir. Burada yüngül sənaye üçün xammal var. Quş peyini isə ən qiymətli üzvi gübrədir. Quşçuluq yüksək məhsuldarlıq, erkən yetişmə və məhsuldarlıq, əmək və pulla yem xərclərinin yüksək ödənilməsi ilə xarakterizə olunur.

Əhalinin keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasında quşçuluq həmişə böyük rol oynamışdır. Ona görə də gələcəkdə onun inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çoxlu göllərin və gölməçələrin olduğu ölkənin qərb və cənub rayonlarında su quşlarını inkişaf etdirmək məqsəduyğundur: qazlar və ördəklər, hinduşkalar. Qazlar və ördəklər su anbarlarına, əsas və paylayıcı kanallara bitişik təsərrüfatlarda saxlanıla bilər. Quşçuluğun inkişafı üçün su anbarlarının, göllərin, mənəblərin və təbii çəmənliklərin və otluqların su anbarlarının zəngin təbii yem bazasından istifadə edilməlidir. Onun inkişafına sənaye, ixtisaslaşmış və yüksək intensiv xarakter verilməlidir. Müxtəlif ixtisaslara malik iri quşçuluq təsərrüfatları, quşçuluq emalı zavodları və digər ixtisaslaşdırılmış müəssisələr yaradıla bilər. Sənayeləşmə və intensivləşdirmə, istehsalın ixtisaslaşması və təmərküzləşməsi şəraitində iri quşçuluq komplekslərinin, birliklərinin və müxtəlif ixtisaslara malik quşçuluq fabriklərinin təşkili üçün şərait yaradılmalıdır.

İri şəhərlərin və sənaye mərkəzlərinin ətrafında, taxılçılıq təsərrüfatlarının ərazilərində əhalini ət, quş əti və yumurta kimi qiymətli

ərzaq məhsulları ilə tam təmin etmək üçün iri ixtisaslaşdırılmış müəssisələrin, quşçuluq zavodlarının və təsərrüfatlarının yaradılması məqsəddəuyğundur.

Heyvandarlığın əsas iri sahələri ilə yanaşı, donuzçuluq, dovşançılıq, ipəkçilik, arıçılıq və başqaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Heyvandarlığın iqtisadi əhəmiyyəti əhalinin yüksək keyfiyyətli, kalorili, pəhrizli və vitaminli qida məhsulları ilə, sənayenin isə xammalla təmin edilməsindən ibarətdir. Ekoloji əhəmiyyəti kənd təsərrüfatını üzvi gübrələrlə təmin etməkdən ibarətdir ki, bu gübrələrin torpağa daxil edilməsi təbiətə xeyli miqdarda üzvi kütlə qaytarır, onun münbitliyinin, humusun tərkibinin artmasına, mikroflo-ranın inkişafına, torpaq əmələgəlməsi prosesinin intensivləşməsinə və torpaq əmələgəlməsinə, süxurda maddələrin dövrünə kömək edir. Ona görə də heyvandarlığın inkişafı, onun idarə olunmasının təmizliyinin yaxşılaşdırılması problemlərinə xüsusi önəm vermək lazımdır. Lakin son dövrlərdə Azərbaycanda məhsuldar mal-qaranın sayında azalma və heyvandarlıqda kifayət qədər geriləmə müşahidə olunur. Mal-qaranın sayının azaldılması 2017-ci ildən başlanmışdır. Bu il onun ümumi sayı 2024-cü ilin əvvəlində 2507,7 min baş olub, yəni 2014-cü illə müqayisədə demək olar ki, 7,2 faiz azdır. Qoyunçuluqda da azalma 2017-ci ildən etibarən başlanıb. Belə ki, 2024-cü ilin 1 yanvarına qoyun və keçilərin sayı 7060,6 min baş olmuşdur ki, bu da 2014-cü ilə nisbətən 18,2 faiz azdır. (Cədvəl 4.14.).

2003-2023-cü illərdə Azərbaycanda aparılan aqrar islahatlar, təsərrüfatlararası müəssisələrin islahatı, iribuynuzlu mal-qara və donuzkökəltmə komplekslərinin, südçülük fermalarının fəaliyyətinin dayandırılması məhsuldar mal-qaranın bütün növlərinin və müvafiq olaraq heyvandarlıq məhsullarının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına gətirib çıxarıb. Lakin məhsuldar mal-qaranın, təsərrüfatlararası təsərrüfatların sayının azalması ilə paralel olaraq, əhali təsərrüfatlarında müəyyən artım müşahidə olunsada, bu, ictimai təsərrüfatlarda azalmanı kompensasiya etməmişdir (cədvəl 4.15.).

Cədvəl 4.14.

Məhsuldar mal-qara ehtiyatı, 1 yanvar 2024 -cü ilə, min baş

İllər	İri buynuzlu mal-qara	Qoyun və keçilər	Donuzlar	Quşlar
2004	2241,8	7 280,1	20,4	17 545,0
2014	2703,3	8 630,5	6,7	25 172,7
2015	2697,5	8 645,4	6,1	28 851,7
2016	2708,3	8 677,1	5,2	27559,4
2017	2698,5	8 614,8	4,4	28009,5
2018	2673,0	8 454,3	4,9	30473,4
2019	2658,8	8 304,1	5,5	30498,4
2020	2646,6	8 189,2	5,7	32230,2
2021	2650,7	8089,7	5,9	30175,8
2022	2648,8	7899,7	6,0	29623,9
2023	2618,1	7751,7	6,1	28576,4
2024	2507,7	7060,6	6,1	29640,2

Mənbə: www.azstat.org

Cədvəl 4.15.

Təsərrüfatların kateqoriyaları üzrə heyvandarlıq və quşçuluq, min baş.

Göstəricilər	İllər			
	2016	2021	2022	2023
Mal-qara:				
Kənd təsərrüfatı müəssisələri	39,1	47,4	46,5	50,2
Fermer və ev təsərrüfatları	2 669,2	2 603,3	2 602,3	2567,9
Qoyun və keçilər:				
Kənd təsərrüfatı müəssisələri	207,0	183,8	178,1	169,1
Fermer və ev təsərrüfatları	8 470,1	7 905,9	7 721,6	7582,6
Donuzlar:				
Kənd təsərrüfatı müəssisələri	0,2	0,2	0,2	0,2
Fermer və ev təsərrüfatları	5,0	5,7	5,8	5,8
Quşlar				
Kənd təsərrüfatı müəssisələri	9 628,2	11 820,3	11 448,9	11465,2
Fermer və ev təsərrüfatları	17 931,2	18 355,5	18 175,0	18 175,0

Mənbə: www.azstat.org

Onu da qeyd edək ki, hətta təsərrüfatlarda donuz, qoyun və ev quşlarının sayı azalıb. Bununla belə, onlarda iribuynuzlu mal-qaranın və ən çox da inəklərin artım tendensiyası aydın idi.

Məhsuldar mal-qaranın ümumi sayında kəndli təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi durmadan artır.

Cədvəl 4.16.

Təsərrüfat kateqoriyaları üzrə mal-qaranın xüsusi çəkisi

Göstəricilər	İllər			
	2016	2021	2022	2023
Kənd təsərrüfatı müəssisələri				
mal-qara	1,4	1,8	1,8	1,8
O cümlədən inəklər	1,2	1,6	1,5	1,6
donuzlar	3,8	3,4	3,3	3,3
Qoyun və keçilər	2,4	2,3	2,3	2,3
Quşlar	34,9	39,2	38,6	38,5
Fərdi sahibkar, ailə-kəndli və ev təsərrüfatları				
mal-qara	98,6	98,2	98,2	98,2
O cümlədən inəklər	98,8	98,4	98,5	98,4
donuzlar	96,2	96,6	96,7	96,7
Qoyun və keçilər	97,6	97,7	97,7	97,7
Quşlar	65,1	60,8	61,4	61,5

Mənbə: www.azstat.org

Məhsuldar mal-qaranın sayının artması ilə yanaşı, onların məhsuldarlığı da artır. Belə ki, 2015-cı ildən 2023-cü ilə qədər bir inəkdən orta illik süd məhsuldarlığı 1455 kq-dan 1746 kq-a çatmışdır. Yumurtlayan toyuqlar 192-dən 242 ədədə, hər qoyundan orta illik yun qırxımı 2,1-2,2 kq-a qədər çatır. Heyvandarlığın məhsuldarlığının artmasının səbəbi yem istehsalının strukturunun dəyişməsi, istehsalın artmasıdır.

Heyvandarlıq və quşçuluq məhsuldarlığı

	İllər				
	2015	2020	2021	2022	2023
Bir inəkdən orta süd məhsuldarlığı, kq	1455	1687	1709	1731	1746
Orta yumurtlayan toyuqlar, əd.	192	219	195	235	242
Orta qırılmış yun, kq	2,1	2,1	2,1	2,2	2,1

Mənbə: www.azstat.org

Dənli yem və paxlalı bitkilər və çoxillik otlar, yem zavodlarının işə salınması, yem və mikrobioloji əlavələrin artırılması, həzm olunan zülal və bütün elementlər baxımından yemin böyük balanslığı heyvanların yüksək məhsuldarlığına nail olmağı mümkün edir. Yalnız bir yem vahidində 135-145 q həzm olunan zülal olduqda, yemin ən azı 45-50%-i rasionda cəmləşdikdə yüksək heyvan məhsuldarlığına ümid etmək olar. Ona görə də kombinə edilmiş yem və mikrobioloji sənayenin inkişafına, qatılaşdırılmış və mikrobioloji yemlərin istehsalının sabit artırılmasına üstünlük vermək lazımdır.

Kəndli və şəxsi təsərrüfatların ixtiyarında heyvanların yemlənməsi üçün elmi əsaslandırılmış norma və rasion yoxdur. Keçmişdə zoomühəndislər hələ də heyvanın az və ya çoxbalanslı qidalanmasını təmin etmək üçün bu yemləri birtəhər balanslaşdırmağa çalışırdılar. İndi aqronomlar, zootexniklər praktiki olaraq kəndlilərə heç bir köməklik göstərmirlər.

Mal-qaranın, məhsuldar mal-qaranın artması, onların məhsuldarlığının artması, yemin həzm oluna bilən zülal və bütün mikroelementlər baxımından tarazlığı, müvafiq zoomühəndislik, baytarlıq xidmətinin olması və digər səbəblər heyvandarlıq məhsullarının bütün növlərinin artmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, 2003-cü ildə ət istehsalı 185,6 min tondan 2023-cü ildə 379,7 min tona, süd 1167,8 min tondan 2284,0 milyon tona, yun 12,1 min tondan 15,1 min tona, yumurta 681,9 milyon ədəddən 2188,2 milyon ədədə çatmışdır.

Cədvəl 4.18.

Heyvandarlıq məhsullarının əsas növlərinin istehsalı

İllər	Kəsim çəkisində ət, min ton	Min ton süd	yun	Yumurta milyon ədəd
2003	185,6	1 167,8	12,1	681,9
2013	286,9	1 796,7	16,5	1 401,5
2014	291,2	1 855,8	16,8	1 562,7
2015	298,6	1 924,5	17,0	11551
2016	302,2	2 009,9	16,7	
2017	316,8	2 024,1	16,0	1 714,0
2018	326,0	2 080,4	15,8	1 676,2
2019	335,7	2 150,8	16,1	1 827,1
2020	346,0	2 192,5	16,1	1 906,2
2021	357,6	2 223,4	16,1	1 838,8
2022	368,2	2264,7	15,8	2018,1
2023	379,7	2284,0	15,1	2188,2

Mənbə: www.azstat.org

Heyvandarlıq məhsullarının istehsal səviyyəsinə görə Azərbaycan 2022-ci ildə 2003-cü ilin səviyyəsini xeyli ötmüşdür. Bütün növ məhsullardan ən çox bütün növ ət istehsalı artıb, həm mütləq, həm də adambaşına. Belə ki, 2003-cü illə müqayisədə 2023-cü ildə əhalinin adambaşına ət istehsalı 23 kq-dan 37 kq-a, süd 143 kq-dan 224 kq-a, yumurta 83 ədəddən 215 ədədə çatmışdır (cədv. 4.19).

Cədvəl 4.19.

Əhaliyə adambaşına düşən heyvandarlıq məhsullarının əsas növlərinin istehsalı, kq.

Heyvandarlıq məhsullarının növləri	İllər				
	2003	2020	2021	2022	2023
Kəsim çəkisində ət	23	35	36	36	37
Süd	143	220	222	224	224
Yumurta, ədəd	83	191	184	188	215

Mənbə: www.azstat.org

Ət hər bir insan üçün ən vacib, yüksək kalorili qida məhsullarından biridir. Cədvəl məlumatlarından da görünür ki, ətin ümumi həcmində onun bütün növlərinin istehsalı artıb: mal əti, quzu və keçi əti və hətta quş əti. Bütün növ heyvandarlıq məhsullarının istehsalının artması ərzaq təhlükəsizliyinə xeyli dəstək yaradıb.

Cədvəl 4.20.

Ət istehsalı, kəsim çəkisində, min ton

Heyvandarlıq məhsullarının növləri	İllər				
	2003	2020	2021	2022	2023
Ət – cəmi	185,6	346,0	357,6	368,2	379,7
O cümlədən:					
Mal əti və dana əti	92,0	143,1	145,0	148,6	152,8
donuz əti	2,1	0,5	0,5	0,5	0,5
quş	37,4	115,4	124,4	130,1	137,5
Quzu və keçi əti	54,1	87,0	87,7	89,0	88,9

Mənbə: www.azstat.org

Bazar iqtisadiyyatına keçid kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının sabit artımı ilə müşayiət olunmalıdır. Ərzaq bazarının onlarla maksimum doyması aqrar-sənaye kompleksinin inkişafının əsas vəzifələrindən biridir. Həmçinin heyvandarlıq məhsullarının istehsalının artması onun bazarda satışının xeyli artmasına səbəb olub.

Sənaye istehsal vasitələrinin (kombaynlar, kənd təsərrüfatı maşınları və heyvandarlıq təsərrüfatları üçün avadanlıqlar) və əmək məhsullarının (mürəkkəb yem və mikrobioloji əlavələr, mineral gübrələr və kimyəvi maddələr, yanacaq, sürtkü materialları və digər materialların) qiymətinin davamlı artması, material xərclərinin artması, məhsul istehsalına görə onun maya dəyərini artırması heyvandarlıq məhsullarının rentabelliyyəsinin xeyli azalmasına səbəb olmuşdur. Əslində, onun bütün növlərinin istehsalı təsərrüfatlar üçün rentabetsiz oldu ki, bu da onların istehsalının və daxili bazarda satışının azalmasının əsas səbəbi oldu.

Ona görə də heyvandarlığın inkişafında əsas məsələ onun iqtisa-

di səmərəliliyinin artırılması olmalıdır. Bu problem sənaye istehsal vasitələrinin və heyvandarlıq məhsullarının əmək məmulatlarının qiymətlərindəki fərqin aradan qaldırılması, heyvandarlığın məhsuldarlığının artırılması, əmək və onun istehsalına vəsaitin maya dəyərinin azaldılması, malların saxlanması və heyvanların qidalanması sisteminin təkmilləşdirilməsi əsasında həll edilməlidir.

Heyvandarlığın hər bir sahəsi üzrə iqtisadiyyatının vəziyyətindən, əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatında əhəmiyyətindən, zəruri subsidiyaların həcmindən, kapital qoyuluşlarının səmərəliliyindən, zoo-baytarlıq və aqrotexniki tədbirlərdən, təbii və ekoloji şəraitdən asılı olaraq onun ümumi vəziyyətindən çıxışı üçün kompleks proqram hazırlanmalıdır.

Maldarlığın inkişafı intensivləşdirmə, ixtisaslaşma, onun idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, seleksiya və damazlıq işinin təkmilləşdirilməsi, təsərrüfatlara aqroxidmətlərin təşkilinin, zoomühəndislik və baytarlıq xidmətinin yaradılması, mal-qaranın sayının bərpası, onun cins tərkibinin və damazlıq keyfiyyətlərinin yaxşılaşdırılması, təsərrüfatların mal əti və süd istehsalı üzrə ixtisaslaşmasının dərinləşdirilməsi, heyvanların saxlanması və yemlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi əsasında aparılmalıdır.

Yem bazasının inkişafı və heyvanların yemlənməsinin yaxşılaşdırılması problemlərinə xüsusilə mühüm əhəmiyyət verilməlidir. Taxıl yemi və paxlalı bitkilərin, çoxillik və birillik otların artırılmasına tarla yemi istehsalının istiqamətinin dəyişdirilməsi, çəmənliklərin köklü surətdə yaxşılaşdırılması, heyvanların yem rasionunun qatılaşdırılmış və yüksək zülallı yemlərlə zənginləşdirilməsi uzunmüddətli perspektivdə maldarlığın, süd və mal əti istehsalının tənəzzüldən çıxarılmasına və artırılmasına imkan verəcək.

Onun yerləşdirilməsi və ixtisaslaşdırılması maldarlığın inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Belə ki, çoxlu sayda təbii yem torpaqlarının (çəmənliklər və otlaqlar), paxlalı bitkilərin (yem lupin, yem paxlası, vəç, noxud), çoxillik otların yüksək məhsuldarlığı yem istehsalının və ət və ət-yağ üçün ən uyğun olan heyvanların

rasional qidalanması - südçülüyn strukturunu formalaşdırmağa imkan verir. Ona görə də gələcəkdə müvafiq zonalar ətlük maldarlığın əsas zonasına çevrilməlidir.

Məşə-çöl zonasında maldarlıq ətlük-südlük və südlük ixtisasına malik olmalıdır. Yem istehsalının strukturu və ixtisaslaşması bu istiqamətə – yemlik, paxlalı və yem bitkilərinin, çoxillik otların yüksək məhsuldarlığı, xeyli sayda çəmən və otlaq sahələrinin olması və onların köklü surətdə yaxşılaşdırılması imkanları, yemdən istifadəyə uyğunluğu, istehsal tullantıları isə maldarlığın süd və mal əti istehsalında ixtisaslaşmasına imkan verir. Yüksək konsentrasiyalı heyvan yemindən istifadə, rasionların həzm olunan zülal və bütün mikroelementlər baxımından tarazlaşdırılması iribuynuzlu mal-qaranın ət və süd məhsuldarlığını xeyli yüksəltməyə imkan verəcək.

Çöl zonasında dənli yem və paxlalı bitkilərin və çoxillik otların (yonca və yonca) əkin sahələrinin, suvarılan otlaqların sahəsinin genişləndirilməsi, suvarılan torpaqların inkişafı üçün yem istehsalı iribuynuzlu mal-qaranın sayının və onun məhsuldarlığının artmasına öz töhfəsini verəcək.

İri şəhərlərin və sənaye mərkəzlərinin ətrafında təsərrüfatların süd və təzə ət istehsalı üzrə ixtisaslaşmasını dərinləşdirmək lazımdır. Bu məqsədlə əhalini tam süd və təzə ətlə təmin etmək üçün əmtəlik təsərrüfatları, iribuynuzlu mal-qaranın yemlik sahələri inkişaf etdirilməlidir.

İqtisadiyyatın sənaye, yüksək intensiv və ixtisaslaşdırılmış baza-ya keçirilməsi, yem istehsalının konsentrasiyalı və yüksək proteinli yem bitkilərinin becərilməsinə yenidən yönəldilməsi, elmi əsaslandırılmış heyvan yemi normalarının tətbiqi şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatı hər il ən azı 30 milyon mal-qara, o cümlədən 10 milyon baş inək və ildə 2,5-3,0 milyon ton mal əti və 32-35 milyon ton süd istehsal edir. Heyvanların kökəlməsinin yüksək intensiv konsentrasiyası ilə kökəlmə zamanı gənc heyvanların orta gündəlik artımı 800-1000 q, bir inəkdən məhsuldarlıq isə 4,5-5,0 min litr ola bilər. Bir çox xarici ölkələrin təsərrüfatlarında mal-qaranın məhsul-

darlığının belə göstəriciləri var.

Məsələn, Kanadada hər inəkdən alınan südün miqdarı 6852 kq, Böyük Britaniyada 6157 kq, Danimarkada 6565 kq, Hollandiyada 6852 kq, ABŞ-da 8043 kq, Finlandiyada 6435 kq təşkil edir. Adambaşına süd istehsalı Danimarkada 857,6 kq, Hollandiyada 692,4 kq, İsveçrədə 522,5 kq, Finlandiyada 522,5 kq təşkil edir. Buna görə də sənayeləşmə, kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi və ixtisaslaşması, maldarlığın və yem istehsalının elmi əsaslandırılmış sisteminin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi şəraitində heyvanların elmi əsaslandırılmış üsullarla bəslənməsi Azərbaycanda mal və qoyun ətinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasını təmin edə bilər ki, bu da əhalini bu mühüm ərzaq məhsulu ilə tam təmin edəcəkdir.

Donuzçuluq Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalının əsas sahələrindən biridir. Donuz populyasiyasının bərpası və daha da artırılması, onun sənaye və yüksək intensiv və ixtisaslaşdırılmış əsaslara keçirilməsi, donuzkökəltmə komplekslərinin təşkili, təsərrüfatların donuz əti istehsalı üzrə ixtisaslaşmasının dərinləşdirilməsi, yem zavodlarının bir hissəsinin xüsusi məhsul istehsalına istiqamətləndirilməsi donuzkökəltmə üçün yem, birbaşa təsərrüfatlarda qatılaşdırılmış yemin artırılması, donuz yeminin tətbiqinin konsentratlı növü Azərbaycanda donuz əti istehsalını əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verəcəkdir. Donuzların yüksək məhsuldarlığı, vaxtından əvvəl yetişməsi, rüşeym inkişafının qısa müddəti və yemənin yüksək qiyməti donuzçuluğun inkişafı əsasında ən qısa müddətdə ət problemini həll etməyə imkan verir.

Donuzkökəltmə komplekslərinin işini yeniləmək, təsərrüfatların donuz əti istehsalı üzrə ixtisaslaşmasını dərinləşdirmək üçün əlverişli iqtisadi şərait yaratmaq lazımdır.

Heyvandarlıq kompleksi sistemində maldarlıq, donuzçuluq və quşçuluq kimi iri sənaye sahələri ilə yanaşı, bir sıra kiçik sənaye sahələri olan dovşançılıq, balıqçılıq, arıçılıq, ipəkçilik və digər sənaye sahələri də mövcud olmuşdur ki, bu da sənaye üçün qiymətli qida və xammal təmin edə bilər. Bu sahələr arasında **dovşançılıq**

böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhsullarının əsas növləri ət, dəri və tükdür. Keçmişdə və indi dovşanlar yalnız fərdi təsərrüfatlarda yetişdirilir. Dovşanlar iqtisadi cəhətdən sərfəli və erkən yetişmiş heyvanlar olsa da, bir dovşan ildə 25-30 dovşan, 60-70 kq ət və 25-30 dəri istehsal edə bilər. Buna görə də əhalinin şəxsi təsərrüfatlarında və kəndli təsərrüfatlarında dovşançılığın inkişafı sənaye üçün pəhriz ətinin və xammalın əlavə istehsalına çevrilə bilər.

Azərbaycanda heyvandarlığın inkişafı üçün böyük imkanlar var. Vəzifə bütün təbii və iqtisadi zonalarda vəhşi heyvanlar üçün tingliklərin yaradılmasıdır. Ov heyvanlarının çoxalmasını sürətləndirmək üçün müəyyən müddətə vəhşi heyvanların və quşların ovlanması, gölməçələrdə və su anbarlarında qanunsuz balıq ovu tamamilə qadağan edilməlidir. Eyni zamanda, bütün təbii və iqtisadi zonaların təsərrüfatlarında müxtəlif növ heyvanların sənaye üsulu ilə yetişdirilməsi üçün heyvandarlıq təsərrüfatlarının yaradılması zəruridir.

Çoxlu sayda iri su anbarlarının, təbii və süni su anbarlarının, Xəzər dənizi göllərinin, meliorativ sistemlər üzrə sütünəməyici anbarların, kənd təsərrüfatı təsərrüfatlarının olması **balıqçılığın** inkişafına imkan verir. Onun inkişafı təkcə təbii deyil, həm də sənaye yem bazasında balıqçılığın inkişafına əsaslanmalıdır. Azərbaycanda balıqçılıq sənaye və ixtisaslaşdırılmış əsaslarla inkişaf etməlidir. Bunun üçün bizə tinglik təsərrüfatları, gölməçə balıqlarının yetişdirilməsi üzrə ixtisaslaşmış təsərrüfatlar lazımdır.

Arıçılıq – bal arılarının (*Apis mellifera* L.) yetişdirilməsini, çoxaldılmasını, saxlanmasını, onlardan entomofil kənd təsərrüfatı bitkilərinin tozlandırılmasında istifadə edilməsini, arıçılıq məhsullarının istehsalını və emalını əhatə edən kənd təsərrüfatı sahəsidir.

Kənd təsərrüfatının qədim və gəlirli təsərrüfat növlərindən olan arıçılığın inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təsəddüfi deyil ki, kənd təsərrüfatında aparılan islahatlar sırasında arıçılığa göstərilən diqqət də önəm daşıyır.

Son illər ölkəmizdə arıçılığın inkişaf etdirmək məqsədi ilə çoxsaylı tədbirlər həyata keçirilib. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Hey-

vandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu nəzdində Arıçılıq Mərkəzi yaradılıb, Azərbaycan Arıçılar Assosiasiyası təsis edilib.

Prezident İlham Əliyevin 2018-ci il martın 5-də imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında arıçılığın inkişafının stimullaşdırılması haqqında” sərəncamından sonra bu istiqamətdə işlər daha da canlanıb və geniş miqyas alıb. Bu sərəncam, adından da göründüyü kimi, ölkədə arıçılığın inkişafının stimullaşdırılması, kənd yerlərində kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi və məşğulluğun təmin edilməsi məqsədini daşıyır. Təsadüfi deyil ki, son illər damazlıq arıçılıq təcrübəsinin genişləndirilməsi, genofond arıxanaların yaradılması, arıçılıq məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi, sərgi-yarmarkaların təşkili və digər istiqamətlərdə geniş tədbirlər həyata keçirilir. Nəticədə arı ailələrinin sayında, bal və digər arıçılıq məhsullarının istehsalında və bal ixracında əhəmiyyətli artım müşahidə olunur.

Məlumdur ki, Azərbaycanın ərazisi arıçılığın inkişafı baxımından əlverişli təbii-iqlim şəraitinə və bal verən bitki örtüyünə malikdir. Belə ki, ölkəmizdə bal verən 600-ə qədər bitki növü mövcuddur. Bunların təxminən 200-ü nektar və çiçək tozu mənbəyi kimi arıçılığın genişləndirilməsi üçün daha böyük təbii imkanlar yaradır. Bu imkanlar sayəsində arıçılığın inkişaf etdirilməsi kənd əhalisinin gəlirlərinin artmasına və məşğulluğunun təmin edilməsinə töhfə verir.

Hazırda arıçılıqda yerli genofondların qorunması istiqamətində təsərrüfatların damazlıq növünün müəyyən edilməsi üçün mütəmadi işlər həyata keçirilir. Bu məqsədlə yerli genofonda olan “Boz dağ Qafqaz” arı cinsi yetişdirilən 3 arıçılıq təsərrüfatında zootexniki qiymətləndirmə aparılıb. Onlar damazlıq təsərrüfat kimi qeydiyyatla götürülərək dövlət reyestrinə daxil edilib. Damazlıq təsərrüfatlarının yaradılması, seleksiya-damazlıq işlərinin təşkil edilməsi üçün mütəmadi monitorinqlər keçirilir, qiymətləndirmə aparılır, cinslər üzrə göstəricilər təhlil edilir. Damazlıq arıçılığın inkişafı məqsədi ilə ilk dəfə Zaqatala rayonunda “tərid” zonası yaradılıb.

Görülən ardıcıl tədbirlər nəticəsində 2017-ci illə müqayisədə

2021-ci ildə arı ailələrinin sayı 331 min vahid və ya 2,2 dəfə artaraq 602,8 min vahidə, bal istehsalının həcmi isə 3,6 min ton, yaxud 1,5 dəfə artaraq 6,6 min tona çatıb.

30 il işğal altında olan torpaqlarımızın azad edilməsi kənd təsərrüfatı sektorunda, o cümlədən arıçılıq sahəsində yeni perspektivlər açıb. Pilot layihələr çərçivəsində artıq Kəlbəcər və Laçın rayonlarının təhlükəsiz zonalarına arı ailələri, qoyunçuluq təsərrüfatlarının köçürülməsi həyata keçirilib. Layihə çərçivəsində Kəlbəcərdən 59, Laçından 15 arıçı fermer olmaqla ümumilikdə 74 arıçı fermer tərəfindən 4531 arı ailəsi, 8569 baş xırdabuynuzlu heyvanın dislokasiya üzrə köçürülməsi təşkil edilib. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimiz üzrə 2022-ci və 2023-cü illərdə örüş, otlaq və biçənək sahələrinin istifadəyə və icarəyə verilməsi, arı ailələrinin köçürülməsi üçün elektron portaldan istifadə əsasında həyata keçirilib.

Ümumilikdə deyə bilərik ki, Azərbaycanda heyvandarlığın inkişafının struktur-dinamik təhlili göstərir ki, son illərdə bütün məhsuldar və işləyən mal-qaranın sürüsü xeyli azalmış, onun məhsuldarlığı aşağı düşmüş, heyvandarlıq məhsullarının bütün növləri isə azalmışdır. Heyvandarlıq gəlirsiz sahəyə çevrilib.

Heyvandarlığın daha da inkişafı onun sənayeləşdirilməsi, təsərrüfatların mal əti, donuz əti, quzu, yun, yumurta, süd və digər heyvandarlıq məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmasının intensivləşdirilməsi və dərinləşdirilməsi əsasında mümkündür. Mənfəətliliyi artırmaq üçün maliyyə - kredit, investisiya, qiymət, icarə, proteksionist və gömrük siyasətini təkmilləşdirmək, heyvandarlığın inkişafının stimullaşdırılmasının bütün iqtisadi mexanizmlərindən maksimum istifadə etmək lazımdır.

Yem istehsalı heyvandarlıq kompleksinin tərkib hissələrindən biridir. O, tarla, otlaq və sənaye yem istehsalını əhatə edir.

Tarla yem bitkiləri (qarğıdalı, arpa, yulaf), paxlalılar (noxud, yem paxlası, yem lupin, vəç, soya), yem bitkiləri (silos, yem kökləri və kök yumruları, çoxillik və birillik otlar, otlaqçılıq) becərilməsi mal-qaranın otarılması üçün (otlar, ot biçini, ot və ot unu istehsalı)

qarışıq yem, mikrobioloji və digər yemlərin sənaye istehsalı ilə məşğuldur. Sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının tullantıları (maş, bəkməz, şərab, səməni tumurcuqları, saman, çöl samanı, süd sapı və s.) heyvanların yemlənməsi üçün də istifadə olunur.

Yem bazası heyvanların doyurulması və tam qidalanması üçün yemin həcmi və strukturunu ifadə edir. Yem bazasının strukturu ayrı-ayrı yem növlərinin və qida maddələrinin onların ümumi balansında olan nisbəti, heyvan yemi rasionunda qalan yem növlərinin nisbəti isə qida rasionunun strukturudur.

Son vaxtlar yem istehsalında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. İlk növbədə, yem və paxlalı bitkilərin, çoxillik və birillik otların əkin sahələrinin azalması hesabına tarla yemi istehsalının strukturu dəyişmişdir. Bu, təkcə yem istehsalının azalmasına deyil, həm də onların qida dəyərinin azalmasına səbəb olmuşdur.

Konsentrat yem istehsalının xeyli azalması, tarla yemi istehsalının yaşıl və şirəli yemlərin becərilməsinə yönəldilməsi, dənli yem və paxlalı bitkilərin, çoxillik və birillik otların sayının azalması, mal-qaranın balanssız yemlə bəslənməsi məhsuldarlığın artmasına, onların heyvandarlıq məhsulunun vahidinə düşən itkiləri və heyvandarlıq məhsuldarlığının çox böyük azalmasına səbəb olub. Ona görə də yem istehsalının azalması, heyvanların keyfiyyətsiz bəslənməsi məhsuldar mal-qaranın baş sayının, onların məhsuldarlığının və nəticədə heyvandarlıq məhsullarının azalmasına səbəb olmuşdur. Ona görə də yem istehsalının inkişafı problemlərinə xüsusi önəm vermək lazımdır.

Yem probleminin həlli tarlada yem istehsalının intensivləşdirilməsi, yem bitkilərinin əkin sahələrinin strukturunun yaxşılaşdırılması, dənli qarğıdalı, arpa, noxud, yem paxlalılarının sahələrinin artırılması, çoxillik otlar, qidalı və biçindən sonra əkin sahələrinin genişləndirilməsi, soğan yetişdirilməsinin elmi əsaslı sisteminin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi, soğanın kökünün yaxşılaşdırılması, çoxillik mədəni otlaqların yaradılması, mövcud zavodların və yenilərinin tikintisinin yenidən qurulması və imkanla-

rının artırılması, sənaye istehsalının yem və tullantılarının istifadəsinin rasionallaşdırılması, heyvanların qidalanmasının elmi əsaslandırılmış norma və rasionlarının tətbiqi, rasion saxlanması, emalı və hazırlanması əsasında qarışıq yem sənayesi qidalanma üçün yem əsasında həyata keçirilməlidir.

4.5. Qida sənayesi

Qida sənayesi aqrar-sənaye kompleksinin tərkib hissəsidir. Keçmişdə Azərbaycan kifayət qədər inkişaf etmiş, strukturlaşdırılmış və çoxşaxəli qida məhsulları istehsal edən sənayeyə malik idi. İqtisadiyyatın inkişafında yeyinti sənayesinin iqtisadi rolu ilk növbədə onun əhalini sənaye üsulu ilə istehsal olunan ərzaq məhsulları ilə təmin etməsi ilə müəyyən edilir. Qida sənayesinin aparıcı əsaslarını un, taxıl, çörəkbişirmə, şəkər, yağ və piy, meyvə və tərəvəz konservləri, ət, süd, qida, qənnadı məmulatları, şərəbçilik və s. təşkil edir. Professor B.X.Ataşov (və başqaları) qeyd edirlər ki, "qida məhsullarının təhlükəsizliyini təmin etmək və əhalinin bütün seqmentlərinin onların istehlakına sərbəst çıxışını təmin etmək (Guliyev, 2017; dövlətlərin istehlakçıların sağlamlığını qorumaq və kənd təsərrüfatı məhsullarına olan etibarını saxlamaq üçün əsas prioritetidir. Yüksək məhsul keyfiyyəti standartları və müntəzəm yoxlama protokolları, bir ölkənin qida təhlükəsizliyini təmin etmənin və nəticədə istehlakçı etibarını saxlamağın mühüm hissəsidir" (Ataşov, 2005; Richardson, 2023).

Qida sənayesinin inkişafı kənd təsərrüfatı xammalından istifadəyə əsaslanır. Buna görə də onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı və onların ərazi təşkili kənd təsərrüfatı istehsalı ilə qarşılıqlı surətdə bağlıdır. Onlar bir-biri ilə inteqrasiya edərək müxtəlif ərazi aqrar-sənaye birləşmələrini təşkil edirlər.

Son dövrlərdə Aqrar-sənaye kompleksinin məhsullarının emalı sənayesində, xüsusən də qida məhsulları və içkilərin emalı sahələrində əsaslı artımlar baş verib. 2023-cü ildə 2020-ci ilə nisbətən

məhsul istehsalında təkcə aqrəməl sənayesi üzrə bəzi sahələrdə deyil, digər qeyri-neft emalına aid sahələrdə də artım qeydə alınıb (cədvəl 4.21.).

Cədvəl 4.21.

Azərbaycanda 2010-2023- cü illər emal sənayesi məhsullarının istehsal həcmi, mil. manat

Məhsulların adı	2010	2015	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Qida məhsullarının istehsalı	1924,6	2307,6	3050,8	3584,8	3884,3	4495,6	4890,9	4547,6
İçki istehsalı	170,2	197,7	295,0	433,1	427,6	490,9	563,0	703,1
Tütün məmulatlarının istehsalı	22,3	27,2	56,1	248,9	436,0	677,9	768,9	949,3

Mənbə: Cədvəl DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl məlumatları göstərir ki, 2023-cü ildə qida, tütün məhsullarının və içkinin istehsalı 6,2 mlrd. manata çatıb. 2023-cü il ərzində 2020-ci ilə nisbətən tütün məmulatlarının istehsalında 2,2 dəfə, içki istehsalında 64,4%, qida məhsullarının istehsalında isə 17,1% artım müşahidə olunub. Bu sahələrin əsas məhsullarından kolbasa məmulatları 17,0%, makaron məmulatları istehsalı 2,2 dəfə, qənd və şəkər tozunun istehsalı 16,5% artıb, buğda unu istehsalı 28,0%, qida duzu istehsalı 4,0%, duru bitki yağları istehsalı 24,9% azalıb.

Ərzaq kompleksinin strukturunda aparıcı yeri əhalinin una və taxıla olan tələbatını təmin edən, həmçinin tullantıları ilə birlikdə heyvandarlıq üçün qiymətli yem olan yem unu istehsal edən un zavodu və taxıl sənayesi tutur.

Taxıl anbarı üçün liftlər, iri dəyirmanlar müasir avadanlıqla təchiz olunub. Onların hamısı böyük şəhərlərdə və sənaye mərkəzlərində yerləşir. Bütün iri dəyirmanlar bütün çörək zavodlarını unla təmin edir.

Azərbaycanda bütün növ unların istehsalında da artım müşahidə edilir. Belə ki, ölkə üzrə un istehsalı 2023-cü ildə 1328 min ton

təşkil etmişdir ki, bu da 2020-ci illə müqayisədə 28 faiz az olmuş, bu dövrdə idxalın 30 faizə yaxın artımı müşahidə edilmişdir. Ona görə də un idxalının çox böyük artımı əhalinin çörək və çörək məhsulları ilə təminatına mənfi təsir göstərmişdir.

Azərbaycanın bütün iri şəhərlərində çörək məhsulları istehsal edən iri çörək zavodları fəaliyyət göstərir. Bununla əlaqədar iri şəhərlərdə çörək zavodlarının ixtisasından asılı olmayaraq ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsalı üçün xüsusi sexlər yaradılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, çörək və çörək məhsulları insanın ən qiymətli sərvətinə aiddir və xüsusilə ərzaq böhranı şəraitində onu heç bir qiymətli əşya və heç bir qızıl əvəz edə bilməz. Yəni, onlar danılmaz və real dəyərlərdir ki, onlarsız həyat və istehsal fəaliyyəti praktiki olaraq mümkün deyil. Ona görə də taxılçılığın, un istehsalının və çörəkbişirmə sənayesinin inkişafı probleminə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məhsuldar qüvvələrin inkişafını stimullaşdırmaq üçün bütün təşkilati-iqtisadi tədbirlər, iqtisadi mexanizmlər ilk növbədə taxıl sənayesi kompleksinin inkişafına, yəni əhalinin çörəklə tam təmin edilməsi üçün taxıl istehsalının, un dəyirmanı və çörək məhsulları, çörəkbişirmə istehsalının artırılmasına yönəldilməlidir.

Un sənayesi nisbətən gənc olmasına baxmayaraq artıq inkişaf edib. Onun müəssisələri təkcə Azərbaycanın bütün şəhərlərində və sənaye mərkəzlərində deyil, həm də orta və kiçik şəhərlərdə yerləşir. 2023-cü ildə makaron məmulatları istehsalı 2020-ci ildəki 11,8 min tondan 25,8 min tona yüksəldi. Həmçinin son illər əhalinin çörək və çörək məhsulları ilə təmin edilməsi problemi çox aktuallaşır və təcili həllini tələb edir.

Şəkər sənayesi qida sənayesinin ən qədim və inkişaf etmiş sahələrindən biridir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan kifayət qədər inkişaf etmiş şəkər sənayesinə malikdir və şəkərə olan tələbatını tam ödəməyə və onun böyük bir hissəsini xarici ölkələrə ixrac etməyə qadirdir. Tarixi inkişafı zamanı Azərbaycanın şəkər sənayesi şəkər istehsalını durmadan artırdı.

Şəkərdən istifadənin balans göstəricilərinin təhlili göstərir ki,

respublikaya şəkərin idxalında 2005-2016-cı illərdə azalma meyli baş versə də, 2017-ci ildə idxal 2016-cı illə müqayisədə 4 dəfəyə yaxın artaraq, 221,3 min ton təşkil etmiş, 2018-2020-ci illərdə idxal nisbi olaraq azalsa da, yenidən artma tendensiyası müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2018-2023-cü illərdə şəkərin idxalı 800 min tona yaxın olmuşdur.

Meyvə-tərəvəz konservləri sənayesi ən böyük inkişafını müharibədən sonrakı illərdə əldə etdi. O, tərəvəz, meyvə, giləmeyvə və digər növ məhsulların konservləşdirilməsinə əsaslanır və əhalini ən qiymətli vitamin və mineral qida məhsulları, mikroelementlər, üzvi turşular, karbohidratlar, fitosintlər, zülallar və aromatik və digər maddələrlə təmin edir. Bu sənayenin müəssisələri əsasən yüksək intensivliyə malik tərəvəzçilik, bağçılıq və giləmeyvəçilik sahələrində yerləşir. Meyvə-tərəvəz sənayesinin ən böyük konsentrasiyası Azərbaycanın şimal və cənub bölgələrindədir.

Cədvəl 4.22.

Meyvə və tərəvəz şirələri və konservlərinin istehsalı, min ton

Məhsul növləri	İllər				
	2015	2020	2021	2022	2023
Meyvə və tərəvəz şirələri	22,2	39,5	44,0	53,9	48,3
Meyvə və tərəvəz konservləri	140,6	161,0	175,8	183,9	186,1

Mənbə: www.azstat.org

Meyvə və tərəvəz şirələrinin və konservlərinin istehsalında da artma meyli müşahidə olunmaqdadır. Hesab edirik ki, yaxın gələcəkdə meyvə-tərəvəz şirələrinin istehsalını artırmaqla bağlı inkişaf proqramlarının hazırlanmasına, müxtəlif dəstək mexanizmlərindən istifadə etməklə bu sahələrin inkişafının stimullaşdırılmasına ehtiyac vardır. Ona görə ki, bu yönümdə milli istehsal potensialı kifayət qədərdir.

Şərab sənayesi. Bu sənaye istehsalının xammal bazasını üzüm, meyvə və giləmeyvə təşkil edir. Xüsusi qiymətli texniki üzüm sortlarından desert, süfrə və üzüm şərabları alınır. Demək olar ki, bütün

şərab zavodları yüksək intensiv bağçılıq və üzümçülük ərazilərində yerləşir.

Alkoqol və spirtli içkilər sənayesi. Böyük miqdarda xammalın (taxıl, kartof, bəkməz, şirə istehsalı tullantıları) olması spirt və spirt istehsalının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Alkoqol 150 sahədə istifadə olunur, lakin onun ən böyük istehlakçısı içki sənayesidir.

İçki zavodları Bakı, Gəncə, Ağsu, Şamaxı, Göygöl və digər şəhərlərdə yerləşir.

Pivə sənayesi və sərinləşdirici içkilərin istehsalı əsasən Bakı, Xırdalan, Salyan, Xaçmaz və digər şəhərlərdə yerləşir.

Azərbaycanda alkoqol və spirtli içkilər sənayesi əsasən iri şəhərlərdə kifayət qədər əhəmiyyətli inkişaf əldə edib. Əsasən istehlaka yönəlib.

Cədvəl 4.23.

Spiritli içkilərin istehsalı, min dekalitr

Məhsul növləri	İllər				
	2019	2020	2021	2022	2023
Araq, min dkl.	2387,4	1718,7	1783,8	1609,1	1438,8
Spirt, min dkl.	872,5	726,1	980,9	824,2	965,0
Üzüm şərabı, min dkl.	1019,0	895,0	1011,6	1080,0	1282,1
Viski, konyak, min dkl.	24,9	50,8	33,5	95,9	331,9
Pivə, min dkl.	5083,3	5466,5	4707,3	4683,5	5263,3

Mənbə: www.azstat.org

Spiritli içkilərin istehsalının mövqeyi bütün digər ərzaq məhsulları ilə eynidir. Spiritli içkilərin istehsalının və istehlakının azaldılması insanların sağlamlığına müsbət təsir göstərir. Vurğulamaq lazımdır ki, son vaxtlar alkoqolizm təhlükəli hal alıb, çünki sənaye müəssisələrində istehsal olunan spirtli içkilərlə yanaşı, bütün kənd və şəhərlərdə onların çox böyük hissəsi evdə istehsal olunur. Ona görə də alkoqollu içkilərin azaldılması və onların istehlakı əhalinin sağlamlığı üçün vacibdir.

Ət sənayesi. Heyvandarlıq, xüsusən də ətlik maldarlıq, donuzçuluq, ətlik və donuzçuluq, qoyunçuluq və quşçuluq üçün əlverişli

təbii-iqtisadi şərait respublikanın ən böyük sahəsinə çevrilmiş ət sənayesinin inkişafına şərait yaratmışdır. Ət sənayesi müəssisələri heyvani xammalı emal edərək qida məhsullarına: ət, kolbasa, ət konservləri, konsentratlar və digər məhsul növlərinə çevirir. Ət sənayesi həmçinin bir çox növ yem, ət, qan və un, dəri, texniki piy, tük, dərman və digər preparatlar verir. Ət sənayesinin əsas müəssisələri bütün heyvandarlıq məhsullarını kompleks şəkildə emal edən iri ət zavodlarına çevrilmişdir. Onlar yüksək məhsuldar maşınlarla təchiz olunub və müxtəlif ət məhsullarının istehsalı üçün müasir texnologiyalardan istifadə edirlər. Müasir ət emalı zavodu bir növ-bədə 150 tona qədər 100-dən 150-dək müxtəlif ət məhsulları istehsal edir. Azərbaycanda xeyli ət emalı zavodu fəaliyyət göstərir. Onlar əsasən iri şəhərlərdə və yüksək intensiv heyvandarlıq ərazilərində cəmləşirlər. Onların ən böyüyü Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Şirvan və digər şəhərlərdədir. Sənaye heyvandarlığı ət sənayesi üçün etibarlı xammal bazasına çevrilən tamamilə yeni sahəyə çevrildi. Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Şirvan və başqa şəhərlərin ətrafında iri quşçuluq təsərrüfatları fəaliyyət göstərir.

Mal-qara, qoyun, donuz və quşların sayının azalması ət sənayesi üçün xammalın azalmasına səbəb olub. Sənayenin bir çox sahibkarları imkanlarının yalnız yarısını istifadə etdilər, bəziləri konservasiyaya başladılar. 1990-cı ildən başlayaraq bütün növ ət və ət məhsullarının istehsalı durmadan azalır, bir hissəsi pisləşir. Ət məhsullarının bəzi növləri o qədər xarab olub ki, onlar istehlak üçün yararsız hala düşüb. Buna görə də ət və ət məhsulları istehsalının artırılması, qida dəyərinin artırılması və dəyərinin yüksəldilməsi problemi yeyinti sənayesinin inkişafının ən mühüm problemlərindən birinə çevrilir.

Süd sənayesinə yağ, pendir, süd və konserv və digər sənaye sahələri daxildir. Süd sənayesinin əsas məhsulları kərə yağı, pendir, süd konservləri, quru süd, tam süd məhsulları, quru, yağlı və yağsız süd və digərləridir.

Südcülük müəssisələrinin yerləşməsi südcülüyn inkişafından

və süd və süd məhsullarının kütləvi istehlakından asılı idi. Süd məhsulları istehsal edən fabriklər onun istehlak edildiyi şəhərlərdə yerləşir. Məsələn, Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Şirvan və digər şəhərlərdə böyük süd zavodları var. Kərə yağı zavodları və süd konserv zavodları yüksək intensiv südçülük təsərrüfatının olduğu zonalarda və ərazilərdə yerləşir.

İnəklərin sayının, onların südveriminin və ümumi süd istehsalının azalması 1990-cı ildən başlayaraq süd müəssisələrinin bütün növ süd məhsullarının istehsalının durmadan azalmasına səbəb oldu və bu, əhalinin ərzaq təhlükəsizliyi üçün təhlükə yaratdı. 1990-cı ilə qədər təsərrüfatlar süd istehsalını, süd müəssisələri məhsul istehsalını, əhali isə onu elmi əsaslandırılmış normalara uyğun istehlak etdikdən sonra artıq son onillikdə təkcə südün deyil, həm də süd məhsullarının istehlakını azaltmağa məcbur olmuşdu. Yeyinti sənayesinin inkişafının struktur-dinamik təhlili göstərir ki, sənaye mallarına tələbat artdıqca, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı yüksəldikcə yeni müəssisələr tikilmiş, mövcud müəssisələrin istehsal gücləri artırılmışdır.

Lakin qlobal iqtisadi böhran aqrar-sənaye kompleksinin inkişafına ən çox mənfi təsir göstərdi. Kənd təsərrüfatı, yeyinti və emal sənayesi öz istehsalını azaltmağa başladı.

1990-cı ildən başlayaraq bizdə ərzaq məhsullarının istehsalında daimi azalma var və artıq 2023-cü ildə onların istehsalı minimuma endirilir. Əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsi elmi əsaslandırılmış standartlardan xeyli aşağı düşüb, ərzaq təhlükəsizliyi təhlükəsi yetişib. Əhalinin 1 nəfərinə ərzaq məhsullarının istehsalı daim azalır.

Avadanlıqların modernləşdirilməsi, ən müasir texnologiyaların tətbiqi, xammal alınması üçün kifayət qədər vəsaiti olmayan qida sənayesi müəssisələri istehsalını azaltmağa məcbur olurlar. Ona görə də qida sənayesi müəssisələri ilə kənd təsərrüfatı arasında iqtisadi-maliyyə münasibətləri, kənd təsərrüfatı xammalının və ərzaq məhsullarının qiymətlərinin yaxşılaşdırılması, satış bazarlarının

tapılması, aqrar-sənaye kompleksinin idarə edilməsi problemi müasir idarəetmə və marketinq əsasında həll edilə bilər.

4.6. Əhalinin ərzaq təminatı

Cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində ərzaq təhlükəsizliyi sivil cəmiyyətin inkişafının mühüm problemlərindən biri olmuşdur və qalır. Bu, dövlət əhalisinin bütün təbəqələrinin milli dolanışıq problemidir. Ərzaq kompleksinin normal və sabit inkişafı olmadan, bütün istehlak məhsulları ilə tam təmin olunmadan heç bir cəmiyyət mövcud ola bilməz. Bu, dövlətin daxili və xarici siyasətini, iqtisadi, maliyyə, sosial və elmi-texniki strategiyasını müəyyən etməli olan aksiomadır. Ölkəmizin milli ərzaq təhlükəsizliyinin və ərzaq müstəqilliyinin həllinin fundamental əsasını aqrar-sənaye kompleksinin sabit inkişafı, kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq məhsullarının istehsalının daim artırılması təşkil etməlidir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sosial-iqtisadi transformasiyalar və bazar transformasiyası illərində kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzaq məhsullarının istehsalı ildən-ilə azalır, əhalinin ərzaq təminatı isə kritik təhlükəli həddə qədər aşağı düşür. Əgər bütün dünyada kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalında davamlı artım müşahidə olunursa, Azərbaycanda azalma müşahidə olunur.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının azalması sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri arasında iqtisadi və texnoloji əlaqələrin pozulması, yeyinti və emal sənayesi müəssisələrinin xammal zonalarının deformasiyası, şaquli və üfüqi inteqrasiya proseslərinin parçalanması və dayandırılmasına səbəb olmuşdur. Bir çox sənaye müəssisələri az yüklənir, onların güclərindən cəmi 30-50% istifadə olunur. Yeyinti sənayesinin şəkər, ət, süd, yağ və piy, meyvə konservləri və digər sahələrində ən çətin vəziyyət yaranıb. Bununla belə, qida sənayesi üçün təkə qida istehsalının azalması deyil, həm də keyfiyyətinin və qida dəyərinin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsi xarakterikdir. Süd və süd məhsullarının yağlılığı azalıb, ət məh-

sullarının keyfiyyəti pisləşib, onların çeşidi xeyli azalıb.

Ən təhlükəlisi isə odur ki, radiasiya və sənaye ilə çirklənmiş ərazilərdə yaşayan əhali, həmçinin xəstəxana, sanatoriya və kurortlarda müalicə alan insanlar üçün uşaq qidası, pəhriz və ekoloji məhsulların istehsalı azalıb. Ən mühüm ərzaq məhsullarının istehsalında azalma müşahidə etmək olar. Onlardan Azərbaycanda bütün növ ərzaq məhsullarının istehsalının durmadan azaldığını görmək olar. Əvəzində xarici istehsalçıların daxili ərzaq bazarına genişlənməsi artır. Xarici ölkələrdən gətirilən keyfiyyətsiz və ucuz məhsullar yerli istehsalçıları sıxışdırıb çıxarır.

Azərbaycanda ərzaq kompleksinin və istehlak bazarının normal işləməsi üçün 5 milyon ton taxıl istehsal etmək lazımdır. Ona görə də Azərbaycanın ərzaq kompleksi üçün əsas məsələ taxıl istehsalının sabit artımı olmalıdır. Bununla belə, gələcəkdə taxıl istehsalı 10 milyon tona çatdırıla bilər ki, bu da əhəlinin artımını təmin edəcək, onun çörək və çörək məhsullarına olan tələbatını tam ödəyəcək, heyvandarlığı hərtərəfli dəstəkləmək üçün lazımı yem taxıl ehtiyatı yaradacaq.

Azərbaycanda şəkər istehsalının və onun istehlakının aydın tendensiyası müşahidə olunub. Lakin onun istehsalının həcmi xeyli aşağıdır və kritik həddə yaxınlaşır. Ölkənin şəkərə olan daxili tələbatını layiqincə ödəmək üçün ən azı ildə 900 min ton istehsal etmək lazımdır. Daxili şəkər tələbatını tam ödəmək və onun ixracını artırmaq üçün hər il 20 milyon ton şəkər çuğunduru yetişdirmək lazımdır. Günəbaxan kimi qiymətli məhsula gəlincə, onun hasilatı rəasional və kritik həddi aşır. Lakin onun istehsalının daim azaldılması tendensiyasını nəzərə alaraq, azalmasının qarşısını almaq üçün bütün tədbirləri görmək lazımdır. Bu, günəbaxan toxumlarının əhəmiyyətli bir hissəsinin ixrac edilməsi ilə izah olunur.

Meyvə və giləmeyvə çox qiymətli və faydalı qidalardır. Son zamanlar onların istehsalını və müvafiq olaraq istehlakını azaltmaq tendensiyası açıq şəkildə ortaya çıxdı. Bununla belə, onların rəasional və kritik məqsədi istehsaldan qat-qat yüksəkdir. Əhəlinin mey-

və və giləmeyvə tələbatı üçdə birindən də az ödənilir. Ona görə də bağıcılıq və giləmeyvəçiliyin inkişafı problemlərinə xüsusi önəm verilməlidir.

Onların illik istehsalını 2,0-3,0 milyon tona çatdırmaq lazımdır. Yalnız onların istehsalının bu həcmi ilə Azərbaycan əhalisini tam təmin etmək olar.

Azərbaycanda əsas ərzaq məhsulu kartofdur. Onun istehsal səviyyəsi rəasional və kritik həddən aşağıdır. Ona görə də əhalinin kartofla, mal-qaranın yemi ilə normal qida təminatı üçün onun Azərbaycanda istehsalını 2-2,5 milyon tona çatdırmaq lazımdır.

Pəhrizdə tərəvəz mühüm rol oynayır. Onun istehlakından insan orqanizmi ən çox vitamin və ən zəruri elementləri alır. Bununla belə, Azərbaycanda tərəvəz istehsalı əhalinin tələbatını ödəməkdən çox uzaq olmaqla ildən-ilə azalır. Tərəvəz yetişdirilməsi rəasional və kritik həddən çox azdır. Ona görə də onların istehsalı daim artırılmalıdır. Əhalinin ilboyu tərəvəzlə təmin edilməsi üçün onun altındakı sahələrin sayının artırılması və istixana təsərrüfatının genişləndirilməsi, aktiv istixana təsərrüfatlarının ərazisinin genişləndirilməsi lazımdır. Gələcəkdə tərəvəz istehsalını ən azı 2-3 milyon tona çatdırmaq lazımdır.

Bitkiçilik məhsullarının istehsal imkanlarının indikativ inteqrasiya qiymətləndirilməsinə əsasən, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fermer təsərrüfatlarının tam resurs təminatı şərti ilə yaxın illərdə Azərbaycanın bütün növ məhsulların istehsalını 1,5-2,0 dəfə artırmaq və əhalini çörək və çörək məhsulları, kartof, tərəvəz, meyvə, giləmeyvə və üzüm ilə tam təmin etmək, təbii fəlakət zamanı böyük ərzaq ehtiyatı yaratmaq üçün rəal imkanları var.

Ərzaq kompleksi heyvandarlığın intensiv inkişafına əsaslanmalıdır. Süd, ət, yumurta, balıq və onların emal məhsulları əhalinin çox qiymətli və yüksək kalorili qida məhsullarıdır. Ona görə də heyvandarlığın inkişafının sürətləndirilməsi problemlərinə xüsusi önəm verilməlidir. Ən qiymətli məhsul süddür. Onun istehsalı hər il azalır və daim rəasional və kritik həddən aşağı olur. Buna görə də əhali süd

və süd məhsullarını elmi əsaslandırılmış normalardan xeyli aşağı istehlak etməyə məcburdur. Ona görə də südçülüyün inkişafı və süd istehsalının artırılması problemlərinə xüsusi önəm verilməlidir.

Ən çox kalorili qida məhsulu mal əti, qoyun əti və quş ətidir. Ötən dövr ərzində Azərbaycanda ət istehsalı daim azalır və onun istehsalı rəasional səviyyədən xeyli aşağıdır. Buna görə də ölkə əhalisi çox böyük miqdarda yemək yemir. Ət aclığı digər daha az qiymətli qidalarla kompensasiya edilir.

Lakin onlar da ət çatışmazlığını tam ödəyə bilmirlər. Ona görə də ətlik maldarlığın, qoyunçuluğun, quşçuluğun inkişafı problemlərinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Ət istehsalı heyvandarlığın ən sürətlə inkişaf edən sahəsi kimi ilk növbədə donuzçuluq hesabına həyata keçirilməlidir. Onun bütün sahələrinin inkişafı iribuynuzlu mal-qara və donuzkökəltmə təsərrüfatlarının, iri quşçuluq təsərrüfatlarının, broyler və ətlik ixtisas sahələrinin sənayeləşməsi, intensivləşdirilməsi və ixtisaslaşması əsasında aparılmalıdır.

Toyuq yumurtası əhalinin qida rasionunda mühüm yer tutur. Əvvəllər Azərbaycanda quşçuluq çox inkişaf etmişdi və əhalini tam təmin etmək üçün kifayət qədər yumurta istehsal edirdi. Son illərdə bir çox quşçuluq təsərrüfatları fəaliyyətini dayandıraraq, qalanları isə yumurta və ət istehsalını azaldıb. Onların istehsalının artırılmasına quşçuluğun inkişafı və əhalinin şəxsi təsərrüfatlarında və dövlət sektorunun kənd təsərrüfatı müəssisələrində onların ehtiyatının artırılması əsasında nail olmaq olar. Halbuki, keçmişdə həm yumurta, həm də broyler ixtisası üzrə iri quşçuluq təsərrüfatları özünü doğrultmuşdur. Ona görə də mövcud quşçuluq təsərrüfatlarının yenedən qurulması və yenilərinin tikintisi aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı üzrə ümumi proqramlarla əlaqələndirilməlidir.

Azərbaycanda ərzaq problemi təkcə öz istehsalını artırmaqla deyil, həm də idxal etməklə həll oluna bilər. Özünün kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq məhsulları istehsalının azalması ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan taxıl, un, şəkər, tərəvəz, tərəvəz və meyvələr, ət və ət məhsulları, süd məhsulları və digər növ ərzaq məhsul-

ları idxal etməyə başladı. Daxili ərzaq bazarında əvvəllər Azərbaycanlı istehlakçı üçün əlçatmaz olan bir sıra məhsullar peyda olub. Bunlar zeytun yağı, ananas, banan, limon, portağal və digər məhsullardır. Lakin onların idxalı Azərbaycanın son illərdə yaşadığı böyük ərzaq xərclərini kompensasiya etməkdən uzaqdır. Bundan əlavə, idxal nə qədər böyük və miqyaslı olsa da, Azərbaycanın ərzaq tələbatını ödəyə bilmir. Ona görə də o, öz ərzaq fondunu öz ərzaq məhsulları ilə tam təmin edə biləcək ölçüyə çatdırmaq üçün öz ərzaq kompleksini inkişaf etdirməlidir.

Bütün növ kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq məhsulları və onların emal məhsullarının istehsalının azalması ərzaq ehtiyatlarının və onların ehtiyatlarının azalmasına səbəb olmuşdur. Ərzaq istehlakı üçün vəsait hər il azalır. Ərzaq məhsullarının istehsalının azalmasına bazar və bazar qiymətləri dərhal reaksiya verir. Ərzaq məhsullarının istehsalının azalması şəraitində bazar qiyməti onların dəyərindən qat-qat yüksək olur, onlar bazara nə qədər az daxil olarsa, qiyməti də bir o qədər yüksək olur. Azərbaycanda qiymət artımı ərzaq məhsullarının azalması və onların kəsinin artması ilə tənzimlənir. Ona görə də onların xarici ölkələrdən ixracı ərzaq bazarındakı qiymət konyunkturasına ciddi düzəlişlər edə bilər.

Azərbaycanda bütün növ ərzaq məhsullarının qiymətləri durmadan artır, nəticədə onlar artan əhali üçün əlçatmaz olur. Pərakəndə ticarət şəbəkəsində (şəhər ərzaq bazarları istisna olmaqla) əsas növ ərzaq məhsulları üzrə qiymətlərin dinamikası ilə cədvəldə tanış olmaq olar. Orada təqdim olunan məlumatlar göstərir ki, təkcə son 5 ildə bəzi növ ərzaq məhsullarının qiymətləri 3-5 dəfə artıb, eyni zamanda, iqtisadi sektorda çalışanların orta aylıq əməkhaqqı 78-dən 230 AZN-ə və ya 3 dəfə, kənd təsərrüfatında cəmi 20%, bəzi sənaye sahələrində isə cəmi 10-15%. Bu gün ərzaq xərcləri əhalinin bütün gəlirlərinin 74,4 faizini təşkil edir. Ona görə də ərzaq böhranı şəraitində hansısa formada sağ qalmaq üçün əhali, demək olar ki, bütün gəlirlərini ərzaq məhsullarının alınmasına sərf etmək məcburiyyətində qalır.

**Azərbaycan əhalisinin əsas ərzaq növlərinin istehlakı
(adambaşına, ildə kiloqram)**

Əsas məhsul növləri	Rasional istehlak dərəcəsi	İLLƏR				
		2015	2020	2021	2022	2023
Ət və ət məhsulları	33,2	33,9	40,8	41,2	42,1	43,5
Süd və süd məhsulları	270,6	272,1	257,6	253,3	259,3	258,8
Yumurta, ədəd	156	158	175	170	179	189
Dənlilərin (çəltik istisna olmaqla) cəmi		9,9	10,4	8,8	5,6	5,9
Kartof	71,1	74,9	83,3	84,2	91,3	83,9
Tərəvəz və bostan bitkisi	105,5	84,2	172,3	176,4	177,8	175,1
Pomidor		38,4	50,8	59,1	60,4	61,8
Meyvə, giləmeyvə və üzüm	76,7	78	79,1	81,5	83,8	87,9
Balıq və balıq məhsulları	7,0	7,3	7,3	7,4	7,6	8,0
Şəkər	29,2	24,4	26,9	27,3	27,3	27,5
Yağ		3,4	3,6	3,8	4,0	3,9
Çay		2,0	2,3	1,3	1,3	1,3

Mənbə: www.azstat.org

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının azalması, ərzaq məhsullarının istehsalının azalması, onların qiymətinin xeyli qalxması əhalinin qidalanmasının pisləşməsinə səbəb olur. Bu cədvəllər göstərir ki, bütün növ məhsulların istehlakı ildən-ildə azalır və gətdikcə elmi əsaslandırılmış normalara uyğun gəlmir.

Elmi əsaslandırılmış standartlardan aşağı əhali çörək və çörək məhsulları, eləcə də kartof istisna olmaqla, bütün növ ərzaq məhsulları istehlak edir. Pəhrizin kalorili tərkibi insanın fizioloji ehtiyaclarından çox aşağıdır, bu da onun tam qidalanmasını qeyri-mümkün edir.

Ərzaq təhlükəsizliyi sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı quruculuğunun yeni mərhələsində Azərbaycanda aqrar siyasətin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi mexanizminin tərkib hissəsi kimi dövlətimizin ayrıca siyasətinin əsas tərkib hissəsi kimi inkişaf etdirilməkdədir. Bu mürəkkəb problemin həlli müstəqil Azərbaycanın ərzaqla təmin edilməsi, insanların həyat səviyyəsinin, rifahının yüksəldilməsi, əhalisinin daim artması üçün ilkin şərtlərdən biridir.

Aqrar-sənaye kompleksinin inkişafının, onun istehsalının sabit artırılmasının əsas istiqamətləri:

- bütün aqrar-sənaye kompleksinin struktur yenidənqurulması, onun funksional kompleks və ərazi strukturunun təkmilləşdirilməsi;

- inteqrasiyanın, üfüqi və şaquli əməkdaşlığın inkişafı, istehsalın inteqrasiyası və birləşməsi və yeni inteqrasiya strukturlarının formalaşması;

- bütün kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və təsərrüfatlarının təşkilati-iqtisadi cəhətdən möhkəmləndirilməsi, onların ən yaxşı təbii-iqtisadi şəraiti olan və ən ucuz başa gələn məhsul növlərinin istehsalı üzrə ixtisaslarının dərinləşdirilməsi;

- kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafının stimullaşdırılması, maliyyə-kredit, qiymət, vergi, icarə, sığorta və gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsi üzrə bütün mexanizmlərin işləməsi üçün maksimum olmalıdır.

Məhsuldarlığın artırılması və aqrar resurs potensialından istifadə Azərbaycanda istehsalın sabit artımı və ərzaq bolluğunun yaradılması üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. İlk növbədə mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmiş bütün hidrotexniki qurğuların və meliorativ sistemlərin yenidən qurulması lazımdır. Meliorasiyanın inkişafına yönəldilmiş böyük kapital qoyuluşları indi böyük itkilərlə geri qaytarılır, çünki drenaj və irriqasiya sistemlərindən çıxması nəticəsində onların su basması, şoranlaşması və təkrar bataqlaşması və sonradan əkinçilikdən çıxması baş verir. Eyni zamanda, meliorativ vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün bütün drenaj

və irriqasiya sistemlərinin yenilənməsi və yenidən qurulması şəraitində onların məhsuldarlığını və istifadəsinin iqtisadi səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq mümkündür. Torpaqların su-hava rejiminin tənzimlənməsi, onların münbitləşdirilməsi, elmi əsaslarla təsərrüfatçılıq sistemlərinin tətbiqi əsasında kənd təsərrüfatı məhsullarının sabit və zəmanətli istehsalı zonaları və rayonları yaratmaq olar.

Kimyəvi meliorasiya problemi aktuallaşır. Kimyəvi meliorantların (əhəng və gips) istehsalının azalması ilə əlaqədar olaraq torpaqların kimyəvi meliorasiyası demək olar ki, dayanmışdır. Azərbaycanda kimyəvi meliorasiya tələb edən əkin sahələrinin sahəsi xeyli çoxdur ki, onun münbitliyini artırmaq üçün şoran və şist torpaqları əhəngləmək lazımdır. Odur ki, kimyəvi meliorasiyanın inkişafını təmin etmək üçün əhəngdaşı və gipsin yerli ehtiyatlarının hasilatı və emalı əsasında aqrar sahədə kimyəvi meliorasiya istehsalı üzrə öz sənayesini yaratmaq və bu sahədə kimyəvi meliorasiyanın maliyyələşdirilməsi problemi kimi mövcud problemləri həll etmək lazımdır.

Torpaq gübrələmədən məhsuldarlığın və kənd təsərrüfatı torpaqlarından istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması mümkün deyil. Bu miqdarda gübrə tətbiqi ilə torpaqda qida maddələrinin mənfi balansы yaranır, torpağın münbitliyinin aşağı düşməsi qanunu qüvvəyə minir.

Hazır məhsulların istehsalı üçün xərcləri azaltmaq və onların qiymətlərini aşağı salmaq üçün enerjiyə qənaət edən texnologiyaların tətbiqi; torpağın münbitliyinin artırılması üçün kimyəvi emaldan daha səmərəli istifadə etməyə imkan verən əlverişli kənd təsərrüfatı kredit sistemi yaratmaq; təsərrüfatlara yüksək effektiv aqrokimyəvi xidmət yaratmaq zəruridir. Torpağın münbitliyinin artırılması və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının sabit artımı problemi istehsalın artırılması və torpağa üzvi gübrələrin yeridilməsi əsasında həll edilməlidir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsinin hər hektarına verilən

üzvi gübrələrin miqdarı azalmışdır. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin gübrələnmiş sahələrinin xüsusi çəkisi daim azalır. Odur ki, üzvi gübrələrin yığılmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Hər bir təsərrüfatda irili-xırdalı, bir növ orqanik zavod yaradılmalı, kompleksləşmə həyata keçirilməli, peyin anbarları, sidik kollektorları tikilməlidir.

Üzvi və mineral gübrələrin böyük çatışmazlığı şəraitində torpaqların bioloji meliorasiyası ön plana çıxmalıdır. Torpaqda külli miqdarda azot toplayan paxlalılar və çoxillik otlarla əkin dövriyyələrinin maksimum doyması, onların qida qalıqları və köklərinin torpağın strukturunu yaxşılaşdırması kənd təsərrüfatının yeni – bioloji istiqamətinin əsasına çevrilməlidir. Onun inkişafı əsasında ən böyük problemləri həll etmək olar: torpağın münbitliyinin artırılması və kənd təsərrüfatı məhsullarının sabit artımı, heyvandarlıq üçün kök istehsalının artırılması və onların qida dəyərinin yüksəldilməsi. Azərbaycanda ümumi zülal çatışmazlığı 2-2,5 milyon ton arasında dəyişir və zülal problemi yalnız paxlalı bitkilərin və çoxillik otların məhsuldarlığını artırmaqla həll edilə bilər.

Azərbaycanda məhsuldarlığı çox aşağı olan otlaq sahəsi var. Orta hesabla yaşıl kütlənin məhsuldarlığı hektardan 100-120 tondan, quru otdan isə 10-15 tondan çox olmur. Çəmənliklərin köklü surətdə yaxşılaşdırılması və çoxillik otlaqların yaradılması ilə yaşıl kütlənin məhsuldarlığını 250-350 t/ha, quru otların məhsuldarlığını 80-100 ha, suvarılan və qurudulmuş çəmənliklərdə və otlaqlarda isə daha çox artırmaq olar. Ona görə də elmi əsaslarla otlaq yetişdirilməsi sisteminin işlənilib hazırlanması və tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bioloji kənd təsərrüfatına yenidən istiqamətlənmə, yaşıl inqilabın həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatı torpaqlarının məhsuldarlığını, eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verəcək. Heyvandarlığın inkişafı kifayət qədər vacib və mürəkkəb problemdir. Ona görə də məhsuldar mal-qaranın bərpası, onların cins tərkibinin və damazlıq key-

fiyyətlərinin yaxşılaşdırılması, məhsuldarlığın artırılması problemlərinə üstünlük verilməlidir. Lakin yem istehsalını intensivləşdirmədən heyvandarlığın daha da inkişaf etdirilməsi mümkün deyil. Ona görə də sənaye xarakterli yem istehsalının inkişafı üçün şəraitin yaradılmasına, kombinə edilmiş yem və mikrobioloji sənayenin bərpasına, tarla və otlaq yemi istehsalının intensivləşdirilməsinə ciddi diqqət yetirilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində aqrar-sənaye kompleksinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının bütün növlərinin sabit artımının stimullaşdırılması üçün bütün mexanizmlərdən maksimum istifadə edilməsi, onun əmtəə istehsalının zona və rayonlarının formalaşdırılması, yeyinti sənayesi ilə kənd təsərrüfatının qarşılıqlı əlaqədə inkişafı, onlar arasında iqtisadi, texnoloji və təşkilati əlaqələrin dərinləşməsi, inteqrasiya proseslərinin dərinləşdirilməsi aqrar-sənaye kompleksinin sürətlə inkişafına, onun fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edəcəkdir. Belə ki, son onillikdə (2014-2024-cü illər) bizdə ərzaq məhsullarının istehsalında kifayət qədər böyük azalma müşahidə olunur ki, bu da əhalinin ərzaq təhlükəsizliyi üçün təhlükəyə çevrilib. Ona görə də qida sənayesinin inkişafı və əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatı probleminə xüsusi önəm verilməlidir. Ərzaq kompleksinin inkişafında əsas məsələ sənayeləşmə, kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq məhsulları istehsalının sabit artırılması, qida sənayesi müəssisələrinin istehsal güclərinin kənd təsərrüfatının xammal ehtiyatları ilə əlaqələndirilməsi, iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılması, sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri arasında texnoloji, təşkilati əlaqələr, aqrar-sənaye kooperasiyasının inkişafı, şaquli və üfüqi kooperasiya, istehsalın inteqrasiyası və kombinasiyası, müxtəlif aqrar-sənaye fondlarının təşkili olmalıdır.

V BÖLMƏ. SAHƏVİ AQRAR-SƏNAYE ALTKOMPLEKSLƏRİ VƏ ONLARIN FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİ

5.1. Sahəvi aqrar-sənaye yarımkomplekslərinin formalaşmasının xüsusiyyətləri

5.2. Bitkiçilik-sənaye yarımkompleksləri

5.3. Heyvandarlıq-sənaye yarımkompleksləri

5.4. Hidromeliorasiya və aqrokimyəvi yarımkomplekslər

5.1. Sahəvi aqrar-sənaye yarımkomplekslərinin formalaşmasının xüsusiyyətləri

Kənd təsərrüfatı istehsalı sənaye istehsalı ilə bağlı inkişaf edir. Onun hər bir sahəsinin sənayenin müəyyən sahələri ilə müəyyən iqtisadi, texnoloji və təşkilati əlaqələri var. Belə ki, taxılçılıq - un, makaron və çörək sənayesi ilə, çuğundurçuluq – şəkərlə, kartofçuluq – spirt və nişasta ilə, bağçılıq və tərəvəzçilik – tərəvəz və meyvə konservləri ilə, heyvandarlıq – ət emalı ilə, pambıqçılıq - pambıq lifi və toxuculuqla, mayaçılıq - pivəbişirmə ilə və s. ictimai əmək bölgüsünə əsaslanaraq müxtəlif texnoloji proseslərdə iştirak edən: kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını, onun emalı, saxlanması və satışını həyata keçirən; ikincisi - ayrı-ayrı təsərrüfatlar, müəssisələr və kənd təsərrüfatı və sənaye sahələri arasında iqtisadi, texnoloji və təşkilati əlaqələrin daim dərinləşməsi prosesi kimi, ayrı-ayrı müstəqil təsərrüfatların, müəssisə və təşkilatların istehsalda sözlərini birləşdirən aqrar-sənaye məhsullarının müxtəlif və konkret tədbirlər kompleksidir. Şaquli kooperasiya və aqrar-sənaye inteqrasiyası əsasında aqrar-sənaye inteqrasiyası, hər biri strukturlaşdırılmış, tam, balanslaşdırılmış və bir-biri ilə əlaqəli sistemi təmsil edən ərazi və sahə aqrar-sənaye komplekslərinin formalaşması və inkişafı prosesi, istehsal, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı,

saxlanması və satışı üzvi şəkildə birləşdirilir.

Aqrar-sənaye inteqrasiyası və ərazi və sahə aqrar-sənaye komplekslərinin formalaşması aşağıdakı inkişaf mərhələlərini keçmişdir: Birincisi, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fermer təsərrüfatlarının sənaye müəssisələri ilə kooperasiyasıdır. Sənaye müəssisələri kənd təsərrüfatı xammalının qəbulu və emalı ilə yanaşı, mexanizasiyanın inkişafına, təsərrüfatların gübrə və toxumla təmin olunmasına da texniki köməklik göstərirdilər. Hələ o zaman, ötən əsrin 20-ci illərinin sonu və 30-cu illərinin əvvəllərində kənd təsərrüfatı və sənaye istehsalının vahid iri aqrar-sənaye növündə birləşdirilməsinin əsas formasına çevrilməli olan aqrar-sənaye kombinatlarının (müəssisələrinin) (ASK) yaradılması cəhdi olmuşdur. Aqrar-sənaye inteqrasiyası kooperasiyasının ikinci mərhələsi ötən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində, onların bazasında müxtəlif xidmət müəssisələri: təsərrüfatlararası tikinti təşkilatları, avtomobil nəqliyyatı müəssisələri, heyvandarlıq kompleksləri, quşçuluq təsərrüfatları, istixana zavodları və tərəvəz fabrikləri yaradıldığı zaman başlamışdır. Üçüncü mərhələ 1980-ci illərin əvvəllərindən, kənd təsərrüfatı və aqrar-sənaye istehsalının inteqrasiyasına başlanıldığı vaxtdan başlayır. Həmin dövrdə bir sıra kolxoz və sovxozlar öz təsərrüfatlarında konserv, şərab zavodları, süd və ət sənayesi müəssisələri tikməyə başladılar. Bu mərhələdə sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri arasında texnoloji əlaqələr planlı şəkildə inkişaf edirdi. Hər bir sənaye müəssisəsinin öz xammal zonası və planları, məhsul istehsalı və satışı, həm xammal, həm də istehsal olunan məhsullar üzrə gəlir və qiymətlərin bölüşdürülməsi var idi.

Planlı iqtisadiyyat şəraitində kooperasiya və aqrar-sənaye inteqrasiyasının inkişafı, sahə və ərazi sənaye komplekslərinin formalaşması planlı əsaslarla inkişaf etdirilir, dövlət tərəfindən tənzimlənir və idarə olunurdu. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kənd təsərrüfatı ilə sənaye müəssisələri arasında münasibətlər əmtəə-pul münasibətləri əsasında inkişaf edir, birincilər xammalı yalnız daha

çox pul ödəyən müəssisələrə satır, ikincilər onu ən ucuz olan təsərrüfatlardan alırlar.

Bazar rəqabəti qüvvəyə minir ki, bu da həm kənd təsərrüfatı, həm də sənaye istehsalının iqtisadi səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Dövlət subsidiyalarının olmaması, qiymətlərin və əmtəə-pul münasibətlərinin böyük sabitliyinin pozulması, bazar iqtisadiyyatına kortəbii keçid zona və sahəli aqrar-ərazi komplekslərinin deformasiyasına səbəb oldu. Aqrar elmin vəzifəsi isə sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri arasında iqtisadi münasibətlərin yaxşılaşdırılması, investisiya, maliyyə-kredit, qiymət, icarə, vergi, gömrük ödənişlərinin yaxşılaşdırılması əsasında aqrar-sənaye kompleksinin bütün sahələrində geniş təkrar istehsal üçün əlverişli şərait yaratmaqdır. İnteqrasiya proseslərinin inkişafının stimullaşdırılması üçün bütün mexanizmləri əhatə edən sığorta siyasəti, kənd təsərrüfatı müəssisələri arasında iqtisadi, texnoloji və təşkilati əlaqələrin dərinləşdirilməsi yeni struktur cəhətdən tam, balanslaşdırılmış, iqtisadi cəhətdən sabit, yüksək məhsuldar regional və sahəvi aqrar-ərazi komplekslərinin formalaşmasına töhfə verəcəkdir.

Ərazi və sahə aqrar-sənaye komplekslərinin öz əhalisinin tələbatını tam ödəməyə, dünya bazarında rəqabət aparmağa və dövlət büdcəsinə mühüm töhfələr verməyə qadir olan vahid ümummilli aqrar-sənaye kompleksinə inteqrasiyası vacibdir.

5.2. Bitkiçilik-sənaye yarımkompleksləri

Əhalini ərzaq məhsulları ilə, heyvandarlığı yemlə, yüngül, yeyinti və emal sənayesini xammalla təmin edən aqrar-sənaye istehsalının əsas sahələrindən biri də bitkiçilikdir. Bitkiçilik istifadə olunan istehsal vasitələrindən və yetişdirilən məhsullardan asılı olaraq daha dar sahələrə və onların qruplarına bölünən bir-biri ilə əlaqəli sahələrin bütöv kompleksidir. Azərbaycan təsərrüfatları ayrı-ayrı

sahələrə (taxıl, texniki, bağ, yem, meyvə və s.) qruplaşdırılmış 400-dən çox müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri yetişdirir. Hər bir bitkiçilik növünün emalı üçün sənayenin müxtəlif sahələri inkişaf etdirilir, müxtəlif sahəli bitkiçilik-sənaye kompleksləri formalaşır. Onların hər biri müəyyən növ kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi və emalının bir istehsal tsiklində birləşdirildiyi unikal strukturlaşdırılmış sistemi təmsil edir.

Aqrar-sənaye inteqrasiyası, şaquli və üfqi kooperasiya əsasında istehsalı birləşdirən uzun tarixi inkişaf prosesində müxtəlif ixtisaslaşdırılmış aqrar-sənaye kompleksləri formalaşmışdır. Xüsusilə, müxtəlif növ bitkiçilik məhsullarının istehsalı və onların sənaye emalı əsasında taxıl sənayesi, şəkər çuğunduru, pambıq, ipək sənayesi, yağ və piy, kartof spirti nişastası, meyvə və tərəvəz konservləri, üzümçülük - şərabçılıq və digər zavod və sənaye kompleksləri formalaşmışdır.

Bitki istehsalının xarakterik xüsusiyyəti əkin sahələrinin, kənd təsərrüfatı torpaqlarının hidrotexniki və kimyəvi meliorasiyasının miqyasının daim azaldılması, onlar arasındakı nisbətə dəyişməsi, ekoloji tarazlığın pozulması, torpaq fondu, ayrı-ayrı bitkilərin becərildiyi və əkildiyi torpaq sahələrinin azalması, əkin dövriyyəsinin pozulması, torpaqların su və külək eroziyası miqyasının genişlənməsi, onların münbitliyinin və bütün kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının azalması, taxılın, pambığın, üzümün, kartofun, tərəvəzin, tütünün, çayın, şəkər çuğundurunun, günəbaxanın, çoxillik bitkilərin və digər bitkilərin ümumi məhsulu üzrə məhsuldarlığın keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin pisləşməsidir.

Təsərrüfatların sənaye istehsal vasitələri və əmək əşyaları ilə kifayət qədər təmin olunmaması, onların çox baha olması və ibtidai təsərrüfat sistemlərinə keçməsi səbəbindən kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi azalır.

Statistik göstəricilərdən görüldüyü kimi, Azərbaycanda əkin sahələrinin daimi azalması müşahidə olunur, bütün kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi daim azalır. Torpağın münbitliyinin daim

yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının və onların ümumi məhsulunun artımı şəraitində belə bir tendensiyadan özünü qorumaq olar. Ən pis təbii-iqtisadi şəraitdə olan və torpaq münbitliyi ən aşağı olan torpaqların kənd təsərrüfatından çıxarılması aqrar-sənaye istehsalının fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına kömək edir. Lakin yeyinti və emal sənayesi üçün ərzaq və xammal çatışmazlığının artması şəraitində kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri azaldıqda bu, aqrar-sənaye kompleksinin iqtisadiyyatında çox mənfə haldır.

Taxıl sənayesi kompleksi taxılçılıq təsərrüfatlarından, rayon taxıl qəbulu məntəqələrindən, taxıl anbarlarından, elevatorlardan, taxıl emalı sənayesindən ibarətdir. Sonunculara un dəyirmanı, taxıl, makaron, çörəkbişirmə, qarışıq yem və digər sənaye sahələri daxildir. Kompleksin maddi-texniki bazasının inkişafını və saxlanılmasını təmin edən sənaye sahələrinə qida və heyvan yemi sənayesi üçün kənd təsərrüfatı maşınqayırması, lift və anbar sənayesi aiddir. Kompleksin fəaliyyətində elmin böyük rolu var ki, bu da bir çox gözəl elmi-tədqiqat müəssisələri, seleksiya mərkəzləri, regional kənd təsərrüfatı elmi-tədqiqat stansiyaları ilə təmsil olunur. Sənaye kompleksinin taxıl strukturu taxıl bitkilərinin zona və rayondaxili yerləşdirilməsi, onların əkin sahəsinin strukturu, sənaye taxıl emalı müəssisələrinin, sənaye, kənd təsərrüfatı, tədarük təşkilatlarının, elmi müəssisələrin yerləşdirilməsi ilə müəyyən edilir. Taxıl sənaye kompleksinin strukturunun tərkib elementi, ilk növbədə, taxılı unu emal edən sənaye sahələrini təşkil edən sənaye əlaqəsidir. Bunlara ilk növbədə un dəyirmanı və taxıl sənayesi daxildir, onun müəssisələri əsasən liftlərin yaxınlığında yerləşir və məhsul istehlakı sahələrinə yönəlib.

Ən böyük elevatorlar və un dəyirmanları (dəyirmanlar) Bakı, Abşeron, Gəncə, Şirvan, Yevlax, Sumqayıt və Naxçıvan MR-də, taxıl dəyirmanları - Bakı, Gəncə, Yevlax, Şirvan və digər şəhərlərdə yerləşir. Unun əsas istehlakçısı çörək sənayesidir. Burada geniş çeşiddə çörək və çörək məhsulları və un qənnadı məmulatları

istehsal olunur. Azərbaycanda ən böyükləri Bakı, Gəncə, Mingəçevir, Sumqayıt və s. yerləşən güclü çörək zavodları (kombinatları) və qənnadı sənayesi müəssisələri şəbəkəsi yaradılmışdır.

Buğda unundan makaron məmulatları istehsal edən makaron sənayesi Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Ağstafa və digər şəhərlərdəki ən qabaqcıl 13 müəssisə ilə təmsil olunur. Makaron fabrikləri ilə yanaşı, bir çox çörək zavodlarında makaron sexləri də var. Taxıl sənayesinin də bir çox müəssisəsi əsasən Azərbaycanın kiçik və orta şəhərlərində yerləşir.

Taxılçılıq sənayesi kompleksinin mühüm sahəsi yem taxıl ehtiyatlarından istifadəyə əsaslanan qarışıq yem sənayesidir. Azərbaycanda heyvandarlığı yüksək keyfiyyətli və qiymətli yemlə təmin edən 100-dən çox dövlət və 420-yə yaxın qarışıq yem sənayesinin təsərrüfatlararası müəssisəsi işləyirdi.

Taxıl sənaye kompleksinin inkişafını təmin edən sənaye bazasına kənd təsərrüfatı və texnoloji maşınqayırma daxildir. Onun müəssisələri taxılçılıq təsərrüfatlarını lazımi texnika ilə təmin edir. Taxıl sənaye kompleksinin spesifik strukturu ticarətdir. Taxıl və onun emalı məhsullarının ticarəti istehsalçı ilə istehlakçı arasında əlaqədir. O, ölkənin ərzaq kompleksinin son həlqəsi olan çoxlu sayda taxıl birjalari, çörək və ərzaq mağazaları ilə təmsil olunur. Lakin taxılın, çörəyin və çörək məhsullarının qiymətlərinin sistemətik şəkildə artması onları əhalinin böyük bir hissəsi üçün əlçətməz edir.

Taxıla olan milli təsərrüfat tələbatını tam ödəmək və ərzaq problemini uğurla həll etmək üçün Azərbaycanda taxıl istehsalı daim artmalıdır. Bu baxımdan, taxıl bitkilərinin əkin sahəsi də artmalı, onun strukturu, becərilməsi texnologiyası və təsərrüfatların onun istehsalında ixtisaslaşması daim təkmilləşdirilməlidir. Azərbaycanda təbii və iqtisadi şəraitin müxtəlifliyi əmtəlik taxıl istehsalı üçün ixtisaslaşmış zonalar üçün real imkanlar yaradır. Belə ki, çöl zonasında qiymətli (bərk və möhkəm) payızlıq buğda və dənli qarğıdalı sortlarının istehsalı üçün, meşə-çöl zonasında əsas əmtəlik bitkilər payızlıq buğda, arpa, qarğıdalı, taxıl və taxıl bitkiləri üçün

(qarabaşaq və darı) ən yaxşı şərait var. Bu amilləri nəzərə almaqla payızlıq çovdar, arpa və qarabaşaq yarmasının istehsalının artmasına nail olunur. Ərzaq taxılından əlavə, bütün ərzaq-iqtisadi zonalarda ənənəvi olan qarğıdalı, arpa və yulafla yanaşı, yem bitkilərinin istehsalının artırılması üçün real imkanlar mövcuddur, eyni zamanda, paxlalı bitkilərin (noxud, yem paxlası, soya və digər bitkilər) istehsalının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Daha uzaq perspektivdə Azərbaycan 10-15 milyon tondan çox taxıl istehsal etməyə qadirdir.

Görülən geniş tədbirlər son nəticədə Azərbaycanda kortəbii bazardan tənzimlənən taxıl bazarına keçidi müəyyən dərəcədə məhdudlaşdıracaq. Ərzaq taxıl bazarında qiymət səviyyəsinin sabitləşməsi isə onun istehsal həcminin sabitləşməsinə kömək edəcək. İnvestisiya fondunun yaradılması taxıl bazarının mürəkkəb probleminin həlli yolunda ilk addımdır.

Taxılçılığın inkişafına ayrı-ayrı dənli bitki növlərinin istehsalında zona və rayondaxili ixtisaslaşmanın dərinləşdirilməsi, qiymətli (bərk və güclü) payızlıq buğdanın, dənli qarğıdalının, arpa, o cümlədən pivəbişirmə və bəzi dənli və paxlalı bitkilər, aqrrotexniki tərəqqinin nailiyyətlərindən maksimum istifadə, biotexnologiya, genetika və seleksiya, toxumçuluq və yeni quraqlığa, soyuğa və xəstəliyə davamlı taxıl sortlarının və hibridlərinin tətbiqi; məhsuldarlığı daha yüksək olan bitkilər üzrə əmtəə istehsalı zonalarının və sahələrinin formalaşdırılması əsasında nail olmaq olar. Yaşıl inqilab taxılçılığın inkişafı üçün böyük imkanlar açır. Belə ki, Qərbi Avropa ölkələrində torpağı bərpa edən və azot saxlayan bitkilərin, ilk növbədə paxlalı bitkilərin (noxud, yem paxlası, soya) və çoxillik otların (yonca, yonca) genişləndirilməsi hasilatı azaltmaqla və mineral gübrələrin tətbiqi ilə nəticələnə bilmişdir ki, bu da torpağın münbitliyini və onların humusunu əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Deməli, Azərbaycanda da yaşıl inqilab öz həllini gözləyir. Lakin taxıl istehsalının daim artırılması problemini mineral gübrələrsiz həll etmək mümkün deyil. Onsuz da yaxın gələcəkdə onların

istehsalını artırmaq və bütün kənd təsərrüfatı bitkilərində, o cümlədən dənli bitkilərdə istifadə etmək imkanı var.

Yüksək intensiv taxılçılığı təmin etmək üçün onun tədricən sənaye əsasına keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə qarşıdakı illərdə taxılbiçən və qarğıdalıyıqan kombaynların və bütün istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi üçün bütün maşın komplektinin lizinq yolu ilə təminatının artırılması nəzərdə tutulur.

Böhrandan çıxmaq üçün tənzimlənən şəkər bazarının yaradılması mühüm məsələ olmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, daxili bazar tənzimlənməlidir, xarici bazar isə kortəbii bazarla əvəz olunur. Şəkər bazarının tənzimlənməsinin əsas konseptual müddəaları aşağıdakı sxemlərə uyğun olaraq onun istehsalına endirilir; birinci sxem daxili bazarın tələbatını ödəmək üçün lazım olan şəkərin miqdarını, ikincisi beynəlxalq müqavilələrə əsasən tədarükün təmin edilməsi üçün lazım olan şəkərin miqdarını, üçüncüsü isə şəkər zavodlarının və çuğundurçuluq təsərrüfatlarının hesablanması üçün şəkərin miqdarını (müqavilə sxemi) müəyyənləşdirir.

Çuğundur-şəkər kompleksində yeni iqtisadi münasibətlər sisteminin inkişafı üçün çuğundurçuluq təsərrüfatlarının və şəkər zavodlarının maraqlarını əlaqələndirmək üçün bazar iqtisadiyyatının və infrastrukturunun yeni elementləri və mexanizmləri lazımdır.

Gələcəkdə şəkər çuğunduru kompleksinin inkişafı şəkər çuğunduru sahələrinin və məhsuldarlığının artırılması hesabına şəkər xammalının istehsalının artırılması, şəkər zavodlarının imkanlarının tələblərə uyğunlaşdırılması, çuğundurçuluq təsərrüfatları ilə şəkər zavodları arasında iqtisadi, texnoloji və təşkilati təsərrüfat əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi, kompleksin bütün istehsal strukturunun təkmilləşdirilməsi, kooperativ və inteqrasiya sistemlərinin yaradılması üçün xammal, onların avadanlıqlarının yenilənməsi və yeni mütərəqqi texnologiyalara keçid əsasında inkişaf etməlidir. Şəkər zavodlarının iştirakı ilə şəkər xammalının istehsalı üçün korporasiyalar, holdinq şirkətləri, aqrar-sənaye və maliyyə qrupları və əsas səhmdar müəssisələr kimi 5-7 regional birləşmədən ibarət

ikimərhələli bazar strukturunun tətbiqi nəzərdə tutulur. İnvestisiya, maliyyə və xarici iqtisadi fəaliyyətin elmi-texniki təminatı üçün bir sıra funksiyaların könüllü mərkəzləşdirilməsi əsasında regional bazar formasiyaları yaradıla bilər. Struktur tənzimlənməsinin ilkin mərhələsində hər bir çuğundurçuluq rayonunda şəkər zavodları, kooperativlər, fermerlər, komməriya bankları və xarici investolar tərəfindən yaradılan baza səhmdar cəmiyyətləri yaradıla bilər.

Şəkər xammalının istehsalının artırılması əkinlərin ən yaxşı sələflər üzrə yerləşdirilməsini, lazımi miqdarda üzvi və mineral gübrələrin daxil edilməsini, torpağın cərgələrarası becərilməsinin mexanikləşdirilməsini, cərgələrarası becərmənin aparılmasını nəzərdə tutan xammalın yığılması və daşınması sənaye texnologiyalarına əsaslanmalıdır. Növbəti illərdə də şəkər çuğundurunun əkin sahəsinin ölçüsünün və onların ümumi məhsulunun sabitləşdirilməsi istiqamətində işlərin aparılması nəzərdə tutulur.

Kartof sənaye kompleksi kartofun istehsalı, yığılması və emalı ilə nişasta və spirtə çevrilən kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrini birləşdirən istehsal-ərazi birləşməsidir. Kartofçuluq kənd təsərrüfatı istehsalının qida, yem və sənaye məqsədləri üçün kartof yetişdirən çox mühüm sahəsidir. Kartof qida, nişasta və spirt sənayesi üçün qiymətli xammaldır. Kartof məhsulları və emal tullantıları heyvan yemi kimi istifadə olunur. İldə 80-100 min tona qədər kartof emal olunur.

Onun istehsalı həm əkin sahəsinin, həm də məhsuldarlığın artması hesabına artır.

Kompleksin sənaye əlaqəsi kartof nişastası, spirt və tərəvəzqurutma zavodlarından (yəni qida məqsədləri üçün kartof qurudanlar) ibarətdir. Gələcəkdə kartof istehsalının xeyli artırılması nəzərdə tutulur. Kartof istehsalının təmin edilməsi məqsədilə intensiv enerjiyə qənaət edən texnologiyaların tətbiqi, torpağa üzvi gübrələrin istehsalının və tətbiqinin artırılması, kartof səpininin ən yaxşı prekursorlarının, yəni torpağı bərpa edən əkin sahələrinin artırılması və azot bərpa edən bitkilər (sideratlar, lupin, noxud, çoxillik otlar),

toxumların sort tərkibinin yaxşılaşdırılması, istehsalının və kiçik texnikanın istifadəsinin təşkili; Gədəbəy, Şəmkir və s. tədarük təşkilatlarının və topdan və pərakəndə tərəvəz bazarlarının işinin əhali üçün kartofun daha sonra bazarda satışı və tədarüku ilə bərpası; istehsal kooperativlərinin yaradılması və digər tədbirlər nəzərdə tutulur.

Meyvə-tərəvəz sənaye kompleksi - tərəvəz, meyvə, giləmeyvə əhalinin qidalanmasında mühüm rol oynayır. Bunlar ən pəhrizli, vitaminlə zəngin və qiymətli qida məhsullarıdır. Bir çox Azərbaycan təsərrüfatları onların istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Lakin son zamanlar tərəvəz əkinlərinin sahəsi artsa da, məhsuldarlıq və ümumi məhsul azalır. Meyvə-tərəvəz sənaye kompleksinə fəaliyyəti tərəvəz, meyvə və giləmeyvə yetişdirilməsi və emalı ilə bağlı olan kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələri daxildir. Kompleksin əsas dayacağı tərəvəzləri, meyvələri və giləmeyvələri eyni dərəcədə qoruyub saxlaya bilən konserv sənayesidir. Kompleksin yaranması və inkişafı meyvə-tərəvəz və giləmeyvə məhsullarının istehsalı və emalının sıx inteqrasiya əlaqələri ilə bağlıdır.

Kompleksin kənd təsərrüfatı sahəsi bağlılıq, meyvə-tərəvəzçilik və giləmeyvəçilikdən ibarətdir. Bağçılıq Azərbaycanın bütün təbii iqtisadi zonalarında və ən çox şəhəratrafi ərazilərdə geniş şəkildə inkişaf etmişdir: Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Abşeron və digər şəhərlər. Burada açıq tipli tərəvəzçiliklə yanaşı, qapalı tərəvəzçilik də geniş inkişaf etmişdir. Bağlı istixana və tərəvəz sahələrində şəhər və hətta kənd əhalisi üçün böyük miqdarda tərəvəz istehsal edilirdi. Müstəqilliyimizin ilk illərində bir çox müəssisələr istehsalını azaldıb, bəziləri isə fəaliyyətini dayandırılıb.

Üzümçülük və şərəbçilik kompleksinə üzümün becərilməsi və emalı daxildir. Üzümçülük Gəncə, Cəlilabad, Lənkəran, Sabirabad, Salyan və s. rayonlarda kənd təsərrüfatı istehsalının mühüm sahələrindən biridir. Bu rayonların təsərrüfatları süfrə, şərəb və kişmiş (kişmiş) üzüm sortlarının istehsalı üzrə ixtisaslaşılıb. Təzə üzüm, şərəb, üzüm suyu, kişmiş çox qiymətli qida məhsullarıdır.

Azərbaycandakı üzüm bağlarının əksəriyyəti şərab sənayesi üçün xammal olan şərab (texniki) sortları üçün istifadə olunur. Yığılmış üzümün əsas miqdarı (demək olar ki, 90%) Azərbaycanın şərabçılıq və konserv sənayesi müəssisələri tərəfindən emal olunur. Keçmişdə onların emalı ilə Azərbaycanın 30-dən çox şərab zavodu və sovxozları məşğul olurdu ki, onların da əksəriyyəti əmtəlik üzüm istehsalı sahələrində cəmləşirdi. İlk şərabçılıq fabriklərində hər il 10 milyon dekalitrdən çox şərab materialı istehsal olunurdu. Azərbaycandakı şərab zavodlarının ümumi gücü ildə 20 min tondan çox üzüm emal etmək imkanına malikdir.

1985-2002 -ci illər böhranlı vəziyyət və məqsədəuyğun olmayan islahatlar nəticəsində üzümçülük və sənaye kompleksi dağıdılıb. Həmin illərdə üzüm bağlarının sahəsi azalır, onların sort tərkibi pisləşir, üzümün ümumi məhsulu azalır, konyak, şərab, şampan və digər məhsul növlərinin istehsalı azalır, üzümçülük sənaye kompleksinin iqtisadi göstəriciləri aşağı düşmüşdür. Ona görə də gələcəkdə əsas məsələ üzüm bağlarının ərazisinin bərpası, onların sort tərkibinin yaxşılaşdırılması, məhsuldarlığının artırılması və üzümün ümumi məhsulunun artırılmasına istiqamətlənmişdir.

Digər bitkiçilik üzrə ixtisaslaşmış komplekslər. Aqrar-sənaye kompleksi nəinki iri, həm də kiçik aqroformasiyaları özündə birləşdirən kifayət qədər böyük strukturlaşdırılmış sistemdir. Bunlara efir yağı, şərbətçiotu, tütün, çətənə və digər məhsullar istehsal edən komplekslər daxildir. Efir yağları kompleksi parfümeriya sənayesində istifadə olunan və ixrac olunan yağların və onların ekstraktlarının alınması məqsədi ilə efir yağlı bitkilərin becərilməsi və emalı ilə məşğul olan bir-biri ilə əlaqəli kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrinin məcmusu kimi fəaliyyət göstərir.

Tütün sənayesi kompleksi tütün istehsalı və emalı, siqaret, nikotin preparatları, limon və alma turşuları istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfat və müəssisələri birləşdirir. Kompleksin kənd təsərrüfatı sahəsi tütünçülük, sənaye sahəsi isə tütünçülük və terri sənayesidir. Azərbaycanda əsas tütün istehsalçıları Şəki, Zaqatala, Oğuz, Qax

və Balakən fərdi təsərrüfatlarıdır. Tütün və pambıq parça sənayesi siqaret, tütün və pambıq parça istehsal edir. Bunlara tütün-fermentasiya zavodları və tütün və terri məmulatlarının istehsalı fabrikləri daxildir. Son zamanlar ölkələrin tütün sənaye kompleksində tənəzzül müşahidə olunur. Azərbaycanda tütünçülüyn inkişafı üçün iqtisadi şəraitin pisləşməsi, kolxoz və sovxozların islahatları tütün məhsullarının azalmasına və tütün istehsalının, tütün məmulatlarının istehsalının azalmasına səbəb olur. Tütünçülüklə məşğul olan rayonlarda müasir tipli tütüncürutma qurğularının və talvarların, o cümlədən fermentasiya zavodlarının bərpa edilib istifadəyə verilməsi məqsədəuyğun olardı. Müasir mərhələdə aqrar sənaye kompleksində sahələrarası əlaqələrin inkişafının aktual problemi klasterlərin formalaşmasıdır. Tütünçülüklə-siqaret klasteri bazar iştirakçıları üçün iqtisadi cəhətdən sərfəli olacaq, çünki o, yaradılmış məhsulun son istehlakçıya çatdırılmasını sürətləndirir, bu da məhsul istehsalının həcmnin artırılmasına, istehsal münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinə və istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına kömək edir. Eyni zamanda gəlirlərin düzgün bölüşdürülməsi üçün optimal şərait yaradılır.

5.3. Heyvandarlıq – sənaye yarımkompleksləri

Heyvandarlıq-sənaye kompleksi ən mühüm strukturlaşdırılmış, balanslaşdırılmış və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş komplekslərdən biridir. O, heyvandarlıq məhsullarının istehsalı və emalı ilə məşğul olan kənd təsərrüfatı istehsalının, yeyinti və emal sənayesinin bütün sahələrinin məcmusunu əhatə edir. Kompleksin əsas komponenti heyvandarlıqdır. Sonuncu yüksək qidalı, kalorili və pəhriz qida məhsulları (ət, süd, yumurta) və qiymətli xammal (yun, dəri, xəz və digər növ məhsullar) istehsal edən böyük sənaye kompleksini təmsil edir. Ona görə də heyvandarlığın inkişafı xalqın maddi və mədəni həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün həlledici şərtlərdən

biridir. Bu, həm də qida sənayesinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasında mühüm amildir. Lakin kolxoz və sovxozların, iribuynuzlu mal-qara və donuzkökəltmə komplekslərinin, quşçuluq təsərrüfatlarının islahatı, onların tələsik və düşünmədən özəlləşdirilməsi, yem və mikrobioloji sənayenin iflasa uğraması məhsuldar mal-qaranın fəlakətli azalmasına səbəb oldu. Heyvandarlığın belə fəlakətli tənəzzülü əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinə, ərzaq balansının pisləşməsinə təhlükə oldu. Axı insan qida məhsullarına olan tələbatının 40-50 faizini heyvandarlıq məhsulları hesabına ödəyir. Tam qidalanma üçün insan 70 q heyvan mənşəli olmaqla, ən azı 100 q protein istehlak etməlidir.

Məhsuldar mal-qaranın baş sayının azalması, onun cins tərkibinin, qulluq və yemləmə sistemlərinin korlanması bütün növ heyvandarlıq məhsullarının istehsalının xeyli azalmasına səbəb olmuşdur.

Kompleksin sənaye həlqəsi yeyinti və emal sənayesinin müxtəlif sahələridir ki, onlar heyvandarlıq sahələri ilə əlaqədar olaraq ixtisaslaşdırılmış heyvandarlıq qida komplekslərini təşkil edirlər.

Ət sənayesi yarımkompleksi ən güclü ixtisaslaşmış komplekslərdən biridir ki, onun yaranması kəsim üçün nəzərdə tutulmuş çoxlu sayda məhsuldar mal-qara və quşların olması, ət emalı sənayesinin yüksək səviyyədə inkişafı, köməkçi və xidmət sahələrinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Məhsuldar mal-qaranın şərti sürüsünün strukturunda iribuynuzlu mal-qara üstünlük təşkil edir, donuzlar, qoyunlar və quşlar daha azdır.

2023-cü ildə istehsal olunan ətin ümumi həcminin 40,2%-ni mal əti təşkil edir; qoyun və keçi əti – 23,4%, quş əti – 36,2%, digər ət növləri – 0,2%; bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, ət istehsalının həcmi və onun strukturunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir.

Ət ehtiyatlarının strukturunun dəyişməsi sənayeni başqa məhsul növlərinin istehsalına yönləndirməyə və onun istehsalını azaltmağa məcbur edir. Bu, ət sənayesinin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir, çünki müəssisələri yenidən ixtisaslaşmağa, yeni xammal tədarük-

çüləri axtarmağa, avadanlıqları dəyişdirməyə və yeni texnologiyalar tətbiq etməyə məcbur edir. Ət istehsalının azalması ilə ayrı-ayrı müəssisələrin saxlanması, yeni xammal tədarükçülərinin tapılmasına, ət sənayesi müəssisələri ilə heyvandarlıq təsərrüfatları arasında iqtisadi, texnoloji və təşkilati əlaqələrin dəyişdirilməsinə ehtiyac yaranır. Odur ki, heyvandarlığın inkişafında əsas məsələ onun ehtiyatının bərpası, cins tərkibinin yaxşılaşdırılması və məhsuldarlığının artırılması, yem bazasının möhkəmləndirilməsi, tarla dənli yem bitkilərinin, paxlalı bitkilərin sahələrinin genişləndirilməsi və məhsuldarlığının artırılması, əkinlərin, çoxillik və birillik otların, çəmənliklərin köklü surətdə yaxşılaşdırılması və uzunmüddətli mədəni otlaqların yaradılması, müəssisələrin, yem və mikrobioloji sənayenin potensialının artırılması, ət sənayesi müəssisələrinin tam modernləşdirilməsi və yeni texnologiyalara keçidi, iqtisadi, texnoloji, təşkilati vəziyyətinin yaxşılaşdırılması; təsərrüfatlarla sənaye müəssisələri arasında iqtisadi əlaqələrin olmasıdır.

Bununla belə, təkcə məhsuldar mal-qaranın baş sayının artırılması heyvandarlıq məhsullarının istehsalının sabit artımı problemini həll etməməlidir. Heyvandarlığın inkişafı hər bir zonanın təbi-iqtisadi şəraiti, tarla və otlaq yemi istehsalının inteqrasiya imkanları nəzərə alınmaqla, elmi əsaslandırılmış zonal və intrazonal heyvandarlıq sistemlərinin işlənilməsi və hazırlanması və həyata keçirilməsi, məhsul istehsalının artırılması, yüksək keyfiyyətli konsentratlı və zülallı yem, heyvanların saxlanması və qidalanması sisteminin təkmilləşdirilməsi şərti ilə baş verə bilər. Ətlik maldarlığın və quşçuluğun sürətləndirilmiş inkişafı hesabına ətlik mal-qara və yerli və xarici cins qoyunçuluq, habelə ətlik quşçuluq üçün damazlıq təsərrüfatlar şəbəkəsinin yaradılması hesabına təsərrüfatçılıq, təsərrüfatların ayrı-ayrı heyvandarlıq məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmasının dərinləşdirilməsi onun istehsalını xeyli artırmağa imkan verəcək.

Ət istehsalının artırılması mal-qaranın artırılması və onun məhsuldarlığının yüksəldilməsi, heyvanların genetik keyfiyyətlərinin

yaxşılaşdırılması, onların tam yemlənməsi, ictimai təsərrüfatlarda donuzçuluq və iri təsərrüfatların işinin bərpası hesabına həyata keçirilə bilər.

Heyvandarlığın rasionallıq yerləşdirilməsi və təsərrüfatların ən yaxşı təbii-iqtisadi şəraiti olan və ən ucuz başa gələn ət növlərinin istehsalı üzrə ixtisaslaşması ət istehsalının artırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Xüsusilə, yemlik, paxlalı bitkilər (yem lupin, noxud, vəç, yem paxlası) və çoxillik otların, yüksək intensiv çəmənlik-otlaq yem istehsalının becərilməsi üçün ən əlverişli şəraitin mövcud olduğu zona yüksək intensiv ətlik maldarlıq və qo-yunçuluq, Çöl zonası - ətlik, ətlik və yağlı qoyunçuluq və quşçuluq əti və yumurtaçılıq sahələri mühafizə zonasına çevrilə bilər.

Ət emalı zavodları ət sənaye kompleksinin sənaye həlqəsidir. Müasir ət emalı zavodu bir növbədə 100-dən 150 tona qədər müxtəlif məhsul istehsal edir. Azərbaycanda 100-dən çox ət emalı zavodu var ki, onlar əsasən iri şəhərlərdə, eləcə də inkişaf etmiş heyvandarlıq ərazilərində cəmləşib. Onların ən böyüyü Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Şirvan, Yevlaxdadır.

Gələcəkdə əsas məsələ ət sənayesi müəssisələrinin imkanlarının xammala uyğunlaşdırılması, onların avadanlıqlarının müasirləşdirilməsi, xammal zonalarının rasionallaşdırılması, mal-qaranın müəssisələrə təhvil verilməsi radiusunun maksimum dərəcədə azaldılması olmalıdır.

Heyvandarlıq məhsulları yarımkompleksinə daxil olan süd sənaye kompleksi südlük və südlük-ətlik maldarlığın inkişafı əsasında formalaşır. Süd və süd məhsulları istehsalı Azərbaycanın heyvandarlıq məhsulları kompleksinin mühüm ixtisaslaşma sahələrindən biridir. Südlük və südlük-ətlik maldarlıqda südün kommertiya istehsalı, damazlıq südlük mal-qaranın yetişdirilməsi, damazlıq heyvandarlıq üçün ixtisaslaşdırılmış təsərrüfatlar yaradılır və s. Kompleksin tərkib hissəsi tarla və çəmən otlaları yem istehsalı, qarışıq yem və mikrobioloji sənayedir. Yem, xüsusilə də taxıl yemi, yüksək konsentrasiyalı və zülal istehsalının davamlı azalması, təbii

yem torpaqlarının məhsuldarlığının kəskin azalması, ekstensiv maldarlıq sistemlərinə keçid nəticəsində onun mal-qarası ildən-ilə azalır, süd istehsalı da müvafiq olaraq azalır.

Onun, demək olar ki, hazırda südün 70 faizi şəxsi təsərrüfatlarda istehsal olunur.

Süd sənayesi süd kompleksinin komponent funksional həlqə-sidir, onun əsas sahələri yağ emalı, pendir istehsalı, quru süd və süd konservlərinin istehsalı, xammal zonalarına qulluq, tam südün istehlakçıya satışı üçün istehsaldır. Südün, demək olar ki, 1/3 hissəsi tam süd məhsulları şəklində istehlak olunur, qalan hissəsi yağ və digər süd məhsulları üçün emal olunur.

Süd sənayesində vacib bir ixtisas sahəsi kərə yağı istehsalıdır. Süd sənayesində kiçik və orta gücə malik fabriklər üstünlük təşkil edir (növbədə 50 tona qədər süd emalı). Respublikada süd məhsulları istehsal edən iyirmidən çox böyük və 128 kiçik müəssisə var.

Sənayenin əsas müəssisələri rayon və şəhər süd zavodlarıdır. Fermalarla süd təsərrüfatları arasında sıx texniki, iqtisadi və texnoloji əlaqələr mövcuddur. Bu, südün uzun müddət saxlanıla bilməyən və dərhal emal tələb edən məhsul olması ilə bağlıdır. Südçülük təsərrüfatlarından emala keçməlidir. Rayon fabrikinin olduğu sistemə periferik süd müəssisələri və ətraf təsərrüfatların südçülük fermaları da daxildir.

Südçülük sənaye kompleksinin gələcək inkişafı inək sürüsünün bərpası, onların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması və məhsuldarlığının artırılması ilə bağlıdır. Real olaraq, yaxın gələcəkdə Azərbaycan onu 10 milyon tona qədər istehsal edə bilər. 2010-cu ildə inəklərin sayının artırılması və məhsuldarlığının 3,8-4,0 min kq-a çatdırılması ilə ixtisaslaşdırılmış yüksək məhsuldarlıq mərhələsinin formalaşması, yemləmənin elmi standartlara uyğun təşkili və süd istehsalını 15-20 milyon tona çatdırmaq olar.

Quşçuluq yarımkompleksi. Yumurta və quş əti istehsalı üzrə ixtisaslaşan sənaye quşçuluğu tamamilə yeni sahəyə çevrilmişdir.

Onun əsas komponentləri kəndli təsərrüfatlarında quşçuluq,

ictimai sektor təsərrüfatlarında quşçuluq təsərrüfatları, yumurta və broyler istehsalı üzrə ixtisaslaşmış iri quşçuluq təsərrüfatlarıdır. Sonuncular, bir qayda olaraq, böyük şəhərlərin və sənaye mərkəzlərinin şəhərətərafı ərazilərində, sənaye, istirahət və kurort zonalarında yerləşir. O, yumurta və quş əti istehsalı üzrə ixtisaslaşmış. Onun təşkilati sistemi quşçuluq təsərrüfatları, quşçuluq zavodları, inkubasiya-quşçuluq stansiyaları, damazlıq təsərrüfatları, seleksiya-genetik mərkəzlər və ixtisaslaşdırılmış qarışıq yem zavodlarından ibarətdir. Vurğulamaq lazımdır ki, keçmişdə və hazırda da Azərbaycanda kifayət qədər inkişaf etmiş sənaye, struktur cəhətdən tam quşçuluq kompleksi var ki, bu da əhalini yüksək keyfiyyətli və pəhriz qida məhsulları ilə tam təmin edir.

5.4. Hidromeliorasiya və aqrokimyəvi yarımkomplekslər

Hidromeliorasiya kompleksi hidrotexniki qurğulardan, magistral və paylayıcı kanallardan, qurudulmuş və suvarılan torpaqlar fondundan, tikinti və elmi-tədqiqat təşkilatlarından ibarətdir ki, bu da ümumilikdə torpaqların əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılmasını təmin edir. Bu sahə son illərdə də diqqət mərkəzində saxlanılır. Belə ki, meliorasiya və irriqasiya sistemlərinin normal istismarının təşkili, tələb olunan həcmlərdə təmir-bərpa işlərinin görülməsi, suvarılan torpaqların su təminatının və meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, sel və daşqın sularına qarşı mübarizə işlərinin davam etdirilməsi və digər sahələrdə müvafiq tədbirlər həyata keçirilib. Belə ki, bütün maliyyə mənbələri hesabına 2004-2023-cü illərdə 4,9 min kilometr uzunluğunda suvarma kanallarının, 3,8 min kilometr uzunluğunda kollektor-drenaj şəbəkələrinin tikintisi, yenidənqurulması və bərpası, 483 min hektar sahədə torpaqların su təminatının və 307 min hektar sahədə meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması işləri yerinə yetirilib, 204 min hektar yeni suvarılan torpaq sahələri əkin dövriyyəsinə daxil edilib.

2023-cü ildə Azərbaycanda suvarılan torpaqların sahəsi 1485,0 min hektar təşkil etmişdir ki, bunun da 84%-ə qədəri əkin sahəsidir. (cədvəl 5.1.).

Cədvəl 5.1.

Kənd təsərrüfatının suvarılan torpaqlarının sahəsi (min hektar)

Göstəricilər	İllər					
	2010	2015	2020	2021	2022	2023
Cəmi suvarılan torpaqlar	1424,6	1434,5	1480,2	1484,9	1484,9	1485,0
ondan:						
kənd təsərrüfatına yararlı sahə	1421,4	1431	1476,7	1481,1	1481,1	1481,2
ondan:						
əkin yeri	1200,1	1210,4	1243	1246,4	1245,1	1245,1
çoxillik əkmələr	157,7	163,8	178,8	179,5	180,8	181,3

Mənbə: www.azstat.org

Azərbaycanda suvarılan əkinçiliyin uzunmüddətli inkişafı zamanı suvarılan torpaqların, iri su anbarlarının, süni su anbarlarının, hidravlik magistralların və paylayıcı kanalların, tikinti təşkilatlarının, istehsal üçün sənaye sahələrinin fondu olan irriqasiya və meliorasiya kompleksi, meliorativ texnika, meliorativ torpaqların istismarı xidməti, əsas və paylayıcı kanallar və elmi-tədqiqat təşkilatları əldə edilib. Suvarılan torpaqlar yüksək intensiv əkinçilik, yem istehsalı, heyvandarlıq, bağçılıq və üzümçülük üçün istifadə olunur.

Məşə təsərrüfatı ilə birlikdə hidrotexniki meliorasiya, tarla mühafizəsi meşə zolaqlarının tam sisteminin yaradılması yüksək intensiv kənd təsərrüfatı istehsalına əlverişli şərait yaratmışdır. Bununla belə, son onillikdə irrasional şəkildə bərpaedici kompleks tamamilə məhv edilmişdir. Yeni meliorativ tikinti, suvarılan torpaqların yenilənməsi və yenidən qurulması, onların meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması tamamilə dayandırılmışdır. Torpağın

əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş nəhəng kapital qoyuluşları indi xalq təsərrüfatı üçün çox böyük itkilərə çevrilir. Torpaqların subasması və şoranlaşması nəticəsində onların böyük əraziləri əkinçilikdən kənarda qalır. Sahə mühafizəsi meşə zolaqlarının kəsilməsi külək eroziyasının artmasına və toz fırtınalarının inkişafına səbəb olur. Torpaq örtüyünün intensiv deqradasiyası, torpağın aqrotexniki potensialının azalması müşahidə olunur. Uzun onilliklər ərzində mövcud olan nəhəng təbiət-texnoloji-iqtisadi kompleks fəlakətli dağıntılara məruz qalır.

Azərbaycanın qərb bölgələrində böyük bir hidromeliorasiya kompleksi yaradılıb, o, qurudulmuş torpaqları, tənzimləyici su anbarlarını, hidrotexniki qurğuları, tikinti təşkilatlarını, istismar xidmətlərini, elmi-tədqiqat və digər qurumları təmsil edir.

Qurudulmuş torpaqlar əsasən yem istehsalı, pambıqçılıq və kartofçuluq üçün istifadə olunur. Təbii yem torpaqlarının köklü surətdə yaxşılaşdırılması, uzunmüddətli mədəni otlaqların yaradılması, abadlaşdırılmış torpaqların siderat və paxlalı bitkilərlə, çoxillik və birillik otlarla maksimum doyurulması maldarlığın yüksək intensiv inkişafına, süd, ət və onların emal məhsulları istehsalının artmasına şərait yaratmışdır.

Son onillikdə hidromeliorasiya kompleksi fəaliyyətini dayandı-rıb. Hidrotexniki qurğular və meliorativ sistemlər sıradan çıxır. Belə torpaqlar əkinçilikdən çıxarılaraq əvvəlki təbii vəziyyətinə qaytarılır. Bu baxımdan mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmiş drenaj hissələrinin yenidən qurulması və torpaqların köklü surətdə yaxşılaşdırılması tələb olunur.

Aqrokimya kompleksi mineral gübrələrin, kimyəvi meliorantların, pestisidlərin və herbisidlərin istehsalı üzrə sənaye müəssisəsi, onların saxlanması üçün anbarlar, aqrokimya xidməti və kənd təsərrüfatında səmərəli istifadəsini təmin edən elmi müəssisədir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının kimyəvi təmizlənməsi üçün müxtəlif növ məhsullar istehsal edən zavodlar var. Sumqayıt və Bakı şəhərlərində gübrə və azot birləşmələri (xüsusilə karbamid) istehsal edən

zavodlar fəaliyyət göstərirlər. Statistikaya görə, ölkəmizdə 2022-ci ildə istehsal edilən gübrə və azot birləşmələri fiziki çəkiddə 537,5 min ton təşkil edib ki, bu da 2019-cu illə müqayisədə 5,4 dəfə çoxdur. Lakin ölkənin kənd təsərrüfatının mineral gübrələrə olan tələbatını ödəmək üçün onların idxalı həyata keçirilir. 2021-ci ildə mineral gübrələrin idxalı 129,9 min ton təşkil etsə də, bundan əvvəlki 2020-ci ildə 350,5 min ton, 2019-cu ildə 335,5 min ton olmuşdur.

Azərbaycanda mineral gübrələrin əhəmiyyətli dərəcədə az olması səbəbindən əhəmiyyətli aqroekoloji nəticələr və çox böyük iqtisadi itkilər müşahidə olunur. Aqrokimyəvi xidmətin hesablamalarına görə, Azərbaycanda yüksək torpaq məhsuldarlığını təmin etmək üçün ən azı 1 milyon ton mineral və 5 milyon ton üzvi gübrə tətbiq etmək lazımdır. Onların funksional xassələrini yaxşılaşdırmaq üçün hər il ən azı 50 min hektar ərazidə torpağın hidrolitik turşuluğuna uyğun gələn normada əhəngli materiallar və 3 min hektar sahədə gips materialları tətbiq etmək lazımdır.

Kimya sənayesinin xammalı və imkanları yaxın gələcəkdə belə göstəricilərə nail olmağa imkan verir. Lakin bununla yanaşı, anbarlar yaratmaq, aqrokimyəvi xidmətinin işini bərpa etmək, təsərrüfatlarla aqrokimyəvi xidmət müəssisələri arasında iqtisadi əlaqələri yaxşılaşdırmaq lazımdır.

Kənd təsərrüfatında gübrə tətbiqinin bu səviyyəsində qida maddələrinin və kənd təsərrüfatı bitkilərinin əsas qida elementlərinin mənfi balansы yaranır. Gübrələrdə qida maddələrinin nisbəti: P 2O5 - 1:0,2 və 0,1-dir ki, bu da elmi əsaslandırılmış normalardan bir neçə dəfə azdır. Kimyəvi meliorasiyanın miqyası xeyli azalmışdır. Kənd təsərrüfatının miqyasının azaldılması torpaqların fiziki-kimyəvi xassələrinin pisləşməsinə gətirib çıxarır, onların turşulaşmasına və şorlaşmasına, münbitliyinin azalmasına, bütün növ bitkiçilik məhsullarının istehsalının azalmasına səbəb olur. Kənd təsərrüfatının lazımı miqyasda kimyəviləşdirilməsini təmin etmək üçün yağ sənayesinin yenidən qurulmasını həyata keçirmək və potensialını artırmaq lazımdır.

VI BÖLMƏ. KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALININ İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİ

6.1. Mexanikləşdirmə və elektriklişdirmə

6.2. İntestisiyalar və kənd təsərrüfatı istehsalının kimyalaşdırılması

6.3. Kənd təsərrüfatı istehsalının yerləşdirilməsi və ixtisaslaşması

6.1. Kənd təsərrüfatında mexanikləşdirmə və elektriklişdirmə

Kənd təsərrüfatı istehsalının mexanikləşdirilməsi onun bütün sahələrinin sənaye əsaslarına keçirilməsini, bütün istehsal proseslərinin elektriklişdirilməsini və kompleks mexanikləşdirilməsini, əl işindən maşın işinə tədricən keçidi nəzərdə tutur. Sənayeləşmə kənd təsərrüfatı maşınqayırmasının, kimya və neft-kimya sənayesinin, elektroenergetika sənayesinin və sənaye kompleksinin digər sahələrinin inkişafını tələb edir. Bütün istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması yalnız onun inkişafı əsasında baş verə bilər. Onun iqtisadi səmərəliliyi istehsal xərclərinin azaldılmasından, kənd təsərrüfatı istehsalının məhsuldarlığının sistemli şəkildə artırılmasından, xalis gəlirin artırılmasından, genişləndirilmiş təkrar istehsal üçün yığımların artırılmasından ibarətdir. Təbii və sənaye istehsal vasitələri, onların optimal nisbəti və bir texnoloji prosesdə birləşməsi kənd təsərrüfatı istehsalının yüksək dayanıqlığını və iqtisadi səmərəliliyini təmin edir.

Keçmişdə kolxoz və sovxoz islahatlarına qədər onların böyük ölçüləri istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması üçün kifayət qədər geniş yerdən istifadə etməyə imkan verirdi. Bir sıra sənaye və əkin sahələri tam mexanikləşdirilmiş, bəziləri isə tamamilə sənaye əsasına keçmişdir. Lakin sənayeləşmə müsbət proseslərlə yanaşı, mənfi ekoloji nəticələrə də malik

idi. Belə ki, ağır traktorlardan, nəhəng yük maşınlarından və kombaynlardan istifadə torpağın sıxlaşmasına, strukturunun pozulmasına və humusun azalmasına səbəb olub. Bütün bunlar kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının, əkin sahələrinin məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

Kənd təsərrüfatı istehsalının sənayeləşdirilməsinin, istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsinin iqtisadi səmərəliliyi öz iqtisadi həddi və parametrlərinə malikdir. Kənd təsərrüfatı istehsalının sənayeləşdirilməsinin iqtisadi səmərəliliyinin əsas meyarı maşınlar kompleksinin istifadəsindən və istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsindən əldə olunan xalis gəlirdir. Əgər sənayeləşmə canlı əməyin yüksək iqtisadiyyatını təmin edirsə, iqtisadiyyatın gəlirlilik səviyyəsi genişləndirilmiş təkrar istehsal və yeni texnikanın alınması üçün kifayət qədər yığımları təmin edirsə, kənd təsərrüfatının inkişafının belə istiqaməti iqtisadi cəhətdən səmərəlidir.

Xüsusi vurğulanmalıdır ki, kənd təsərrüfatı istehsalının sənayeləşməsi üçün dövlətin iqtisadi siyasəti və ilk növbədə qiymət siyasəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. 1992-ci ildə hökumət qiymətləri buraxdı, sənaye müəssisələri və heyvandarlıq təsərrüfatları üçün kənd təsərrüfatı avadanlığı istehsal edən müəssisələr bundan dərhal yararlandı. Məhsullarının qiymətini yüzlərlə, minlərlə dəfə artırdılar. Eyni zamanda, dövlət sosial partlayışdan ehtiyat edərək kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzaq məhsullarının qiymətlərini məhdudlaşdırıb. Bu şəraitdə qiymət fərqi o qədər böyük həddə çatıb ki, kənd təsərrüfatı texnikası və təsərrüfat avadanlığının alınması iqtisadi cəhətdən sərfəli deyil.

Kənd təsərrüfatında istehlak edilən bütün sənaye istehsal vasitələrinin və əmək məhsullarının qiyməti kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq məhsullarından 6-10 dəfə bahadır. Belə şəraitdə kifayət qədər yığımları olmayan təsərrüfatlar sənaye istehsal vasitələrinin və əmək məhsullarının alınmasını dayandırılar. Məhsullarını satmaq üçün bazarı olmayan sənaye müəssisələri məhsul istehsalını

azaldıb, bəziləri isə istehsalını tamamilə dayandırıb saxlamağa başlayıblar.

Kənd təsərrüfatı istehsalının sənayesizləşdirilməsinə başlanılmışdır. Qismən və kompleks mexanikləşdirmə üçün uyğun maşın dəstinə malik olmayan bir çox təsərrüfatlar bir çox məhsul növlərinin istehsalını azaldıblar. Kartof, üzüm, tərəvəz və digər bitkilər kimi əməktutumlu məhsulların istehsalımüasir tələblərə uyğunlaşdırılır. Mal-qara, qoyun və keçilərin sayı, heyvandarlıq məhsullarının digər növlərinin istehsalının artırılması zərurət təşkil edir. Kənd təsərrüfatı istehsalının yenidən ixtisaslaşdırılması, kənd təsərrüfatı bitkilərinin və məhsuldar mal-qaranın əkin sahələrinin ölçüsünün tənzimlənməməsi, avtomatlaşdırılmış əməyə müraciət etmək üçün təsərrüfatlarda mütəxəsis işçi qüvvəsinə keçidin olması zəruriləşir.

Bütün aqrar-sənaye istehsalının məhsuldarlığının artırılması kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşməsinə, yerləşdirilməsinə və ixtisaslaşmasına və ekolojişədirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bütün bu proseslər müsbət xarakter alır ki, bu da aqrar resurs potensialından istifadənin məhsuldarlığına və iqtisadi səmərəliliyinə artırılmasına təsir göstərir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının sənayeləşdirilməsi energetikanın inkişafı, güclərin daim artırılması, kənd yaşayış məntəqələrinin elektriklişədirilməsi, aqrar-sənaye kompleksinin bütün sahələrində elektrik enerjisindən istifadə edilməsi ilə sıx bağlıdır.

Elektrik enerjisi istehlakında azalma var. Enerjisi kəsilmiş heyvandarlıq fermaları və kompleksləri yem hazırlamaq, paylamaq, daşımaq, inək sağmaq üçün maşınlardan istifadə edə bilmir, ona görə də bu məsələ daimi diqqət mərkəzində olmalıdır.

Heyvandarlıqda bütün kompleks mexanikləşdirmə elektrik enerjisindən istifadəyə əsaslanır. Enerjinin azalması nəticəsində kənd təsərrüfatının elektrik enerjisi ilə təchizatı və onun istehlakı da azalır. Ona görə də kənd təsərrüfatı istehsalının və aqrar-sənaye kompleksinin gələcək inkişafı yanacaq-energetika kompleksinin inkişafı ilə əlaqələndirilməlidir.

Ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişafı ölkəmizin enerji bazasını gücləndirməyə və kənd təsərrüfatı istehsalının enerji təhlükəsizliyini artırmağa imkan verəcəkdir.

Cədvəl 6.1.

Kənd təsərrüfatında mexanikləşdirmə

Göstəricilər	İllər						
	2015	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Traktorlar (ilin sonunda) min ədəd	12,3	34,8	34,9	35,0	36,8	38,4	40,2
1000 hektar əkin sahəsinə, ədəd	13,9	20,0	20,4	21,3	22,2	23,8	26,3
Traktor mühərriklərinin gücü, min at gücü	775	2090	2441	2558	2750	2801	2843
Taxılıyığan kombaynlar: min ədəd	0,7	3,7	3,8	3,6	3,6	3,6	3,4
1000 hektar taxıl əkin sahəsinə hesablamada (qarğıdalısız), ədəd	2,1	3,5	3,7	3,8	3,7	3,8	3,7
Qarğıdalı kombaynları: cəmi, ədəd	2	10	8	7	6	6	6
1000 hektar qarğıdalı səpinə hesablamada əd	0,2	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Kartof kombaynları: cəmi, ədəd.	5	39	43	49	59	64	65
1000 ha kartof əkininə əsasən, əd.	0,6	0,7	0,8	0,9	1,1	1,2	1,3
Çuğundur yığan maşınlar: min ədəd	1	31	35	34	142	141	142
1000 ha çuğundur əkininə, əd.	1,8	3,6	4,8	6,8	27,8	27,8	31,3
pambıqyığan kombaynları: ədəd	80	487	482	485	496	512	533
1000 hektar pambıq əkininə əsasən, əd.	2,2	3,7	4,8	4,8	4,9	4,9	5,7

Mənbə: www.azstat.org

Kənd təsərrüfatında mexanizasiyanın əsaslandığı bütün mühərriklər elektrik enerjisi və müxtəlif yanacaqlardan istifadə üzərində işləyir. Bununla birlikdə, onlardan birincisi istehsal sahələrinin və ən çox heyvandarlıq sahələrinin işıqlandırılması üçün istifadə olunur.

Kənd təsərrüfatında sənayeləşmə və istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi elektrik enerjisindən istifadə etmədən mümkün deyil.

Energetikanın inkişafı və kənd təsərrüfatının tam elektriklişdirilməsi kənd təsərrüfatı istehsalının elektriklişdirilməsinin əsas istiqamətinə çevrilməlidir.

Sənayeləşmənin və kənd təsərrüfatı istehsalının kompleks mexanikləşdirilməsinin gələcək inkişafı kənd təsərrüfatı maşınlarının inkişafı əsasında həyata keçirilməli və bütün istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi üçün bütün maşınlar dəstəsinin istehsalına yenidən istiqamətləndirilməlidir. Xarici ölkələrin kənd təsərrüfatı maşınqayırması təcrübəsinin elmi-texniki tərəqqi nailiyyətlərindən maksimum istifadə, kənd təsərrüfatı istehsalının şəraiti və onun kənd təsərrüfatı mühəndisliyi üzrə ixtisaslaşması yeni nəsil yüksək məhsuldar, enerji avtomatlaşdırma, pnevmatika ilə doymuş, bütün istehsal proseslərinin kompleks mexanizasiyasını və avtomatlaşdırılmasını təmin etməyə qadir olan zəngin, qeyri-maddi tutumlu maşınlar lazımdır.

Bu gün kənd təsərrüfatı müəssisələrinin iqtisadi vəziyyəti elədir ki, onların heç biri istehsalın kompleks mexanikləşdirilməsi üçün tələbata uyğun maşın ala bilmir. Ona görə də bütün kəndlərdə maşın-tractor stansiyalarının artırılması zəruridir. Bu gün onların hər birində müasir iri maşınların istifadə oluna biləcəyi böyük təsərrüfatlar var.

Lakin şəxsi təsərrüfatlar var ki, orada iri texnikadan istifadə etmək mümkün deyil. Ona görə də kənd təsərrüfatı maşınqayırma zavodları da mini-maşın istehsalına və onun maşın-tractor təşkilatlarına satışına başlamalıdır.

Təmir bazasının yaradılmasına, yeni iri təmir zavodlarının, sexlərin tikintisinə planlı xarakter verilməlidir. Müvafiq təmir bazası təşkil edilmədən aqrar-sənaye kompleksinin yüksək səmərəli fəaliyyəti mümkün deyil.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maddi-texniki təminatı problemi kifayət qədər mühüm və mürəkkəbdir. Onun təşkilinin hazırkı səviyyəsi təsərrüfatların tələbatını ödəməkdən uzaqdır. Neft və qazın, yanacağıın, ehtiyat hissələrinin verilməsində olan fasilələr heyvandarlıq təsərrüfatlarında maşın və avadanlıqların dayanmasına, kənd təsərrüfatı texnikasından istifadənin səmərəliliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

6.2. Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi və investisiyalar

Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı, məhsuldarlığın və aqrar-sənaye potensialının səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün əsaslı vəsait qoyuluşlarının daim artırılmasını ifadə edir. Kapital qoyuluşlarının və kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsinin əsas istiqamətləri: onun bütün sahələrinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması və kənd təsərrüfatının sənaye əsaslarına keçirilməsi, hidrotexniki meliorasiya (həddindən artıq qurumuş torpaqların suvarılması, bataqlıq və sulu torpaqların qurudulması), kimyəvi meliorasiya (məskunlaşmış və şoran torpaqların turşulu əhənglənməsi və suvanması, bioloji meliorativ vəziyyətə gətirilməsi), çəmənliklərin köklü surətdə yaxşılaşdırılması və çoxillik mədəni otlaqların yaradılması, tarla mühafizəsi meşə plantasiyalarının tam sisteminin yaradılması, təsərrüfatların ərazisinin və torpaq idarəçiliyinin tənzimlənməsi, inkişaf etdirilməsi, aqrokimya kompleksinin yaradılması, hər bir təsərrüfatda bir növ üzvi gübrə zavodlarının yaradılması, kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi və məhsuldar heyvandar-

lıqın artırılması üçün sənaye texnologiyalarının tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi kənd təsərrüfatının inkişafının yüksək kapital və resurs tutumlu yoludur. Ən kapital tutumlusu hidrotexniki (drenaj və irriqasiya) meliorasiya, sənayeləşmə, istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasıdır.

Torpağın su-hava rejiminin tənzimlənməsi və lazımı miqdarda gübrələrin verilməsi ilə əlaqədar kənd təsərrüfatı bitkilərinin yüksək və sabit məhsuldarlığını proqramlaşdırmaq mümkün olmuşdur.

Azərbaycanın qərb və cənub bölgələrində həddindən artıq yağış, torpaqların həddindən artıq nəmlənməsi sabit, yüksək keyfiyyətli və davamlı məhsul əldə etməyi təsir edir. Buna görə də drenajlı torpaqların meliorasiyası kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsinin əsas istiqaməti hesab edilir.

Bu proses kənd təsərrüfatı məhsullarının əhəmiyyətli dərəcədə artması, bütün tarla bitkilərindən yüksək və sabit məhsul alınması ilə özünü doğrultdu.

Kənd təsərrüfatı istehsalının sənayeləşdirilməsinin kifayət qədər vaxt aparan istiqaməti onun sənayeləşdirilməsi və kompleks mexanikləşdirilməsidir. Hər bir maşının, onların ehtiyat hissələrinin, yanacaqın, sürtkü yağlarının və digər materialların qiyməti ildən-ilə artır, buna uyğun olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyəri də artır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsinin inkişafının hüdudları var. Belə hədd meliorativ tikintiyə, sənayeləşməyə və istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsinə və kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsinin digər sahələrinə əsaslı vəsait qoyuluşlarının tənzimləyici səmərəliliyin yüksəldilməsinə də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əgər onun inkişafı xərcləri kənd təsərrüfatında genişləndirilmiş təkrar istehsalı təmin edən məbləğdə xalis gəlir hesabına ödənilirsə, onda belə intensivləşdirmə yük-

sək səmərəli olur və özünü doğruldur. Bununla belə, kənd təsərrüfatının inkişafı dövrü kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin kəskin azalması, təsərrüfatların gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması və müvafiq olaraq əsas kapitalla investisiyaların azalması ilə xarakterizə olunur.

Aqrar-sənaye kompleksinin inkişafına kapital qoyuluşlarının azalması bütün növ kapitaltutumlu intensivləşdirmənin dayandırılmasına səbəb olur. Kənd təsərrüfatı istehsalının sənayeləşməsinin dayandırılması, kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarının istehsalının azalması, onların qiymətlərinin artması, uzunmüddətli kreditlərin olmaması kənd təsərrüfatı istehsalının sənayeləşdirilməsinin rentabelsiz olmasına iqtisadi şərait yaradır.

Bu gün bir çox hidrotexniki qurğular və meliorativ sistemlər yenidən qurulur və onların bir çoxu artıq yeni texnologiyaların tətbiqi əsasında işləyir. Bir çox suvarılan və qurudulmuş torpaqlar əvvəlki vəziyyətinə nisbətən yaxşılaşmaya doğru gedir, Azərbaycanın rayonlarının təkrar bataqlaşmaması, su basması və şoranlaşması prosesinin qarşısı alınır. Vaxtilə hidravlik meliorasiyanın inkişafına yönəldilmiş böyük kapital qoyuluşları bu gün davamlı olaraq müasir tələblərə uyğun olaraq aparılır.

Torpaqların kimyəvi rekultivasiyası da davam etdirilir, nəticədə torpaqların qalınlaşması və şoranlaşması prosesinin qarşısı alınır, onların fiziki-kimyəvi xassələri yaxşılaşır, humusun miqdarı və məhsuldarlıq yüksəlir.

Mineral gübrələrin istehsalının artırılması, onların Azərbaycanın bütün təsərrüfatlarına verilməsi, hər bir məhsula tətbiqi torpaqda qida maddələrinin xeyli artmasına imkan verir.

Azərbaycanda taxıl istehsalını artırmaq, şəkər çuğundurunun istehsalı, pambıq və digər bitkilərin istehsalını, artırmaq dövlətin marağındadır. İstehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi səviyyəsinin artırılması iqtisadi səmərəliliyin artmasına səbəb olur, ərzaq təhlükəsizliyi məsələlərinə müsbət təsir göstərir.

Cədvəl 6.2.

**Kənd təsərrüfatı bitkiləri üçün gübrələrin tətbiqi
(1 ha-ya kq)**

Göstəricilər	İllər						
	2013	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Cəmi, min ton	29,3	141,3	159,3	151,6	88,0	121,8	115,4
Bütün bitkilər altında təqdim olunur	16	72	82	81	47	65	65
O cümlədən: dənli bitkilər (qarğıdalı daxil olmaqla)	20	86	89	88	66	78	72
Pambığa	30	84	127	131	70	114	102
Tütünə	66	141	131	137	67	145	173
Tərəvəz və bostan bitkilərinə	24	91	96	98	27	72	36
Üzümlüklərə	7	40	51	54	18	36	57
Kartofa	28	81	81	87	49	46	67
Yem bitkilərinə	4	35	26	29	9	11	22
Bağlara	12	63	64	73	40	66	83
Gübrələnmiş sahənin ümumi əkində xüsusi çəkisi, %	68	84	80	79	66	72	72

Mənbə: www.azstat.org

Son illərdə kənd təsərrüfatı istehsalının genişləndirilməsi baş verib ki, bu da kənd təsərrüfatı istehsalı üçün iqtisadi və ekoloji mühitin yaxşılaşması, onun iqtisadi səmərəliliyinin artması, kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinin və qida dəyərinin yüksəlməsi ilə özünü göstərir.

Bunlarla yanaşı, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə dayanıqlı inkişafı təmin etmək məqsədilə potensial investora müxtəlif istiqamətləri (sənayə, logistika, alternativ enerji, turizm və s.) əhatə edən nümunəvi investisiya layihələri hazırlanmış və icra edilməkdədir.

Belə ki, Kəlbəcər və Laçın rayonlarının ərazisində yerləşən Su Elektrik Stansiyalarının bərpaşına özəl investisiyaların cəlb olunması ilə bağlı xarici investorlar cəlb edilmiş, layihələrin dövlət və özəl sektorun tərəfdaşlığı modelinin tətbiqi ilə həyata keçirilməsi mexanizmi icra edilmişdir. Bunlarla yanaşı həmin ərazilərin iqtisadi, investisiya və tranzit potensialı, reallaşdırılan və planlaşdırılan infrastruktur layihələri, avtomobil və dəmir yolları, beynəlxalq hava limanları, həmçinin mövcud investisiya imkanlarının müqayisəli təhlili, təbii resurslar, alternativ enerji imkanları və potensial investisiya layihələri barədə geniş məlumatların qlobal miqyasda təqdim olunması, Qarabağa dair obyektiv və geniş informasiyaların beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılması məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 10 dekabr tarixli “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Sərəncamında bu ərazilərdə iqtisadi və əmək resurslarının səmərəli idarə olunması, xidmət infrastrukturunun və emal sənayesinin formalaşdırılması məqsədilə vergi, sosial sığorta və digər güzəştlərin tətbiqi, investisiya təşviqi məsələlərinin təkmilləşdirilməsi, özəl təşəbbüslərin stimullaşdırılması məqsədilə istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan təsərrüfat subyektləri üçün xammal və materialların idxalı ilə bağlı vergi və gömrük güzəştlərinin müəyyən edilməsi tapşırılmışdır. Bu sərəncamın icrası məqsədilə respublika üzrə investisiya təşviqi mexanizmində bir sıra dəyişikliklər edilmiş, investisiyanın həyata keçirildiyi iqtisadi fəaliyyət sahələri, ərazilər və zonalar, həmçinin investisiya layihəsinin həcmi ilə bağlı minimum məbləğlər və güzəştlər müəyyənəşdirilmişdir. Habelə, həmin ərazilərin rezidentləri tərəfindən müvafiq istehsal fəaliyyəti sahələri üzrə xammal və materialların idxalının 2023-cü ilin yanvarın 1-dən etibarən on il müddətinə gömrük resurslarından azad edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Bununla yanaşı, işğaldan azad olunmuş ərazilərə investisiyaların cəlb edilməsini və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması üçün

stimullaşdırıcı və tənzimləyici mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində bir sıra dəyişikliklər edilmişdir. Belə ki, 2023-cü ilin yanvarın 1-dən bu bölgələrdə rezidentləri 10 il müddətində mənfəət (gəlir), əmlak, torpaq və sadələşdirilmiş vergidən, əlavə dəyər vergisi ödəyicisi olan rezidentlər tərəfindən iqtisadi fəaliyyət sahələri və mal nomenklaturaları üzrə texnika, texnoloji avadanlıq və qurğular, habelə xammal və materialların idxalı əlavə dəyər vergisindən azad edilmişdir. Vergi güzəştlərinin verilməsində əsas məqsəd işğaldan azad olmuş ərazilərə investisiyaların cəlb edilməsi, real sektorun inkişafı, bu sahələrin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və stimullaşdırıcı təşviqlərin verilməsi yolu ilə davamlı inkişafı təmin etməkdən ibarətdir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının davamlı inkişafı üzrə investisiya tələbatının, investisiya siyasətinin dövlət iqtisadiyyatında rolunun, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və stimullaşdırılması mexanizminin, investisiya potensialının qiymətləndirilməsi hazırkı dövrdə aktuallıq kəsb edən məsələlərdəndir.

Kənd təsərrüfatı istehsalına investisiyaların cəlb edilməsi dövlətin aqrar siyasətinin əsas istiqamətini təşkil edir. Ölkə iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə aqrar-sənaye kompleksinin inkişafına, kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsinə daha çox əsaslı vəsait yönəldilməlməkdədir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının artırılması istiqamətində, bir sıra tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsini şərtləndirir:

- elmi-tədqiqat müəssisələri şəbəkəsinin formalaşdırılması, onların nəticələrinin istehsalata tətbiqi;
- kənd təsərrüfatı maşınqayırmasının, yanacaq-energetika kompleksinin, kimya sənayesinin imkanlarının sürətləndirilməsi;
- kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarının istehsalının və onların təsərrüfatlara verilməsinin artırılması;
- mineral gübrələrin, kimyəvi meliorantların, pestisidlərin və herbisidlərin, yem və mikrobioloji əlavələrin, yanacaq, sürtkü

materiallarının və s. materialların tələblər səviyyəsində istehsal edilməsi;

- torpaqların miqyaslı drenajının və suvarılmasının genişləndirilməsi;

- meşə təsərrüfatı və bioloji meliorasiya işlərinin, çəmənliklərin köklü surətdə yaxşılaşdırılması və uzunmüddətli mədəni otlaqların yaradılması;

- kənd təsərrüfatı bitkilərinin və yüksək məhsuldar mal-qaranın becərilməsi üçün sənaye texnologiyalarının tətbiqi, onların yemlənməsi və saxlanması yaxşılaşdırılması; və s. tədbirlər kompleksinin aparılması çox geniş bir konsepsiyaya əsaslanaraq icra edilməsi kənd təsərrüfatı istehsalının artırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

6.3. Kənd təsərrüfatı istehsalının yerləşdirilməsi və ixtisaslaşması

Kənd təsərrüfatı istehsalı ictimai və ərazi əmək bölgüsü əsasında inkişaf edir. İctimai əmək bölgüsü istehsalın daimi sərhədlərinin müəyyən edilməsi, ayrı-ayrı sahələrin bölüşdürülməsi və müstəqil fəaliyyət göstərməsi prosesidir. Kənd təsərrüfatının hər bir sahəsi müəyyən növ bitkilərinin becərilməsi ilə məşğuldur. Bitkiçiliyin tərkibində taxılçılıq, texniki bitkilərin becərilməsi, tərəvəzçilik, kartofçuluq, yemlik, meyvə və giləmeyvəçilik kimi sahələr var. Heyvandarlıq kompleksləri həm də bir sıra sənaye sahələrini əhatə edir: maldarlıq (südlük və ətlik), qoyunçuluq, quşçuluq və digər sənaye sahələri. Onların hamısı bir-birinə zəncirvari olaraq bağlıdır və heç biri müstəqil mövcud ola bilməz.

Kənd təsərrüfatında texnoloji, istehsal və iqtisadi əlaqələrə əsaslanan sahələr strukturlaşdırılaraq bir sahədə birləşdirilərək klasterlər formasında fəaliyyət göstərsələr bu həmin sahələrin istehsalının səmərəliliyinin artırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Lakin

bir çox növ məhsul istehsalı ilə məşğul olan çoxsahəli təsərrüfatlarla yanaşı, ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsalı üzrə ixtisaslaşan ayrı-ayrı müəssisələr də mövcuddur. Bunlar yem zavodları, quşçuluq təsərrüfatları, yumurta və broyler istehsalı, istixana zavodları və iri tərəvəz istehsalı sahələridir. İxtisaslaşmış təsərrüfatlar ictimai əmək bölgüsü, istehsalın təmərküzləşməsi və ixtisaslaşmasının dərinləşməsi miqyasında inkişaf etdirərək öz məhsullarının istehsalını artırma bilər. Lakin bunun üçün əlverişli iqtisadi mühit yaratmaq, təsərrüfatlar və müəssisələr arasında iqtisadi, texnoloji və təşkilati əlaqələri genişləndirmək və dərinləşdirmək lazımdır. Aqrar-sənaye inteqrasiyası, üfüqi və şaquli kooperasiya, istehsalın inteqrasiyası və birləşməsi geniş miqyaslı ixtisaslaşmış əmtəə istehsalı üçün əlverişli şərait yarada bilər.

Kənd təsərrüfatında istehsalın ixtisaslaşması və kooperasiyası ən çox keçən əsrin 60-70-ci illərində inkişaf etmişdir. Ayrı-ayrı kolxoz və sovxozlar da öz istehsalında ixtisaslaşmağa aparıblar. Həmin dövrlərdə iri sənaye tipli donuzkökəltmə kompleksləri, quşçuluq zavodları və fabrikləri də tikilmişdir. Lakin istehsalın həddindən artıq təmərküzləşməsi, yemlə kifayət qədər təmin olunmaması, çoxlu sayda heyvanların müvafiq sanitariya şəraitdə saxlanmasının böyük çətinliyi və digər amillər istehsalın ixtisaslaşmasının və təmərküzləşməsinin inkişafı konsepsiyasını yenidən nəzərdən keçirməyə məcbur etdi. Kolxoz və sovxozlarda, dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrində aparılan islahatlar qarışıq yem istehsalının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına, mal əti, qoyun və keçi əti, quşçuluq və digər heyvandarlıq məhsullarının istehsalı üzrə bütün yüksək ixtisaslaşdırılmış təsərrüfatların işinin tamamilə dayandırılmasına səbəb oldu. Ancaq çətin iqtisadi şəraitdə fəaliyyətlərini davam etdirə bilməyən quşçuluq təsərrüfatları, istixanalar, tərəvəz fabrikləri buraxıldı.

Azərbaycanın iri şəhərlərinin bütün sənaye sahələrində və şəhər-ətrafı ərazilərində südçülük fermaları, kökəlmə kompleksləri, yumurta və broyler quşçuluq təsərrüfatları, ixtisaslaşmış istixana zavodları və quşçuluq təsərrüfatları və digər yüksək ixtisaslaşdırılmış

təsərrüfatların fəaliyyəti kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə köməklik edir.

Azərbaycan son dərəcə geniş təbii şərait və sərvətlərlə xarakterizə olunur, onun ərazisi yerləşdirmənin inkişafına və kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşmasına böyük təsir göstərir.

Ərazi təşkili kənd təsərrüfatının idarə edilməsinin zona sistemlərinin daim təkmilləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı bitkilərinin və sahələrinin yerləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı bitkilərinin yetişdirilməsi və məhsuldar heyvandarlığın artırılması texnika və texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi, istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması prosesi daimi diqqətdə saxlanılmalıdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının yerləşdirilməsi və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsalı üzrə ixtisaslaşmasında əksini tapan ərazi əmək bölgüsü aqrar və resurs potensialından yüksək səmərəli istifadənin, sabit artımın təmin edilməsində, əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalında, yığımların artırılmasında, əhalinin həyat səviyyəsinin və rifahının yüksəldilməsində mühüm amillərdən biridir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının regional ixtisaslaşması ayrı-ayrı sahələrin və mədəniyyətlərin optimal yerləşdirilməsi, onların hər bir təbii-iqtisadi zonada, rayonda optimal birləşməsi əsasında formalaşır. Bunun sayəsində müxtəlif növ kənd təsərrüfatı məhsullarının əmtəə istehsalı zonaları və sahələri, ərzaq məhsulları və onların satış bazarları formalaşır.

Hər bir zonanın bazar vəziyyətinin, təbii və iqtisadi şəraitinin maksimum nəzərə alınması onun kənd təsərrüfatı istehsalının gələcək üçün ixtisaslaşmasını müəyyən edə bilər. Belə ki, zona mərhələsi təsərrüfatlarında kənd təsərrüfatı istehsalının güclü və sərt sortlarının, taxıllı qarğıdalıların, günəbaxan toxumlarının, südün, mal əti, qoyun və keçi əti, quşçuluq, yumurta, giləmeyvə və üzümün becərilməsi üzrə ixtisaslaşmasını dərinləşdirmək üçün ən yaxşı şərait var. Bu zonanın təsərrüfatları öz şərtlərindən asılı olaraq bu

və ya digər növ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına üstünlük verə bilərlər.

Meşə-bozqır ərazilərin təsərrüfatlarında payızlıq buğda, səməni arpa, şəkər çuğunduru, kartof, süd, mal əti, qoyun və keçi əti istehsalı üzrə sahələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı dərinləşdirilə bilər. Yerləşdiyi yerdən, təbii və iqtisadi şəraitdən asılı olaraq hər bir təsərrüfat bir neçə növ məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşmış və ya bir və ya iki növə üstünlük verə bilər.

Ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahələri kartof, pambıq, arpa, mal əti və qoyun əti istehsalını artırmaq üçün öz şərait və imkanlarından istifadə etməlidir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının yaşıllaşdırılması təbiətdəki maddələrin dövriyyəsinin aktivləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi və məhsuldar heyvandarlığın artırılması üçün ən əlverişli şəraitin yaradılması prosesidir.

Kənd təsərrüfatı istehsalı üçün ən əlverişli ekoloji şəraitin yaradılması torpaqların hidrotexniki meliorasiyası (bataqlıqların qurudulması üçün yenidən islanması, kənd təsərrüfatının kimyəviləşdirilməsi və şoran və əhəng turşulu torpaqların tətbiqi, mineralların və üzvi gübrələrin elmi əsaslandırılmış normalarının tətbiqi), ekoloji cəhətdən dayanıqlı torpaq və daxili landşaftın - kənd təsərrüfatının idarə edilməsinin meliorasiya sistemlərinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi, meşə meliorasiyasının inkişafı, meşə plantasiyalarının meşə mühafizəsinin tam sisteminin yaradılması, dərələrin, qumların və digər aşağı ərazilərin meşə salınması - məhsuldar torpaqlar, çəmənliklərin köklü surətdə yaxşılaşdırılması və uzunmüddətli mədəni otlaqların yaradılması, eroziyaya qarşı kompleks tədbirlər və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi əsasında mümkündür. Onların bütün kompleksi əkinçilik və heyvandarlığın inkişafı üçün daha əlverişli ekoloji şərait yaratmalıdır.

Müasir şəraitdə Azərbaycanın əksər ərazilərində kənd təsərrüfatının bioloji sisteminin tətbiqi zəruridir. Onun mahiyyəti əkin dövriyyəsinin paxlalılar, çoxillik və illik otlarla maksimum

doymasındadır. Torpaqda çox miqdarda azot toplayırlar və onların məhsulu - humus qalır. Yem və paxlalı bitkilərin, çoxillik və birillik otların əkin sahələrinin genişləndirilməsi əsasında heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi və müvafiq olaraq üzvi gübrələrin istehsalının artırılması mümkün olur. Onların artan normalarının torpağa daxil edilməsi humusun əhəmiyyətli dərəcədə artmasına və fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərin yaxşılaşmasına kömək edir ki, bu da bütün kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına kömək edir. Azottutan bitkilərin əkin sahələrinin genişləndirilməsi, bioloji azotun torpağa toplanması uşaqların, xəstələrin, sənaye və sənaye cəhətdən həddindən artıq çirklənmiş yerlərdə yaşayan əhalinin qidalanması üçün tərkibində nitrat və nitritlər olmadan radioaktiv çirklənmiş ərazilərdə ekoloji cəhətdən təmiz məhsullar istehsal etməyə imkan verir.

Qərbi Avropanın bir çox təsərrüfatları çoxdan üzvi əkinçiliyə keçib. Onların hər birində bir növ üzvi gübrə zavodu yaradıldı, peyin idarəsi yaradıldı, xlorella becərilməsi yaradıldı, mineral gübrələrin verilməsini, pestisidlərin və herbisidlərin istifadəsini minimuma endirdilər. Onlar əkin sahələrinin strukturuna yenidən baxmış, torpağı tükəndirən və eroziyaya məruz qoyan bitkiləri minimuma endirmiş və bu, onlara təbiətdə maddələrin dövrənini intensivləşdirmək, torpaqların humus fiksasiya proseslərini intensivləşdirmək, onların strukturunu yaxşılaşdırmaq, fiziki və kimyəvi xassələrə malik olmaqla bütün kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının daim yüksəldilməsini təmin edir, ekoloji məhsulların istehsalını artırır. Qərb ölkələrində kənd təsərrüfatı istehsalının belə yüksək ekoloji və iqtisadi səmərəliliyini təmin edən “yaşıl inqilab” Azərbaycanda da öz həllini gözləyir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının ekolojiləşdirilməsi problemi çox uzunmüddətli, kapitaltutumlu və əməktutumlu bir prosesdir. Təbii mühitin müxtəlif komplekslərinin optimallaşdırılmasını, kənd təsərrüfatı torpaqlarının birləşdirilməsini, kompleks meliorasiya işlərinin (irriqasiya, drenaj, meşəsalma, ərazilərin suvarılması) həyata

keçirilməsini əhatə edən davamlı yüksək məhsuldar, ekoloji cəhətdən dayanıqlı kənd təsərrüfatı landşaftlarının formalaşdırılması, əlavə olaraq təbii mühitə müsbət təsir etməklə yanaşı, böyük mənfi nəticələri də vardır. Bəzən müsbət təsirləri ləğv edirlər. Belə ki, torpaqların suvarılması onların su altında qalmasına, şoranlaşmasına və torpaq örtüyünün strukturunun pozulmasına, drenajın – həddindən artıq qurumasına, qrunt sularının səviyyəsinin aşağı düşməsinə və digər mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Ona görə də mühəndis-texniki baxımdan hər bir meliorativ sistem mühəndis-texniki, aqrotexniki, ekoloji, təbiəti mühafizə və iqtisadi məsələlərin bütöv kompleksini həll etməlidir.

O, bütün meliorasiya edilmiş ərazilərdə optimal su-hava-torpaq rejimini və onun üzərində becərilən kənd təsərrüfatı bitkiləri üçün qida maddələrini yaratmalı, torpaqların subasmasından, bataqlıqdan və şoranlaşmadan mühafizəsini təmin etməli, onların məhsuldarlığını və istifadəsinin iqtisadi səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmalıdır. Meliorasiyanın çox yüksək elmi, kapital, fond, və əmək tutumluluğunu nəzərə alaraq və suvarılan və qurudulan torpaqlardan yalnız intensiv və ekoloji cəhətdən səmərəli mədəniyyətlər üçün istifadə edilməlidir. Bununla belə, onlar əkin dövriyyəsinə humusun əmələ gəlməsinin intensivləşməsinə, torpaqda çoxlu miqdarda qida maddələrinin toplanmasına kömək edənlərlə birləşdirilməlidir. Əkin dövriyyəsinə kənd təsərrüfatı bitkilərinin birləşməsi elə olmalıdır ki, qida maddələrinin müsbət balansı təmin edilsin ki, onların kənd təsərrüfatı bitkilərinin yığımlı ilə çıxarılması, üzvi və mineral gübrələrin və əkin dövriyyəsinə daxil olan bitkilərin tətbiqi ilə onların çox böyük miqdarı kompensasiya edilsin.

Kənd təsərrüfatı ekologiyası – kənd təsərrüfatı bitkiləri və heyvanlarının xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi haqqında elm onların maksimum məhsuldarlığına kömək edəcək şəraitin yaradılmasını təmin etməlidir.

Kənd təsərrüfatında təbiətdən istifadənin inkişafı təbiət qanunlarının maksimum nəzərə alınmasına əsaslanmalıdır ki, bu qanunlar

üstünlük təşkil etsin və ekoloji qanunlardan üstün olsun. İnsan ehtiyacları hədudsuzdur, təbiətin imkanları məhduddur və dövlətin ekoloji siyasətinin vəzifəsi cəmiyyətlə təbiət arasında tarazlaşdırılmış maddələr mübadiləsində cəmiyyətin ehtiyacları ilə təbiətin imkanlarını uzlaşdırmaqdan ibarətdir. Kənd təsərrüfatı istehsalı bir subyekt kimi cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi prosesini təmsil edir, ilk növbədə təbiətdə, sonra isə kənd təsərrüfatında təkrar istehsalə yönəldilməlidir.

VII FƏSİL. KƏND TƏSƏRRÜFATI SAHƏSİNDƏ BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ

7.1. Dövlətin bazar siyasəti

7.2. Kənd təsərrüfatında bazar münasibətləri

7.3. Aqrar-sənaye kompleksinin inkişafının tənzimlənməsinin dövlət və bazar mexanizmləri

7.1. Dövlətin bazar siyasəti

Bazar iqtisadiyyatı anlayışı çox mürəkkəb, qeyri-müəyyən və çoxşaxəlidir ki, o, əmtəə və pul münasibətlərinin kateqoriyalı anlayışlarının, xüsusiyyətlərinin və qanunauyğunluqlarının bütöv bir kompleksini əhatə edir. O, öz inkişafının, struktur və keyfiyyətə yenilənməsinin kifayət qədər - ibtidai formaların doğulmasından başlayaraq onların formalaşması və fəaliyyət göstərməsinin müxtəlif modellərinə malik müasir, yüksək inkişaf etmiş və mükəmməl sistemlərə qədər uzun və geniş yolu keçib. Ona görə də bazar iqtisadiyyatına keçərkən, ilk növbədə, dəqiq müəyyən etmək lazımdır ki, biz hansı bazar iqtisadiyyatına gedirik, iqtisadiyyatın və onun hər bir sahəsinin inkişafına hansı təsiri olacaq. Bazar maddi nemətlərin istehsalı və bölüşdürülməsi prosesində baş verən əmtəə-pul münasibətləri sistemi, mübadilə sferasıdır. Bazar münasibətləri istehsalın və əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf səviyyəsini, ölkənin ayrı-ayrı regionu və ya dünya təsərrüfat sistemi miqyasında əmtəə və xidmətlərə tələb və təklifin vəziyyətini və nisbətini xarakterizə edir. Bir şəhərin və ya kəndin ayrı bir bölgəsi miqyasında bazar malların satıldığı yerdir. Yerli, regional, milli, kontinental və qlobal bazarlar var. Bazar sosial-ərazi əmək bölgüsü nəticəsində yaranır ki, bunlardan birincisi müxtəlif istehsal növlərinin ayrılmasını təmsil edir, burada əmtəə istehsalçıları mübadilə predmetinə çevrilən müxtəlif növ məhsulların istehsalı ilə məşğul olurlar, ikincisi,

müəyyən növlərin istehsalı üçün ayrı-ayrı inzibati rayonların, iqtisadi rayonların, təbii iqtisadi zonaların ayrılmasıdır. İqtisadiyyatın aqrar sektorunda ictimai əmək bölgüsü ayrı-ayrı təsərrüfat və müəssisələrin ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsalı üzrə ixtisaslaşmasında, eləcə də kənd təsərrüfatı istehsalının yerləşdirilməsi və ayrı-ayrı təbii-iqtisadi zonaların və rayonların ixtisaslaşmasında özünü göstərir.

Ayrı-ayrı təsərrüfat məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşan zonalar, rayonlar, ayrı-ayrı iqtisadi rayonlar ərzaq məhsullarının daxili bazarını formalaşdıraraq bazar münasibətlərinə cəlb olunur. Onun gücü kənd təsərrüfatı, yeyinti və emal sənayesində onların istehsalının həcmindən asılıdır. Bazar ticarət, yəni əmtəə mübadiləsi olmadan inkişaf edə bilməz ki, bu da onların istehsal sferasından istehlak sferasına keçməsi prosesini ifadə edir. Ticarət təsərrüfat kompleksinin ayrı-ayrı sahələri, ayrı-ayrı iqtisadi rayonlar və təbii iqtisadi zonalar arasında əmtəə dövriyyəsinə və istehsalla istehlak arasında iqtisadi əlaqəni təmin edən xalq təsərrüfatının sahələrindən biridir. Ticarət vasitəsilə kənd təsərrüfatı istehsalının ayrı-ayrı sahələri, onlarla qida və emal sənayesi müəssisələri və kənd təsərrüfatı maşınqayırma, kimya, neft-kimya, mikrobiologiya və digər sənaye müəssisələri arasında iqtisadi əlaqə yaranır. Ticarət iqtisadiyyatın inkişafında və onun yüksək səmərəli fəaliyyətində ən mühüm amildir.

Ticarət biznes və sahibkarlıq, ayrı-ayrı şəxslərin və ya onların qruplarının, müəssisə və təşkilatların ticarətin inkişafına, daxili və xarici ticarətin inkişafına yönəldilmiş vaxtında fəaliyyətləri əsasında həyata keçirilir. Birinci biznes “sahibkarlıq” anlayışına ekvivalentdir ki, bu da istehsalın inkişafına və maksimum mənfəət əldə etməyə yönəlmiş iqtisadi fəaliyyət deməkdir. İqtisadiyyatın aqrar sektoru kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzaq məhsullarının istehsalı və satışı ilə əhatə edən aqrobizneslə bağlıdır.

Professor B.X. Ataşov (və başqaları) qeyd edir ki, “dövlətin ticarət siyasəti və kənd təsərrüfatı kreditləri kənd təsərrüfatı sektorunda

bazar dinamikasına təsir edir. Bunlar rəqəmsal iqtisadiyyatın işlək-liyi kontekstində resursların yenidən bölüşdürülməsinin konsentra-siyasına və səmərəliliyinə, maraqlı tərəflərin gözləntilərinə, maliyyə, biznes və etibar dövrlərinin sinxronizasiyası səbəbindən tariflər və ticarət sazişlərinə də təsirsiz ötürür. Ticarətin liberallaşdırıl-ması siyasəti bazarın səmərəliliyini və beynəlxalq rəqabət qabiliy-yətini artırmaqla yanaşı, yerli ərzaq sistemlərinin formalaşmasına təsir göstərərək və istehlakçıların seçimlərini nəzərə almayaraq kölgə iqtisadiyyatı sistemlərinin inkişafını təhdid edə və fermerləri global bazar risklərinə məruz qoya bilər”.

Bazar iqtisadiyyatının xarakterik xüsusiyyəti rəqabətdir, yəni əmtəə istehsalçıları arasında hazır məhsulun satışı və ən yüksək gəlir əldə etmək uğrunda mübarizədir. Yüksək inkişaf etmiş iqtisa-diyyat şəraitində bazar əmtəələrlə doyur, rəqabət mübarizəsi xüsu-silə kəskin xarakter alır və istehsalın azalması və məhsulun yüksək çatışmazlığı kimi böhran vəziyyətində bazar xarici istehsalçıların malları ilə doldurulur.

Aqrar-sənaye kompleksində fəaliyyətin bütün mərhələlərində rəqabətin müxtəlif formaları inkişaf edir.

1. Müxtəlif mülkiyyət formalı təsərrüfatlar arasında rəqabət, o cümlədən: xüsusi, kollektiv, dövlət və qarışıq. Bazar onların hər birinin optimal sosial və iqtisadi sferalarını müəyyən etməlidir. Ümumi özəlləşdirmə və yalnız bəzi fərdi təsərrüfatların fəaliyyət göstərməsi barədə sualın qoyulması ədalətsizlikdir. Bazarda müx-təlif iqtisadi strukturlar rəqabət edə bilər: kənd təsərrüfatı firmaları, kənd təsərrüfatı assosiasiyaları, məhdud və qeyri-məhdud şirkətlər, kəndli, fermerin şəxsi yardımçı təsərrüfatları.

2. İstehsalın özünütəminatlılıq, özünütəminatmə və yüksək gəlirlilik prinsipindən ardıcıl şəkildə istifadə edilməli olan təsərrü-fat formaları arasında rəqabət. Lakin dövlətin təbii-iqtisadi şəraiti ən pis olan, ən az münbit torpaqdan istifadə edən və digər təsərrü-fatların istehsal edə bilməyəcəyi məhsul növlərini istehsal edən təsərrüfatlara maliyyə dəstəyindən imtina etmək hüququ yoxdur.

3. Homogen məhsul istehsal edən təsərrüfatlar arasında rəqabət. Azərbaycanda homogen məhsulların istehsalında ixtisaslaşan və həm daxili, həm də xarici bazarlarda onların satışı üçün rəqabət yaradan bir çox təsərrüfatlar var.

4. Məhsullarının satış bazarları uğrunda mübarizə aparan iqtisadiyyatın müxtəlif sektorları arasında rəqabət. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istehsalın iqtisadi səmərəliliyi eyni deyil. Məsələn, tərəvəzçilik, kartofçuluq, heyvandarlıq şəxsi və kəndli təsərrüfatlarında, taxılçılıq, şəkər çuğunduru istehsalı isə ictimai və kooperativ təsərrüfatlarda daha gəlirlidir.

5. İstehsalçı ilə vasitəçi arasında rəqabət, çünki ictimai əmək bölgüsü kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzaq məhsullarının istehsalının və onların ticarətinin ayrılması üçün imkanlar yaratdığından, onların arasında vasitəçi fəaliyyət göstərir, əmtəə istehsalçıların vasitəçilər tərəfindən istismarı imkanı yaranır. Vasitəçilər təsərrüfatlardan məhsul alıb bazarlarda satmaq üçün əlverişli şərait yaratmaq üçün bir-biri ilə rəqabət aparırlar. İnkişaf etmiş iqtisadi şəraitdə, bir çox fermer təsərrüfatlarının məhsullarını şəhər bazarlarında sata bilmədiyi bir şəraitdə, vasitəçi strukturlar xeyli sayda kəndlinin istismarından qazanc əldə edir, onlardan külli miqdarda kənd təsərrüfatı məhsulunu ucuz qiymətə alıb şəhər bazarlarında hədsiz yüksək qiymətlərə satırlar.

Rəqabət aqro-zootexniki və texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinə, kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi və heyvandarlıq məhsullarının istehsalının yeni texnologiyalarına əsaslanaraq əmtəə istehsalçıların bazar mühitində üstünlüklər yaratmaq bacarığı kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, rəqabət şəraitinin yaradılması kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, təsərrüfatların gəlirliliyinin yüksəlməsinə təkan verir.

Bununla belə, müasir şəraitdə rəqabətin tənzimləndiyini qeyd etmək lazımdır.

Bu, istehsalçıların istehsal üçün optimal xərclərlə maksimum miqdarda məhsul əldə etməsi üçün stimuldur. Lakin rəqabət bazar

şəraitində fəaliyyət göstərən təbii qüvvə kimi qəbul edilə bilməz. Böhran vəziyyətində və böhranlı vəziyyət şəraitində kənd təsərrüfatı məhsullarının, ərzaq məhsullarının məhdud miqdarı, bazarın onlarla kifayət qədər doymaması aqrar-sənaye kompleksinin inkişafında əhəmiyyətli disproporsiyalar yaradır, respublikanın iqtisadiyyatına xələl gətirir. Xüsusilə, daxili bazarın ərzaq məhsulları ilə kifayət qədər doymaması onların xarici ölkələrdən böyük həcmdə ixracına səbəb olmuşdur. Daxili bazarımızda daha rəqabətqabiliyyətli olduqları üçün yerli istehsalçıları öz istehsallarını azaltmağa məcbur olurlar. Odur ki, rəqabətə kortəbii qüvvə kimi baxmaq olmaz. O, dövlətin iqtisadi siyasətinin predmeti olmalıdır ki, bu da proteksionizmdə öz əksini tapmalıdır. Proteksionizm siyasəti yerli istehsalçıların daxili bazarda xarici rəqabətdən qorunmasına yönəlmiş elmi əsaslı tədbirlər sistemini təmsil etməlidir. Dövlətin proteksionist siyasətinin əsas istiqamətləri ərzaq məhsullarının idxalına gömrük rüsumlarının artırılması, dövlət subsidiyaları, güzəştli kreditlər, uzunmüddətli kreditlər, qiymətlərin tənzimlənməsi, dövlət sifarişləri və digər tədbirlər olmalıdır. Yalnız dövlətin proteksionist siyasəti əsasında kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq məhsullarının dövlət istehsalını stimullaşdırmaq, daxili bazarı keyfiyyətsiz, dəyərsizləşmiş malların axınından qorumaq olar.

Bazar iqtisadiyyatının fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə bazarın tutumunu, onun konyunkturasını öyrənməyə, əmtəənin istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılmasına yönəlmiş bazarda fəaliyyəti olan marketinq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Marketinqin rolu və əhəmiyyəti istehlakçı tələbi, bazar şəraiti və məhsulun qiymətləri nəzərə alınmaqla məhsul istehsalının tənzimlənməsindən ibarətdir. O, istehsalı bu cür məhsul növlərinə yönəltməlidir və bazarda böyük tələbat olan bu cür mallar tez satıla və xeyli gəlir gətirə bilər.

Bazar münasibətləri şəraitində marketinq fəaliyyəti olmadan bazarın səmərəli fəaliyyəti, biznesin və sahibkarlığın inkişafı mümkün deyil. Marketinq əmtəə və xidmətlərin istehsalçıdan istehlakçıya keçməsinə yönəlmiş bazarda biznes fəaliyyətidir. Daha geniş

mənada marketinq əmtəə və xidmət istehsalı ilə digər istehlakçılar arasında münasibətləri optimallaşdırmağa kömək edən nəzəri, metodoloji müddəalar, praktiki biliklər sistemidir, eyni zamanda marketinq idarəetmə ilə sıx bağlıdır. Bu, maksimum mənfəət əldə etmək məqsədi ilə hazır məhsulların istehsalının, emalının və satışının idarə edilməsi üsullarının, vasitələrinin və formalarının prinsiplərinin məcmusudur. Başqa sözlə desək, idarəetmə elmi-praktik fəaliyyəti iqtisadiyyatın inkişafı üçün bütün ehtiyat və imkanları işə salmaq və qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün xalq təsərrüfatı ehtiyaclarının müxtəlif növ məhsullar üzrə istehsalının uyğunlaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Marketinqin yerinə yetirməli olduğu əsas funksiyalar əmtəə istehsalının ərazi təşkili, onun strukturu, həcmələri, əmtəə kütləsinin kəmiyyət və keyfiyyəti, tutumu, istehlakçı tələbatı, qiymətlər, əmtəə istehsalçılarının informasiya təminatı haqqında istehlakçılardan etibarlı və cari məlumatların toplanması və emalıdır. Mallara tələbin, iddiaların, konyunkturanın, qiymətlərin öyrənilməsi onların ölkənin daxilində bölüşdürülməsini optimallaşdırmağa, ayrı-ayrı rayonlar və iqtisadi rayonlar arasında mal mübadiləsini rasionallaşdırmağa və ixrac etməyə imkan verir.

İqtisadçı alim F.V.Quliyev haqlı olaraq qeyd edir ki, “kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisə və təsərrüfatlar bazarın tələbləri əsasında istehsal-satış prosesini həyata keçirməlidir. Bu müəssisə və təsərrüfatlar da marketinqin idarə olunması strategiyaları formalaşdırmaqdan ötrü zəruri informasiyalar əldə etməlidir”. İnformasiya əsasında ölkədən əmtəələrin ixracı və xarici bazara çıxarılması beynəlxalq əmtəə mübadiləsini təşkil etməyə, böyük valyuta gəlirləri əldə etməyə və ölkə büdcəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa nail olunur.

Marketinqlə sıx bağlı olan idarəetmə, yəni istehsal və bazarın idarə edilməsidir. Bu, yalnız istehsalın miqyasının, bazarın vəziyyətinin, onun mallarla doymasının, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin, müxtəlif növ ərzaq məhsullarına olan tələbatın, bütün növ kənd

təsərrüfatı məhsullarının və ərzaq məhsullarının istehsalında iqtisadiyyatın aqrar sektorunun imkanlarının dərin təhlilinin köməyi ilə mümkündür. Buna görə də idarəetmə onun ayrı-ayrı sahələri, regionları, ayrı-ayrı təbii və iqtisadi zonaları arasında ictimai istehsalın və əmtəə mübadiləsinin idarə edilməsinə, tənzimlənməsinə və inkişafının planlaşdırılmasına yönəlmiş elmi, təşkilati və praktiki fəaliyyət kimi qəbul edilməlidir. İdarəetmə nəzəriyyəsi və təcrübəsi üç əsas yanaşmaya əsaslanır: situasiya, ənənəvi və sistemli. Sistem yanaşması ilə idarəetmə sistem idarəçiliyi kimi qəbul edilir, onun ayrı-ayrı komponentlərinin və bütövlükdə sistemin idarə olunmasına xüsusi diqqət yetirilir. Aqrar-sənaye kompleksini kifayət qədər mürəkkəb sistem kimi nəzərə alaraq idarəetmə onun sahələrinin optimallaşdırılmasına, onların qarşılıqlı fəaliyyətinin vahid strukturlaşdırılmış, inteqral və balanslaşdırılmış kompleksdə əlaqələndirilməsinə yönəlmişdir. İdarəetmə bütün struktur elementlərinin aqrar-sənaye kooperasiyası, şaquli və üfüqi inteqrasiya, istehsalın inteqrasiyası və kombinasiyası əsasında vahid sistemdə birləşdirilməsinə yönəlmiş bütün idarəetmə strukturlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi kimi qəbul edilməlidir. Situasiya yanaşması ondan ibarətdir ki, o, birlikdə aqrar-sənaye kompleksinin səmərəli fəaliyyətini təmin edən kifayət qədər böyük idarəetmə metod və üsulları kompleksini sintez edir. Situasiya yanaşması iqtisadi inkişafın müəyyən mərhələlərində yaranan vəziyyətin qiymətləndirilməsinə əsaslanmalıdır. Böhran vəziyyətində idarəetmə böhranlı vəziyyətdən sürətli çıxışı təmin etmək üçün bütün idarəetmə strukturlarını (nazirliklər və idarələr) əlaqələndirməyə yönəldilməlidir.

Dövlət idarəetmənin və bazar tənzimləyicilərinin inzibati və iqtisadi metodlarından istifadə edərək, mövcud vəziyyətə əsaslanaraq məhsuldar qüvvələrin inkişafını və yerləşdirilməsini tənzimləyir. Daimi iqtisadi artım, istehsalın sabit artımı, bazarın əmtəələrlə həddindən artıq doyması şəraitində idarəetmə iqtisadiyyatın inkişafının tənzimlənməsinə, tələb və təklifin əlaqələndirilməsinə, ticarətin tarazlaşdırılmasına yönəldilməlidir. Əmtəə mübadiləsi balanslaşdı-

rılmış olmalıdır, yəni əmtəə kütləsinin istehsalı onun tələbatını ödəməlidir, onun artıqlığı tıxaclara və əmtəə istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin azalmasına, əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin azalmasına səbəb olur.

Buna görə də istehsalın idarə edilməsi bazarın keyfiyyətinə diqqət yetirməlidir. Ənənəvi yanaşma ilə idarəetmənin universal prinsiplərinin, yəni maddi istehsalın yaradıcı istiqamətdə təşkilinə yönəlmiş bütün idarəetmə strukturlarının əlaqələndirilməsini təmin edən belə üsul və üsulların işlənilib hazırlanmasına üstünlük verilir. Belə prinsiplərə idarəetmə strukturlarının məsuliyyəti, qərarların qəbulu və onların effektivliyinin qiymətləndirilməsi daxildir.

Effektiv bazar islahatının mürəkkəb və ziddiyyətli prosesləri güclü dövlət hakimiyyətinin və yüksək effektiv sosial-iqtisadi idarəetmənin, yəni müasir idarəetmənin təsiri altında baş verməlidir. Dövlət tərəfindən bu, mikrosəviyyədə bütün iqtisadi strukturların, maliyyə-bank sisteminin, pul-kredit dövriyyəsinin, iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin inzibati-hüquqi tənzimləmə və fəaliyyətinə nəzarət üsulları ilə həyata keçirilməlidir. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafının, sosial-ərazi əmək bölgüsünün, milli iqtisadi transformasiya proqramlarının həyata keçirilməsinin nəticəsidir. Dövlət aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı bazar münasibətlərinin, sahibkarlığın və aqrar biznesin inkişafı üçün ən əlverişli şərait yaratmalı, etibarlı hüquqi baza təmin etməlidir. Bazarın özünə gəlincə, onun tutumu, qıtlıq dərəcəsi, tələb və təklif, əhəlinin ödəmə qabiliyyəti, qiymət vəziyyəti öz əmtəə istehsalının inkişafı üçün mühüm stimullaşdırıcı amillərdir. Bununla belə, vurğulamaq lazımdır ki, istehsalın rəqabətqabiliyyətliliyi öz növbəsində iqtisadi sistemdə müasir idarəetmənin inkişaf və istifadə səviyyəsini, onun təşkilati-texnoloji mükəmməlliyini, istehsalın, əməyin və müəssisənin motivasiya səviyyəsini müəyyən edir. Məhz burada bazar rəqabəti daimi iqtisadi artımın və genişlənmiş təkrar istehsalın əsasına çevrilən rentabelliyyətin, mənfəətin, investisiya yığımlarının formalaşmasına fəal təsir göstərir.

Dövlətin əsas funksiyası, ilk növbədə, iqtisadi proseslərin mər-

kəzlaşdirilmiş tənzimlənməsini və makro və mikrosəviyyədə inkişafın idarə edilməsinin bazartənzimləyici mexanizmlərini rasional və optimal şəkildə birləşdirərək sosial-iqtisadi proseslərin idarə edilməsinə qədər azaldılmalıdır. Və bu kombinasiya köklü sosial-iqtisadi transformasiyaların baş verdiyi planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün modeli kimi xüsusi rol oynamalıdır. İqtisadi inkişafın bütün rıçaqları, iqtisadi hadisə və proseslərin tənzimlənməsi və nəzarəti aqrar-sənaye istehsalının sürətli inkişafının stimullaşdırılmasına, rəqabətqabiliyyətli biznes və iqtisadi strukturların formalaşmasına və inkişafına yönəldilməlidir. Heç bir “azad bazarlar”, bazar konyunkturaları, şok pul-kredit siyasəti özlüyündə dövlət idarəçiliyi və planlaşdırması, aşağıdan yuxarı və əksinə, müvafiq investisiya prosesinin təşkili olmadan iqtisadi transformasiyaları təmin edə bilməz. Dövlətin aqrar siyasəti yalnız elmi əsaslarla əsaslandırılmış proqramların işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi və ÜDM-in və ÜMG-nin, habelə yığım və istehlak fondlarının artırılmasına imkan verən ümumi iqtisadi strukturların yaradılmasına istiqamətlənməlidir. Bu iqtisadi strukturlar əməyin, təsərrüfat və sahibkarlıq fəaliyyətinin, bazarın ərzaq məhsulları ilə dolmasının və əhalinin tələbatının təmin edilməsinin real iqtisadi amilinə çevrilməlidir. Odur ki, dövlət iqtisadi siyasətinin əsas vəzifəsi elmi əsaslı proqramların işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi, aqrar-sənaye kompleksində islahatların aparılması və hərə-tərəfli texniki-iqtisadi əsaslandırılmış müvafiq istehsal strukturlarının yaradılması olmalıdır. Yeni iqtisadi və sahibkarlıq strukturlarının formalaşması texnoloji, iqtisadi və mühəndis hesablamalarına, iqtisadi-riyazi modelləşdirməyə və onların optimal variantlarının seçilməsinə əsaslanmalıdır.

Dövlətin bazar siyasəti idarəetmə və planlaşdırmanın ən müasir üsullarından istifadə etməklə aqrar-sənaye kompleksinin vəziyyətdən sürətlə çıxmasına, daha səmərəli sosial, iqtisadi, və sahibkarlıq strukturlarının davamlı inkişafına təmin edilməsinə kömək edəcəkdir.

7.2. Kənd təsərrüfatında bazar münasibətləri

Azərbaycanda aparılan aqrar islahatlar ilk növbədə bazar iqtisadiyyatının davamlı inkişafına yönəlib. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafının başlıca məqsədi əhalinin sosial-iqtisadi tələbatının hərtərəfli ödənilməsi və dövlətin iqtisadi qüdrətinin gücləndirilməsidir. Ölkə əhalisinin aqrar-ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsində aqrar-sənaye kompleksi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 2003-2022-ci illərdə qarşıda duran vəzifələr Prezident İlham Əliyev tərəfindən aparılmış uğurlu siyasətlə müəyyənləşdirilmiş iqtisadi islahatından aqrar islahatına keçid strateji inkişaf vektoru ilə təyin olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Milli İqtisadiyyat Perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” qeyd edilən istiqamətlər üzrə əsas strateji məqsəd və hədəfləri, perspektivdə olan tədbirlərin qiymətləndirməsi və maliyyələşdirməsinə dair mexanizmləri müəyyənləşdirir. Bununla əlaqədar olaraq aqrar-sənaye kompleksinin inkişafında bazarın real dəyəri və əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsi ölçüyəgəlməz dərəcədə artır.

Bazar, maddi nemətlər istehsalçılarının və istehlakçıların əmtəə-pul münasibətləri sistemi kimi torpağa, əsas fondlara və istehsal olunan məhsullara xüsusi mülkiyyət şəraitində əmtəə istehsalının inkişafının getdikcə stimullaşdırıcı amilinə çevrilir. Bazar münasibətləri hər bir ölkənin inkişaf dərəcəsini, mübadiləni, tələb və təklifin vəziyyətini və nisbətini, bir ölkə və ya dünya iqtisadi sistemi miqyasında səciyyələndirir. Daha dar mənada bazar malların satıldığı yerdir. Ərazi və ictimai əmək bölgüsündən, ictimai istehsalın miqyasından, onun ixtisaslaşmasından və təmərküzləşməsindən asılı olaraq yerli, milli və qlobal bazarlar formalaşır. Bazar sosial-ərazi əmək bölgüsü əsasında yaranır, yəni aqrar-sənaye istehsalının yerləşdirilməsi və ixtisaslaşması əsasında təsərrüfatlar üçün ən ucuz olan bəzi məhsul növlərinin istehsalı üzrə ixtisaslaşma əmtəə istehsalının əhatə dairəsini daim genişləndirmək imkanı verir.

Bazarın tutumu istehsalın həcmi, onun ixtisaslaşması və əhalinin alıcılıq qabiliyyəti və digər amillərlə müəyyən edilir. Bazar münasibətləri əmtəə istehsalının kütləvi xarakter aldığı müasir şəraitdə ən yüksək inkişafa çatır. Torpaq, mineral xammal və əmək ehtiyatları, kapital və şəxsi istehlak malları bazarı mövcuddur. İstehsal vasitələrinə xüsusi mülkiyyət və əmtəə istehsalının təcrid olunması şəraitində bazar onlar arasında iqtisadi münasibətlərin yeganə formasına, təsərrüfat kompleksinin və ayrı-ayrı sənaye sahələrinin inkişafının əsas tənzimləyicisinə, optimallaşdırma, bölgü, maddi, texniki və əmək ehtiyatları, ictimai istehsalın əsas məqsədinin – maksimum mənfəət əldə edilməsinin əsas vasitəsidir. Xüsusi mülkiyyət şəraitində bazar münasibətləri ictimai istehsalın genişlənmiş təkrar istehsalının normal prosesi və sabitliyi şəraitində inkişaf edir.

Bazarın olması əmtəə istehsalı və satışı zamanı ictimai zəruri əmək məsrəflərinin nəzərə alınmasını zəruri edir. Bazar dəyəri müəyyən bir məhsulun istehsalının orta şərtləri ilə müəyyən edilir. Fərdi dəyəri ictimai dəyərdən aşağı olan istehsalçılar izafi dəyər forması olan əlavə məhsul alırlar. Fərdi dəyəri bazar qiymətindən yüksək olan bu əmtəə istehsalçıları rəqabətə tab gətirə bilmir və fərdi istehsal xərclərini azaltmağa məcbur olurlar.

Bazar iqtisadiyyatının xarakterik xüsusiyyəti rəqabətdir, yəni xüsusi əmtəə istehsalçıları arasında mübarizə, hazır məhsulun istehsalı və satışı və maksimum mənfəət əldə etmək üçün əlverişli şəraitdir. İri inhisarlar və qeyri-inhisar müəssisələri (kənar şəxslər), habelə ayrı-ayrı dövlətlər arasında satış bazarları və xammal mənbələri, kapitalın, əmək və elmin tətbiqi sahələri uğrunda rəqabət mübarizəsi, iqtisadiyyatın inkişafı üçün məhsuldar qüvvələr əsas hərəkətverici qüvvəyə çevrildi.

Hər hansı bir səviyyədə rəqabət qabiliyyəti problemlərinin nəzərdən keçirilməsi rəqabət münasibətlərinin bütün göstərilən səviyyələrinə təsirinin nəzərə alınmasını tələb edir. Eyni zamanda, rəqabət sahəsinin hər bir səviyyəsi özünəməxsus amillərə və ya rəqabət üstünlükləri, xüsusi meyarlar, rəqabət qabiliyyətliliyinin

qiymətləndirilməsi üsulları və onu əldə etmək strategiyası kimi determinantlara malikdir. Rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsində mühüm vasitələrdən sayılan innovasiya prosesləri nəticəsində yaradılmış yeni uğurlu məhsul dəqiq toplanmış informasiya fəaliyyətlərinin nəticəsidir. Yeni məhsulların səmərəliliyi müxtəlif yollarla qiymətləndirilə bilər ki, bu da dolayısı ilə məhsulun rəqabət qabiliyyətini əks etdirir.

Bizim fikrimizcə, aqrar-sənaye kompleksinin məhsul istehsalı sahələrində rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün səmərələşdirmə prinsipini nəzərə almaq lazımdır:

- yerli əmtəə və xidmət istehsalçılarının daxili və dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına köməklik;
- yüksək texnologiyalı məhsul və xidmətlərin payının artırılması üçün struktur çevikliyin təmin edilməsi;
- yeni informasiya texnologiyaları əsasında fəaliyyət göstərən kommersiya və sahibkarlıq strukturlarının inkişaf tempinin yüksəldilməsi, qlobal və regional inteqrasiya proseslərinin gücləndirilməsi.

Bu onunla əlaqədardır ki, əksər hallarda səmərəlilik və rəqabət qabiliyyətlilik bir-birini tamamlayan, birbaşa mütənəib göstəricilərdir. Təbii ki, məhsul nə qədər istehlakçı tələbatını ödəyirsə, bazarda bir o qədər rəqabətə davamlı ola bilər. Başqa sözlə, istehlakçıların yeni məhsulların yaradılmasına cəlb edilməsi innovasiyaları stimullaşdıran mühüm amillərdən biridir.

Aqrar-sənaye kompleksi sahələrində rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi istehsalçıların, regionların və ölkənin ümumi inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Professor E.A.Quliyev əsaslı olaraq qeyd edir ki, “ölkədə yüksək rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı üzrə müəssisələr şəbəkəsinin yaradılması və mühüm ərzaq məhsulları üzrə ölkə regionlarının ixtisaslaşması, dünya bazarlarında rəqabətqabiliyyətli ərzaq məhsulları ilə möhkəmlənməsi strategiyasının reallaşdırılması və ərzaq məhsulları istehsal edən müəssisələrin və müxtəlif sahibkarlıq sübyektlərinin ərzaq təhlükə-

sizliyi standartlarına, rəqabətqabiliyyətlilik prinsiplərinə uyğun şəkildə fəaliyyətinin təşkili istiqamətində dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi və ərzaq məhsullarının rəqabətqabiliyyətinə təsir edən hər bir detal və amilin ciddi şəkildə araşdırılması, preventiv və sistemli tədbirlərin görülməsinin təmin edilməsi” kimi amillər rəqabətqabiliyyətliliyin əsas prioritetlərindəndir.

Fikrimizcə aqrar-sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi, öz növbəsində ölkənin emal sənayesi üzrə inkişafa və regionlar üzrə rəqabətqabiliyyətli emal müəssisələrinin inkişafına rəvac verir. Bununla yanaşı, nəqliyyat dəhlizləri boyunca yerləşən ayrı-ayrı rayonlarda emal müəssisələrinin yaradılması, eyni zamanda bu müəssisələrin rentabelli işləməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını artırmaq məqsədəuyğun olardı. Müşahidələr sübut edir ki, məhsul istehsalının artımına emal müəssisələrinin tələbi ilə istehsalın artırılması istər istehsalçıların, istərsə də emal müəssisələrinin gəlirliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərə bilər.

Bu qeyd edilənlərlə yanaşı, aqrar-sənaye kompleksində iqtisadi inkişafda əsas amillərdən biri də rəqabət qabiliyyətli məhsu, iş və xidmət sahələrini genişləndirərək bu əlaqələrin vasitəsilə dünya iqtisadi sistemində fəal inteqrasiya olunmaqdır. Bu baxımdan aqrar sahədəki xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı bir zərurət təşkil edir. Araşdırmalara əsasən demək olar ki, cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində dünya ölkələrinə aqrar-xammal və ərzaq bazarları üzrə sürətli inkişafıla bağlı xarici ticarət əlaqələrin genişlənməsi iqtisadi qloballaşmanın və ərzaq təhlükəsizliyinin qarşılınması zərurəti ilə xarakterizə olunur.

Bu qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, əlverişli iqlim-coğrafi şəraitə və iqtisadi potensiala malik Azərbaycan Respublikasında aqrar-sənaye istehsalı məhsullarının ixrac potensialının artırılması, xarici ölkə bazarlarına rəqabət qabiliyyətli və yüksək keyfiyyətli məhsulların çıxarılması üçün aşağıdakı istiqamətlərdə bir sıra tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğun olardı:

1. Mövcud daxili resurslardan səmərəli istifadə etməklə aqrar-sənaye məhsulları istehsalının artırılması və yerli istehsalçıların daimi stimullaşdırılması mexanizminin tətbiqi.

2. Emal sənaye şirkətlərinin yaradılması, daimi yeniləşən texnologiyaların tətbiqi, rəqabətqabiliyyətli məhsulların hazırlanmasının stimullaşdırılması mexanizminin (kredit, vergi, gömrük və s.) tətbiqi.

3. Kənd təsərrüfatı və aqrar-sənaye məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi hesabına ixracın artımının təmin edilməsi.

Professor, əməkdar elm xadimi B.X. Ataşov qeyd edir ki, aqrar sahədə geniş miqyaslı istehsalın qurulması, təbii-iqtisadi şəraitin regionlar üzrə müxtəlifliyi, şəhərlə kənd arasında məsafənin uzaqlığı nəzərə alınaraq məhsulun daşınması ilə bağlı xərclərin azaldılmasına, yerli əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin artırılmasına, kənd əhalisinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsinə aqrar bazar münasibətlərinin inkişafının ən mühüm şərti kimi xüsusi əhəmiyyət verilməlidir.

Eyni zamanda, istehlak bazarında malların rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün azad rəqabəti stimullaşdıran əlverişli şəraitin yaradılması, bu istiqamətdə məqsədyönlü dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi zəruridir. Bunun üçün ölkənin əlverişli şəraitindən istifadə etmək, bu istiqamətdə həyata keçirilən mexanizmləri daimi təkmilləşdirmək lazımdır.

Ümumiyyətlə həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı və emal sənayesi məhsulları üzrə istehsal potensialının gücləndirilməsi, idxalı əvəz etmək potensialı olan kənd təsərrüfatı və emal sənayesi məhsulları istehsalının artırılmasının təşviqi, kənd təsərrüfatında fermer tərəfdaşlığının formalaşdırılması və kooperasiyanın inkişafı, aqröz biznesin inkişafına dəstək istehsal potensialının dəyər zənciri üzrə artırılması prosesi aqrar bazarın formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə öz təsiriünü göstərir.

Aqrar-sənaye kompleksində rəqabətin aşağıdakı əsas növləri mümkündür: müxtəlif mülkiyyət formaları, o cümlədən özəl

kollektiv, dövlət və qarışıq rəqabət. Bazar onların hər birinin sosial-iqtisadi şəraitinin səviyyəsini müəyyən etməyə hesablanıb.

Fərqli biznes formaları arasında rəqabət, bununla bağlı müstəqillik və özünü təmin etmə prinsipi və əmtəə məhsullarının keyfiyyət göstəricilərinə görə məsuliyyət həyata keçirilməlidir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələri müəyyən növ bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının və onların emal məhsullarının istehsalında rəqib ola bilərlər.

İstehsalçılar və vasitəçilər arasında rəqabət ictimai əmək bölgüsü eyni zəncirdə olan tərəfdaşların: istehsalçı, vasitəçi və istehlakçının istismarı üçün şərait yaradır.

Rəqabət əmtəə istehsalçılarının əməyin, istehsalın və idarəetmənin təşkilində aqrotexniki tərəqqinin nailiyyətlərindən maksimum istifadə əsasında rəqabətli bazar şəraitində özləri üçün müəyyən üstünlüklər yaratmaq bacarığı kimi çıxış edir, yüksək əmək məhsuldarlığına, aşağı məhsuldarlığa can atan əmtəə istehsalçılarına, istehsalın maya dəyəri, keyfiyyətinin və istehlak dəyərinin yüksəldilməsi bazarda rəqabətə davamlı olur. Bu yolla rəqabət şəraitində bizi əkinçiliyin və heyvandarlığın ən məhsuldar üsullarını tətbiq etməyə, torpağın münbitliyini sistemli şəkildə artırmağa, kompleks meliorasiya işləri aparmağa, məhsuldar mal-qaranın saxlanması və yemlənməsi sistemini daim təkmilləşdirməyə və seleksiya və damazlıq işini inkişaf etdirməyə məcbur edən rəqabətdir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bugünkü şəraitdə rəqabət bir çox kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün çox böyük problemə çevrilir. Belə ki, ən az münbit torpaqlardan istifadə edən və əlverişsiz şəraitdə əkinçiliklə məşğul olan rayonların təsərrüfatları rəqabətə tab gətirə bilmir və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını ləngidir. Qeyri-məhdud rəqabət çoxlu sayda müəssisələrin müflisləşməsinə, onların rentabelliyyətinin artmasına, kənd təsərrüfatı istehsalının ləngiməsinə səbəb olur. Qeyri-məhdud rəqabət işsizliyi, məhsuldar

qüvvələrin inkişafının durğunluğunu, müəssisələrin istehsal gücünün azalmasına səbəb olur, cəmiyyətdə korrupsioner və monopolist qrupların imtiyazlarını gücləndirir, iqtisadiyyatın inkişafı üçün iqtisadi stimulların rolunu zəiflədir.

Rəqabət bərabər iş üçün qeyri-bərabər qazanc yaradır və əməkhaqqı fərqi insandan, onun iş qabiliyyətindən və ərazidən asılıdır. Dəyər formalarının öz qanunauyğunluqlarının təsiri ona gətirib çıxarır ki, hər kəs sərf etdiyi əməyə görə deyil, bazarda hazır məhsulların satışına görə çox alır. Gəlirlərin əmək məsrəflərinə uyğunluğuna istiqamətlənmə öz qüvvəsini itirir, əmək fəaliyyətinin seçilməsi ixtisasa, iş vərdişlərinə, qabiliyyət və fiziki imkanlara uyğun deyil, məhsulun bazarda daha yüksək qiymətə satışına gəlirlər yönəlir. Buna görə də rəqabət müasir böhran şəraitində rəşional istifadə imkanlarında və onun ayrı-ayrı hissələrinin əhəmiyyətli dərəcədə qarşılıqlı asılılığı ilə aqrar-sənaye istehsalının həcminə bəzi konstruktiv dəyişikliklər gətirir. Spontan bazar münasibətləri aqrar-sənaye kompleksinin inkişafında kifayət qədər əhəmiyyətli disproporsiyalar yaradır və təkə onu deyil, həm də bütün milli iqtisadiyyatın sabitliyini poza bilər.

Bunu Azərbaycanda liberallaşma və mübadilə prosesləri nəticəsində şəkər, neft məhsulları, ət, süd, kartof, təzə meyvə və digər növ məhsullar bazarda sabitlik pozulan iqtisadi islahatların əvvəlki illərinin təcrübəsi də sübut edir. Biz təkə xarici deyil, həm də daxili bazarı itirdik və bunun əsas səbəbi kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin aşağı düşməsi idi.

Ərzaq bazarının formalaşması, xüsusilə onun qıtlığı şəraitində dövlət fondunun və ərzaq, xammal və onun emalı məhsullarının ehtiyatlarının yaradılması, mərkəzləşdirilmiş ərzaq və ərzaq ehtiyatlarının, xammal və onların emalı məhsullarının tam hissəsinin saxlanılması zərurətinə əsaslanmalıdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında azalma digər sahələrə nisbətən xeyli çox olduğundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, kənd təsərrüfatının nisbi rəqabət qabiliyyəti sənayenin digər

sahələrinə nisbətən aşağıdır. İstehsalın azalması, keçmiş Sovet İttifaqı respublikaları və Şərqi ölkələri ilə ərazi əlaqələrinin qopması, dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin olmaması kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarətinə böyük ziyan vurdu. Ona görə də aqrar-sənaye kompleksinin ixrac potensialının artırılması problemi ən vacib məsələlərdən birinə çevrilir. Heyvandarlıq sənaye kompleksinə gəlincə, burada əsas məsələ sənaye, tarla və qələvi otlaq yemi istehsalının inkişaf etdirilməsi, məhsuldar mal-qara və quşların bərpası, onların məhsuldarlığının artırılması, bütün növ heyvandarlıq məhsullarının istehsalının sabit artımı, daxili və xarici bazarların tutumunun bununla doldurulması olmalıdır.

Bazar münasibətlərinin hər bir iştirakçısı tam hüquq və təminatlara malik olmalıdır ki, bunlar aşağıdakılara qədər azaldılmalıdır: bu və ya digər bazar məhsulu istehsal etmək, bir və ya digər məhsulun çeşidi və həcmi, istehsalının kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri barədə müstəqil qərar qəbul etmək hüququ. Başqa bir məhsula, tərəfdaşları ilə müqavilə münasibətlərinə girmək, bazar qiymətlərini təyin etmək, xammal tədarükçülərini və məhsulların satışını sərbəst seçmək, əmtəə məhsulu istehsalçıları öz əməyinin kəmiyyətinə və keyfiyyətinə uyğun olaraq işçi qüvvəsinin genişləndirilmiş təkrar istehsalını təmin edən məbləğdə ödəmək hüququna malikdirlər. Bazar iqtisadiyyatı çoxsahəli ierarxik təşkil olunmuş sistem kimi fəaliyyət göstərir, burada istehsal prosesi genişləndirilmiş təkrar istehsal əsasında istehlak prosesinə tabedir.

Azərbaycan öz iqtisadiyyatını spesifik şəkildə inkişaf etdirir. Çətinliklər və problemlər ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatında bazar sektoru praktiki olaraq yox idi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmə və kommərsiya fəaliyyəti təcrübəsi olan insanlar da yox idi. Bu isə iqtisadiyyatın yüksək hərbişləməsi, elmi-texniki tərəqqinin aşağı səviyyəsi, geridə qalmış texnologiyalar, sənaye istehsal vasitələrini və əmək obyektlərini istehsal edən sahələrin prioritetliyi, sosial-iqtisadi strukturun zəif inkişafı və əsas fondların yüksək aşınması demək idi. Azərbaycanda yaranmış

vəziyyətdə Çində, Yaponiyada və Qərbi Avropa ölkələrində olduğu kimi bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi təcrübəsini nəzərə alaraq, iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə keçidini ciddi şəkildə tənzimləməyə, iqtisadi inkişafı, əmtəə istehsalının və sənaye dövriyyəsinin inkişafını stimullaşdırmağa istiqamətlənir. Azərbaycan üçün potensialını nəzərə alsaq, bazara keçid dövrü digər post-sosialist ölkələri, xüsusən də Baltıyanı və Qərbi Avropa ölkələri kimi sürətli və ağrısız ola bilməz. Azərbaycanın mövcud olduğu bazara girmək üçün başlanğıc şərtlər çox çətin oldu. İqtisadiyyatın çox yüksək enerji tutumu, neft, qaz, yanacaq, sürtkü yağları və digər materialların, maddi-texniki istehsal vasitələrinin və əmək məhsullarının qiymətlərinin daim artması bazar iqtisadiyyatına keçidi çox çətinləşdirdi. Ona görə də təsərrüfat kompleksinin struktur cəhətdən yenidən qurulmasının həyata keçirilməsi və bazar iqtisadiyyatına keçid ilk növbədə yanacaq-energetika kompleksinin inkişafının prioritetindən başlamalıdır.

Ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişafının prioritetləri sırasında aqrar-sənaye kompleksini və onun əsas payını - kənd təsərrüfatı istehsalını ikinci yerə qoymaq lazımdır. Müəyyən etmək lazımdır ki, Azərbaycanda onun inkişafı üçün unikal şərait var. Heyvandarlığın inkişafı üçün ən yaxşı şərait var. Ətlik, südlük və südlük maldarlığın, ətlik, qoyunçuluq və quşçuluğun, ət-süd sənayesinin inkişafı xarici və daxili bazarların tutumunu çoxlu sayda ərzaq məhsulları ilə doldurmaq üçün kifayət qədər geniş imkanlar açır. Heyvandarlıq sənaye kompleksinin inkişafı şəraitində əmtəə çatışmazlığının və inflyasiya hadisələrinin aradan qaldırılmasına kapital qoyuluşlarına minimal tələbatla və qısa müddətdə nail olundu.

Aqrar-sənaye kompleksinin bazar münasibətlərinə keçidi müvafiq bazar strukturlarının olmaması ilə çətinləşir. Axı bizdə əslində pul dövriyyəsi yoxdur, ticarət palataları, birjalar və digər ticarət təşkilatları yenicə fəaliyyətə başlayır, hələ ki, inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsində deyil.

Bazara torpaq, əsas istehsal vasitəsi və istehsal olunan məhsula

sahib olan azad istehsalçılar daxil olmalıdır. Təcrübədən məlumdur ki, ərzaq bazarı sənaye istehsal vasitələri və əmək məhsulları bazarı şəraitində inkişaf edə bilər. Hələlik Azərbaycanda kifayət qədər inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı texnikası, qarışıq yem sənayesi, mikrobioloji və digər sənaye sahələri yetərli deyil. Ona görə də planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid uzunmüddətli, mürəkkəb və tənzimlənərək davam etmişdir. Bu gün bu istiqamətdə elmi araşdırmalar aqrar-sənaye kompleksinin böhran vəziyyətindən çıxması və bazar münasibətlərinin inkişafı üçün təklif və tövsiyələrin abstraksiyalaşdırılması ilə məhdudlaşır. Onların ən mühümləri yeni idarəetmə paradigmasına üzvi şəkildə daxil edilmişdir. Onun əsas müddəaları, bir tərəfdən, bazar iqtisadiyyatının idarə olunması problemləri haqqında dünya elminin bildiyi bütün mütərəqqi şeyləri nəzərə alır, digər tərəfdən isə bazar münasibətləri dövrü iqtisadiyyatının idarə edilməsinin xüsusiyyətlərinə dair nəzəri və metodoloji müddəaları ümumiləşdirir. Bu nəzəri və metodoloji müddəalara əsaslanaraq bazar iqtisadiyyatının elmi və təşkilati əsaslarını formalaşdırmaq mümkündür. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı və bazar münasibətlərinin genişlənməsi ilə bağlı rəylərə əsaslanan bazarın tənzimlənməsi üsullarının dövlət tənzimlənməsi ilə optimal birləşməsi kifayət qədər mürəkkəb, bəzi hallarda hətta ziddiyyətlidir, lakin məqsədyönlü proses dövlətin məcburi və fəal tənzimləyicisidir. Qeyri-müəyyənlik o qədər mənfi nəticələrə səbəb ola bilər ki, bunu proqnozlaşdırmaq belə çətindir. Alimlərin əksəriyyəti haqlı olaraq qeyd edirlər ki, keçid dövründə dövlət təkcə iqtisadiyyatın inkişafını deyil, həm də əmtəə və istehsal münasibətlərini tənzimləməlidir.

1. Sərmayə, qiymət, vergi, icarə, maliyyə-kredit, sığorta və digər mexanizmlərə malik olmaqla həm iqtisadiyyatın, həm də əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafını tənzimləyə bilər.

2. Subyektlərin (müəssisə və təşkilatların) idarə edilməsinin yeni şəraitində açıq sosial təşkilati sistemlər kimi onlar ilk növbədə əhəlinin tələbatının maksimum ödənilməsinə yönəldilməlidir. Bununla

əlaqədar sahibkarlıq subyektlərinin funksiyaları xeyli genişlənir.

Əvvəllər sənaye, kənd təsərrüfatı, müəssisə və təşkilatlarının hüdudlarından kənarında olan xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, xarici kapitalın cəlb edilməsi, iqtisadi qərarların müstəqilliyi ilə bağlı marketing tədqiqatları indi onların təsərrüfat fəaliyyətinin predmetinə çevrilib, spesifik bazar mühitində genişləndirilmiş təkrar istehsal və yüksək məhsuldar idarəetmə üçün zəruri mənfəət əldə etməkdədir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin və xüsusən onun işçilərinin sosial inkişafı məsələsində güclənən hər bir müəssisə və iqtisadiyyatın təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial rolunu nəzərə alaraq, onların dövlət tərəfindən stimullaşdırılması və inkişafı əhalinin sosial müdafiəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

3. Özünüidarəetmə və polisentrik idarəetmə sistemindən regional idarəetmə sisteminə keçid. Xüsusi vurğulanmalıdır ki, iqtisadiyyatın müasir inkişafında iqtisadi mərkəzlər getdikcə daha çox iqtisadi müstəqilliyi artan regionlara keçir. Mürəkkəb istehsal və istehlak dövrləri olan ərazi istehsal komplekslərinin formalaşması proseslərinin idarə edilməsi ilə yanaşı, məhsul idxalı balansının tənzimlənməsi, regionlararası ticarət, xarici iqtisadi fəaliyyət, maliyyə imkanlarının dərinləşdirilməsi, iqtisadi fəaliyyətin genişləndirilməsi, regional iqtisadi ticarət əlaqələri kimi məsələlərin həllinə xüsusi yer verilir. Bu müddəanın həyata keçirilməsi elmə əsaslanan siyasətin həyata keçirilməsini tələb edir.

4. İqtisadiyyatın dövlət sektorunun müəssisə və təşkilatlarının idarə edilməsinin bazar və inzibati üsullarının vəhdəti. Keçid dövründə çoxlu sayda dövlət müəssisəsi və fermer təsərrüfatları özəlləşdirilərək iqtisadiyyatın özəl sektoruna verilir. Bununla belə, iqtisadiyyatın həm dövlət, həm də özəl sektoru dövlətin nəzarətində qalmalıdır. Bununla belə, iqtisadiyyatın dövlət sektoru təkcə daxili deyil, həm də beynəlxalq bazarda rəqabətədavamlı olan maliyyə-sənaye qruplarının və aqrar-sənaye birləşmələrinin kifayət qədər sabit, güclü və dövlət əsasını təşkil edir və o, mahiyyəti iqtisadiy-

yatın bu sektorunun bazar və inzibati tənzimləmə üsullarının optimal birləşməsindən ibarət olan maliyyə-iqtisadi siyasət baxımından yerlərdə olmalıdır.

Bazar münasibətləri şəraitində ərzaq bazarı da dövlət tərəfindən müəyyən dərəcədə stimullaşdırılmalıdır. Ərzaq məhsullarının kifayət qədər böyük kəsiri, kənd təsərrüfatı məhsulları və onların emal məhsullarının istehsalının davamlı azalması, ərzaq məhsullarının qiymətlərinin daim artması, xarici istehsalçıların daxili ərzaq bazasına müdaxiləsi yeni bazarın işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini tələb edir. Mahiyyəti əmtəələrin daimi artımını maksimum dərəcədə stimullaşdırmaqdan ibarət olan siyasətin, məqsədi bütün iqtisadi stimullardan istifadə etmək olmalıdır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları və onların emalı məhsulları bazarını kollektiv dövlət müəssisələri, kooperativ birlikləri, assosiasiyaları, kənd təsərrüfatı firmaları və aqro-kreativ təsərrüfatlararası kənd təsərrüfatı müəssisələri, kəndli mülkiyyətçilərinin birlikləri və digər kəndli - fermer təsərrüfatları, hazır məhsulların tədarükü, saxlanması, emalı və satışı müəssisələri sistemləri ilə təmsil olunan təsərrüfat subyektlərini bazar münasibətləri formalaşdırır. Əmtəə birjasında iştirak edən bazar subyektlərinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq onlar bütün növ aqrar-sənaye məhsullarının dövlət və kooperativ ticarətini təşkil edir, təmin edir və ya daha mürəkkəb əmtəə dövriyyəsi sisteminə, məsələn, aqrar-sənaye birjalarına daxil olurlar.

Bazar münasibətlərinin formalaşmasının səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatı istehsalı hər hansı digər sahədən daha çox bazar konyunkturasının sabitliyindən asılıdır və ərzaq bazarı sosial baxımdan ən həssasdır, çünki onun inkişafı birbaşa əhəlinin ödəmə qabiliyyətinin inkişafı ilə bağlıdır. Vurğulamaq lazımdır ki, bütün islahatlar dövründə iqtisadiyyat daim tənəzzülə uğrayır. Bazarın motivasiya potensialı mülkiyyət, bölgü, istehsal xərcləri, maya dəyəri, rentabellik, qiymətlər, mənfəət və digər stimullar münasibətləri ilə hələ kifayət qədər stimullaşdırılmalıdır.

Bazar münasibətləri şəraitində ticarət əmtəə dövriyyəsində mübahisəli mərhələdir və bazar onsuz fəaliyyət göstərə bilməz. Əhəliyə, emal müəssisələrinə və müəssisələrə sənaye istehlakı üçün malların satışını təmsil edir.

Ticarətin əsas formaları özəl, kooperativ və dövlətdir. Son zamanlar mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi, iqtisadiyyatın özəl sektorunun genişlənməsi ilə əlaqədar özəl ticarət getdikcə daha geniş vüsət alır. Bura pərakəndə ticarət bazarları, ictimai iaşə müəssisələri şəbəkəsi vasitəsilə malların satışı daxildir. Bu formada ticarət əsasən istehlak korporasiyası tərəfindən həyata keçirilir.

Bununla belə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində torpağın, fabrikin və zavodların hələ də dövlət mülkiyyətində olduğu, dövlət ticarətinin üstünlük təşkil etdiyi, istehsal və istehlak arasında, ayrı-ayrı sənaye və müəssisələr arasında əmtəə mübadiləsinə və hər bir ölkənin ayrı-ayrı bölgələri arasında iqtisadi əlaqələri təmin edən mərhələlər davam etdirilir. Dövlət ticarəti əmtəə dövriyyəsinin və onların istehsal sferasından istehlak sferasına irəliləməsinin alqı-satqı yolu ilə bazar əsasında baş verdiyi mübadilə formasıdır. Ticarət əmtəə istehsalının meydana çıxması ilə yaranmış və bazar münasibətləri şəraitində ən böyük inkişafa çatmışdır, o zaman əmtəə istehsalı mümkün olur və ümumi ictimai məhsulun getdikcə daha böyük hissəsi mübadilə sferasına cəlb olunur, daxili və xarici bazar yaranır, eyni zamanda ticarət ictimai istehsalın tərkib hissəsinə çevrilir. Ticarətin maliyyə nəticəsi ticarət mənfəətidir. Bu, istehsalçıların mallarının satışı üçün treydlərə verdiyi əlavə dəyərin bir hissəsidir və orta mənfəət dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Ona görə də maddi istehsalda yaradılmış əlavə dəyər olan orta mənfəət normasını mənbə kimi hesab edən sahibkar öz ticarət kapitalını formalaşdırır. Bu, əmtəə ticarəti və pul ticarəti olmaqla iki formada mövcud olan sosial kapitalın bir hissəsidir.

Sahibkarlıq və biznes olmadan ticarət inkişaf edə bilməz. Bu anlayışlar bir-biri ilə eynidir, yəni ayrı-ayrı şəxslərin, müəssisələrin

və ya təşkilatların istehsalın və ticarətin inkişafına, yaxud başqa mal və ya xidmətlərə mübadilə xidmətlərinin göstərilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətini bildirir. Biznes və ya sahibkarlıq müvafiq mühitdə baş verir: coğrafi, iqtisadi, texnoloji, sosial-mədəni, tənzimləyici, hüquqi, bazar və s. Coğrafi mühit təbii şəraiti və ehtiyatları və onların ərazi birləşməsini xarakterizə edir. Ona görə də biznesin və sahibkarlığın inkişafı çox böyük regional xüsusiyyətlərə malikdir və zəruridir. Əmtəə məhsullarının kütləvi istehsalı, kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq zonalarında və sahələrində həm daxili, həm də xarici bazarlarda ticarət edən ticarət birjaları, şirkətlər və digər ticarət təşkilatları yaradılır.

İqtisadi vəziyyət biznesin və sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli mühiti müəyyən edir. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsindən, onun müxtəlif sahələrinin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyindən, istehsalın həcmindən, onun maya dəyərindən və rentabelliyindən asılı olaraq biznes və sahibkarlıq subyektini olan məhsulların əmtəə kütlələri formalaşır. Əmtəə kütləsi nə qədər çox olarsa, bir o qədər ucuz olar, biznes və sahibkarlıq sferası da bir o qədər geniş olar. Hər bir ölkənin və ya regionun iqtisadiyyatı malların kütləsini, onun strukturunu, iş yerlərinin mövcudluğunu, əməkhaqqının səviyyəsini, əhalinin alıcılıq qabiliyyətini və bazarın tutumunu müəyyən edir.

Biznes və onun iştirakçıları hüquqi sahədə fəaliyyət göstərir və onların inkişafı üçün nə qədər əlverişlidirsə, ticarət bir o qədər intensiv inkişaf edir.

Bazar münasibətləri şəraitində biznesin inkişafı birjalar, ticarət palataları, malların və xidmətlərin keyfiyyəti və s. haqqında qanunlarla tənzimlənir. Texnoloji mühit texnologiyanın səviyyəsini, biznes fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması və kompüterləşdirilməsini və ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsini müəyyən edir. Bazar mühiti ilk növbədə bazarın tutumu, onun əhalinin ödəmə qabiliyyəti, bazar kapitalının imkanları və bazar ticarətinin inkişafı üçün istifadə edilməsi ilə bağlıdır.

Kənd təsərrüfatında bazar münasibətləri şəraitində biznesin və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı biznes fəaliyyətinin idarə edilməsinə, planlaşdırılmasına və proqnozlaşdırılmasına əsaslanır. Bunun üçün, ilk növbədə, fəaliyyət sahələrinin biznes planları - zaman və məkan baxımından bir-biri ilə əlaqəli və qarşılıqlı razılaşdırılmış işgüzar və iqtisadi fəaliyyət göstəriciləri sistemini ehtiva edən sənədlərin tərtib edilməsini tələb edir.

7.3. Aqrar-sənaye kompleksinin inkişafının tənzimlənməsinin dövlət və bazar mexanizmləri

Planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid iqtisadiyyatın aqrar sektorunun sürətli inkişafı, ərzaq məhsulları istehsalının sabit artımı, daxili bazarın onlarla maksimum doyması, ixrac potensialının artırılması, ərzaq məhsulları və əhalinin ərzaqla maksimum təmin edilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Bazar insanların işgüzar fəaliyyətinin güclü katalizatorudur, onların istehsala, sahibkarlığa və biznesə stimuldur. Bununla belə, biz iqtisadi islahatlar apararaq, bazar iqtisadiyyatına keçməklə hələ də əks istiqamətdə irəliləyirik, pulun iştirakı olmadan əmtəə mübadiləsinin sərbəst, ən qədim ticarət əməliyyatlarının ilkin mənbələrinə qayıdırıq. Əmtəə və pul kəsiri nəticəsində barter yaranır. Bu baxımdan dəyər qanununun maksimum nəzərə alınmasına, artan dövriyyənin genişləndirilmiş təkrar istehsalına və daha da genişləndirilmiş təkrar istehsal üçün kapitalın toplanmasına əsaslanan əmtəə-pul münasibətlərinin tənzimlənməsi problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də aqrar-sənaye istehsalının inkişafını təkcə bazar tənzimləyiciləri deyil, həm də dövlət-inzibati orqanlar da stimullaşdırmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə əmtəə istehsalı və bazar minilliklər, yəni pulun meydana çıxmasından bəri inkişaf edir. Bu nəhəng tarixi dövrdə bazar əmtəə dövriyyəsinin sadə formalarından, əşyanın əvəzində (barter), ticarət vasitəsilə

müasir nəhəng əmtəə dövriyyəsinə qədər uzun və çətin inkişaf yolu keçmişdir. Lakin müasir şəraitdə də yüksək inkişaf etmiş iqtisadi dövlətlər bazar vəziyyətinə təsir göstərir. Xüsusilə Çin, Yaponiya, ABŞ, Qərbi Avropa ölkələri öz proteksionist, maliyyə-kredit, qiymət, investisiya, subsidiya, sığorta və gömrük siyasətləri ilə aqrar-sənaye istehsalının və aqrobiznesin inkişafını stimullaşdırırlar. Lakin Azərbaycanda bazara keçid dövlətin ona kifayət qədər təsiri olmadan baş verib. Halbuki, dövlətimizin bazarı yoxdur deyə şikayət etmək günahdır. Lakin bunun çoxu çox primitiv və inhisarçı xarakter daşıyır ki, bu da əmtəə-pul münasibətlərini deformasiya edir və xalq kütlələrini bazar ticarətindən uzaqlaşdırır. Buda, ərzaq məhsullarının qiymətlərinin davamlı artması, əhalinin yoxsullaşması və ərzaq qıtlığının artması ilə müşayiət olunur və insanların iqtisadi islahatlara, bazar iqtisadiyyatına və əmtəə istehsalının genişlənməsinə inamını sarsıdır.

Aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı üçün əsas kapitala investisiyalar, yəni kənd təsərrüfatına kapital qoyuluşları ən böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Cədvəl 7.1.

Faktiki qiymətlərlə kənd təsərrüfatının əsas kapitalına investisiyalar (mln. manat)

İllər	Əsas kapitala investisiya	O cümlədən müəssisə və təşkilatlar	
		dövlət	Qeyri-dövlət
2015	355,5	216,6	138,9
2016	325,1	253,1	72,0
2017	617,8	324,1	293,7
2018	764,4	360,6	403,8
2019	769,5	358,2	411,3
2020	520,6	234,8	285,6
2021	341,9	75,4	266,5
2022	408,0	169,4	238,6
2023	578,3	498,1	80,2

Mənbə: www.azstat.org

2015-2023-cü illərdə onlar faktiki qiymətlərdə 355,5 mln. manatdan 578,3 milyon manata qədər və ya 62,3% artıb. Əgər 2015-ci ildə bu sahədə dövlət kapital qoyuluşlarının xüsusi çəkisi 60,8 faiz təşkil edirdisə, 2023-cü ildə 86,1 faiz olmuşdur.

Kənd təsərrüfatına kapital qoyuluşlarının azalması nəticəsində əsas istehsal fondlarının yenilənməsi azalmış, irriqasiya və drenaj meliorasiya sistemlərinin tikintisi, çəmən və otlaqların köklü surətdə yaxşılaşdırılması, torpaqların kimyəvi meliorasiyasının və torpağın gübrələşdirilməsinin miqyası yetərli deyil. Azərbaycan iqtisadiyyatında kapital qoyuluşlarında aqrar-sənaye kompleksinin payı ildən-ilə azalır.

Son zamanlar kənd təsərrüfatı sənayesinə kapital qoyuluşlarının həcmninə və onların Azərbaycan iqtisadiyyatında bütün kapital qoyuluşlarında payının azalması tendensiyası var. Buda təbii olaraq, bütün növ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının azalmasına, ərzaq probleminin kəskinləşməsinə səbəb olur.

Əsaslı vəsait qoyuluşlarının azalması ilə əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatının resurs potensialından istifadənin məhsuldarlığı və iqtisadi səmərəliliyi aşağı düşür, torpağın münbitliyi azalır, nəticə olaraq kənd təsərrüfatı istehsalının məhsuldarlığı da aşağı düşür.

Ona görə də aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı üçün dövlət investisiya siyasətinin əsas vəzifəsi kapital qoyuluşlarının əlavə mənbələrinin tapılması və onların optimal bölgüsünün təmin edilməsi olmalıdır. Bu gün işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası ilə əlaqədar dövlət meliorativ tikintinin inkişafına, torpaqların köklü surətdə yaxşılaşdırılmasına böyük vəsait ayıra bilmir. Amma həmin məhdud resurslar ilk növbədə aqrokimya kompleksinin inkişafına, torpaqların gübrələnməsinin miqyasının genişləndirilməsinə yönəldilməlidir ki, növbəti illərdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına nail olunsun. Son on il ərzində Azərbaycanda torpaqların hidravlik meliorasiyası üzrə genişmiqyaslı işlər aparılmışdır. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları çərçivəsində Azərbaycanda 3,2 milyon hektar kənd

təsərrüfatı sahəsi quruduldu və suvarıldı ki, bu da kənd təsərrüfatı bitkilərindən zəmanətli və sabit məhsul əldə etməyi təmin etdi.

Gələcəkdə kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin artırılması şərti ilə əsaslı vəsait qoyuluşu daha çox əsas istehsal fondlarının yenilənməsinə və kənd təsərrüfatı istehsalının sənayeləşdirilməsinə yönəldilə bilər. Təsərrüfatların maliyyə vəziyyəti aqrar iqtisadiyyatın hələ də həllini tapmayan ən kəskin problemlərindən biridir. Maliyyə, kredit və vergi sisteminin yetərli olmaması, qiymətlərin tənzimlənməsi mexanizmlərinin çətinliyi, onların çox böyük disproporsionallığı aqrar-sənaye kompleksinin davamlı inkişaf imkanlarını çətinləşdirir. Fermer təsərrüfatları faktiki olaraq kredit əldə etməkdə çətinliklərlə üzləşir. Kommersiya bankları faiz dərəcələrini, sənaye müəssisələri isə - sənaye istehsal vasitələrinin (traktorlar, kənd təsərrüfatı maşınları və avadanlıqları) və əmək mallarının (mineral gübrələr, kimyəvi meliorantlar, pestisidlər, herbisidlər, heyvan yemi, mikrobioloji əlavələr, yanacaq, sürtkü yağları və digər materiallar) qiymətləri yüksək olduğundan, kənd təsərrüfatı istehsalının azalmasına səbəb olur. Aqrar iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsir göstərən amillərdən biri də kommersiya banklarının faiz dərəcələrinin çox yüksək olması səbəbindən fermer təsərrüfatlarının kreditlərə əlçatan olmamasıdır. Eyni zamanda, dövrüyyədə olan kredit kapitalının kifayət qədər uzun müddətə malik olması, kənd təsərrüfatı istehsalının təbii şəraitdən və təbiətin şıltaqlığından asılılığı, kənd təsərrüfatı bitkilərindən yüksək və sabit məhsul əldə etməkdə risk və müvafiq olaraq yüksək gəlirin və borcları vaxtında ödəmək imkanının olmaması, təsərrüfatların banklardan kredit ala bilməməsi ilə nəticələndi. Bundan əlavə, kommersiya bankları təsərrüfatlara hidravlik, kimyəvi və bioloji meliorasiyaya əsaslı vəsait qoyuluşu üçün uzunmüddətli kreditlərin verilməsini dayandırdılar. Ona görə də dövlət kənd təsərrüfatı istehsalının və onun ərazi təşkilinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, kommersiya banklarını fermer təsərrüfatlarına güzəştli şərtlərlə, güzəştli faizlə qısamüddətli kreditlər verməyə məcbur etməlidir.

Məlumdur ki, istehsalın qiyməti ona çəkilən məsrəflərə və orta mənfəətə, bazar qiymətlərinin ətrafında dəyişdiyi qiymətə bərabərdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kənd təsərrüfatı müəssisələri və fermer təsərrüfatlarının sənaye istehsal vasitələrinin və istifadə olunan əmək məmullatlarının qiymətlərini artırma bilmədiyi bir vaxtda sənaye müəssisələri istehsal etdikləri məhsul növlərinin qiymətini tələbata uyğun olaraq yuxarı qaldırırlar.

Qiymətlərin vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarının, nəqliyyat vasitələrinin, mineral gübrələrin, kimyəvi meliorantların, pestisidlərin və herbisidlərin, yanacaq-sürtkü materiallarının və digər materialların, elektrik enerjisinin və kənd təsərrüfatına göstərilən xidmətlərin qiymətlərinin daim artdığını göstərir. Üstəlik, onlar üçün qiymət indeksi kənd təsərrüfatı məhsulları ilə müqayisədə xeyli sürətlə artır ki, bu da sənaye istehsal vasitələrinin və kənd təsərrüfatında istifadə olunan əmək məhsullarının qiymətlərində böyük fərqə səbəb olur.

Bütün sənaye istehsal vasitələrinin qiymət indeksləri kənd təsərrüfatı məhsullarına nisbətən daha sürətlə artır. Bu səbəbdən qiymət mexanizmləri kənd təsərrüfatının xeyrinə işləmir və bu, onun böyük tənəzzülünə səbəb olub.

Aqrar-sənaye kompleksinin səmərəli struktur tarazlığının və tarazlı inkişafının əldə edilməsində makro və mikroiqtsadi səviyyələrin reproduktiv proseslərində qiymət mexanizmləri ön mühüm rol oynayır. Ona görə də dövlət qiymət siyasəti problemlərinə xüsusi önəm verməlidir.

O, təsərrüfat kompleksinin bütün sahələrində genişləndirilmiş təkrar istehsal üçün eyni dərəcədə əlverişli şəraitin yaradılmasına, onlar arasında mübadilənin ekvivalentliyinin təmin edilməsinə, bazarın əmtəələrlə maksimum doymasına, rəqabət mühitinin yaradılmasına, müəssisənin və aqrar biznesin inkişafına yönəldilməlidir.

Mövcud qiymət vəziyyətini nəzərə alaraq, dövlət kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların maliyyə dəstəyi üçün imkanlar tapmalı, mallarının real dəyərini yüksək qiymətləndirən və kəndlilərin

yoxsullaşmasından qazanc əldə edən sənaye müəssisələrinə qarşı optimal tədbirlər görməli, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında qiymət siyasətinə ciddi nəzarət etməlidir.

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində olan müəssisələrin əksəriyyəti investisiyaların maliyyələşdirilməsinə təcili ehtiyac hiss edir. Amortizasiya ayırmaları kənd təsərrüfatına kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyidir. Lakin son illərdə inflyasiya bütün amortizasiya fondlarını yeyib, sənaye istehsal vasitələrinin və əmək predmetlərinin qiymətlərinin daim artması təsərrüfatların onları almasını mümkünsüz edib. Təsərrüfatların cüzi gəlirləri kənd təsərrüfatı texnikasının alınmasına, istehsal müəssisələrinin tikintisinə, drenaj və irriqasiya meliorasiya sistemlərinin qurulmasına, çəmənliklərin və otluqların köklü surətdə yaxşılaşdırılmasına, yeni bağların və üzümlüklərin salınmasına və onların yenidən qurulmasına əsaslı vəsait qoyuluşu üçün kifayət etmir. Yalnız sahədə investisiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələrində mənfəətin payı üstünlük təşkil edir.

İnvestisiyaların formalaşması mənbəyi kimi büdcə və büdcədən-kənar fondlar əhəmiyyət kəsb etmir, onların payı bütün sənaye sahələrində azalıb. Büdcə fondlarının və büdcədən-kənar fondların strukturunda kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi xərclərinin həcmi ildən-ilə azalır.

Aqrar-sənaye kompleksində tamhüquqlu investisiya prosesinin bərpası amortizasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsini tələb edir ki, amortizasiya ayırmaları əsas istehsal vasitələrinin daim yenilənməsini və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin gəlirliliyini təmin etmək üçün lazımı şəraitin yaradılmasını təmin etsin. Qiymətlərdəki bərabərsizliyi və kənd təsərrüfatının aqrar-sənaye kompleksinin digər sahələri ilə mübadiləsinin qeyri-ekvivalentliyini aradan qaldırmaq üçün dövlət 2008-2014-cü illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri hesabına təsərrüfatların rentabelliğini dəstəkləmək təcrübəsini həyata keçirmişdir.

2015-ci ilin sonunda dövlət dəstəyinin dayandırılması ilə zəma-

nətli qiymətlərin olmaması və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalının rentabellik səviyyəsi xeyli aşağı düşmüş, sənaye gəlirsiz hala gəlmişdi. 2021-2023-cü illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara dövlət dəstəyi emal müəssisələri tərəfindən büdcəyə ödənilən əlavə dəyər vergisinin bu qiymətlərə yönəldilməsi yolu ilə həyata keçirilmişdir.

İqtisadiyyatın aqrar sektorunun inkişafı və onun maliyyə-iqtisadi nəticələri daha çox vergi siyasətindən asılıdır. O, dövlətin maliyyə sabitliyini təmin etməyə yönəlmiş elmi əsaslı tədbirlər kompleksini təmsil etməlidir.

Tənəzzülü dayandırmaq və kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatını sabitləşdirmək üçün iqtisadiyyatın aqrar sektorunun vəziyyətinə və kənd təsərrüfatı istehsalının xüsusiyyətlərinə əsaslanacaq aqrar sahəsi inkişaf edən ölkələrin təcrübəsindən bəhrələnərək elmi əsaslı vergi siyasəti lazımdır. Vergilər sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri, ticarət və kommertiya strukturları, habelə fiziki şəxslər tərəfindən dövlət büdcəsinə ödənilən icbari ödənişlərdir.

Qeyd edək ki, bu günə qədər dövlətimiz kənd təsərrüfatı istehsalının və sənayenin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onların sürətli inkişafını və yüksək səmərəliliyini təmin edən etibarlı və yüksək effektiv vergi mexanizmi yaratmağa nail olmamışdır.

Mövcud vergi sistemi kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının real maliyyə vəziyyətini nəzərə almır, sadə və genişləndirilmiş təkrar istehsalın inkişafına mane olur, hidromeliorasiya qurğularının tikintisinə, çəmənliklərin və otlarlaqların, torpağın köklü surətdə yaxşılaşdırılmasına vəsait toplamağa imkan vermir, gübrələmə, torpaqların kimyəvi və bioloji meliorasiyası, kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarının əldə edilməsi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə imkanlarını məhdudlaşdırır. Professor B.X.Ataşov qeyd edir ki, “kənd təsərrüfatında dövlət siyasətləri qiymət nəzarəti, subsidiyalar, ticarət qaydaları və qida təhlükəsizliyi standartları kimi geniş təşəbbüslər spektrini əhatə edir. Zolkover və digərləri (2022) və Tiutiunyk və digərləri (2023) kənd təsərrüfatının

dayanıqlı inkişafı üçün vergi idarəçiliyi, makroiqtisadi sabitlik və iqtisadi artım arasında əlaqənin əhəmiyyətini vurğulayırlar”. Ona görə də yeni vergi siyasəti vergilərin və icbari ödənişlərin məbləğinin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının maliyyə imkanlarına uyğunlaşdırılmasına yönəldilməlidir.

Aqrar-sənaye kompleksinin inkişafına yönəlmiş tədbirlər sistemində gömrük siyasəti mühüm yer tutur. Böhran zamanı qida kompleksi ən böyük deformasiyaya uğradı. Nəticədə kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq məhsullarının və bütün ərzaq məhsullarının istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə azalıb, onların bazarı getdikcə daha çox xarici ölkələrdən gələn ərzaq məhsulları ilə doldurulur, əksər hallarda bunlar asılı, keyfiyyətsiz ərzaq məhsullarının dünya bazarında satışıdır. Buna görə də bir çox ölkələrin xarici ticarəti yenidən Azərbaycan bazarına yönəldilib. Yerli mallar getdikcə ucuz xarici mallarla əvəz olunmağa başlayıb. Buna görə də daxili ərzaq bazarının xarici ölkələrin ekspansiyasından qorunması problemi dövlətin iqtisadi siyasətində ən mühüm məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Daxili ərzaq bazarının xarici ekspansiyadan qorunmasına yönəlmiş kompleks tədbirlər hazırlayıb həyata keçirməyin vaxtı çatıb. Malların idxalına görə rüsum elə olmalıdır ki, onların daxili bazara axını tənzimlənsin və yerli istehsalçılara xarici mallarla rəqabət aparmaq imkanı yaradılsın. Kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq məhsullarının istehsalı artdıqca və daxili bazarın tutumu onlarla doyduqca gömrük ödənişləri o həddə artmalıdır ki, xarici istehsalçıların yerli məhsullarla rəqabət aparması mümkünsüz olsun.

Professor İ.H.İbrahimovun qeyd etdiyi kimi: “...gömrük-tarif altsistemi sayəsində daxili bazarın qiymətlərinə, yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinə, qiymətlərin paritetinə təsir edilə bilər. Hətta təcrübə göstərir ki, bu zaman idxal məhsullarına qadağa qoyula bilər ki, bu da yerli kənd təsərrüfatı xammalına və ərzağa tələbi yüksəldir. Aqrar bazar münasibətləri şəraitində istehsal, emal və xidmət sahələrində kooperasiya əlaqələri, istehsalın idarə edilməsi, gəlir və zərərin bölüşdürülməsi istiqamətində fəaliyyət və məsuliyyət

ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinə yönəlmişdir. Bu, istehsalın qarşılıqlı fayda əsasında təşkilinə məhsul istehsalının istehlakçıya çatdırılması, yeni sahələrin və infrastrukturun yaradılmasına imkan verir”.

Ölkənin aqrar-sənaye kompleksinin potensial imkanları o qədər böyükdür ki, o, daxili bazarın tutumunu bütün zəruri ərzaq məhsulları ilə doldurmaq, həmçinin xarici bazarda satış üçün böyük həcmdə istehsal etmək iqtidarındadır.

Proteksionizm iqtisadi siyasətin mühüm istiqamətinə çevrilməlidir. Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksinin real imkanları o qədər böyükdür ki, o, yaxın gələcəkdə xarici bazara ərzaq məhsullarının əsas ixracatçısına çevrilə bilər. Ona görə də proteksionizm onların xarici bazarlara keçidini təmin etməli, onların axtarışı artıq xarici ticarətdə xüsusi yer tutmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində onun qanunları qüvvəyə minir. İqtisadiyyat elminin vəzifəsi hərtərəfli tədqiqatlar aparmaq və dövlət siyasətinin elmi əsaslarını inkişaf etdirməkdir. İqtisadiyyatın hər bir konkret sahəsində onların öz xüsusiyyətləri var. Aqrar sahədə torpaq və bütün istehsal vasitələri xüsusi mülkiyyətə çevrildikdə, alqı-satqı predmeti rəqabət qüvvəyə mindikdə, məhsul istehsalı və satışı üçün əlverişli şərait uğrunda mübarizə, pul, qiymət, mənfəət isə istehsalın inkişafının stimullaşdırılmasında həlledici olur, aqrar sahənin inkişafı xüsusi xarakter və məna kəsb edir. Dövlətin iqtisadi siyasətinin rolu və əhəmiyyəti iqtisadiyyatın aqrar sektorunun inkişafına bütün bazar tənzimləyicilərini elə istiqamətləndirməkdən ibarətdir ki, onun böhran vəziyyətindən sürətlə çıxması, məhsuldarlığın genişləndirilməsi əkinçilik və heyvandarlıq, ərzaq məhsulları istehsalının sabit artımı və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün ən yaxşı iqtisadi şəraiti təmin etsin. Lakin bazar iqtisadiyyatına keçidin nəzərdə tutulan proqramlarının həyata keçirilməsi, ilk növbədə, hansı bazar iqtisadiyyatına doğru getməyimizin dəqiq müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Vurğulamaq lazımdır ki, əmtəə istehsalı və bazar minilliklər boyu - ümumi dəyər

ekvivalentinin yarandığı andan, yəni pul vahidinin meydana çıxmasından müasir dinamik bazara qədər inkişaf etmişdir. İqtisadi tənəzzül və durğunluq böhranlarına baxmayaraq, bazar iqtisadiyyatı dünyanın bir çox ölkələrini iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş ölkələr sırasına çıxarmışdır. ABŞ, Yaponiya, Çin, Qərbi Avropa ölkələri və hətta bəzi Üçüncü Dünya ölkələri ən böyük iqtisadi bumu əldə ediblər. Onların təcrübəsinin öyrənilməsi ölkəmiz üçün də önəmli olacaq. Əmtələrin, kapitalın, valyuta ehtiyatlarının, əmək və təbii sərvətlərin dövriyyəsinə əhatə edən bazar münasibətləri bu ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafında ən stimullaşdırıcı amilə çevrilmişdir. Ona görə də bazara keçid tam əsaslıdır. Lakin bazar kor-təbii inkişaf edə bilməz. Bazar iqtisadiyyatının ən çox nəticə verdiyi bütün dövlətlərdə bazarı dövlət idarə edirdi. Hər bir dövlətin arsenalında əmtəə istehsalının inkişafını və bazarda mal dövriyyəsinə stimullaşdırma biləcək bir çox rıçaqlar var. Dövlətin əsas iqtisadi funksiyası ilk növbədə iqtisadiyyatı idarə etməkdən, məhsul istehsalından, onların daxili və xarici bazarlarda satışından ibarət olmalıdır. Bazarın klassik nəzəriyyəsi və onun qanunlarının təsir mexanizmləri yaxşı məlumdur. Lakin hər bir dövlətin iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri, təbii şəraiti, coğrafi mövqeyi, maddi istehsalın strukturu, yeri və ixtisaslaşması o qədər müxtəlifdir ki, onlar yeni nəzəri müddəaların, strateji konsepsiyaların işlənilib hazırlanmasını, spesifikasiyalar üzrə hər bir ölkənin rəşional qərarlarının qəbulunu tələb edir. Azərbaycanın özünəməxsus iqtisadi inkişafı, öz iqtisadi siyasətinin, iqtisadi islahatların və bazar iqtisadiyyatına uyğun strategiya və taktikasının zəruriliyini müəyyən edən islahatları və böhranlı vəziyyətdən çıxışı var. Onun əsas mahiyyəti yeni nəzəri müddəalar və xarici ölkələrin təcrübəsi əsasında ölkəmizin dinamik və davamlı inkişafını təmin etməkdən ibarətdir.

VIII FƏSİL. AQROTEXNOPARKLARIN FORMALAŞMASI VƏ FƏALİYYƏTLƏRİNİN TƏŞKİLİ

8.1. Aqrar-sənaye kompleksində aqrotexnoparkların formalaşması və fəaliyyətinin nəzəri əsasları

8.2. Aqro-sənaye kompleksində aqrotexnoparkların fəaliyyətinin öyrənilməsinə metodiki yanaşmalar

8.3. Texnopark birləşmələrinin xarici təcrübəsi

8.4. Aqrotexnoparkların formalaşması və fəaliyyətinə konseptual yanaşmalar

8.5. Aqrotexnoparkların iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqənin təşkilati- idarəetmə mexanizmi

8.6. “İstehsal-təhsil-elm” sistemində aqrotexnoparkların yaradılmasının təşkilati-iqtisadi modeli

8.7. Azərbaycanda aqroklaster subyektlərinin və aqroparkların formalaşması və inkişafı istiqamətləri

8.1. Aqrar-sənaye kompleksində aqrotexnoparkların formalaşması və fəaliyyətinin nəzəri əsasları

Aqrar-sənaye kompleksində mövcud bazar strukturları innovasiyaları dərk etmək və mənimsəməkdə kifayət qədər təcrübəyə malik deyil və əsasən mövcud kommersiya baxımından texnologiyalarına arxalanır. Bu səbəbdən də kənd təsərrüfatı istehsalında texniki-texnoloji səviyyədə daimi nisbi azalma müşahidə olunur. Mövcud bazar münasibətləri şəraitində bütövlükdə aqrar-sənaye kompleksində hər hansı bir yeniliyi mənimsəmək və istehsalata uğurla tətbiq etmək çox çətin, bəzən isə qeyri-mümkün olur. Mövcud vəziyyətdən çıxmağın yollarından biri innovasiyanın hər yerdə mövcud olan nöqtə texnologiyasıdır ki, onun mahiyyəti innovasiya potensialının müəyyən elmi əsaslı və maddi-texniki cəhətdən yoxlanılmış obyektlərdə cəmlənməsidir, onlar yüksək texnoloji istehsal

mərkəzləridir və eyni zamanda xidmət göstərirlər. Yeni texnologiyaların sınaqdan keçirilməsi və tətbiqi üçün əsas kimi belə platformalar aqrotexnoparklar və aqrotexnopolislərdir.

Aqrotexnopark birləşmələrinin fəaliyyət təcrübəsi göstərir ki, onlar ciddi şəkildə ixtisaslaşmışdır və ona xas olan xüsusiyyətləri nəzərə almaqla kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin və innovasiyasının artırılmasına yönəldilmişdir. Bu cür integrasiya olunmuş birləşmələrin əsas istiqaməti elmi müəssisələrin və ya universitetlərin öz strukturlarında məqsədyönlü təlim, təkmilləşdirmə, təkrarlama, istehsalda tətbiqi (mənimsəmə) və tətbiqi işlərin daha da kommersiyalaşdırılması, habelə istehsalı və satışı üçün innovativ məhsulun (xidmətin) son istehlakçısı bölmələrin birləşdirilməsinin mümkünlüyüdür.

Ölkənin aqrar-sənaye kompleksində innovativ iqtisadiyyatın formalaşdırılması tədbirlərinin ardıcıl həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, onların saxlanması və emalının yüksək texnoloji innovasiyalar əsasında iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına, sahədə əmək məhsuldarlığının artırılmasına və istehlakçılar üçün yüksək keyfiyyətli son məhsulların əlçatanlığının artırılmasına töhfə verəcək texnologiyaların təkmilləşdirilməsi sahəsində sıçrayışın təmin edilməsinə zəmin yaradacaqdır.

Bu baxımdan i.e.d., professor A.F.Abbasovun belə bir fikri ilə razılaşırıq ki, “innovasiya prosesləri məhsul və xidmətlər bazarın yüksək istismar qabiliyyətinə malik olan məhsulların daxil olmasına və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Müəssisə yeni məhsul istehsal etməklə əhalinin alıcılıq qabiliyyətini tam mənası ilə yeni məhsula yönəldir və yeni məhsul yüksək istehlak xüsusiyyətlərinə malik olmaqla, istehlakçıların sosial davranışlarına da adekvat reaksiya göstərir”.

Innovasiyaya əsaslanan aqrotexnoparklar və aqrobiznes inkubatorları kənd təsərrüfatı regionunda və ya regionda bir-birindən asılı olan kiçik təsərrüfat və müəssisələr şəbəkəsinin formalaşdırılması və inkişafı, onlar arasında etibarlı qarşılıqlı dəstək şəbəkəsinin

formalaşdırılması üçün nəzərdə tutulub. Aqrotexnoparklar öz iş prosesində kənd təsərrüfatı istehsalı, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, saxlanması və satışı müəssisələri, habelə elmi-tədqiqat institutlarının, kənd təsərrüfatı ali məktəblərinin elmi kollektivləri və ixtisaslaşdırılmış komitələr və nazirliklər tərəfindən təmsil olunan dövlət arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək məqsədi daşıyır.

Bu gün “aqrotexnopark” anlayışının müəyyənləşdirilməsinə bir neçə fərqli yanaşma mövcuddur. Beynəlxalq Elmi Kadrlar Assosiasiyası aqrotexnoparkı belə tərif edir: elmi-texniki müəssisələrin köçürülməsi yolu ilə biliktutumlu müəssisələrin yaradılmasına və inkişafına kömək etmək məqsədi ilə universitetlər və tədqiqat mərkəzləri ilə rəsmi əməkdaşlıq müqaviləsi əsasında müştəri firmalara bilik və idarəetmə bacarıqları idarə olunan strukturdur.

Azərbaycan Aqrar Elmi-Tədqiqatlar Mərkəzi belə şərh verir: aqrotexnopark aqrar-sənaye kompleksində innovasiyaların inkişafında maraqlı olan hökumət, elm və biznesin qarşılıqlı fəaliyyətini əlaqələndirən elm, biznes və təhsil mərkəzidir. Azərbaycan Aqrar Elmi-Tədqiqatlar Mərkəzi aqrotexnoparkları real şəraitdə aqrotexnoparkın bilavasitə fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş informasiya və material axınlarını, təlim keçmiş istehsalat kadrlarını yaradaraq iqtisadi dövriyyəyə daxil etməklə regional (zonal) aqrar-sənaye kompleksinin sıçrayışlı inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş rayonun (zonanın) istehsal-iqtisadi məkanı üzrə ayrılmaz innovasiya sistemi kimi başa düşür.

Fikrimizcə, bu formulalar aqrotexnoparkın təşkilati əlaqələrini və məqsədlərini yetərincə səciyyələndirmir, ona görə də biz öz yanaşmamızı təklif edirik. Aqrotexnopark elmi-tədqiqat institutlarının, universitetlərin, biznes sahələrinin, aqrar-sənaye kompleksinin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı müəssisələrinin və innovativ məhsulların və texnologiyaların işlənilib hazırlanması, sınaqdan keçirilməsi və tətbiqi üzrə ixtisaslaşmış sərgei mərkəzlərinin istehsal və ya kommersiyalaşdırma işlərinin nəticələrini özündə birləşdirən təşkilatdır.

Aqrotexnopark kənd təsərrüfatı elminin intellektual potensialının inteqrasiyasına və regionun aqrar-sənaye sektorunda müasir elmi ideyaların, texnologiyaların və idarəetmə üsullarının təşviqi üçün şərait yaradılmasına yönəlmiş multidissiplinar innovasiya strukturudur. Aqrotexnoparklar sisteminin yaradılması qabaqcıl texnologiyaların sürətli sınaqdan keçirilməsinə və onların iqtisadi səmərəliliyinin öyrənilməsinə kömək edir. Ona görə də, fikrimizcə, elm, istehsal və təhsilin qarşılıqlı əlaqə potensialını tam üzə çıxaran “istehsal-təhsil-elm” sistemində məhz aqrotexnoparkdır (Cədvəl 8.1.).

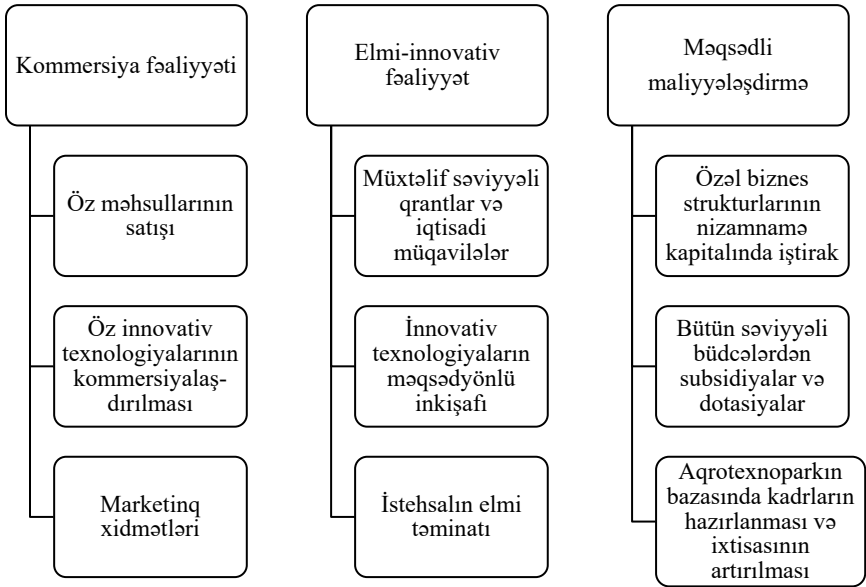
Cədvəl 8.1.

Aqrar-sənaye kompleksində inteqrasiya olunmuş strukturların əsas xüsusiyyətləri (müəllif tərəfindən sistemləşdirilib)

İnteqrasiya forması	Əlamət				
	ərazi konsentrasiyası	struktur rəsmiləşdirilməsi	istehsal ixtisaslaşması	özünümaliyyənləşdirmə (dövlət dəstəyi daxil olmaqla)	təlim və yenidən hazırlıq
Klaster	+	±	+	-	±
Texnopark (aqropark)	+	-	+	-	-
Aqroholding	-	+	±	+	-
Elm şəhəri (texnopolis)	+	-	-	-	+
Aqrotexnopark (müəllif yanaşması)	-	+	+	+	+

Aqrotexnoparkın əsas maliyyə mənbələri dövlət proqramları, iş müqavilələri çərçivəsində ayrılan federal və regional büdcələrdən vəsaitlər, öz sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən vəsaitlər, pullu

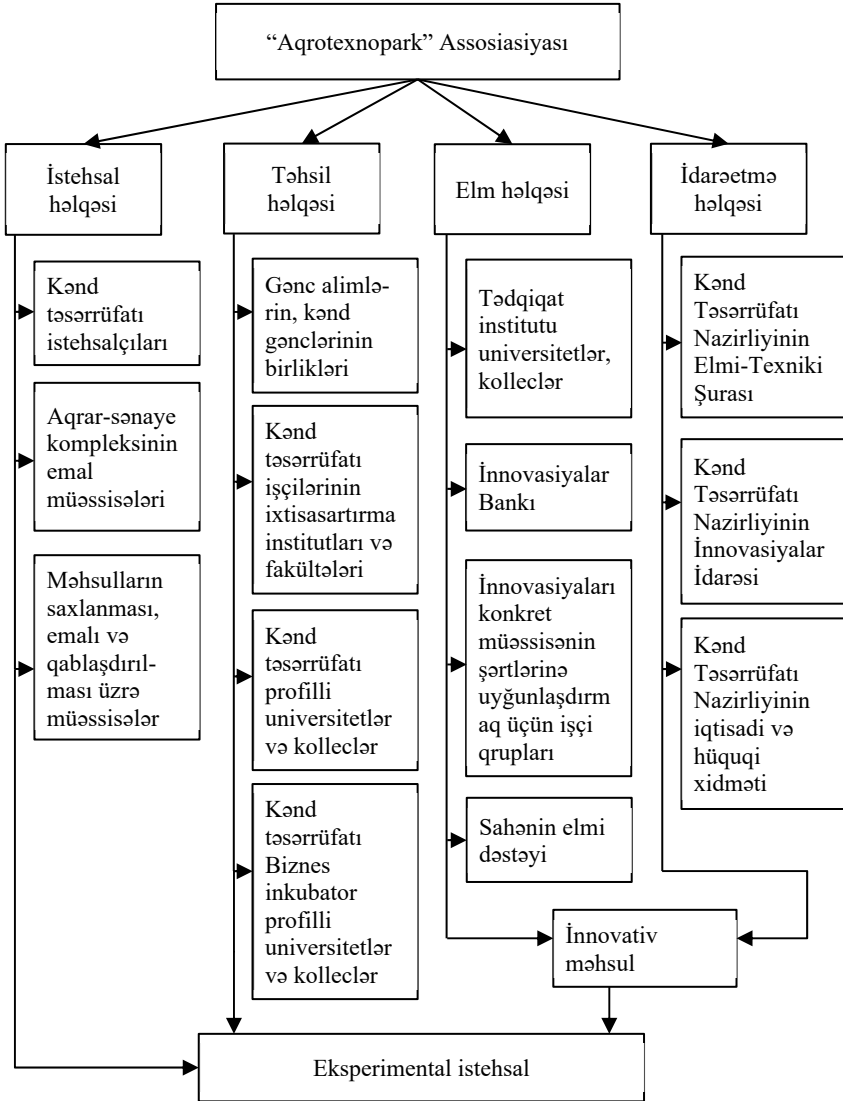
elmi və texniki xidmətlərin göstərilməsi, innovativ texnologiyaların kommersiyalaşdırılması, müxtəlif səviyyəli qrantlar ola bilər. (şəkil 8.1.).

Şəkil 8.1. Aqrotexnoparkın maliyyə mənbələri
(müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Aqrotexnoparkın təşkili üçün optimal seçim qeyri-kommersiya tərəfdaşlığıdır, məsələn, təsisçiləri Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, kənd təsərrüfatının elm və təhsil müəssisələri tərəfindən təmsil olunan Azərbaycanın administrasiyası olacaq birlikdir. Sektorda əsas üzvlər kənd təsərrüfatı istehsalçıları, məhsul anbar bazaları, liftlər, xidmət stansiyaları, təmir zavodları olacaqdır (Şəkil 8.2.).

Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksi: formalaşması və davamlı inkişaf problemləri

Şəkil 8.2. Aqrotexnoparkın təşkilati strukturu
(müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Aqrotexnoparkın tərkibinə daxil olan istehsal obyektləri nizamnamə kapitalında birləşmək payı olan təşkilati-hüquqi formaya malik ola bilər.

Nəticədə istehsal innovativ, yüksək elmi yerli məhsul istehsal etməklə onun rəqabət qabiliyyətini, tələbatı və müvafiq olaraq istehsal həcmi artırır “Aqrotexnopark” brendini alır.

Aqrotexnoparkın daxili strukturu bilik tutumlu “özək” və istehsal “qabığı”ndan ibarətdir.

“Özək” strukturunda tələbələr, aspirantlar və sahibkarlar üçün aqrobiznes inkubatorunun təşkili, kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması, ən perspektivli işlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi, idarəçilik, kiçik müəssisə və fermer təsərrüfatlarının kiçik miqyasda fəaliyyət göstərməsi, innovativ məhsulların təcrübi istehsalı, emalı və saxlanması, aqrotexnoparkın yüksək texnologiyalarının praktikada tətbiqi məqsəduyğundur.

“Qabıq”a istehsal əlaqəsini dəstəkləyən xidmət strukturları, həmçinin ən effektiv və tələbatlı eksperimental məhsulların davamlı istehsalını həyata keçirən iri müəssisələr daxildir.

Həmçinin, “qabıqın” əsas funksiyalarından biri “əsas”ı onun tam işləməsi üçün zəruri olan xidmətlərlə təmin etməkdir: məlumat, məsləhət və maliyyə-iqtisadi dəstək, sertifikatlaşdırma və patent fəaliyyəti, lisenziyalaşdırma, marketinq, ixtisaslaşmış xidmətlər (mühasibat uçotu, audit, reklam).

Aqrotexnopark orta və kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün infrastruktur obyekti kimi iqtisadiyyatın aqrar-sənaye sektorunda innovativ mühitin formalaşdırılmasına, sahibkarlara təşəkküldən tutmuş “yetkinlik” səviyyəsinə çatanaqədək hərtərəfli yardımın göstərilməsinə və müəssisənin bazarda müstəqil fəaliyyət göstərə bilməsinə xidmət etmək məqsədi daşıyır.

Aqrotexnoparkların təşkilinin məqsədləri:

1) rayon iqtisadiyyatının aqrar-sənaye sektorunda innovativ kiçik biznesin formalaşdırılması;

2) yeyinti sənayesi məhsullarının istehsalının və emalı üsullarının

inkişaf səviyyəsinin artırılması;

3) kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, onların saxlanması, emalı və satışı ilə məşğul olan sahibkarlar arasında əlaqələrin inteqrasiyasına və inkişafına elmi dəstək;

4) fərdi sahibkarların aqrotexnopark platformasında fəaliyyətinin kooperasiyası yolu ilə onların istehsal xərclərinin azaldılması.

Aqrotexnoparkın yaradılması üçün şərtlər aşağıdakılardır:

- genişləndirilmiş təkrar istehsal, bazar və elmi infrastruktur üçün yararlı kənd təsərrüfatı torpaqlarının olması;

- innovasiya yönümlü proqramların işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində iştirak edən böyük inteqrasiya birliklərinin (universitetlərin və ya elmi-tədqiqat institutlarının) olması;

- kənd təsərrüfatı biznesinin aparılması təcrübəsi olan texnologiyaların, işlənmələrin və mütəxəssislərin mövcudluğu (istehsalın yüksək texnoloji səviyyəsinə və innovasiya işlərinin tətbiqi potensialına malik müəssisələr);

- aqrotexnoparkın inkişafı şərtlərini tənzimləyən qanunvericilik bazası və hüquqi normalar;

- innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi və regionun innovativ potensialının inkişafı sahəsində regional və federal hakimiyyət orqanları arasında əməkdaşlıq.

Regional səviyyədə aqrotexnoparkın formalaşmasının təşkili üçün ilkin şərtlər:

- inkişaf etmiş daxili və xarici bazar;

- yüksək keyfiyyətli və ekoloji cəhətdən təmiz qida məhsullarına və kənd təsərrüfatı xammalına yüksək tələbat;

- aqrar-sənaye kompleksinin, kənd təsərrüfatının inkişafı və dövlət dəstəyi üçün onun ayrı-ayrı sahələri və alt sektorları üzrə respublika və regional məqsədli proqramların qəbulu və həyata keçirilməsi.

Hazırda aqrotexnoparkların təsisçiləri elmi-tədqiqat institutları, kənd təsərrüfatı üzrə ali təhsil müəssisələri, kənd təsərrüfatı biznes strukturlarının rəhbərləri, dövlət orqanlarıdır. Oxşar birləşmələr

artıq Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı subyektlərində yaradılmış və fəaliyyət göstərir və onların müsbət təcrübəsi göstərir ki, aqrotexnoparkların işi məqsədyönlüdür, aqrosənaye istehsalının xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır.

Təsisçilərin geniş təbəqəsi aqrotexnoparkın problemlərinin tez bir zamanda həllinə, onun fəaliyyətinə daim lazımi nəzarətin həyata keçirilməsinə, ictimai dəstəyin və kadrların düzgün qurulmasına öz töhfəsini verir.

Aqrotexnoparklar məhsuldar qüvvələrin rəşional yerləşdirilməsinin təşkilı və dəstəklənməsi, xüsusən də iqtisadi cəhətdən az inkişaf etmiş rayonların yüksək həyat səviyyəsinə malik elmi-sənaye zonalarına çevrilməsi, durğunluqda olan rayonların iqtisadi inkişafını stimullaşdırmaq üçün əlverişli iqlimin yaradılması və iri sənaye mərkəzləri ilə periferiya arasında sosial-iqtisadi bölünmələrin aradan qaldırılması üçün nəzərdə tutulub.

Aqrotexnopark platformasında həll olunan fundamental problemlərdən biri də aqrotexnoparkın struktur istehsalat bölmələrində həyata keçirilən gənc kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin, innovativ kiçik biznes sahibkarlarının hazırlanması və yenidən hazırlanmasının təşkilidir.

Tədris prosesinə bu yanaşmanın əsas xüsusiyyəti kənd sahibkarlarının və gənc kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin innovativ və bilik tutumlu işə yönəldilməsidir. Ən son texnoloji avadanlıqlarla işləmək təcrübəsinin əldə edilməsi və kənd təsərrüfatı istehsalının idarə edilməsinin elmi metod, üsul və texnologiyalarının mənimsənilməsi rayonda sənayenin innovativ inkişafının sürətləndirilməsinə kəskin təkan verəcək.

Bu gün istehsal prosesinin təşkilı böyük rol oynayır. Aqrotexnoparkın təşkilati-istehsal strukturu formalaşdırılarkən maddi-texniki təminat və əlaqələndirmə rolunu elmi-tədqiqat institutlarının yüksək ixtisaslı və təcrübəli işçiləri və kənd təsərrüfatı universitetlərinin elmi kollektivləri üzərinə götürdüyündən, bu struktur ən yüksək səmərəliliyi və istehsal prosesində xərclərin azaldılmasını təmin

edən aydın əsaslandırılmış sistem formalaşdırır.

İstehsal xüsusiyyətlərinə əsasən edilən düzəlişlər nəzərə alınmaqla bu strukturun artıq mövcud olan kənd təsərrüfatı müəssisələrinə verilməsi kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün iqtisadi effektin əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasını təmin edəcəkdir.

Regional səviyyədə innovasiya proseslərinin ardıcıl inkişafının müəyyən edici aspekti kənd təsərrüfatı istehsalçıları, yeyinti sənayesi müəssisələri, saxlanması və satışı ilə bütün sistemin səmərəli fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün resurslara malik olan elmi məhsulların tərtibatçıları arasında əks əlaqənin təmin edilməsidir. İqtisadi mexanizmdə həlledici rol oynayan bazar prosesinin müasir mürəkkəb şəraitində innovasiyanın nöqtə texnologiyasından istifadə edilməsinə üstünlük verilir: innovasiyaların tətbiqini ayrı-ayrı ərazilərdə cəmləndirmək, bununla da innovasiyaların sınaqdan keçirilməsi üçün əsasların təşkili və yeni texnologiyalar. Dəstək platforması hazırda ən yüksək effektivliyə malik, geniş bazarı əhatə edən və innovasiyaları tətbiq etmək və mənimsəmək üçün resurslara malik olan müəssisələr olmalıdır.

Əhəmiyyətli bir meyar sifarişlər paketinin formalaşdırılması və tədqiqat işlərinin dəstəklənməsidir, çünki əksər elmi və texniki innovasiyalar istehlakçılara çatmır. Aqrar-sənaye kompleksində innovativ fəaliyyətin dövlət dəstəyi və stimullaşdırılması aqrar-sənaye kompleksinin dövlət tənzimlənməsinin rayonlaşdırılmasının institusional mexanizmləri əsasında həyata keçirilməli, kompleksin innovativ inkişafı yolunda ən çətin maneələrin aradan qaldırılmasına yönəldilməlidir ki, bu da birbaşa və dolaylı stimullaşdırma üsulları əsasında formalaşır.

Aqrotexnopark birləşmələrinin yaradılması əsasında rayonun aqrar-sənaye kompleksinin innovativ yenidən təşkilinin həyata keçirilməsi kiçik və orta sahibkarlığın potensialını üzə çıxaracaq ki, bu da öz növbəsində müəssisələrdən bütün səviyyəli büdcələrə vergi daxilolmalarını artıracaq.

Yüksək ehtimal dərəcəsi ilə proqnozlaşdırılan müsbət nəticələr

əlavə olaraq ola bilər:

- yeni istehsal müəssisələrinin təşkili, habelə mövcud müəssisələrin modernləşdirilməsi və texnoloji cəhətdən yenidən təşkili;

- əhalinin beynəlxalq keyfiyyət standartlarına cavab verən yerli ərzaq məhsullarına daim artan tələbatının ödənilməsi;

- Azərbaycanın Ərzaq Təhlükəsizliyi Doktrinasının əsas meyarlarına cavab verən keyfiyyətli məhsulların həcmünün artırılması və çeşidinin genişləndirilməsi, Azərbaycanın digər regionlarından və xarici ölkələrin istehsalçılarını dəyişdirilə bilən malların regional bazarından sıxışdırmaq üçün səmərəli rəqabət;

- müəssisənin ərazisi daxilində kənd əhalisinin məşğulluğunun və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi;

- məhsul istehsalçılarından vergi daxilolmalarını artırmaqla kənd təsərrüfatının müvafiq büdcənin vergi bazasının əsas seqmentinə çevrilməsi.

Aqrotexnoloji parkların yaradılması layihələrini həyata keçirərək dövlət, elm, təhsil və özəl biznes strukturlarının koordinasiyası və hərəkətlərinin ciddi ardıcılığı zəruridir, çünki bu formalaşma tarazlaşdırılmış qarşılıqlı fəaliyyətə kömək edəcək, aqrotexniki parkların yaradılmasında iştirak edənlərin regionun aqrar-sənaye kompleksinin davamlı inkişafının formalaşdırılması üçün dövlət proteksionizminin, innovasiya və investisiya dəstəyinin gücləndirilməsinə və daxili mənbələrin səfərbər edilməsinə əsaslanan uzunmüddətli iqtisadi maraqlarının əlaqələndirilməsini təmin edəcəkdir.

8.2. Aqro-sənaye kompleksində aqrotexnoparkların fəaliyyətinin öyrənilməsinə metodiki yanaşmalar

Müasir elmi tədqiqatlar aşağıdakıları ehtiva edən möhkəm metodoloji əsası nəzərdə tutur:

- tədqiqatın obyektini və predmetini;

- tədqiq olunan obyektlərin (proseslərin) funksiyaları və növləri;

- tədqiqat metodları və prinsipləri.

Aqrotexnopark həm Azərbaycanda, həm də dünyada aqrobiznesin nisbətən yeni strukturudur, ona görə də onun funksional xüsusiyyətlərini aydın şəkildə təmsil etmək üçün aparılan tədqiqatların aydın metodoloji əsaslandırılması lazımdır.

Biz aqrotexnoparkı əsas elmi, tədris, istehsal və idarəetmə komponentlərini özündə birləşdirən vahid kimi tədqiqat obyektinə hesab edirik.

Bu halda tədqiqatın mövzusu aqrotexnoparkın iştirakçıları arasında inkişaf edən iqtisadi, təşkilati və idarəetmə münasibətləri olacaqdır. Araşdırmamızda bunlar:

- kənd təsərrüfatı istehsalçıları, kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması və emalı müəssisələri (istehsal əlaqəsi);

- Elm və Təhsil Nazirliyi Gəncə Dövlət Aqrar Universiteti (təhsil əlaqəsi);

- regionun elmi-tədqiqat institutları və elmi laboratoriyaları (elmi əlaqə);

- Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi (inzibati keçid).

Müvafiq olaraq, funksiyalar həlqələr arasında bərabər paylanır, ciddi şəkildə hər bir həlqəyə aiddir, eyni zamanda bütövlükdə aqrotexnopark üçün ümumi funksiyalar formalaşdırır.

İstehsal əlaqəsi, əsas istehsalın aparılması, elmi işlərin sınaqdan keçirilməsi və tətbiqi və bazara çıxarmaq üçün eksperimental innovativ parça məhsulun istehsalı üçün nəzərdə tutulmuş inteqrasiya edilmiş strukturun əsas istehsal komponentidir.

Təhsil əlaqəsi bütün əsas təhsil funksiyalarını yerinə yetirir ki, bunların da əsas məqsədi kənd təsərrüfatı istehsalçılarının və emal sənayesinin müraciətləri əsasında regionun aqrar-sənaye kompleksinin xüsusi ehtiyacları üçün məqsədyönlü mütəxəssislərin hazırlanmasıdır. Bu funksiyaları həyata keçirərkən kənd təsərrüfatı biznes strukturlarının nümayəndələri tərəfindən ən aktual olan və tələb olunan konkret meyarları nəzərə almaq lazımdır.

Təlim kənd təsərrüfatı texnologiyaları parkının istehsalat sahə-

lərində, elmi laboratoriyalarda və ən son texnoloji avadanlıqlarda aparılır. Belə hərtərəfli təhsilə yiyələnmiş mütəxəssislər daha mobil olacaq və sifarişçi müəssisənin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq ən qısa müddətdə işə başlama biləcəklər.

Müqavilə əsasında, həmçinin kənd təsərrüfatı biznes strukturlarının rəhbərləri ilə əvvəlcədən razılaşdırılmaqla rayonun aqrar-sənaye kompleksində mövcud mütəxəssislərin yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması da mümkündür.

İnnovativ inkişafın əsas mərkəzi olan elmi əlaqə aqrotexnoparkın özündə təşkilati-texniki proseslərin təkmilləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində daimi iş aparmağa, həmçinin həyata keçirilən proqramlara, hazır məhsul və metodların kommersiyalaşdırılmasına elmi dəstək verməyə çağırılıb.

Həmçinin kənd təsərrüfatı müəssisələrinin işinin optimallaşdırılması, mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi, damazlıq işləri, toxum seleksiyası fəaliyyəti və digər müvafiq bilik tutumlu sahələr üzrə müqavilə işlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

İdarəetmə səviyyəsi aqrotexnoparkın məqsədlərinin həyata keçirilməsinə töhfə verən qanunvericilik fəaliyyətini həyata keçirməyə, müasir elmi və istehsalat nailiyyətlərini nümayiş etdirən forum və sərğilərin təşkilinə, digər oxşar strukturlarla daimi təcrübə mübadiləsinə imkan verməyə çağırılır.

Həmçinin, idarəetmə səviyyəsi həm regionda, həm də digər sahələrdə üçüncü tərəf müəssisələrində elmi işlərin həyata keçirilməsində dəstək funksiyalarını öz üzərinə götürür, habelə elmi inkişafın mütərəqqi cəhətlərini populyarlaşdıran regional məlumat və məsləhət xidmətinin işini təşkil edir.

Bölmələr bütövlükdə aqrotexnopark kimi mobil olmalı, əsas elmi, istehsalat və tədris sahələrini əhatə etməlidir.

Yuxarıda göstərilən fəaliyyət sahələrinin hamısı bir-biri ilə ahəngdar şəkildə birləşdirilməli, fəaliyyətlərin sıx qarşılıqlı əlaqəsini təşkil etməli və müasir aqrar-sənaye istehsalının bütün mövcud ehtiyaclarını əhatə etməlidir.

Metodoloji baza aqrotexnoparkın fəaliyyətinin intuitiv xarakterini azaltmaq, aqrotexnoparkın istehsal və idarəetmə sisteminin qurulması və istismarında nizam-intizam, əsaslılıq və səmərəli təşkili tətbiq etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Aqrotexnoparkın formalaşması və fəaliyyətinin nəticələrini öyrənərkən aşağıdakı metodları rəhbər tutmaq lazımdır: statistik, hesablama-konstruktiv, abstrakt-məntiqi, monoqrafik, qrafik və məntiqi modelləşdirmə üsulları, müqayisə üsulları və s.

Beləliklə, yuxarıda göstərilən üsulların kompleks istifadəsi aqrotexnopark kimi mürəkkəb innovativ inteqrasiya edilmiş strukturun işini ən tam və səmərəli təşkil etməyə imkan verəcəkdir.

Aqrotexnopark inteqrasiya olunmuş strukturdur, ona görə də onun formalaşması və fəaliyyəti üçün bir sıra ənənəvi prinsiplər tətbiq olunur:

- dürüstlük;
- ierarxik sıralama;
- hədəf istiqamətləndirmə;
- elmi əsaslılıq;
- optimallıq;
- mərkəzləşdirmə və mərkəzləşdirmənin birləşməsi;
- çarpaz funksional inteqrasiya;
- təşkilati çeviklik;
- istehsal və idarəetmə fəaliyyətinin peşəkarlaşdırılması;
- xarici və daxili mühitin informasiya şəffaflığının təmin edilməsi.

Eyni zamanda, fikrimizcə, aqrotexnoparkın xüsusiyyətlərini və daha dolğun məlumatları nəzərə almaq üçün konkret prinsiplər təklif edirik:

- elmi və istehsalata yönümlülük;
- elmi və istehsalat təcrübəsinin və potensialının toplanmasının təmin edilməsi;
- fəaliyyətin yekun nəticəsini bölüşdürərkən marjinal gəlirliliyi və xərclərin mütənasibliyini nəzərə almaq;

- kənd təsərrüfatı biznes strukturları ilə strateji tərəfdaşlığın gücləndirilməsi.

Gəlin bu prinsiplərin məzmununu açıqlayaq.

Dürüslük prinsipi aqrotexnoparkı vahid bir qurum kimi təqdim etməkdən, yəni onu digər hadisələrdən, ətraf mühətdən ayırmaqdan ibarətdir. Bu, ancaq bütövlükdə aqrotexnoparkın fərqləndirici xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi və bu xassələrin onun bölmələrinin xassələri ilə müqayisəsi yolu ilə həyata keçirilə bilər.

İerarxik nizamlanma prinsipi ondan ibarətdir ki, daha yüksək ierarxik səviyyə ona tabe olan aşağı səviyyəyə istiqamətləndirici təsir göstərir. Bu təsir, tabeli vahidlərin təcrid olunmuş vəziyyətdə olmayan yeni xüsusiyyətlər əldə etməsində özünü göstərir. Bu yeni xassələrin meydana çıxması nəticəsində yeni, fərqli “bütün görünüşü” formalaşır (yəni elementlərin xassələri bütövə təsir edir). Bu yolla yaranmış yeni inteqral aqrotexnopark yeni funksiyaları yerinə yetirmək imkanı qazanır.

Hədəfyönlülük prinsipi. Aqrotexnoparkı səmərəli idarə etmək üçün məqsədi dəqiq müəyyənləşdirmək, arzu olunan nəticəni əldə etmək üçün onun əlaqələri sisteminin bütövlüyünü təmin etmək və qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün bu əlaqələr üzrə fəaliyyət planını hazırlamaq lazımdır. Aqrotexnoparkın fəaliyyətində əsas məqsədlər əmək məhsuldarlığı, təklif olunan (tətbiq olunan) texnologiyaların rentabelliği, elmi yönümlülük və yüksək ixtisaslı aqrobiznes mütəxəssislərinin hazırlanması olmalıdır. Bir çox inkişaf etmiş ölkələr bu siyahıya yenilik və sosial məsuliyyəti də əlavə edirlər.

Elmi etibarlılıq prinsipi. Elmi əsaslılıq dedikdə aqrotexnoparkın fəaliyyət sahələrinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində təkcə elmin istifadəsi deyil, həm də elmi müddəaların konkret istehsal məqsəd və vəzifələrinə və aqrotexnoparkın fəaliyyət göstərdiyi şəraitə uyğunluğu başa düşülür. Əsas məqsəd regionun aqrar-sənaye kompleksinin məhsuldar qüvvələrinin səmərəliliyinin

daha yüksək səviyyəsinə nail olmaq üçün elmi prinsipləri praktik fəaliyyətlə əlaqələndirməkdən ibarətdir.

Optimallıq prinsipi. Optimallıq prinsipi aqrotexnoparkın və onun təşkilinin məqsədlərinə cavab verən bir neçə təşkilati konsepsiyanın işlənilib hazırlanması zərurətini müəyyən edir. Eyni zamanda, istehsal sisteminin struktur əlaqələrinin ifrat deyil, optimal nisbətini təmin edən ən yaxşı konsepsiya hesab olunur.

Mərkəzləşdirmə və mərkəzləşdirmənin birləşməsi prinsipi. Həddindən artıq mərkəzləşdirmə istər-istəməz idarəetmədə inzibatçılığın artmasına gətirib çıxarır. İdarəetmədə mərkəzləşmə aşağı səviyyəli menecerlərin, işçilərin təşəbbüskarlığını bağlayır, onlar sadəcə olaraq özlərinin iştirakı və istəyi olmadan qəbul edilən qərarların icraçılarına çevrilirlər; Birtərəfli mərkəzləşdirmə şəraitində idarəetmə funksiyalarının təkrarlanması, vaxt itkisi, həm idarəçilərin, həm də icraçıların həddindən artıq yüklənməsi baş verir.

Eyni zamanda, idarəetmənin inteqrasiya olunmuş mərkəzsizləşdirilməsi kənd təsərrüfatı texnologiyaları parkında fəaliyyətin səmərəliliyinin azalmasına səbəb ola bilər. Mərkəzləşmənin qeyri-mərkəzləşdirmənin xeyrinə inkar edilməsi menecerin və bütövlükdə administrasiyanın rolunun azalmasına, idarəetmənin analitik və nəzarət funksiyalarının itirilməsinə səbəb ola bilər.

Beləliklə, aqrotexnoparkın təşkili zamanı mərkəzləşdirmə və mərkəzləşdirmənin rəşional birləşməsi bölmələrin işini optimallaşdırmağa və onun səmərəliliyinin nəticələrini maksimum dərəcədə artırmağa imkan verəcəkdir.

Elmi-istehsalata yönümlülük prinsipi. Bu prinsip nəzərdə tutur ki, aqrotexnoparkın strukturunda zəruri elmi istiqamətlərin monitorinqi üzrə işlərə üstünlük verilməli, tədqiqatlar vahid elmi-istehsalat sisteminə birləşdirilməlidir. Fəaliyyətin elmə yönəldilməsi, əlavə olaraq, həyata keçirilməsini təşviq etmək üçün müəyyən qərarların qəbul edilməsi meyarı elmi işlərin potensial istehlakçılarının və tədqiqat nəticələrinə tələbatın aydın şəkildə başa düşülməsi olmalıdır. Elmi-tədqiqat və istehsalyönümlülük təkcə aqrotexno-

parkın istehsalat bölməsinə aid edilməməli, o, bütövlükdə rayonun aqrar-sənaye kompleksinə də şamil edilməlidir. Tədqiqatın zəruri sahələrinin öyrənilməsi üzrə işlər vahid elmi-istehsalat sistemində birləşdirilməlidir.

Çarpaz funksional inteqrasiya prinsipinə əsasən, müəyyən hallarda bəzi funksiyaların daşıyıcıları birincilərdən xüsusilə asılı olan digər funksiyaların həyata keçirilməsinə daxil edilə bilər və daxil edilməlidir. İnteqrasiya əsasən müxtəlif funksional sahələrə daxil olan iştirakçılar vasitəsilə baş verir.

Təşkilati çeviklik prinsipinin aktuallığı aqrotexnoparkın iş şəraitinin dinamikliyi ilə əlaqədardır. Elmi və innovativ fəaliyyətin çevik təşkili aqrotexnopark tərəfindən bir inkişafın həyata keçirilməsindən digərinə, bəzi mütəxəssislərin hazırlanmasından digərlərinin hazırlanmasına, bir texnikada işləməkdən digərində işləməyə tez və az xərclə dəyişmək qabiliyyətinin əldə edilməsindən ibarətdir. Belə çeviklik aqrar-sənaye kompleksində hadisələrin inkişafı üçün müxtəlif ssenarilərin proqnozlaşdırılması sisteminin yaradılması və alternativ fəaliyyət proqramlarının tərtib edilməsi yolu ilə əldə edilir. Eyni zamanda, bu və ya digər alternativ proqramın həyata keçirilməsi zərurəti yarandığı halda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları, emal müəssisələri, kənd təsərrüfatı texnikası tədarükçüləri ilə potensial əlaqələrə dair razılığın əldə olunması vacibdir. Bundan əlavə, belə bir siyasət təcrübəsi, bilikləri, bacarıqları hələ tələb olunmayan potensial işçilərə münasibətdə zəruridir, lakin təşkilatın yeni şərtlərlə yenidən qurulması halında son dərəcə faydalı olacaqdır.

İstehsal və idarəetmə fəaliyyətinin peşəkarlaşdırılması prinsipinə görə, yüksək texnologiyalı istehsalı inkişaf etdirmək və elmi inkişafı bazara çıxarmaq üçün mükəmməl istehsalçı olmaq, məhsulu və onun istehsal xüsusiyyətlərini hərtərəfli bilmək kifayət deyil. Praktikada, məsələn, aqrotexnoparkın idarəetmə orqanlarında əlavə təlim keçməmiş keçmiş istehsalat işçiləri işlədikdə, bu prinsipə tez-tez ziddiyyət yaranır. Bundan əlavə, istehsal və idarəetmə

fəaliyyətinin peşəkarlaşdırılması müəssisənin digər funksional bölmələri tərəfindən bu fəaliyyət növlərinə münasibətin dəyişməsi deməkdir. İstehsal və idarəetmə fəaliyyəti hər hansı bir fəaliyyətin mənasını yaradan əsas hesab edilməlidir.

Elmi-istehsalat təcrübəsinin və potensialının toplanmasının təmin edilməsi prinsipi. Bu prinsipə əsasən, kadr siyasəti aqrar-sənaye kompleksində insan kapitalının təkrar istehsalına əsaslanmalıdır.

Təcrübəli işçilər komandanı tərk etməzdən əvvəl təcrübəli işçilər səviyyəsinə yüksəlmək və ya layiqli əvəzdirsə, orta təcrübəyə malik işçilər səviyyəsinə yüksəlmək üçün vaxtlarının olması lazım olduğu nəzərə alınmaqla gənc, təcrübəsiz işçilər işə götürülməlidir. Tezliklə təşkilatı tərk etmək ehtimalı olan işçilərin siyahılarını tərtib etmək və təşkilatın hansı bilik və bacarıqları itirə biləcəyini təhlil etmək və belə itkilərin qarşısını almaq üçün tədbirlər hazırlamaq lazımdır.

Kənd təsərrüfatı biznes strukturları ilə strateji tərəfdaşlığın gücləndirilməsi prinsipi. Bu prinsipin həyata keçirilməsi strateji tərəfdaşları (elmi işlərin müştəriləri və yüksək texnologiyalı məhsulların istehlakçıları) müəyyən etmək üçün əlaqələrin mövcudluğunu, onların həvəsləndirilməsi sisteminin işlənilməsi üçün hazırlanmasını və onlarla uzunmüddətli əlaqələrin stimullaşdırılmasını nəzərdə tutur. Strateji tərəfdaşlar kənd təsərrüfatı biznes strukturlarıdır, onlarla əməkdaşlıq orta və ya uzunmüddətli perspektivdə bu gün onlarla əməkdaşlıqdan mümkün itkilərdən xeyli çox dividendlər vəd edir. Strateji tərəfdaşlar arasına sürətli inkişaf tempinə malik uğurlu kənd təsərrüfatı istehsalçıları, gələcəkdə konkret bazarda inhisara yaxın mövqe tuta biləcək emalçılar, önəvi olaraq kənd təsərrüfatı texnologiyaları parkına loyallıq olan və müəyyən siyasi çəkiyə malik təşkilatlar daxil ola bilər. Aqrartexnopark üçün əsas sahədə əməkdaşlıq, hətta müvəqqəti mənfəətsiz münasibət olsa belə, faydalı olan şirkət də strateji tərəfdaş olacaq. Xarici və daxili mühitin informasiya şəffaflığının təmin edilməsi prinsipi vahid informasiya

sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu sistem hər hansı elmi, təhsil və ya istehsalat prosesini planlaşdıran və ya təşkil edən hər bir işçini məntiqi olaraq sonrakı iş proseslərinin məntiqi olaraq əvvəlki və planlaşdırılmasının gedişi, habelə planlaşdırılan işlərin həyata keçirilməsi üçün xarici və daxili resursların mövcudluğu haqqında hərtərəfli məlumatla təmin etməlidir. Elmi, istehsalat və təhsil fəaliyyətini inkişaf etdirənlər üçün daxili və xarici mühitin belə informasiya şəffaflığının təmin edilməsi müasir şəraitdə həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu, aqrotexnopark daxilində baş verən proseslərin ardıcılığını, həmçinin daxili və xarici mühitdəki dəyişikliklərə reaksiya sürətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verir.

Beləliklə, işlənmiş prinsiplərin həyata keçirilməsi, işlənmiş funksiyaların yerinə yetirilməsi və meyarlara və fəaliyyət göstəricilərinə uyğunluq müstəqil, səmərəli fəaliyyət göstərən, yüksək in-teqراسiya olunmuş elmi, təhsil və istehsalat təşkilatı formalaşdırma-ğa, bütövlükdə Azərbaycanın səmərəli inkişafına imkan verəcəkdir.

8.3. Texnopark birləşmələrinin xarici təcrübəsi

Texnologiya parklarının yaradılması konsepsiyası ilk dəfə 1950-ci illərdə ABŞ-da irəli sürülüb. Kaliforniyanın Stanford Universitetində elmi park təşkil edərkən, Universitet, o illərdə yüksək texnologiyaların istifadəsi ilə bağlı işlərin görülməsi üçün federal hökumətdən çoxlu sayda hərbi sifariş alan kiçik muxtar müəssisə və şirkətlərə icarəyə verilməyə başlayan əhəmiyyətli torpaq sahələri və binalara sahib idi. Eyni zamanda icarədar şirkətlər universitetin zəngin elmi-maddi bazasından, alimlərin yaradıcılıq potensialından fəal şəkildə istifadə edirdilər. Universiteti federal vəsaitlər hesabına müasir və çox vaxt unikal avadanlıqlarla təchiz etməklə şirkətlər çox güzəştli şərtlərlə universitet elminin daimi dəstəyi ilə öz sifarişlərini yerinə yetirə bildilər. Eyni zamanda, dövlət əlavə xərclər olmadan bir çox sənaye sahələrinin innovativ inkişafında ciddi

sıçrayış yaşadı. Artıq 30 ildir ki, texnoparkın infrastrukturunun tikintisi və maliyyələşdirilməsi davam etdirilir, elm parkının boş torpaq sahəsi icarəyə verilir. Layihənin uzunmüddətli olmasına baxmayaraq, texnopark sonda Amerika sənayesinin bilik tutumlu sektorlarının inkişafındakı unikal nailiyyətləri ilə məşhurlaşdı.

1939-cu ildə professor və mentor Frederik Termanın dəstəyi ilə Stenford məzunları David Packard və William Hewlett Palo Alto qarajında az miqdarda elektron avadanlıq quraşdırdılar. Bu qaraj sonralar “Silikon Vadisinin doğulduğu yer” adlandırılacaqdı. Sonrakı illərdə Stenford yenilik mənbəyi oldu, tədqiqat nailiyyətlərini həyata keçirdi və Silikon Vadisini dünyanın ən innovativ və məhsuldar yüksək texnologiyalı bölgələrindən birinə çevirən bir çox şirkətlərin formalaşmasına kömək etdi.

1947-ci ildə prof. William W. Hansen xətti elektron sürətləndiricinin prototipini təqdim etdi və növbəti il yeni mikrodalğalı laboratoriyanın tikintisinə başlandı. 1951-ci ildə Varian Associates kampusun kənarında indi Stenford Araşdırma Parkı kimi tanınan məşhur Stenford Sənaye Parkına çevriləcək tədqiqat laboratoriyası tikdi. 1952-ci ildə Stenford fizika üzrə ilk Nobel mükafatına namizəd oldu və bu mükafat professor Feliks Bloxa verildi; 3 il sonra onun həmkarı kiçik Uillis Lamb da Nobel mükafatını aldı.

1955-1965-ci illərdə prorektor vəzifəsində çalışmış elektrik mühəndisliyi professoru F.Termanın rəhbərliyi altında universitet ən yaxşılardan cəlb etmək üçün “mükəmməllik qüllələri” - görkəmli elmi və mühəndis tədqiqatçılarından ibarət qrup yaratmaq kampaniyasına başladı. Stenford tələbələri ilə inkişaf etməkdə olan sənayelər arasında sıx əlaqələrin güclənməsi bəzilərinin F.Termanı Silikon Vadisinin atası hesab etməsinə səbəb olub. O, bu gün Stenfordda bütün akademik fənlərə nüfuz edən bir sahibkarlıq ruhu yaratdı.

Universitetin ən məşhur elmi obyektlərindən ikisi 1960-cı illərdə tikilmişdir: 2 kilometrlik xətti sürətləndirici (SLAC Milli Laboratoriyası); və Stenford Tədqiqat İnstitutu (SRI) və Hərbi Hava Qüvvələri arasında birgə müəssisə kimi yaradılmış, dağətəyi ərazi-

də yerləşən 150 fut diametrlı radio antenası olan “The Dish”. Bundan əlavə, 1960-cı illərdə professor Con Çouninq səsli rəqəmsal şəkildə təkrarlamaq üçün FM audio sintezini inkişaf etdirdi. Bu, musiqi sintezatorunun ixtirasına səbəb oldu.

1970-ci illərin əvvəllərində, prof. “İnternetin atası” kimi tanınan Vinton Cerf kompüterlər arasında internet rabitəsi üçün standart çevrilən TCP/IP protokolları şəbəkəsini inkişaf etdirdi. 1980-ci ildə John Cioffi və tələbələri ənənəvi telefon xətlərinin yüksək sürətli məlumat ötürülməsi üçün istifadə edilə biləcəyini başa düşdülər və bu, rəqəmsal abunəçi xətlərinin (RAX) inkişafına səbəb oldu. 1991-ci ildə SLAC fiziki Paul Kunz, Ümumdünya Şəbəkəsinin yaradıcısı Tim Berners-Linin İsveçrənin Cenevrə şəhərində ona baş çəkməsindən sonra ABŞ-da ilk veb server yaratdı.

İnternet, əlbəttə ki, Silikon Vadisi tarixinin mərkəzidir. Ən populyar axtarış sistemi və dünyanın ən nüfuzlu şirkətlərindən biri olan Google, 1990-cı illərdə Sergey Brin və Lari Peysin səhifə sıralama alqoritmini bir məzun işi olaraq hazırladıqları zaman Stenfordda fəaliyyətə başladı. Onlardan əvvəl məzunlar Jerry Yang və David Filo Yahoo-nu qurdular. Stanfordda kökləri olan digər əfsanəvi Silikon Vadisi şirkətlərinə Cisco Systems, Hewlett-Packard Company, Intuit, Silicon Graphics və Sun Microsystems daxildir.

Bununla belə, texnoparkların sonrakı yayılması çox ləng gəldi. Eyni zamanda, onların iqtisadiyyata əhəmiyyətli töhfələri ABŞ federal hökuməti səviyyəsində nəzərə çarpdı və yüksək qiymətləndirildi, onların formalaşması üçün külli miqdarda vəsait ayrıldı. Bunun nəticəsidir ki, bu gün ABŞ-da 160-dan çox texnopark fəaliyyət göstərir (dünyadakı iri texnoparkların ümumi sayının 30%-ni təşkil edir).

Avropada texnoparklar 70-ci illərin əvvəllərində yaranıb. Bunlar Hariot-Vatt Universitetinin Tədqiqat Parkı (Edinburq), Trinity Elm Parkı (Kembric), Leuven-la-Neuve (Belçika), Sophia Antipolis (Nitsa) və ZIRST (Elmi və Texniki İnnovasiya və İstehsal Zonası, Qrenobl) idi.

Onlar ABŞ texnoparklarının orijinal modelini təkrarladılar və kənd təsərrüfatı (aqrar) və ya sənaye parkları texnoparkların ümumi strukturundan ayrıca kateqoriyaya ayrılmaı. Kənd təsərrüfatında innovasiyaların geniş miqyasda təşviqi sistemi formalaşdırılarkən, bilik tutumlu şirkətlərdən alınan sifariş və qrantların xüsusiyyətləri və istiqamətləri nəzərə alınmaqla, birgə inkişafın məcburi şərti ilə bütün istiqamətlərdə o cümlədən fermerlərə mümkün qədər yaxın olan geniş konsaltinq mərkəzləri şəbəkəsinin yaradılması istiqamətində eyni vaxtda tədqiqatlar aparılmışdır.

Texnologiya parkları 1980-ci illərdə ABŞ və Avropada sürətlə inkişaf etdi. Buna səbəb bir çox ölkələrdə əqli mülkiyyətin konsolidasiyası və həyata keçirilməsi ilə bağlı qanunların qəbul edilməsi olub. Kanada, Sinqapur, Avstraliya, Braziliya, Hindistan, Malayziya, Çin, Yaponiya və Filippində texnoloji parklar fəal şəkildə yaradılmağa başladı. Texnoparkların əsas özəlliyi ondan ibarət idi ki, onların geniş şəkildə təşkil bu ölkələrdə dirçəliş və böhran vəziyyətlərindən xilas olmaq üçün effektiv mexanizm işə saldı, çünki onların yaradılması yüz minlərlə iş yerinin açılmasına səbəb oldu.

Amerika texnopark modelinin ən mühüm xüsusiyyəti onun daha yüksək istehlak xüsusiyyətləri və məhsul dəyərlərinə malik yeni innovasiyaların yaradılmasına yönəlməsidir. Eyni zamanda, müxtəlif ölkələrdə “texnopark” anlayışına münasibət fərqlidir. Məsələn, ABŞ-da onlar “innovasiya parkı” və “kənd təsərrüfatı elmi parkı” adları altında mövcuddur.

Belə parklara misal olaraq Pensilvaniya Dövlət Universitetindəki İnnovasiya Parkı, şirkətlərə müxtəlif kirayə variantları təqdim edən 118 hektarlıq biznes parkıdır. Park sakinlərinin Pensilvaniya Ştat Universitetinin resurslarından və universitetdən bazara biliyi ötürmək üçün dəstək xidmətlərindən istifadə etmək imkanı var.

İnnovasiya Parkı kirayəçilərə Pensilvaniya Dövlət Universitetinin tədqiqat, inkişaf, texnologiya və biznes resurslarına çıxışı təmin edir. Pensilvaniya Dövlət Universitetinin illik maliyyəsi 805 milyon dollar təşkil edir və universitetin fəaliyyətinin müxtəlif sahələ-

rində tədqiqat proqramlarını dəstəkləmək üçün istifadə olunur.

Nanofabrikasiya laboratoriyası nanoölçülü məkanda materialların hazırlanması və səciyyələndirilməsi üçün dünyanın ən mürəkkəb və yüksək texnologiyalı alətləri ilə tədqiqatda iştirak etmək imkanı verir. Universitetlər, dövlət laboratoriyaları, sənaye və Pensilvaniya Dövlət Universitetinin tədqiqatçıları Nanofabrikasiya laboratoriyasının təcrübəsindən və dünya səviyyəli imkanlarından istifadə edirlər.

Pensilvaniya Dövlət Universiteti uzun müddətdir ki, sənaye tərəfindən maliyyələşdirilən tədqiqatlar və hər il 400-dən çox şirkətlə tərəfdaşlıq edən ən yaxşı milli universitetlər arasında yer alır. Universitet əməkdaşları 2500 tədqiqatçı ilə təmsil olunur. O, iştirakçı şirkətlərin, aspirantların və Pensilvaniya Dövlət Universitetinin bütün filiallarının əməkdaşlarının əqli mülkiyyətini vaxtında idarə etmək, qorumaq və lisenziyalaşdırmaq imkanı verir.

Avropada texnoparklar “tədqiqat parkı”, “elm parkı”, “texnoloji park” adları altında öz yerini tapmışdır. Belə ki, “AgroTechnoPark” (APR) adı ən çox Cənub-Şərqi Asiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrində (Banqladəş, Vyetnam, Malayziya, İndoneziya, Bruney), keçmiş SSRİ ölkələrində və Rusiyada istifadə olunur.

İndoneziyada Cənubi Sumatra əyalətinin Muara Enim əyalətində yerləşən aqrotexnopark birbaşa İndoneziya hökumətinə tabedir. Onun fəaliyyət dairəsi kənd təsərrüfatı (taxıl və yerfıstığı), heyvandarlıq (mal-qara, ördək, krevet və qoyunçuluq) sahəsində ən son dünya texnologiyalarının və qabaqcıl elmi təcrübənin tətbiqindən ibarətdir. 2013-cü ildə Malayziya Aqrotexnoparkının köməyi ilə torpağın təmizlənməsi, yeni taxıl əkin texnologiyaları, məhsul yığımından sonrakı taxıl emalı komplekslərinin, karideslər üçün inkubator və gölməçələrin, yüksək texnologiyalı heyvan təsərrüfatlarının tikintisi kimi tədqiqat proqramları istehsala tətbiq edilib.

Bu gün aqrotexnoparkların fəaliyyətinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin subyektlər praktiki texnoloji işlər aparır, bu işlərdə tez-tez başqa ölkələrdən götürülmüş innovasiyalar hazırlanır

və nəticələr yerli istehsalçılara nümayiş etdirilir. Avropa parkları, öz növbəsində, uyğunlaşma təcrübələri üçün yüksək ixtisaslı məsləhətçiləri işə götürərək, yalnız elmi tədqiqatlarla məşğul olurlar.

İnnovasiyaların inkişafı və tətbiqinin parlaq nümunəsi aqrotexnoparkların köməyi ilə öz elmi parklarını inkişaf etdirən Çindir. Eyni zamanda, belə aqrotexnoparkların funksiyası daha çox tədqiqat və texnoloji deyil, təmsilçilik və sərqi xarakteri daşıyır ki, bu da bu ölkənin pərakəndə məhsulların, o cümlədən ərzaq məhsullarının iri ixracatçısı kimi özəlliyi ilə bağlıdır.

Çində Zhongguancun Elm və Texnologiya Parkı ilk dövlət səviyyəli yüksək texnologiyalı inkişaf zonasıdır. Onun hüdudlarında Pekin Universiteti, Tsinxua Universiteti və Çin Elmlər Akademiyasının institutları da daxil olmaqla, bir çox tədqiqat institutları və universitetləri var. Həm Çin Elmlər Akademiyasının, həm də Çin Mühəndislik Akademiyasının üzvlərinin təxminən üçdə biri Zhongguancun Elm və Texnologiya Parkında davamlı olaraq inkişaf fəaliyyətləri həyata keçirir. Zhongguancun Elm və Texnologiya Parkı hazırda beş zonaya bölünür, burada təkcə Çin müəssisələri deyil, həm də IBM, Microsoft və Mitsubishi kimi beynəlxalq səviyyədə tanınmış firmaların yerli törəmə şirkətləri yerləşir. Onuncu Beşillikdə (2001-2005) yeni zonaların, o cümlədən proqram təminatı, biotexnologiya və tibb, telekommunikasiya, kənd təsərrüfatı və bugünkü biliklərin mövcud olduğu digər sənaye sahələrində elmi inkişaflarla məşğul olan proqram zonalarının tikintisi üçün bir sıra layihələrə start verildi.

Beləliklə, müxtəlif texnopark birləşmələrinin dünya təcrübəsinin yuxarıda göstərilən təhlilinin nəticələrini yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəldik ki, bu gün onlarda infrastruktur və idarəetmə strukturuna vahid yanaşma yoxdur. Onlar, həmçinin ev sahibi ölkələrin və yerləşdikləri ana universitetlərin imkanlarına görə fərqlənirlər.

8.4. Aqrotexnoparkların formalaşması və fəaliyyətinə konseptual yanaşmalar

Hazırda Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksində yanacaq-sürtkü materiallarının, toxumların, kimyəvi maddələrin və gübrələrin qiymətlərinin artması ilə bağlı mənfi tendensiyalar yaranıb. Beynəlxalq valyuta bazarında yaranmış böhran vəziyyəti kredit qiymətlərinin artması səbəbindən kənd təsərrüfatı istehsalçılarının iqtisadi vəziyyətini daha da pisləşdirdi. Bununla belə, eyni zamanda ərzaq embarqosu və idxalın sürətləndirilmiş əvəzlənməsi siyasəti yerli kənd təsərrüfatının inkişafı üçün zəruri stimül yaradır ki, bu da maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsini, sosial-iqtisadi problemlərin həllini tələb edir. Ən mühüm istiqamətlərdən biri də kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, elm və təhsil müəssisələrinin aqrar sektora inteqrasiyasının dərinləşdirilməsi, onların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasıdır.

Bu obyektlərin idarə olunmasının mövcud iqtisadi mexanizmi buna kömək etmir, yenisi də formalaşmayıb. Sahədə çoxlu problemlər yığılıb, həll olunmamış problemlər, bağlışlanmaz səhvlərə yol verilib. Bunun səbəblərindən biri konseptual inkişafın olmamasıdır. Buna görə də dərin inteqrasiya olunmuş strukturların, xüsusən də aqrotexnoparkların inkişafı üçün konseptual əsasların hazırlanması xüsusi aktualıq kəsb edir.

Aqrotexnoparkların formalaşdırılması istehsal, elm və təhsilin inteqrasiyasının tənzimlənməsi mexanizmlərini təmin edir:

- uzunmüddətli hədəfin müəyyən edilməsi;
- perspektivli innovativ istehsal proqramının işlənilib hazırlanması;
- təşkilati strukturun və idarəetmə strukturunun əsaslandırılması;
- təsərrüfatlararası təsərrüfat münasibətlərinin formasının yaradılması;
- səmərəli planlaşdırma, uçot və nəzarət sisteminin tətbiqi;
- aqrotexnoparkın iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqə üçün mo-

tivasiya əsaslarının yaradılması.

Aqrotexnoparkın formalaşdırılması konsepsiyasının hazırlanmasının metodoloji əsasları aşağıdakılardır:

- məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin təkamülü keçdiyi yolun mütləq təkrarını istisna etdiyi üçün kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatında təkamül dəyişikliklərinin dönməz xarakter daşması;

- ümumi obyektiv inkişafın qanunauyğunluqlarının olması səbəbindən kənd təsərrüfatı istehsalının, elm və təhsilin bir-birinə yaxınlaşması zərurəti ilə bağlı yaxınlaşma;

- kənd təsərrüfatı istehsalının spesifik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, onun təşkilinin qanun və prinsiplərinə riayət edilməsi və onların həyata keçirilməsinə şərait yaradılması əsasında kənd təsərrüfatı elminin və təhsilinin bazar iqtisadiyyatı qanunlarına uyğunlaşdırılması;

- torpaq, əmək, istehsal, maddi-texniki, maliyyə, elm və təhsil resurslarından səmərəli istifadə məqsədi ilə inteqrasiyaya kompleks, sistemli yanaşma;

- qarşılıqlı əlaqəli iqtisadi idarəetmə mexanizminin tam yaradılması üçün iştirakçıların aqrotexnoparka inteqrasiyasının mərhələli inkişafı;

- həm aqrotexnopark səviyyəsində, həm onun bölmələri səviyyəsində, həm də ayrı-ayrı iştirakçı müəssisələr səviyyəsində bazar qanunlarının tələblərinin vəhdəti;

- aqrotexnoparkın bütün hissələrinin ekvivalentliyi, onun yaxşı əlaqələndirilmiş işinin təmin edilməsi, bütün iştirakçıları öz öhdəliklərini yerinə yetirməyə, biznesə yaradıcı yanaşmağa, nəticələri tənqidi qiymətləndirməyə, yüksək istehsal göstəricilərinə nail olmağa məcbur etmək.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, müasir şəraitdə inteqrasiyanın dərinliyi və ayrı-ayrı əlaqələrin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla aqrotexnoparkların formalaşması və fəaliyyətinin keyfiyyətə yeni konsepsiyası tələb olunur.

Təcrübədə yuxarıda göstərilən metodiki müddəaların həyata keçirilməsi aqrotexnoparkın bölmələrinin əlaqələndirilmiş qarşılıqlı fəaliyyətindən asılıdır.

Xarici şərait aqrotexnoparkın formalaşması üçün obyektiv ilkin şərtlər kimi çıxış edir. Onlar respublika və regional səviyyədə həyata keçirilən xüsusi tədbirlərlə müəyyən edilir. Xarici şərtlərə və respublika səviyyəsində müəyyən etdikləri tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

- kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafının prioritetliyinin təmin edilməsi;
- aqrar-sənaye kompleksinin inkişafının ümumi strategiyasının proqnozlaşdırılması və işlənilib hazırlanması;
- hüquqi tənzimləmə;
- institusional transformasiyalar;
- kənd təsərrüfatı təhsili və elmi prosesinin tənzimlənməsi;
- aqrar-sənaye kompleksində idxalı əvəzləmə prosesinin stimullaşdırılması;
- inzibati tənzimləmə.

Regional səviyyədə aqrotexnoparkların yaradılması üzrə tədbirlər aşağıdakılardır:

- aqrar inteqrasiyanın hüquqi və qanunvericilik təminatı;
- kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının təkamül inkişafının həyata keçirilməsi;
- aqrotexnoparkın inkişafı üçün şərait yaradılması;
- torpaqların və kənd təsərrüfatı biznes strukturlarının monitorinqi;
- aqrar-sənaye kompleksində transformasiyaların mərhələli şəkildə həyata keçirilməsi;
- aqrobiznesdə kooperativ və inteqrasiya strukturlarının yaradılması.

Regional səviyyədə kooperativ və inteqrasiya strukturlarının yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatı istehsalı, elm və təhsilin qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsi Azərbaycanda aqro-

texnoparkın yaradılması olmalıdır.

Azərbaycanın mikrozonaları daxilində kənd təsərrüfatı istehsalı təşkilatları və emal müəssisələri əsasında istehsal səviyyəsinin regional bölmələri formalaşacaq. Belə şöbələr texnoloji işlərin tətbiqi və sınaqdan keçirilməsi ilə məşğul olan kənd təsərrüfatı müəssisələrinin elmi səviyyədə rəşional bölüşdürülməsini və geniş əhatə olunmasını təmin edəcək və aqrotexnoparkın tədris səviyyəsinin praktiki bazasına xidmət edəcək. Bu halda hüquqi cəhətdən müstəqil müəssisələr eyni vaxtda aqrotexnoparkın işində iştirak edə, geniş çeşiddə rəqabətqabiliyyətli yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalı və emalı ilə məşğul ola, müstəqil fəaliyyət göstərə bilirlər.

Aqrotexnoparkın formalaşması və fəaliyyəti bölmələr daxilində və bölmələr arasında iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsindən, aqrotexnopark iştirakçılarının töhfəsi və iqtisadi maraqları nəzərə alınmaqla pul gəlirlərinin bölüşdürülməsi mexanizmindən asılı olacaqdır. Bununla bağlı pul gəlirlərinin bölüşdürülməsi və aqrotexnopark fondunun formalaşdırılması metodologiyasının hazırlanması zəruridir.

Daxili şəraitə bilavasitə aqrotexnoparkda və onun bölmələrində həyata keçirilən mikroiqtsadi səviyyəli tədbirlər kompleksi daxildir. Böhran vəziyyətində idxalın əvəzlənməsi ehtiyacı və çətin bazar vəziyyəti və onların iştirakçılarının tam qarşılıqlı öhdəlikləri aqrotexnoparkın səmərəli fəaliyyət göstərməsində əsas və həlledici amil olmalıdır.

Azərbaycanda aqrotexnoparkın formalaşması və fəaliyyətinin konseptual xüsusiyyətləri, fikrimizcə, aşağıdakı kimi olmalıdır:

- müəssisələrin, torpaq və əmlakın inteqrasiyası prosesinə cəlb edilməsi;
- bütün səviyyələrdə, o cümlədən idarəetmədə qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili üçün vahid prinsiplərin bölüşdürülməsi;
- bütövlükdə aqrotexnoparkı xarakterizə edən göstəricilər toplusu əsasında bölmələrin hər bir üzvünün fəaliyyətinin daimi qiymətləndirilməsinin zəruriliyi;

- ümumi biznes plan əsasında hər bir əlaqənin fəaliyyətinin təşkili (müqavilə tapşırıqları əvəzinə);
- əməkdaşlıq müqaviləsinin vahid forması əsasında bölmələrin işinin əlaqələndirilməsi;
- fəaliyyətin yekun nəticələrinə və müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə görə bölmələrin yüksək müstəqilliyi və məsuliyyəti;
- bütün bölmələr üçün bərabər iş şəraitinin yaradılması, bərabər iqtisadi marağın təmin edilməsi.

Bu baxımdan aqrotexnoparkın bütün əlaqələrinin konkret modelləri nəzərə alınmaqla onun ümumi modelini hazırlamaq lazımdır. Hər bir əlaqənin modeli öz növbəsində onun strukturu, iştirakçıların tərkibi və digər həlqələrlə əlaqəsi baxımından əsaslandırılmalıdır.

Təqdim olunan konsepsiya aqrotexnoparkın bölmələri arasında və onların daxilində sonuncunun iqtisadi maraqlarının nəzərə alınmasına əsaslanan qarşılıqlı əlaqəli münasibətlər sistemini əks etdirir. Konsepsiya kənd təsərrüfatı istehsalı, təhsil, elm, xidmət şöbələri, funksional xidmətlər və dövlət orqanları arasında dərin əlaqələr və əlaqələr yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuş Azərbaycanın aqrotexnoparkının formalaşması və fəaliyyətinin təşkilatı və iqtisadi prinsiplərinin məcmusudur.

8.5. Aqrotexnoparkların iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqənin təşkilatı-idarəetmə mexanizmi

Kənd təsərrüfatı texnologiyaları parkı inteqrasiya olunmuş formasiya kimi öz fəaliyyətini bütün iştirakçılarının könüllü, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı əsasında həyata keçirməlidir. Aqrotexnopark qeyri-kommersiya təşkilatı olduğu üçün iştirakçıların faydası bir-birinə pulsuz xidmət göstərməkdə özünü göstərməlidir. Ona görə də, fikrimizcə, aqrotexnoparkın təşkilatı-hüquqi forması onun

yaradılmasının məqsəd və vəzifələrini ən dolğun şəkildə əks etdirədiyi üçün birlik olmalıdır.

Aqrotexnoparklar Assosiasiyası aşağıdakı iştirakçıların təşəbbüsü və dəstəyi ilə yaradılmalıdır:

- kənd təsərrüfatı universiteti (elmi və təhsil səviyyəsinin əsası kimi);
- kənd təsərrüfatı elmi-tədqiqat institutları;
- Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi;
- innovasiyaların tətbiqi və tətbiqinə diqqət yetirən iri kənd təsərrüfatı istehsalçıları.

Aqrotexnoparklar Birliyi öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə, “Qeyri-kommersiya təşkilatları haqqında” AR Qanununa, öz Nizamnaməsinə, habelə bu işdə əvvəllər müəyyən edilmiş metod və prinsiplərə uyğun həyata keçirməlidir.

Aqrotexnopark birliyi hüquqi şəxs olduğundan ayrıca əmlaka, müstəqil balansla, kredit təşkilatlarında cari və digər hesablara, rus dilində tam adı yazılmış möhürə, öz adı yazılmış ştamlara və blanklara malik olmalıdır. Birliyin mövcud qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada emblemi dövlət qeydiyyatına almaq hüququ vardır.

Birliyin üzvləri müstəqilliklərini və hüquqlarını saxlayırlar. Kənd təsərrüfatı texnologiyaları parkı öz üzvlərinin öhdəliklərinə görə cavabdeh olmamalıdır.

Aqrotexnoparkın bölmələri Assosiasiyadan çıxdıqları tarixdən (çıxma əsasında asılı olmayaraq) 5 il müddətində öz öhdəlikləri üzrə üzvlük haqlarına və birlikdə iştirak payına mütənasib olaraq subsidiar məsuliyyət daşımalıdırlar.

Aqrotexnopark Birliyin üzvlərinin ümumi əmlak maraqlarını təmsil etmək və qorumaq məqsədi ilə yaradılmalıdır. Məqsədlərinə çatmaq üçün o, aşağıdakı işləri həyata keçirəcək: Assosiasiya üzvlərinə təhsil, maarifləndirmə və elm sahəsində fəaliyyətlərində köməklik göstərmək, aqrar-sənayenin səmərəliliyini artırmaq üçün kənd təsərrüfatı təhsili, elm və istehsalın kompleks inteqrasiyasını

təşviq etmək.

Tədqiqat qeyri-kommersiya təşkilatı formasını nəzərdə tutduğundan, aqrotexnopark sahibkarlıq və digər gəlir gətirən fəaliyyətləri yalnız yaradıldığı məqsədlərə çatmağa xidmət etdiyi və qarşıya qoyulan məqsədlərə cavab verdiyi halda həyata keçirməlidir. Bu cür fəaliyyətlər aşağıdakı kimi tanınacaq:

- aqrotexnoparkın yaradılması məqsədlərinə cavab verən məhsul və xidmətlərin gəlirli istehsalı;
- qiymətli kağızların, əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarının əldə edilməsi və satışı;
- biznes şirkətlərində iştirak və investor kimi məhdud tərəfdaşlıqlarda iştirak.

Kənd təsərrüfatı texnologiyaları parkı sahibkarlıq və digər gəlir gətirən fəaliyyətlər üzrə gəlir və xərclərin uçotunu aparmalıdır.

Aqrotexnoparkın əmlakı onun balansında olan və aqrotexnoparkın mülkiyyətində olan maddi sərvətlərdən və maliyyə vəsaitlərindən ibarət olacaqdır. Öz növbəsində, Aqrotexnopark Birliyi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq girov qoyula bilən əmlakı ilə öhdəliklərinə görə cavabdeh olmamalıdır. Aqrotexnopark öz bölmələrinin iştirakçılarının öhdəliklərinə görə cavabdeh olmayacaq. Əlaqələrin iştirakçıları aqrotexnoparkın öhdəlikləri üzrə tam həcmdə birgə və ayrıca subsidiar məsuliyyət daşımalıdırlar.

Aqrotexnoparklar Birliyi binalara, tikililərə, mənzil fonduna, avadanlıqlara, inventarlara, rubl və xarici valyutada vəsaitlərə, qiymətli kağızlara və digər əmlaka sahib ola və ya operativ idarə edə bilər.

Aqrotexnoparkın əmlakı Birliyin üzvlərinin üzvlük haqları hesabına büdcədən kənar mənbələrdən əldə etdikləri vəsaitlərdən: pullu xidmətlərin göstərilməsi və qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər gəlirlərdən, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş xüsusiyyətlər, büdcə müəssisələri üçün mövcud qanunvericilik nəzərə alınmaqla formalaşmalıdır. Aqrotexnoparkın vəsaitlərinin və əmlakının mənbələri aşağıdakılardır:

- elmi işlərin istehsalatda tətbiqi üçün federal, regional büdcələrdən, büdcədənkənar təşkilatlardan transfertlər;
- birdəfəlik giriş üzvlük haqları;
- müntəzəm üzvlük haqları;
- üzvlərin əlavə əmlak töhfələri;
- könüllü əmlak töhfələri və ianələr;
- aqrotexnoparkın əmlakından əldə edilən gəlirlər;
- qanunla qadağan olunmayan digər qəbzlər.

Aqrotexnoparkın elmi və innovativ fəaliyyətini təmin etmək üçün onun bölmələrinin iştirakçıları birdəfəlik giriş üzvlük haqları və məbləği və ödənilməsi qaydası aqrotexnopark bölmələri iştirakçılarının Ümumi Yığıncağı tərəfindən müəyyən edilən müntəzəm üzvlük haqları ödəməlidirlər.

Üzvlük haqları, o cümlədən birdəfəlik giriş üzvlük haqları hesabına aqrotexnoparkın əldə etdiyi bütün əmlak, adi üzvlük haqları və qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər gəlirlər Aqrotexnopark Assosiasiyasının mülkiyyətindədir. Birliyin əldə etdiyi əmlak və vəsait, o cümlədən mənfəət aqrotexnopark bölmələrində iştirakçılar arasında bölüşdürülmür.

Aqrotexnoparkın ali orqanı Aqrotexnopark Assosiasiyası üzvlərinin Ümumi Yığıncağı olmalıdır. Hər bir iştirakçı-hüquqi şəxsdən nümayəndəlik norması 1 nəfərdir.

Aqrotexnopark Birliyinin bölmələrində iştirakçıların ümumi yığıncağı Assosiasiyanın fəaliyyətinin bütün məsələləri üzrə qərar qəbul etmək hüququna malikdir. Aqrotexnoparklar Assosiasiyası üzvlərinin Ümumi Yığıncağının səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- aqrotexnoparkın prioritet fəaliyyət istiqamətlərinin, onun əmlakının formalaşdırılması və istifadəsi prinsiplərinin müəyyən edilməsi;
- aqrotexnoparkın nizamnaməsinin dəyişdirilməsi. Bu halda təsis sənədlərinə edilən dəyişikliklər dövlət qeydiyyatına alındığı gündən qüvvəyə minir;

- aqrotexnoparkın icra orqanlarının formalaşdırılması və onların səlahiyyətlərinə vaxtından əvvəl xitam verilməsi;
- aqrotexnoparkın nizamnaməsi qanunvericiliyə uyğun olaraq aqrotexnoparkın digər kollegial orqanlarının səlahiyyətlərinə aid deyilsə, onun illik hesabatlarının və illik balanslarının təsdiq edilməsi;
- aqrotexnopark tərəfindən digər hüquqi şəxslərin yaradılması haqqında qərarların qəbul edilməsi;
- digər hüquqi şəxslərin aqrotexnoparkda iştirakı, aqrotexnoparkın filiallarının yaradılması və nümayəndəliklərinin açılması haqqında qərarlar qəbul etmək;
- “Aqrotexnopark”, ləğvetmə komissiyasının (ləğvedicinin) təyin edilməsi və ləğvetmə balansının təsdiq edilməsi haqqında Birliyin yenidən təşkili və ya ləğvi barədə qərarların qəbul edilməsi;
- təftiş komissiyasının (müfəttişinin) seçilməsi və aqrotexnoparkın auditor təşkilatının və ya fərdi auditorunun (peşəkar auditorunun) təyin edilməsi;
- üzvlük haqlarının məbləğinin və ödənilməsi üsulunun müəyyən edilməsi qaydası haqqında qərar qəbul etmək;
- aqrotexnopark üzvlərinin əlavə əmlak töhfələri haqqında qərarlar qəbul etmək;
- uzun və qısamüddətli kreditlər üzrə qərarların qəbul edilməsi;
- aqrotexnoparkın maliyyə planının təsdiq edilməsi və ona dəyişikliklərin edilməsi;
- digər suallar.

Yuxarıda göstərilən məsələlərin hamısı Aqrotexnopark Assosiasiyası üzvlərinin Ümumi Yığıncağının müstəsna səlahiyyətlərinə aiddir.

Aqrotexnopark Birliyinin bölmələrində iştirakçıların ümumi yığıncağı zərurət olduqda, lakin ildə 1 (bir) dəfədən az olmayaraq çağırılır. Aqrotexnopark üzvlərinin azı yarısının (1/2) və ya aqrotexnoparkın daimi fəaliyyət göstərən kollegial icra hakimiyyəti

orqanının ən azı üçdə ikisinin (2/3) tələbi ilə Birliyin Koordinasiya Şurasının növbədənənar Ümumi Yığıncağı Birliyin üzvlərinin bölmələri çağırılmalıdır.

“Aqrotexnopark” Birliyi Koordinasiya Şurasının Ümumi Yığıncağı hazırlıq işlərini təşkil edir. Birliyin Koordinasiya Şurası təyin edilmiş tarixə otuz (30) gündən gec olmayaraq Aqrotexnopark birləşmələrinin üzvlərinin Ümumi Yığıncağının keçirilmə yeri və vaxtı, habelə gündəliyi barədə aqrotexnopark bölmələrinin iştirakçılarına hər hansı mövcud vasitələrlə məlumat verməlidir.

Ümumi yığıncağa Birliyin Koordinasiya Şurasından seçilmiş sədr sədrlik edir. Aqrotexnopark Birliyinin bölmələrində iştirakçıların ümumi yığıncağı həmin iclasda və ya iclasda onun üzvlərinin yarısından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətli dir.

Aqrotexnopark Birliyi üzvlərinin Ümumi Yığıncağının qərarları açıq səs vermə yolu ilə, iclasda iştirak edən üzvlərin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Ümumi Yığıncağın müstəsna səlahiyyətlərinə aid məsələlər üzrə Ümumi Yığıncağın qərarları 2/3 səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Aqrotexnopark Assosiasiyası üzvlərinin Ümumi Yığıncaqları arasındakı dövrdə aqrotexnoparkın daimi fəaliyyət göstərən kollegial icra orqanı Birliyin Koordinasiya Şurasıdır.

Assosiasiyanın Koordinasiya Şurasının səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- aqrotexnoparkın əsas fəaliyyətinin həyata keçirilməsi;
- aqrotexnoparkın fəaliyyətinin planlarının və maliyyələşdirmə planlarının işlənilib hazırlanması;
- daxili nizamnamələrin qəbulu;
- aqrotexnoparka yeni üzvlərin qəbulu ilə bağlı təkliflərin hazırlanması;
- aqrotexnopark bölmələrində iştirakçıların sayından çıxarılması (çıxarılması) üçün təkliflərin hazırlanması;
- “Aqrotexnopark” Assosiasiyası üzvlərinin Ümumi Yığıncağının qərarlarının icrası;

- illik hesabatın və illik balansın təsdiqi;
- “Aqrotexnopark” Assosiasiyası üzvlərinin Ümumi Yığıncağının təşkili və hazırlanması;
- Ümumi Yığıncağın müstəsna səlahiyyətlərinə aid olmayan digər məsələlər.

Birliyin Koordinasiya Şurası Aqrotexnopark Birliyinin bölmələrinin üzvlərinin Ümumi Yığıncağı tərəfindən açıq səsvermə yolu ilə 5 il müddətinə seçilir. Birliyin Koordinasiya Şurasının sayı ən azı 3 nəfərdir. Assosiasiyanın Koordinasiya Şurasının iclasları zərurət yarandıqda keçirilir. Birliyin Koordinasiya Şurası Şura üzvlərinin yarından çoxunun (1/2) iştirakı ilə səlahiyyətlidir. Assosiasiyanın Koordinasiya Şurasının qərarları açıq səsvermə yolu ilə, sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Aqrotexnoparkın yeganə icra orqanı Aqrotexnopark Birliyi üzvlərinin Ümumi Yığıncağı tərəfindən onun üzvləri arasından 5 il müddətinə seçilən Birliyin Koordinasiya Şurasının sədridir. O, Aqrotexnopark Birliyinin fəaliyyətinə cari rəhbərliyi həyata keçirir və Birliyin ali idarəetmə orqanı - Aqrotexnopark Birliyinin bölmələri İştirakçılarının Ümumi Yığıncağına hesabat verir.

Birliyin Koordinasiya Şurasının sədri etibarnamə olmadan aqrotexnoparkın adından çıxış edir, vətəndaşlar və hüquqi şəxslərlə münasibətlərdə onun maraqlarını təmsil edir. Birliyin Koordinasiya Şurasının sədri ona verilmiş hüquqlar çərçivəsində aqrotexnoparkın əmlakına maliyyə planına uyğun sərəncam verir, kredit təşkilatlarında cari və digər hesablar açır, müqavilələr, o cümlədən əmək müqavilələri bağlayır, təsdiq edilmiş maliyyə planını tərtib edir, etibarnamələr və sərəncamlar verir.

Birliyin Koordinasiya Şurasının sədri Aqrotexnopark Birliyinin bölmələri İştirakçılarının Ümumi Yığıncağının - Birliyin Koordinasiya Şurası və daimi fəaliyyət göstərən kollegial icra orqanının səlahiyyətlərinə aid edilənlər istisna olmaqla, Birliyin fəaliyyətinə aid olan bütün məsələləri həll etmək hüququna malikdir. Birliyin Koordinasiya Şurasının sədri ildə bir dəfədən az olmayaraq

Aqrotexnopark Birliyinin bölmələrinin üzvlərinin Ümumi Yığıncağında Birliyin fəaliyyətinin nəticələri barədə hesabat verir.

Birliyin Koordinasiya Şurasının sədri faktiki imtina tarixindən ən gec üç ay əvvəl Birliyin Koordinasiya Şurasına yazılı məlumat verməklə, öz vəzifələrini yerinə yetirməkdən istənilən vaxt imtina etmək hüququna malikdir.

Birliyin Koordinasiya Şurasının sədri öz vəzifələrini yerinə yetirməkdən imtina etdikdə və onun vəzifələrini yerinə yetirməsinin mümkün olmadığı digər hallarda Birliyin Koordinasiya Şurası, Birliyin Koordinasiya Şurasının yeni sədri dərhal Aqrotexnopark Birliyinin bölmələrinin üzvlərinin Ümumi Yığıncağını çağırır.

Aqrotexnopark Birliyi üzvlərinin Ümumi Yığıncağının qərarı ilə Birliyin icra orqanlarının səlahiyyətlərinə onların vəzifələrinin kobud şəkildə pozulması, təsərrüfat fəaliyyətini lazımı qaydada həyata keçirə bilməməsi aşkar edildikdə və ya digər ciddi əsaslar olduqda vaxtından əvvəl xitam verilə bilər.

Aqrotexnopark Assosiasiyasının linklərində iştirakçıların hüquqları var:

- qanunla və ya aqrotexnoparkın nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş qaydada aqrotexnoparkın işlərinin idarə edilməsində iştirak etmək;

- qanunvericiliklə və aqrotexnoparkın nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada aqrotexnoparkın fəaliyyəti haqqında məlumat almaq, onun uçotu və digər sənədləri ilə tanış olmaq;

- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada aqrotexnopark orqanlarının mülki nəticələrə səbəb olan qərarlarından şikayət vermək;

- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda aqrotexnoparkın apardığı əqdlərə etiraz etmək və aqrotexnoparka dəymiş zərərin ödənilməsini tələb etmək;

- qanunvericiliklə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, aqrotexnoparkın göstərdiyi xidmətlərdən onun digər iştirakçıları ilə bərabər əsasda istifadə etmək;

- öz mülahizənilə maliyyə ilinin sonunda aqrotexnoparkdan çıxın. Bu halda aqrotexnoparkın iştirakçısı çıxdığı tarixdən beş il ərzində öz öhdəlikləri üzrə töhfəsinə mütənasib olaraq subsidiar məsuliyyət daşıyır;

- aqrotexnoparkın nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş qaydada qanunla və ya aqrotexnoparkın nizamnaməsi ilə nəzərdə tutulmuş digər hüquqları həyata keçirmək.

Aqrotexnopark Assosiasiyasının linklərində iştirak edənlər aşağıdakılara borcludurlar:

- mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq aqrotexnoparkın nizamnaməsi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada, həcmdə, qaydada və müddətlərdə aqrotexnoparkın əmlakının formalaşdırılmasında iştirak etmək;

- aqrotexnoparkın fəaliyyəti haqqında məxfi məlumatları açıqlamamaq;

- qərarların qəbul edilməsi üçün qanuna və (və ya) aqrotexnoparkın nizamnaməsinə uyğun olaraq onların iştirakı zəruri olduqda qərarların qəbul edilməsində iştirak etmək;

- üzv olduqları aqrotexnoparka bilə-bilə zərər vurmağa yönəlmiş hərəkətlərə yol verməmək;

- nizamnamədə nəzərdə tutulmuş üzvlük haqlarını vaxtında ödəmək;

- aqrotexnoparkın ali orqanının qərarı ilə əlavə əmlak töhfələri vermək;

- aqrotexnoparkın ali və digər orqanlarının qərarlarını yerinə yetirmək;

- aqrotexnoparkı onun fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin həlli üçün zəruri olan məlumatlarla təmin etmək.

Aqrotexnopark Assosiasiyasının üzvlərinin razılığı ilə ona yeni iştirakçı qoşula bilər. Linkin üzvləri hüquqi şəxslər - kənd təsərrüfatı sahəsində təhsil, layihə və elm müəssisələri ola bilər. Aqrotexnoparka yeni iştirakçının daxil olması onun aqrotexnoparkın daxil olmasına qədər yaranmış öhdəlikləri üzrə subsidiar məsuliyyəti ilə

şərtləndirilə bilər. Aqrotexnoparka yeni iştirakçıların qəbulu və iştirakçıların aqrotexnopark bölmələrinin tərkibindən çıxarılması (çıxarılması) Aqrotexnopark Birliyinin bölmələri üzvlərinin Ümumi Yığıncağının qərarı ilə həyata keçirilir.

Aqrotexnoparka yeni iştirakçıların qəbulu daimi fəaliyyət göstərən kollegial icra hakimiyyəti orqanına - Birliyin Koordinasiya Şurasına yazılı ərizə verməklə həyata keçirilir, o, müraciətin daxil olduğu tarixdən 30 gün müddətində aqrotexnoparkın qəbulu üçün Aqrotexnopark Assosiasiyasına yeni iştirakçılar Aqrotexnopark Assosiasiyası üzvlərinin Ümumi Yığıncağına təkliflər hazırlayır.

Aqrotexnopark Birliyinin üzvlərinin üzvlüyündən çıxarılması maliyyə ilinin sonunda daimi fəaliyyət göstərən kollegial icra hakimiyyəti orqanına - Birliyin Koordinasiya Şurasına yazılı ərizə verməklə həyata keçirilir. Eyni zamanda, Aqrotexnopark Birliyinin üzvü aqrotexnoparkın tərkibindən çıxmaq barədə ərizə təqdim etdikdən sonra 3 (üç) aydan gec olmayaraq Birliyin Koordinasiya Şurası aşağıdakıları etməyə borcludur:

- Aqrotexnoparklar Birliyinin üzvü tərəfindən əlaqələrin digər üzvlərinə və Aqrotexnopark Birliyinin özünə münasibətdə əvvəllər üzərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsi qaydasını müəyyən etsin;

- Aqrotexnopark Birliyinin üzvlüyündən çıxarılması ilə bağlı digər məsələləri həll etsin;

- Aqrotexnoparkın tərkibindən çıxmaq barədə Aqrotexnopark Assosiasiyası üzvlərinin Ümumi Yığıncağının qərarına təkliflər hazırlamaq.

Birdəfəlik giriş üzvlük haqları, müntəzəm üzvlük haqları və aqrotexnoparkdan çıxdıqda əlavə əmlak üzvlük haqları geri qaytarılmır.

Aqrotexnopark Assosiasiyasının üzvü daimi fəaliyyət göstərən kollegial icra hakimiyyəti orqanının - Birliyin Əlaqələndirmə Şurasının təklifi ilə Aqrotexnopark Birliyinin qalan üzvlərinin öz öhdəliklərini yerinə yetirmədiyi halda, onların qərarı ilə aqrotexnopark

qarşısında öhdəliklər üzvlükdən xaric edilə bilər.

Aqrotexnopark Assosiasiyasının xaric edilmiş üzvünün məsuliyyətinə gəldikdə isə, aqrotexnoparkın tərkibindən çıxma ilə bağlı qaydalar tətbiq edilir.

8.6. “İstehsal-təhsil-elm” sistemində aqrotexnoparkların yaradılmasının təşkilati-iqtisadi modeli

Aqrotexnopark kompleks inteqrasiya strukturu kimi kənd təsərrüfatı istehsalının bütün əsas elementlərini, elm və təhsil müəssisələrini birləşdirən bir neçə bölmədən ibarətdir. Buna görə də təşkilati-idarəetmə strukturu nöqtəyi-nəzərindən onun iştirakçılarının dərin inteqrasiyası ilə xarakterizə olunan multisistemdir.

Bütün xarakterik xüsusiyyətləri və əlaqələri özündə əks etdirən yüksək keyfiyyətli model yaratmaq üçün aqrotexnoparkın hər bir həlqəsini müstəqil sistem kimi, eyni zamanda digər həlqələrdən asılı olaraq təqdim etmək lazımdır.

Hər hansı bir multisistemdə olduğu kimi, aqrotexnoparkda da dominant olan aşağıdakı komponentləri özündə birləşdirən idarəetmə əlaqəsidir:

- “Aqrotexnopark” Birliyi iştirakçılarının ümumi yığıncağı;
- ekspert məsləhəti;
- Birliyin fəaliyyətinə nəzarət edən Azərbaycanın sahə nazirliklərinin və hakimiyyət orqanlarının Aqrotexnopark nümayəndəliyi;
- hüquqi xidmət;
- maliyyə-iqtisadi xidmət;
- məlumat və məsləhət xidməti;
- marketinq xidməti;
- Sərgi Mərkəzi.

Bu xidmətlər yaxşı əlaqələndirilmiş qarşılıqlı əlaqə şəraitində aqrotexnoparkın sabit və səmərəli fəaliyyətini təmin edir, onun fəaliyyətinə hüquqi və iqtisadi nəzarəti həyata keçirir və eyni zamanda

bütün idarəetmə səviyyələrində aqrotexnopark iştirakçılarının maraqlarını müdafiə edir.

Maliyyə-təsərrüfat hissəsi aqrotexnoparkın pul vəsaitlərinin daxilolmalarına və xərclərinə nəzarət edir və uçotunu aparır, aqrotexnoparkın fonduna vəsaitin yığılmasını həyata keçirir və qarşılıqlı razılaşma əsasında aqrotexnoparkın ayrı-ayrı iştirakçıları üçün mühasibat uçotu aparılmasını və vergi hesabatlarının təqdim edilməsini müqavilə əsasında xüsusilə istehsal əlaqəsi həyata keçirə bilər.

Birliyin ekspert şurası aqrotexnoparkın tərkibindəki müəssisələrdə elmi-texniki işlərin tətbiqinə, innovasiyaların tətbiqinin gedişinə nəzarət edir, onlardan istifadənin iqtisadi effektini qiymətləndirir və onların təkmilləşdirilməsi zərurəti və ya sonrakı kommersiyalaşdırılması üçün innovasiya bankında yerləşdirilməyə hazır olması barədə qərar qəbul edir.

Aqrotexnopark Birliyi bölmələrinin iştirakçılarının ümumi yığıncağı aqrotexnoparkın əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən və aqrotexnoparkın bölmələrinin seçilmiş nümayəndələrindən ibarət kollegial özünüidarə orqanıdır.

İnformasiya-məsləhət xidməti aqrotexnoparkın tərkibinə daxil olmayan təşkilatlara ödənişli əsaslarla məsləhət xidmətləri göstərir, aqrotexnoparkın elmi qrupunun fəaliyyətinin nəticələrini populyarlaşdırır, həmçinin qabaqcıl məhsulların gələcəkdə inkişafı və nailiyyətlərdə tətbiqi üçün müştəriləri innovasiya bankına cəlb edir.

Marketinq xidməti sərqi mərkəzi ilə birlikdə eksperimental istehsal məhsullarının nümayişi, onların sonrakı satışının təşviqi, aqrotexnoparkın müştəri bazasının genişləndirilməsi, aqrotexnoparka daxil olmayan təşkilatlarla birbaşa biznes müqavilələrinin bağlanması, elmi tədqiqatların aparılması və istehsalın optimallaşdırılması istiqamətində tədbirlər təşkil edir.

İdarəetmə səviyyəsi ixtisas, sürət, digər səviyyələrdən rəy, yığcamlıq və mobillik ilə xarakterizə edilməlidir. İdarəetmə orqanlarının maliyyələşdirilməsi aqrotexnopark fondundan illik gəlirlərin 20 faizindən çox olmayan məbləğdə həyata keçirilməlidir.

Aqrotexnoparkın elmi əlaqəsi də öz növbəsində bir qrup iştirakçıdan ibarətdir:

- tədqiqat institutları;
- eksperimental laboratoriyalar;
- damazlıq məntəqələri;
- aqrar profilli ali təhsil müəssisələrinin elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə işləri ilə məşğul olan professor-müəllim heyəti;
- aspirantlar, bakalavrlar və magistrələr;
- innovasiya bankı;
- eksperimental sahələr.

Elmi-tədqiqat institutlarının işçiləri və ali təhsil müəssisələrinin professor-müəllim heyəti müəyyən istiqamətlər üzrə elmi işlənmələr aparmalı, onların istehsal səviyyəsində müəssisələrdə tətbiqini təşkil etməli və onların yüksək keyfiyyətli və səmərəli tətbiqini təmin etmək üçün öz təkliflərinə elmi dəstək verməlidirlər.

Aspirantlar, bakalavrlar və son kurs tələbələri laboratoriyalarda, təcrübə sahələrində (aqraromik istiqamət üzrə) elmi-tədqiqat işləri aparmalı, avadanlıqlara texniki qulluq işlərini (texniki istiqamət üzrə) yerinə yetirməli, seleksiya stansiyalarında (aqraromik və baytarlıq istiqaməti üzrə) elmi işçilərə köməklik göstərməlidirlər. Bundan əlavə, onlar istehsalat səviyyəli müəssisələrdə təcrübə keçə, istehsalat səviyyəli emal müəssisələrinin müasir avadanlıqlarında emal, saxlama və qablaşdırma texnologiyaları ilə tanış ola, öz obyektlərində diplom layihəsini həyata keçirə və avadanlıqların ən son modelləri, yüksək məhsuldar heyvan cinsləri, bitki sortları və onların mühafizəsi vasitələri, aqrotexnopark müəssisələrində təşkili və idarə olunması üsulları ilə tanış ola bilərlər.

Aqrar-sənaye istehsalının hərtərəfli intensivləşdirilməsini və səmərəliliyinin artırılmasını təmin etmək üçün elmi iştirakçılar aqrar-sənaye istehsalının səmərəliliyinin artırılması üçün ehtiyatların sistemli şəkildə müəyyən edilməsi və istifadə edilməsi yolu ilə kənd təsərrüfatı müəssisələrində idarəetmə sistemini və üsullarını təkmilləşdirməlidirlər.

İnnovasiyalar və aqrar-sənaye kompleksi sahəsində aşağıdakı sahələr prioritet olmalıdır:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, saxlanması və emalı üçün enerji və resursa qənaət edən texnologiyalar;
- idxalın əvəzlənməsinə və daha ucuz keyfiyyətli ərzaq məhsullarına töhfə verən innovasiyalar;
- kənd təsərrüfatı maşınlarının, hissələrinin və mexanizmlərinin etibarlılığını, davamlılığını, səmərəliliyini və texniki xidmət qabiliyyətini təkmilləşdirən texnologiyalar;
- kənd təsərrüfatı istehsalı sektorunun yaşıllaşdırılması;
- tullantısız kənd təsərrüfatı istehsalı dövrünün inkişafı və təkmilləşdirilməsi;
- təbii-iqlim şəraiti və relyef xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla istehsalın şaxələndirilməsi;
- hazır qida məhsullarının və yarımfabrikatların emalı, saxlanması və qablaşdırılması üsullarının təkmilləşdirilməsi.

8.7. Azərbaycanda aqroklaster subyektlərinin və aqroparkların formalaşması və inkişafı istiqamətləri

Tarixən ölkəmiz kənd təsərrüfatında bölgədəki digər dövlətlərlə müqayisədə mühüm üstünlük əldə etmişdir. Kənd təsərrüfatının böyük potensialı nəzər alınaraq, o, ölkənin qeyri-neft sektorunda prioritet sektor kimi qəbul edilmişdir. Ölkənin hər bir bölgəsində kənd təsərrüfatının regionlarına xas ixtisaslaşma istiqamətləri formalaşmış və mövcud tarixi ənənələr nəzərə alınmaqla, yeni ixtisaslaşma imkanları daha da genişləndirilmişdir. Məsələn, Lənkəran-Astara bölgəsi əsas etibarilə sitrus və tərəvəz bitkiləri üzrə, Aran bölgəsi maldarlıq üzrə, Zaqatala və Balakən bölgəsi şabalıd, qoz, fındıq və tütün istehsalı üzrə, Quba-Qusar bölgəsi bağçılıq üzrə, Gəncə və Qazax bölgələri maldarlıq, tərəvəz məhsulları üzrə bütün yaxın regional bazarlarla əlaqəlidir. Naxçıvan bölgəsi zəngin kənd

təsərrüfatına malik bölgədir. Həmin bölgədə müxtəlif üzüm, meyvə, təbii mineral sular və s. istehsalı üzrə böyük potensial mövcuddur. Aqrar sahədə klaster həlqəsi olaraq ixtisaslaşmış bir universitet kimi Gəncədə Dövlət Aqrar Universiteti öz fəaliyyətini genişləndirə və regional klaster sırasına daxil edilə bilər.

2022-ci ildə Azərbaycan ərazisinin 32 rayonunda 51 aqropark və fermer təsərrüfatı yaratmaq istiqamətində irimiqyaslı işlər aparılıb. Bunların 34-ü aqropark bitkiçilik, 14-ü bitkiçilik və heyvandarlıq, 1-i heyvandarlıq, 2-si isə qablaşdırma, emal və logistika üzrə ixtisaslaşmışdır.

Hazırkı şəraitdə ölkəmizdə 44 aqropark fəaliyyət göstərməkdədir, digərlərində isə layihələndirmə işləri aparılmaqdadır.

2022-ci il ərzində aqroparklarda 4,1 minə yaxın daimi iş yeri açılmış, 5 mindən artıq insan isə mövsümi işlərlə məşğulluğa cəlb olunmuşdur. Yaxın gələcəkdə 5 mindən artıq daimi iş yeri yaratmaq planlaşdırılır.

Kənd təsərrüfatının inkişafı iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biridir. Hazırkı global çağırışlar zamanı isə bu sahənin rolu daha da artıb. Aqrar sahənin inkişafı məqsədilə dövlət tərəfindən müxtəlif dəstək tədbirləri həyata keçirilir. Ölkəmizdə yaradılan infrastruktur, suvarma sistemləri, aqrar sahəyə maliyyə dəstəyi, vergilərə, texnika və gübrələrə münasibətdə tətbiq edilən güzəştlər, taxılçılığa verilən subsidiyalar bu sahənin inkişafı üçün əlverişli imkanlar yaradır. Bu baxımdan aqroparklar effektiv mexanizmdir. İnnovativ üsulların geniş tətbiqi hesabına ölkənin əsas strateji məhsullarının istehsal həcminin artması ilə əlaqədar aqroparklarda əvəzedici və təkrar səpin, reproduktiv və keyfiyyətli toxumlardan istifadə, düzgün aqrotexniki qulluq və s. baş verəcəkdir.

Hazırda İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində olan İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi (İZİA) ölkədə fəaliyyət göstərən 51 aqroparka rəhbərlik edir. Bu aqroparkların 40-da taxıl əkilir və yüksək məhsul alınır. Belə ki, 2022-ci ildə 41 min hektar sahədə aqroparkların ərazisində buğda biçini aparılıb və 152 min tondan

çox məhsul istehsal edilib. Bunun 88,8 min tonu ərzaq buğdası, 31,4 min tonu toxumluq buğda, 32 min tonu isə yemlik buğdadır. Aqrroparklarda buğda istehsalı üzrə orta məhsuldarlıq 3,7 t/ha təşkil etmişdir ki, bu da respublika üzrə orta göstəricidən yüksəkdir (ölkə üzrə orta göstərici 3,2 t/ha). Sahəsi 21,7 min hektar olan aqrroparklarda isə orta məhsuldarlıq 4,5 t/ha olmuşdur. Bir sıra aqrroparklarda buğda və arpanın orta məhsuldarlığı 6-7 ton/ha (ölkə üzrə 3,2 ton/ha), qarğıdalı - 12-15 ton/ha (ölkə üzrə 6 ton/ha), şəkər çuğundurunun - 80 ton/ha təşkil edib (ölkə üzrə 43 ton/ha).

Qeyd edək ki, “Ərzaq buğdası ilə özünütəminat səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanında nəzərdə tutulmuş yeni dəstək tədbirləri çərçivəsində 2022-ci ildə aqrroparkların yemlik sahələrində buğda əkinləri 52% və ya 11,3 min hektar artırılaraq 33 min hektara qədər olacaq. Növbəti 5 il ərzində yem sahələrinin 100 min hektara, 2023-cü ildə isə aqrroparklarda ərzaq buğdasının istehsalının 143 min tona çatdırılacağı proqnozlaşdırılır. Bu, ölkənin taxılla təmin olunmasına, ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə mühüm töhfədir.

IX FƏSİL. AQRAR SAHƏDƏ MÜLKİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİNİN VƏ İDARƏETMƏ FORMALARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

- 9.1. Özəl təsərrüfat formalarının inkişafı
- 9.2. Kollektiv təsərrüfatların islahatlaşdırılması
- 9.3. Torpaq və əmlak mülkiyyəti münasibətlərinin islahatı
- 9.4. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının qiymətləndirilməsi

9.1. Özəl təsərrüfat formalarının inkişafı

İctimai münasibətlərdə ən önəmlisi mülkiyyət məsələsidir, dövlətin inkişafı, xalqın rifahı onların formalaşmasından asılıdır. Dövlət mülkiyyətinə xas olan mülkiyyətin ictimailəşməsinin yüksək səviyyəsi maddi nemətlər, dövlət sərvətləri yaradan zəhmətkeşləri kifayət qədər maraqlandırmır.

Böyük qədim yunan filosofu və alimi Aristotel (e.ə. 384-322) xüsusi mülkiyyəti dəstəkləyirdi. O, dövlətin inkişafı məsələsini nəzərdən keçirərək yazırdı: “Məsələ ondadır ki, biz həm ailənin, həm də dövlətin mütləq birliyini deyil, nisbi birliyini tələb etməliyik. Əgər bu birlik həddi aşsa, dövlət özü də məhv olar; əgər bu baş verməsə belə, belə bir dövlət məhv olmaq yolunda daha pis bir dövlətə çevriləcək”.

O, xüsusilə fermerlər üçün xüsusi mülkiyyətin zəruriliyini təkid edirdi: “Əkinçilərin mülkiyyəti ümumi olmalıdır, yoxsa hər birinin xüsusi mülkiyyəti olmalıdır, necə ki, onların qadın və uşaq icması olmalıdır və ya olmamalıdır”.

O ki, qaldı ictimai mülkiyyətə, ondan istifadə yollarını belə müəyyənləşdirdi: “Mülkiyyət ancaq nisbi mənada, ümumiyyətlə, şəxsi olmalıdır. Axı ona qayğısı müxtəlif insanlar arasında bölüşdürüldükdə, onlar arasında qarşılıqlı narazılıqlar aradan qalxar, nisbi mənada əksinə, hər kəs özünə məxsus olanı vicdanla yerinə

yetirəcəyi üçün daha böyük fayda götürəcək”. Şərqi və Qərbi Almaniyanın, Şimali və Cənubi Koreyanın, Finlandiyanın, Çinin tarixi təcrübəsi göstərir ki, xüsusi mülkiyyətə əsaslanan istehsal xeyli yüksək səmərəliliyə nail olur.

Müasir şəraitdə mülkiyyət və idarəetmə formalarının təkmilləşdirilməsi aqrar islahatların əsas istiqamətlərindən biridir. İstehsalın təşkili kolxoz-sovxoz sisteminin inhisarına və torpağa, əmlaka və istehsal olunan məhsula dövlət mülkiyyətinə əsaslanan idarəetmə formalarının uyğunsuzluğu dövlətə işləyənləri maraqlandırmayan iqtisadi münasibətlər işlərinin nəticələrini torpaqda qurmaq imkanı verdi. Bu, kənd təsərrüfatında qeyri-qənaətbəxş vəziyyətə səbəb oldu.

İdarəetmə formalarının inkişafı istehsal vasitələrinə və istehsal olunan məhsullara mülkiyyət formasından çox asılıdır. Təcrübə sübut edir ki, istehsal vasitələrinə, o cümlədən torpağa xüsusi mülkiyyət olmadan məsuliyyətə nail olmaq, təşəbbüsü stimullaşdırmaq, işçilərin iqtisadi maraqlarını təmin etmək mümkün deyil. Azərbaycanda torpağa xüsusi mülkiyyət qadağan edildi, hətta moratorium da tətbiq olundu. İlk dəfə 1992-ci ilin aprelində “Kəndli (fermer) təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Qanunu ilə tətbiq edilmişdir.

Ayrı-ayrı vətəndaşlar keçmişə təəssüflənir, onu bununla motivasiya edirlər ki, indi yenidənqurma şəraitində daha az məhsul istehsal olunur. Keçmişə qayıtmağın dalana aparın yol olduğunu aydın başa düşmək lazımdır. 1982-1985-ci illərin ən əlverişli hava şəraitində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatında əmək məhsuldarlığı dünyanın qabaqcıl ölkələrindən xeyli aşağı idi. Deməli, obyektiv olaraq aqrar münasibətlərdə islahatlara ehtiyac var idi. Azad Azərbaycanın hər bir azad vətəndaşının öz əmək fəaliyyəti sahəsini sərbəst seçmək, istehsal vasitələrinə, o cümlədən torpaq və torpaq mülkiyyətinə, istehsal olunan məhsullara sahib olmaq hüququna malik olmasını nəzərdə tutan ən mühüm demokratiya qaydalarından birinə riayət etmək lazımdır.

Son vaxtlara qədər Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalı is-

tehsal vasitələrinə, torpağa və istehsal olunan məhsullara mülkiyyət hüququna görə fərqlənən iki idarəetmə formasına əsaslanırdı. Birinci formanın əsasını ictimai əmək və istehsal vasitələrinə və istehsal olunan məhsullara ictimai mülkiyyət təşkil edirdi. Bura kolxozlar, sovxozlar və digər sovxoz və təsərrüfatlararası kənd təsərrüfatı müəssisələri daxil idi. 1986-1990-cı illərdə Azərbaycanın dövlət mülkiyyətində olan kənd təsərrüfatı torpaqlarının, demək olar ki, 94%-dən istifadə edirdilər.

İkinci idarəetmə forması fərdi və ya ailə əməyinə, istehsal vasitələrinə, əmlaka və məhsullara şəxsi mülkiyyətə əsaslanmış, torpaq daimi istifadədə olmuşdur.

Yuxarıda deyilənlər onu göstərir ki, torpaqdan daha səmərəli istifadə əhalinin yardımçı təsərrüfatları tərəfindən təmin edilmişdir. Buna əsaslanaraq, ictimai təsərrüfatlarda islahatların istiqamətlərindən biri də bu təsərrüfatların genişləndirilməsi üçün torpaqların qismən verilməsi olmalıdır ki, onun da məqsədi ilk növbədə özünün ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəməkdir. Ərzaq problemini həll etməklə onlar təkcə iqtisadi deyil, həm də ən mühüm sosial funksiyanı yerinə yetirirlər. Eyni zamanda, böyük kapital qoyuluşları olmadan onlar ərzaq istehsalının, o cümlədən iri təsərrüfatlarda bu və ya digər səbəbdən kifayət qədər diqqət yetirilməyən məhsulların istehsalının artırılmasına imkan yaradır. Eyni zamanda, özəl təsərrüfatlara kapital qoyuluşları sosial effekt də verir, çünki onun vasitəsilə əhalinin əksəriyyəti bu təsərrüfatlarda əmək fəaliyyətinə cəlb oluna bilir, adi iş həyat tərzini qorunur, insanlarda torpağa, kənd təsərrüfatı əməyinə məhəbbət aşılır. Professor B.X. Ataşovun qeyd etdiyi kimi, “kəndli təsərrüfatlarının uğurla inkişaf etməsi üçün istehsalat və iqtisadi xarakterli məsələlərlə yanaşı sosial məsələlərin də həll edilməsi tələb olunur. Bu cür təsərrüfatlar yaradırlarkən normal yaşayış sahəsi, eləcə də əmək və məişət şəraitinin nəzərdə tutulması çox vacibdir. İnşa edilməsi nəzərdə tutulan ev kəndə xas olan spesifik həyat tərzini təcəssüm etdirməli və vahid kəndli malikanəsi kompleksinin tərkib hissəsi olmalıdır”.

Əhalinin şəxsi kəndli təsərrüfatlarında istehsalın inkişafı vətəndaşların ərzaq məhsullarına olan öz tələbatını təmin etməklə yanaşı, bazar iqtisadiyyatı şəraitində işsizliyin mənfi təsirinin azaldılmasında kəndin sosial məsələlərinin həll edilməsində mühüm amilinə çevrilə bilər.

İstehsalın bu sahəsini gücləndirmək üçün Azərbaycan Nazirlər Kabineti “Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında” 16 may 2000-ci il tarixli Fərman qəbul etdi. O, vətəndaşların istifadəsində olan torpaq sahələrinin xüsusi mülkiyyətə verilməsini nəzərdə tutur. Fərdi yaşayış tikintisinin inkişafı üçün Torpaq Məcəlləsində kənd yerlərində 0,25 ha, şəhər tipli qəsəbələrdə isə 0,15 ha, bağçılıq üçün 0,12-0,15 ha, yay üçün 0,15 ha bağ evi tikintisi üçün 10 hektar torpaq sahələrinin ayrılması nəzərdə tutulur. Bundan əlavə, şəxsi yardımçı təsərrüfatın genişləndirilməsi üçün vətəndaşların istifadəsinə 1-2 ha-dək, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların verilməsi 1 ha-dək (Azərbaycanın Torpaq Məcəlləsi) nəzərdə tutulur.

Əhalinin şəxsi yardımçı təsərrüfatlarında istehsalın həcmünün artması həllini tələb edir: onlardan məhsul alınmasının təşkili, eyni zamanda, istehlak kooperativinin maddi-texniki bazası. Bu təsərrüfatlar kiçik mexanizasiya vasitələri ilə təmin edilməlidir.

Əgər kənd və şəhərlərdə təqribən 8 milyon yardımçı təsərrüfat varsa, o zaman istehsalın bu sahəsində torpaq mülkiyyətinin 1-1,5 hektar artacağını gözləmək lazımdır. Bu, ehtiyat torpaqlar, ehtiyat fondu torpaq payları (payları) hesabına həyata keçirilə bilər.

Təşkilati-iqtisadi əsasları və mülkiyyət münasibətləri iri təsərrüfatlara bənzəyən kəndli (fermer) təsərrüfatlarının inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: torpaq payı ölçüsündə torpağın bir hissəsi mülkiyyətdədir, qalan geri almaq hüququ ilə istifadə etmək hissəsi daimidir. İri təsərrüfatın köməkçi iqtisadiyyatdan üstünlüyü onun daha böyük ölçüdə olması və bu əsasda mexanizasiyadan istifadə etmək imkanındır.

Ona görə də torpaq sahələrinin ölçüləri, eləcə də mülkiyyət forması istehsalın səmərəliliyinə böyük təsir göstərir. Kənd təsərrü-

fatının inkişafının başlanğıcında onun formalaşması zamanı səhvələrə yol verilməməlidir. Təsərrüfatların təşkilati və iqtisadi baxımdan rasionol olması zəruridir.

Kiçik təsərrüfatları kompleks şəkildə mexanikləşdirmək çətin-dir, bir ailənin zəhməti ilə torpağı əl ilə becərmək mümkün deyil. Qərbi Avropa ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, torpaqdan istifadənin ölçüsü 100 hektardan çox olan yerdə istehsalın səmərəliliyi xeyli yüksək olur. ABŞ-da torpaqdan istifadənin həcmi 100 hektardan çox – 400 hektardır.

İri təsərrüfatların kiçik təsərrüfatlardan üstünlükləri ilə bağlı elmi mübahisələr əsrlər boyu davam edir, baxmayaraq ki, birincilərin üstünlükləri şübhə doğurmur. Bununla belə, bu məsələyə formal yanaşma kənd təsərrüfatında gicantomaniyaya gətirib çıxardı, çünki təmərküzləşmə səviyyəsinin və istehsalın həcmının artırılmasının effektiv fəaliyyət, idarəetmə və həll yolları üçün əhalinin sosial problemləri müəyyən məhdudiyyətlərə malikdir.

Kəndli (fermer) təsərrüfatlarının müəyyən edilmiş optimal ölçülərinə iki yolla nail olmaq mümkündür: birincisi, fermer ailələrinə 250-400 hektar torpaq sahəsinin verilməsi. Bununla belə, qanunda 50 hektara qədər əkin sahəsinin və 100 hektara qədər kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların (“Kəndli (fermer) təsərrüfatı haqqında” Qanun), Azərbaycanda isə orta hesabla 22 hektara yaxın kənd təsərrüfatı təyinətli torpaqların faktiki olaraq ayrılması nəzərdə tutulur. Ona görə də fermerlər həm ehtiyat torpaqlardan, həm ehtiyat fondundan, həm də kollektiv kənd təsərrüfatı müəssisələrində dövlətdən torpaq icarəyə götürə bilirlər. Vətəndaşların torpaq payları (payları) mühüm icarə ehtiyatıdır (“Torpaq icarəsi haqqında” Azərbaycan Prezidentinin Fərmanı). İkinci, heç də az əhəmiyyətli olmayan yol əməkdaşlıqdır. Torpaq sahələrinin, torpaq paylarının, əmlak paylarının, pul töhfələrinin, fərdi təsərrüfatların (kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, onların emalı və satışı, texniki qulluq, texniki təminat, tikinti və s. kooperativləri) mülkiyyətçiləri və istifadəçiləri əməkdaşlıq edə bilirlər.

Yeni təsərrüfat və istehsal birləşmələrinin uğurlu fəaliyyəti onların təşkilatı-təsərrüfat cəhətdən düzgün qurulmasından asılıdır. Onlar ilk növbədə ixtisaslaşmalı və ya çoxşaxəli təsərrüfatlar yaratmalı, vəsaitləri və işçi qüvvəsini səpələməlidirlər ki, bu da iqtisadi cəhətdən mümkün deyil.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Azərbaycanda kəndli (fermer) təsərrüfatlarının səmərəliliyi hələ də aşağıdır. Kəndli (fermer) təsərrüfatlarında istehsalın bu vəziyyəti bir neçə səbəblə izah olunur. Birinci - bu təsərrüfatlara ən pis torpaqlar daxil olan ehtiyat torpaq sahələri verilmişdi. İkincisi - maddi-texniki baza kifayət qədər inkişaf etməmişdir, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri isə resursların alınması üçün mənfəət vermir. Üçüncüsü, sahibini hasilatın real miqdarı barədə rəsmi məlumat verməməyə məcbur edən vergi sistemidir.

Ev təsərrüfatlarının və fermer təsərrüfatının inkişafı üçün torpaq sahələrini genişləndirmək üçün Azərbaycan qanunvericiliyi vətəndaşların öz torpaq payları ilə kollektiv kənd təsərrüfatı müəssisələrindən maneəsiz çıxışını və dövlətə verilməsini təmin edir.

9.2. Kollektiv təsərrüfatların islahatlaşdırılması

Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı tərəfindən 14 iyun 2016-cı ildə qəbul edilmiş “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” AR Qanunu və 14 iyul 2017-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı” xüsusi qeyd olunmalıdır. Burada önəmli olan cəhət odur ki, kooperasiya yönümlü modern fermer təsərrüfatlarının, həmçinin aqroemal qurumlarının böyük hissəsinin ölkə regionlarında yaradılmasında əsas məqsəd – məhz kənd ərazilərinin infrastruktur səviyyəsini daha da yaxşılaşdırmaq, eləcə də şəhərlə kənd arasındakı fərqləri tədricən aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

“Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının 14 iyun 2016-cı il tarixli Qanunu qəbul edildikdən sonra iqtisadiyyatın davamlı inkişafı, xüsusən də qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı ilə bağlı, ölkəmizdə artıq başlanmış müsbət tendensiyalar yuxarıda qeyd edilən prosesləri daha da sürətləndirmişdir. Qəbul edilmiş bu Qanunun əsas məqsədi aşağıdakı kimi təsbit edilmişdir: “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının könüllü birləşməsi əsasında iri kənd təsərrüfatı müəssisələri yaratmaq, onların istehsal potensialından səmərəli istifadə etməklə rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək və məhsuldarlığı artırmaq, kənd təsərrüfatı kooperasiyasının formalaşmasına və inkişafına təkan vermək kooperasiya iştirakçılarının iqtisadi, sosial və digər maraqlarını qorumaqdır”.

Professor B.X.Ataşovun qeyd etdiyi kimi, “...xarici ölkələrdə kənd təsərrüfatı qurumlarına xidmət sahəsində çoxillik, zəngin təcrübə toplanmışdır. Danimarka, İsveç, Norveç, Finlandiya, Niderland və Yaponiyada kooperativ hərəkatı kəndli sahibkarların, demək olar ki, 100% əhatə edilməsi ilə səciyyələnmişdir. Fransa və Almaniyada bu qurumlar bütün müəssisələrin ən azı 80%-ni birləşdirir... Kənd təsərrüfatı kooperasiyasının strukturunda kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və satışı, istehsal vasitələri ilə təchizat, istehsala xidmət və istehsal kooperativlərini fərqləndirmək olar. AİB ölkələrində tədarük-təchizat kooperativləri əmtəə istehsalçıları üçün zəruri istehsal vasitələrinin 50%-ni təchiz edir”.

Qardaş Türkiyə Respublikasında da kooperasiyanın inkişafı geniş vüsət almışdır. Belə ki, Türkiyədə Respublika qurulmasının ilk illərindən başlayaraq, Mustafa Kamal Atatürk kooperativ hərəkatına xüsusi önəm vermiş, hətta xalqa örnək olması üçün yeni yarannmış iki kooperativin də fəxri üzvü (payçısı) olmuşdur. Atatürk dövründə Türkiyədə kooperativ hərəkatı ilə bağlı həyata keçirilən ən önəmli tədbirlərdən biri də, kooperativ hərəkatının təbliğ-təşviqi, eləcə də bu sahədə təhsilin və tədrisin təşkili olmuşdur. Bu

məqsədlə, 1931-ci ildə İstanbul Universiteti nəzdində “Türk Kooperativçilik cəmiyyəti” qurulmuşdur ki, həmin qurum, “Türk Kooperativçilik Qurumu” adı altında Ankarada bu gün də fəaliyyət göstərməkdədir. Digər universitetlərdə də kooperativ hərəkatına aid fənlərin tədris edilməsinə xüsusi önəm verilir. Belə ki, “Kooperativ hərəkatı” adlı fənn universitet proqramlarına müstəqil fənn kimi daxil edilmişdi. “Kooperativ şirkətlər” adlı dərslük M.K. Atatürkün “Kooperativ qurmaq, maddi və mənəvi gücləri, zəka və məharətləri birləşdirmək deməkdir!” sözləri ilə başlayıb, “Vətəninə sevən hər bir türk kənd və qəsəbə müəllimi, Türkiyəni iqtisadi və sosial baxımdan inkişaf etdirəcək bu müəssisənin ölkəmizdə yayılması yolunda son dərəcə səy göstərməyi vicdani və müqəddəs vəzifə kimi görməlidir!” sözləri ilə tamamlanmışdır.

Zənnimizcə, respublikamızda da kooperativ hərəkatının müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirilməsi üçün beynəlxalq təcrübədən, xüsusilə də Türkiyə təcrübəsindən istifadə edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Aqrar kooperasiya hərəkatının modern inkişafı ilə bağlı beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müasir qloballaşma şəraitində artıq bütün dünyada kooperativlər, əhalinin ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarına, eləcə də müxtəlif xidmətlərə olan tələbatının ödənilməsinin ən vacib amilinə çevrilmişlər. Bu problemlərin həllinə öz münasibətini bildirən iqtisad elmləri doktoru, professor E.A.Quliyev yazır ki, “kənd təsərrüfatı sahələrinin və aqrar sektorun inkişaf etdirilməsində dünya təcrübəsinin mütərəqqi nümunələrinin öyrənilməsi və tətbiqi imkanlarının araşdırılması, bu sahələrdə sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, yeni maksimum səmərəli yanaşmaların təmin edilməsi üçün beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın gücləndirilməsi, fermer və kəndli təsərrüfatının müxtəlif formaları ilə universitet və elmi tədqiqat institutları arasında sıx əlaqələrin yaradılması, “biznes-elm-təhsil” əməkdaşlığının genişləndirilməsi məqsədmüvafiq hesab oluna bilər...”

Köməkçi təsərrüfatların və kəndli (fermer) təsərrüfatlarının inki-

şafına şərait yaradaraq, nəzərə almalıyıq ki, kənd təsərrüfatı müəssisələri (kənd təsərrüfatı istehsalı kooperativləri, kollektiv (birgə) təsərrüfatları, səhmdar cəmiyyətləri, təsərrüfat cəmiyyətləri və s.), fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları növbəti illərdə də əsas idarəetmə forması olaraq qalacaqlar. Lakin onların əməyinin dövlət və ya kollektiv mülkiyyətə əsaslanan mövcud təşkilati-iqtisadi şəraiti hər bir işçinin istehsalın yekun nəticələrinə marağını artırmağa kömək etmir. Odur ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrində, fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarında strukturda və iqtisadi münasibətlərdə əsaslı islahatlar aparılmadan onların səmərəli fəaliyyəti təmin edilə bilməz.

Torpağa və digər vasitələrə xüsusi mülkiyyətin üstünlüklərinin istehsalın kollektiv təşkili forması ilə uzlaşdırılması istiqamətində islahatlar aparılmalıdır. Mövcud qanunvericilikdə torpaq sahələrinə, torpaq paylarına, təsərrüfat paylarına xüsusi mülkiyyət hüququ nəzərdə tutulur.

Bu məsələlərin həlli üçün ölkə prezidentinin verdiyi fərmanlar aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün torpağın onu əkib- becərənlərə məxsus olması şərti ilə könüllülük əsasında pulsuz olaraq kollektiv və xüsusi mülkiyyətə verilməsi - kollektiv mülkiyyətə verilmiş torpaqların bölünməsi;

- paylar (paylar) natura şəklində ayrılmadan və sənəd verilmədən – torpaq payına (payına) xüsusi mülkiyyət hüququ haqqında şəhadətnamə;

- alqı-satqı, hədiyyə, mübadilə, vərəsəlik, girov obyektinə ola bilən torpaq payına (payına) sərəncam vermək hüququ;

- kənd təsərrüfatı müəssisələrinin üzvünün öz payı (payı) ilə mənasız çıxmaq hüququ və onun verilmiş natura şəklində ayrılması;

- təyinatını dəyişdirmədən torpaq üzərində müvafiq sərəncam vermək hüququ ilə xüsusi mülkiyyət hüququ haqqında dövlət aktı;

- dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrinin torpaqlarının kollektiv kənd təsərrüfatı müəssisələrinə çevrildikdən sonra ayrılması;

- dəyəri və şərti kadastr hektarları baxımından müəssisənin bütün üzvləri üçün bərabər torpaq payları (payları).

Fərmanların qəbulundan sonra torpaq islahatı daha da sürətləndi. Torpaqların dövlətdən kollektiv mülkiyyətə keçirilməsi başa çatdırılıb, onlara şəxsi təsərrüfatçılıq üçün verilmiş torpaq sahələrinin 50 faizindən çoxu Azərbaycan vətəndaşları tərəfindən özəlləşdirilib.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin islahatı aşağıdakı kimidir:

- kənd təsərrüfatı müəssisə və təşkilatlarına kollektiv mülkiyyətə verilmiş torpaqların bölünməsinə başa çatdırmaq və torpaq payı (payları) sahiblərinə torpaq payına (payına) sahib olmaq hüququ üçün şəhadətnamələrin verilməsi zəruridir;

- dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrinin torpaqları (dövlət mülkiyyətində qalan müəssisələrin torpaqları istisna olmaqla) kollektiv kənd təsərrüfatı müəssisələrinə və səhmdar cəmiyyətlərinə çevrildikdən sonra pay dövlət mülkiyyətində saxlanmalıdır;

- səhmdar kənd təsərrüfatı cəmiyyətləri yaradılarkən onların üzvlərinə əmlak payı məbləğində əmlak payı verilir. Torpaq payına (payına) gəlcə, o, natura və pul ifadəsində ayrıca uçota alınmalıdır;

- məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərdə, əlavə məsuliyyətli cəmiyyətlərdə tam və komandit ortaqlıq iştirakçıları öz əmlakları və torpaq payları (payları) ilə daxil olurlar;

- kəndli (fermer) təsərrüfatları və digər özəl təsərrüfat birləşmələri əsasında torpaq sahələrini və pay torpaqlarını (paylarını) icarəyə götürə bilən özəl icarə (özəl) müəssisələri yaradılır;

- müqavilə əsasında kənd təsərrüfatı istehsalının aparılması;

- fiziki və hüquqi şəxslər öz iradələrini sərbəst ifadə etmək əsasında kənd təsərrüfatı kooperativlərində birləşirlər;

- kənd təsərrüfatı fəaliyyətini həyata keçirmək və əsasən onun üzvlərinə xidmət göstərmək məqsədi ilə yeni hüquqi şəxs yaratmaqla;

- kənd təsərrüfatı korporasiyası struktur bölmələrinin islahatı prosesində formalaşmış istənilən təşkilati-hüquqi formalı qeyri-

dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ayrı-ayrı hüquqi şəxslərə birləşdirilməsi yolu ilə yaradılır. Kənd təsərrüfatı korporasiyalarında idarəetmə demokratik əsaslarla, onların iştirakçıları isə “bir pay, bir səs” prinsipi ilə həyata keçirilir;

- kollektiv kənd təsərrüfatı müəssisəsinin, səhmdar və digər təsərrüfat cəmiyyətlərinin hər bir üzvü ondan maneəsiz çıxmaq və öz torpaq payına (payına) natura şəklində (ərazidə) pulsuz xüsusi mülkiyyət hüququ əldə etmək və əmlak paylarını satmaq hüququna malikdir. İki və ya daha çox üzv çıxmaq istədikdə; həmin birləşmələrdən öz torpaq paylarını və (paylarını) birgə kənd təsərrüfatı istehsalı üçün birləşdirən və ya özgəninkiləşdirən və ya başqa şəxslərə icarəyə verən, onlara məxsus torpaq payları (payları) onların tələbi ilə vahid massiv kimi ayrılır;

- torpaq paylarının (paylarının) sahibləri digər torpaq paylarının (paylarının) sahiblərinin razılığı olmadan tam və ya qismən bağışlamaq, girov qoymaq və miras kimi keçmək, icarəyə vermək, satmaq, icarəyə götürmək və dəyişdirmək və onları başqa qanuni yolla özgəninkiləşdirmək hüququna malikdirlər;

- kənd təsərrüfatı səhmdarlarının və digər təsərrüfat birliklərinin nizamnamə fonduna verilmiş əmlakı icarəyə götürmək, girov qoymaq, dəyişdirmək və ya başqa üsullarla sərəncam vermək hüququ vardır. Torpaq paylarına sərəncam verilməsi onların mülkiyyətçilərinin razılığı ilə həyata keçirilir. Səhmdar və digər təsərrüfat cəmiyyətlərini tərk edərkən torpaq payının (payının) sahibi öz torpaq payını (payını) natura şəklində (sahədə) və ya onun tələbi ilə onun dəyərini almaq hüququna malikdir;

- səhmdar və digər təsərrüfat cəmiyyətləri investisiya cəlb etdikdə, onların payı əmlakın və torpağın dəyəri ilə, investorun payı isə onun bu cəmiyyətə verdiyi töhfənin dəyəri ilə müəyyən edilir.

Odur ki, mövcud qanunvericilik aktları, habelə kollektiv kənd təsərrüfatı müəssisələrinin rəasional təsərrüfat strukturlarına çevrilməsi və pay torpaqlarının (paylarının) icarəyə verilməsi məsələlərinin tənzimlənməsi torpaq islahatının tam həcmdə aparılmasına,

kənd təsərrüfatı istehsalının transformasiyasına, ən səmərəli iqtisadi strukturlara çevrilməsinə imkan verəcəkdir. Göstərilən müddəalar təsis sənədlərində öz əksini tapmalıdır.

Aqrar-sənaye kompleksində inteqrasiyanın müxtəlif formaları, yəni kooperasiya, kənd təsərrüfatı istehsalı, onun saxlanması, emalı və “son məhsulun” satışı mərhələlərində birgə səylər onların səmərəliliyinin artırılmasını təmin etmək prosesində xüsusi rol oynayır.

9.3. Torpaq və əmlak mülkiyyəti münasibətlərinin islahatı

Kənd təsərrüfatında bazar iqtisadiyyatına keçidi torpaqların dövlətsizləşdirilməsi, torpaq mülkiyyətçilərinin və idarəetmə formalarının dəyişməsi istiqamətində torpaq münasibətlərini təkmilləşdirmədən uğurla həyata keçirmək mümkün deyil. Torpaq islahatının məqsədi mülkiyyət və torpaq təsərrüfatı formalarının bərabər inkişafına şərait yaratmaq, çoxsystemli iqtisadiyyatın formalaşdırılması, torpaqdan səmərəli istifadə və mühafizəsidir. İslahatın vəzifəsi torpağın eyni vaxtda xüsusi və kollektiv mülkiyyətə, habelə müəssisə, idarə və təşkilatların istifadəsinə verilməklə yenidən bölüşdürülməsindən ibarətdir.

Torpaq islahatı üçün müvafiq qanunvericilik bazası yaradılmış, 20-dən çox qanunvericilik, normativ, təlimatlandırıcı və metodik aktlar və sənədlər, xüsusən də Azərbaycanın Torpaq Məcəlləsi, “Kənd təsərrüfatı müəssisəsi haqqında”, “Torpağa görə ödəniş haqqında”, “Kəndli (fermer təsərrüfatı) haqqında”, “Torpağın icarəsi haqqında”, “Torpaq islahatı haqqında” və “Torpaq islahatı və torpağın özəlləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan qanunları hazırlanmış, qərarla təsdiq edilmişdir.

Torpaq islahatı bu ərazidə yaşayan əhalinin iştirakı ilə demokratik əsaslarla aparılmalıdır. Kollektivə və ya vətəndaşa hər hansı bir iş üsulunun qoyulması istisna olunur. Torpaq islahatı prosesində torpaqların təyinatına və mülkiyyət formalarına uyğun olaraq

maraqlara uyğun yenidən bölüşdürülməsi, müxtəlif mülkiyyət formalarının və torpaq idarəçiliyinin bərabər inkişafı üçün şəraitin yaradılması, çoxsistemli iqtisadiyyatın formalaşdırılması, sosial ədalət prinsiplərinə uyğun olaraq torpaqdan istifadə və mühafizə rəşional torpaq sahələrinin formalaşması həyata keçirilir.

Torpaqların yenidən bölüşdürülməsi zamanı kənd təsərrüfatının inkişafı, kənddə demoqrafik dəyişikliklərin tələbatının ödənilməsi, əhalinin miqrasiyasının tənzimlənməsi üçün ehtiyat yaratmaq lazımdır. Torpaq islahatının son məqsədi vətəndaşların, kollektivlərin, ictimai təşkilatların və dövlətin torpaq mülkiyyətini yaratmaqdır. Torpaq islahatı torpaqdan səmərəli istifadə sisteminə keçidi təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur, onun həyata keçirilməsi ardıcıl (mərhələli) təşkilatı, iqtisadi, hüquqi və texniki tədbirlər kompleksinə əsaslanmalıdır. Eyni zamanda, bazara və kənd təsərrüfatı istehsalına keçid dövrünün özəlliyini də nəzərə almaq lazımdır. Onun əsas xüsusiyyəti köhnə və yeni iqtisadi formasiyaların paralel fəaliyyət göstərməsidir.

Biznesin bütün növlərinin inkişafı üçün şərait yaradılır. Hər bir vətəndaşa onların hər hansı birində əmək iştirakını sərbəst seçmək hüququ verilir. İlk mərhələdə biznesin bütün formalarının inkişafı üçün şərait yaratmaq lazımdır; yer üzündə və hər bir vətəndaşa onların hər hansı birində əmək iştirakını sərbəst seçmək hüququ verilir. Torpaq münasibətlərinin islahatı kənd təsərrüfatı müəssisə və təşkilatlarının torpaqlarının dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Torpaq sahələri yuxarıda qeyd olunan məqsədlər üçün pulsuz olaraq xüsusi mülkiyyətə verilir. İstisna torpaqların kəndli (fermer) idarəçiliyinə verilməsidir: bu halda orta torpaq payı vətəndaş kollektivdən çıxdıqda pulsuz olaraq veriləcək; təsərrüfat və ya torpaq payı, torpağın qalan hissəsi, yəni: orta torpaq payından artıq olan sahə ödənişli və ya daimi istifadəyə verilir.

Demografik dəyişiklikləri, sosial və sənaye ehtiyaclarını nəzərə alaraq qəsəbələr, kənd və qəsəbə bələdiyyələri öz ərazilərində

bütün kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların, o cümlədən torpaq sahələrinin 15 faizinə qədər miqdarda müvafiq yaşayış məntəqələrində ehtiyat torpaq fondu yaradırlar. Bu fond dövlətə məxsusdur və sonrakı yenidən bölüşdürülməsi və təyinatı üzrə istifadəsi nəzərdə tutulur.

Kənd təsərrüfatı müəssisə və təşkilatlarının torpaqlarının dövlət-sizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsinin təsdiq edilmiş layihəsi əsasında kollektiv mülkiyyətdə olan torpaq sahələri kollektiv kənd təsərrüfatı müəssisələrinə, kənd təsərrüfatı kooperativlərinə, kənd təsərrüfatı səhmdar cəmiyyətlərinə, o cümlədən dövlət mülkiyyətində olan əsaslarla yaradılanlara, təsərrüfatlara və ya digər dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrinə və ya Azərbaycan Torpaq Məcəlləsində müəyyən edilmiş qaydada vətəndaşların mülkiyyətinə verilir və torpağa kollektiv mülkiyyət hüququ, torpağa xüsusi mülkiyyət hüququ, torpaqdan daimi istifadə hüququ haqqında dövlət aktları verilir.

9.4. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının qiymətləndirilməsi

Torpağın pul dəyəri onun kapitallaşma müddəti nəzərə alınmaqla illik alınan icarə gəlirinin ölçüsü ilə müəyyən edilir. Sonuncu, uzunmüddətli kreditdən istifadə üçün faiz dərəcəsiindən asılıdır. Metodologiya 33 illik kapitallaşma müddətini qəbul etdi ki, bu da kreditdən istifadə üçün üçfaizlik komissiyaya uyğun gəlirdi. Faiz dərəcəsinin aşağı olması onunla əlaqədardır ki, digər istehsal vasitələrindən fərqli olaraq torpaq kapital qoyuluşunun ən sabit obyektidir və istehsal sahəsində sabit qalır.

Torpağın pul dəyərinin müəyyən edilməsi metodu əkinlərin strukturunda ən böyük xüsusi çəkiyə malik olan və praktiki olaraq dənli bitkilərin becərilməsindən əldə olunan bütün torpaqların icarə gəlirinə əsaslanır. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının pul dəyərinin müəyyən edilməsi üçün məlumat bazası dövlət torpaq kadastrının

materiallarıdır (torpaqların kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləri və iqtisadi qiymətləndirilməsi, torpağın çeşidlənməsi). Torpağın iqtisadi qiymətləndirilməsi 1993-cü ildən 1996-cı ilə qədər olan iqtisadi fəaliyyətin nəticələrinə əsasən Azərbaycanada aparılmışdır. Bu dövr sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin sabitliyi ilə xarakterizə olunur ki, bu da ballarla ifadə olunan müxtəlif keyfiyyətli torpaqda alınan icarə gəlirlərinin nisbətindən istifadə etməyə əsas verir.

Azərbaycanda, Naxçıvan Muxtar Respublikasında inzibati rayonlarda, kənd təsərrüfatı müəssisələrində, fərdi torpaq sahələrində bu qiymətləndirilmə daimi olaraq təkmilləşdirilirlərək ardıcıl olaraq həyata keçirilir.

Azərbaycanda torpağın pul dəyərini müəyyən etmək üçün əkinə yararlı torpaqlardan diferensial renta gəliri taxıl istehsalının iqtisadi qiymətləndirilməsi əsasında (sentalla) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$R_{dn} = (Y \times T_s - Z - Z \times K_{nr}) : T_s, (1)$$

burada R_{dn} - hər hektar əkin sahəsinə görə diferensial icarə gəliri;

Y - hektardan taxıl məhsuldarlığı;

T_s - sentner taxılın satış qiyməti;

Z - hektara görə istehsal xərcləri;

K_{nr} - gəlir dərəcəsinin əmsalı.

Kənd təsərrüfatında diferensial renta gəlirləri ilə yanaşı mütləq gəlir də yaranır; ümumi icarə gəliri diferensial və mütləq icarə gəlirlərinin cəmi kimi hesablanır.

Azərbaycanda əkin sahələrinin, çoxillik plantasiyalar altındakı torpaqların, təbii biçənəklərin və otluqların pulla qiymətləndirilməsi taxıl bitkilərinin istehsalının iqtisadi qiymətləndirilməsi, taxılın qiyməti və onun kapitallaşma müddəti ilə illik icarə gəlirinin məhsulu kimi müəyyən edilir:

$$G_{\text{es}} = R_{zdn} * T_q * T_k (2)$$

burada Gəs - Azərbaycanda bir hektar əkin sahəsinin, çoxillik əkin sahələrinin, təbii biçənəklərin, otlaqların pul dəyəri (manat ilə);

Rzdn - Azərbaycanda əkin sahələri, təbii biçənəklər və otlaqların çoxillik plantasiyaları üzrə ümumi icarə gəliri (tonla);

Tq - bir sentner taxılın qiyməti (manat ilə);

Tk - müddət: 33 il səviyyəsində müəyyən edilmiş icarə gəlirinin kapitallaşdırılması (illərlə).

Kənd təsərrüfatı torpaqlarının qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, bu prosesin aparılması, qəbul edilmiş qanunlar və normativ-hüquqi sənədlərə əsaslanır və aidiyyəti qurumlar tərəfindən icra olunur.

X BÖLMƏ. AQRAR SAHƏDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ VƏ ONUN STİMULLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

10.1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının nəzəri və təkamül əsasları

10.2. Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafı və stimullaşdırılması üçün təşkilati-iqtisadi şərait

10.3. Sahibkarlığın inkişafının və dövlət dəstəyinin təşkilinin nəzəri və metodoloji prinsipləri

10.4. Təşkilati-iqtisadi şəraitin və sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması mexanizminin formalaşdırılması

10.1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının nəzəri və təkamül əsasları

İstənilən iqtisadi, istehsalat, təşkilati və hətta sosial təşəbbüslərin həyata keçirilməsinin səmərəliliyi, ticarət münasibətləri subyektlərinin, habelə yaradılan məhsulun (xidmətin) rəqabət qabiliyyəti ümumilikdə sahibkarlıqdan, sahibkarlıq fəaliyyətindən asılıdır. Tarixən dünya təcrübəsində və dünya iqtisadi-sosial həyat fəaliyyəti haqqında elmi anlayışların formalaşması, bazarda təşkilati, idarəetmə və mübadilə əməliyyatları müstəsna olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin vasitəçiliyi ilə praktiki olaraq tanınır və inkişaf edir. Sahibkarlıq təşkilatın bir forması, xüsusən də iqtisadi qarşılıqlı əlaqə mexanizmi, məhsuldar qüvvələrin qarşılıqlı əlaqəsinin və istehsal münasibətlərinin inkişafının ən yeni, innovativ yollarının praktiki olaraq həyata keçirilməsi və yayılmasının sərvətdən formalaşması üçün bəşəriyyət tərəfindən iqtisadi və sosial təsirlərin imitasiyasını təmin edir.

Sahibkarlığın bir fəaliyyət növü kimi inkişafının metodoloji prinsiplər əsasları barədə akademik Z.Ə.Səmədzadə qeyd edir ki,

Azərbaycanın iqtisadi inkişaf imkanları daha genişdir. Onların reallaşmasına müsbət təsir edən mühüm amillərdən biri də sahibkarlığın inkişafıdır. Ona görə də sahibkarlığın inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Klassik iqtisad elmində, bazar sosiologiyasında sosial-iqtisadi qarşılıqlı təsirlər nəzəriyyəsi, sahibkarlıq fəaliyyəti sistemli bir hadisə kimi insanın mövcudluğunun irəliyə doğru hərəkətə təkan verən müəyyənədicilərinə kimi tanınması baxımından onun mahiyyətinə və praktikasına uyğundur. Sahibkarlıq təşəbbüsünün həyata keçirilməsində, dəstəklənməsində, əsaslı və konstruktiv dövlət tənzimlənməsində qəbul edilmiş zərurət olduğu bütün qabaqcıl ölkələr, cəmiyyətlər rəqabətə davamlı maraqlar balansına nail olmuş və əldə etməkdə olan, artan tərəqqi trayektoriyası ilə irəliləyirlər. Sahibkarlığın müəyyənədiciləri təşkilatlayıcı məhsuldar qüvvə kimi statusu bir çox alimlərin əsərləri ilə təsdiqlənir, həm birbaşa, həm də dolayısı ilə tanınır.

İqtisadi fikir tarixi sübut edir ki, sahibkarlığın yaranmasının əsasını orta əsrlərdə sənətkarların və tacirlərin fəallaşması təşkil etmişdir, baxmayaraq ki, onun təzahürləri elmə Qədim Yunanıstan və Romanın inkişaf təcrübəsindən məlumdur. Sahibkarlıq nəzəri və metodoloji anlayışı XVII-XVIII əsrlərdə kapitalizmin və iqtisadi münasibətlərin bazar modelinin formalaşması dövründə əldə etmişdir. A.Smit, D.Rikardo bazar və istehsal amilləri haqqında elmi traktatlarında sahibkarlıq fəaliyyətinin aspektlərini qismən qeyd etmiş, lakin onun əhəmiyyətini tam dərk etməmişdir. “Sahibkar” termininin elmi atası 18-ci əsrdə sahibkarlığın tərifini ilk dəfə formalaşdıran R.Kantilyon hesab olunur.

R.Kantilyonun sahibkarlığın mahiyyəti haqqında təliminin təqlidi elmi-ictimai diskurs sistemində sonrakı təkamül prosesində geniş vüsət almışdır ki, bu da onun iqtisadi fəaliyyət, sosial-iqtisadi sistem, sahibkarlıq fəaliyyəti, əlavə məhsulun yaradılmasının ən son üsullarının həyata keçirilməsi sferası, ictimai və fərdi sərvətin

çoxaldılması mexanizmi və s. kimi hərtərəfli bilik xarakterini qazanmışdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin nəzəri və təkamül əsaslarının inkişaf etdirilməsində, elmi tərəqqinin həyata keçirilməsində bir çox iqtisadçılar qabaqcıl statusunda iştirak etmişlər, lakin bu fəaliyyət ilk dəfə olaraq A. Smit tərəfindən iqtisadi, sosial, dövlət və idarəçilik baxımından inkişaf etdirilmişdir. Qeyd edək ki, A.Smitin “Xalqların sərvəti haqqında” təlimi, xalqların sərvətlərinin formalaşması-nın fundamental ideyalarını və aspektlərini müəyyən etməklə, sahibkarlıq fəaliyyətinin bu prosesində müstəsna rolu hərtərəfli açıb göstərir. Hər bir xalqın həyatında sahibkarlıq fəaliyyətinin əhəmiyyətinin ümumi kvalifikasiyası dolayısı ilə əməyin əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi ilə sübut olunur, yəni “Hər bir xalqın illik əməyi həyatın mövcudluğu və faydası üçün lazım olan bütün məhsulları il ərzində istehlak etmək üçün verən və bu əməyin birbaşa məhsullarından və ya digər xalqların bu məhsulların müqabilində əldə etdiyi şeylərdən ibarət ilkin fonddur. Ona görə də bu məhsulların miqdarından və ya müqabilində alınanların sayından asılı olaraq onları istehlak edənlərin sayı ilə müqayisədə xalq öz ehtiyacları üçün lazım olan bütün əşyalarla və imtiyazlarla yaxşı və ya pis təmin olunur”. Bu nəticədə, istehsal və mübadilə sistemində qarşılıqlı əlaqə yolu ilə ehtiyaclarını daha yaxşı ödəməyə çalışan bir insanın əməyinin əsas xüsusiyyətlərinə uyğun gələn bir hadisə kimi sahibkarlıq fəaliyyətinin mahiyyəti və əhəmiyyəti ilə bağlı nəzəri müddəaların kvalifikasiya xüsusiyyətlərini, yəni bazarı izləmək olar. İlk növbədə qeyd edirik ki, bu, bazar sistemində dəyər vasitəçiliyi ilə məhsulun yaradılması amilinin təbii mənşəyindən və onun məqsədindən – ehtiyacları ödəməkdən irəli gələn sahibkarlıq prinsiplərinin dolayısı tərifiyədir. Yuxarıda göstərilənlər həm də kompleksdə ehtiyacların keyfiyyətcə ödənilməsi, cəlb edilmiş aktivlərdən səmərəli istifadə imkanlarının artımını təmin edən kreativlərin, resursların və stimulların birləşmə forması kimi sahibkarlığın tarixən müəyyən edilmiş xarakterini təklif edir.

Sahibkarlığın mahiyyətinin və qanunlarının müasir nəzəri-metodoloji kvalifikasiyası sahibkarlığın mahiyyətini sistemli şəkildə izah edən J.Şumpeter tərəfindən aparılmışdır. Tədqiqatçı onun hazırdə məlum olan bütün elementlərini, tərkib hissələrini ayıraraq, sahibkarlığın iqtisadiyyatın və cəmiyyətin inkişafında yenilik, innovasiyalarla əlaqəsini metodoloji cəhətdən sübut etmiş, xüsusilə qeyd etmişdir ki, "...sahibkar olmaq yeni birləşmələri təcəssüm etdirmək deməkdir.". Yəni sübut etdi ki, sahibkar novatordur, gəlir əldə etmək məqsədi ilə resursların və kapitalın yaradıcı birləşmələrinin subyektidir. Ümumiyyətlə, bu klassik anlayışda sahibkarlığın bir fenomen kimi mahiyyəti, bir proses kimi sahibkarlıq fəaliyyəti bazarın idarə edilməsi praktikasında, eləcə də elmi dövriyyədə istifadə olunur. J.Şumpeter iqtisadi inkişafı sahibkarlığın keyfiyyət və əlamətləri prizmasından səmərəlilik, səmərəlilik və sosial faydalılığa nail olmaq prosesi kimi hesab edirdi. O, bilavasitə klassik sahibkarlıq nəzəriyyəsinin banisi hesab olunur, bizim dövrümüzdə gəlib çatmış və sahibkarlığın xüsusiyyətlərinin əsaslarını müəyyən-ləşdirmək üçün ideyalar toplusudur.

Bununla belə, hesab edilir ki, sahibkarlıq anlayışının "sahibkar" kateqoriyasına görə yayılmasında və müəyyənləşdirilməsində birincilik, M.Blauqun qeyd etdiyi kimi, sahibkarlığın əsas amilləri kimi təklif edən R.Kantilyona məxsusdur. Sahibkarın fəaliyyəti - mənəfət axtaran və bunun üçün kapital və resursları riskə atan subyektdir. Sahibkarlığın mahiyyətini bəşəriyyətin inkişaf perspektivlərini müəyyən edən bir hadisə kimi dərk etmək üçün nəzəri və metodoloji kvalifikasiyalar elm tərəfindən çoxdan formalaşmış və klassik, sistemləşdirilmiş, o cümlədən elmi istinad ədəbiyyatında istifadə olunur (Cədvəl 10.1.).

Yerli qanunvericilik sahibkarlığın mahiyyətini klassik mənada bu konsepsiyanın tətbiqinin dünya təcrübəsində müəyyən edilmiş bazar yanaşmasına uyğun şərh edir, çünki Azərbaycanın "Sahibkarlıq haqqında" Qanununa əsasən, o, birbaşa müstəqil, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada sahibkarlıq fəaliyyəti subyekt

kimi qeydiyyatata alınmış fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən mənfəət əldə etmək məqsədi ilə məhsul istehsalı, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi üzrə öz riski ilə sistemativ fəaliyyətdir.

Cədvəl 10.1.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsi kateqoriyalarının nəzəri və metodik sistemləşdirilməsi və onun xüsusiyyətləri

Sahibkar		
R. Kantilyon: mümkün mənfəət üçün bütün əmlakını riskə atmağa razı olan iqtisadi mübadilə subyekti	F.Kuenet, E.Turqot, A.Smit, D.Rikardo: yalnız kapitalın sahibi olan şəxs, iqtisadi mübadilənin iştirakçısı.	J.B. Sey, JS Mill: sahibkar yalnız istehsalın təşkilatçısıdır və mütləq kapital sahibi deyil.
K.Marks mülkiyyətçi ilə sahibkarın funksiyalarını fərqləndirirdi	F.Hayek, R.Kouz yaradılmış innovativ funksiyanın həyata keçirilməsində fəal olan subyektləri sahibkarlar hesab edirlər.	J. Schumpeter, P. Drucker: novatorudur, lakin mütləq kapital sahibi deyil
Sahibkarlıq		
Müstəqil təşkilati-iqtisadi innovasiya - yeni malların istehsalına, istehsalın və əməyin təşkilinin yeni yollarının, habelə istehsalın maya dəyərinin azaldılması və malların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün mənbələrin və mexanizmlərin axtarışına yönəlmiş fəaliyyət.	Funksiyalar: innovativ, təşkilati, iqtisadi, sosial, şəxsi. Sahibkarlığın əsas şərtləri: mülkiyyət formalarının plüralizmi, sahibkarlıq subyektlərinin bərabərliyi və bazar qarşılıqlı əlaqəsinin rəqabətli sahəsi, dövlət təsirinin və tənzimlənməsinin ekvivalentliyi.	
Sahibkarlığın stimullaşdırılması (iqtisadi stimullaşdırma)		
İqtisadi subyektlərin, xüsusən də sahibkarların və digər bazar subyektlərinin sosial faydalı təsir də daxil olmaqla, nail olmaq üçün müəyyən tədbirlər görmək üçün iqtisadi həvəsləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər		

Mənbə: istinad mənbələrindən materiallardan istifadə etməklə müəllif tərəfindən yaradılmışdır

Sahibkarlığın göstərilən tərifinin normallaşdırılması sosial-iqtisadi hadisələrin sahibkarlığa aid edilməsi üçün təsisədiçi institutional meyarlara aydın şəkildə riayət etməklə bu fenomen haqqında biliklərin bazar prinsiplərini müəyyən etdi, xüsusən:

- iqtisadi müstəqillik və sistemli fəaliyyət (müəyyən sənaye sahələrində, əmək və kapitalın tətbiqi sferalarında həyata keçirilir; qanunla müəyyən edilmiş formada təşkil olunur);

- riskin olması (sahibkarın bazarda fəaliyyəti bazar rəqabəti şəraitində həyata keçirilir ki, bu da obyektiv olaraq kapitalın itirilməsi, müqavilələrin yerinə yetirilməməsi, mənfəətin alınmaması və s. riskinin olmasını nəzərdə tutur);

- iqtisadi fəaliyyətin mənfəət əldə etmək üçün məqsədyönlü istiqamətləndirilməsi (mənfəət sahibkarlıq məqsədi üçün müəyyənədiçi meyar və genişləndirilmiş təkrar istehsal vasitəsidir və onun üzvlərinin ehtiyaclarını ödəmək üçün cəmiyyətin səmərəli inkişafını təmin edir);

- bazarda subyektivliyin müəyyən edilməsi (fiziki və hüquqi şəxs statusuna malik sahibkarlıq subyektlərinin mövcudluğunu nəzərdə tutur);

- sahibkarlıq subyektinin qeydiyyatı yolu ilə statusun rəsmiləşdirilməsi zərurəti.

Ümumilikdə, bazar sistemində sahibkarlıq statusu meyarlarının həyata keçirilməsində və praktiki təcəssümündə onun sosial-iqtisadi missiyası həyata keçirilir, iqtisadi səmərəlilik formalaşdırılır, proqram xarakterli və digər dövlət dəstəyi tədbirləri həyata keçirilir, sahibkarlıq fəaliyyəti stimullaşdırılır.

Sahibkarlıq (fenomen, iqtisadi, sosial-iqtisadi qarşılıqlı əlaqə sistemi) və sahibkarlıq fəaliyyəti (bazar və sosial mübadilənin müəyyən sferalarında məqsədlərə nail olmaq mexanizmi, üsulu) arasında fərqlər mövcuddur. Sahibkarlıq sosial-iqtisadi hadisə kimi, sahibkarlıq fəaliyyəti şərtlərdə bir proses kimi elm və praktikada biliklərin uzun bir təkamülündən keçmişdir. Onların təriflərinin şərtləri cəmiyyətin innovasiya potensialını cəlb etdiyi və isteh-

lak dəyərinin formalaşmasına can atdığı insan fəaliyyətinin bütün sahələri üçün ümumilikdə sabit, ən əsası klassik hesab olunur. Bununla belə, aqrar sahədə, aqrar-sənaye kompleksində istehsal üsulu ilə bağlı olan və təbiət amilindən asılı olan sahibkarlıq fəaliyyətinin sahə xüsusiyyətlərinin mövcudluğunu qeyd etmək yerinə düşər.

Sahibkarlığın müstəqil, təşəbbüskar fəaliyyət kimi qəbul edilməsi ilə bağlı ümumi qəbul edilmiş təriflə razılaşmaq lazımdır; onu həyata keçirən sahibkar öz təhlükəsi və riski ilə öz sahibkarlıq qabiliyyətini reallaşdırır, cəmiyyətin, eləcə də fərdin tələbatının ödənilməsinə vasitəçilik edərək qazanc əldə etmək məqsədilə təşkilati və texniki-texnoloji yenilikləri həyata keçirir. Sahibkarlıq fəaliyyəti praktikası hər hansı qadağan olunmayan fəaliyyət sahəsində istehsal vasitələrinə və əmək obyektlərinə müxtəlif mülkiyyət formalarının məcmusu ilə təcəssüm olunur. Sahibkarlığın əsas aktoru resurs və kapital əldə edən və onları öz sahibkarlıq qabiliyyətləri ilə birləşdirərək mənfəət əldə etmək imkanlarına vasitəçilik edən məhsul-xidmət formasında sahibkarlıq effekti yaradan sahibkar kimi tanınır.

Aqrar sahə, aqrar-sənaye kompleksi idarəetmənin sahibkarlıq modelinin formalaşmasında sahibkarlıq və sahibkarlıq fəaliyyəti kateqoriyalarını - müvafiq olaraq, sfera və funksiyaları xarakterizə edən eyni prinsipləri həyata keçirir. Beləliklə, sahibkarlığın sosial-iqtisadi və istehsal-iqtisadi qarşılıqlı əlaqə sektoru kimi formalaşmasının nəzəri və təkamül əsaslarının, həmçinin funksiyasının (prosesinin) ümumi təhlilinə əsaslanaraq qeyd edirik ki, aqrar-sənaye kompleksində sahibkarlıq fəaliyyəti klassik prinsiplərə uyğun həyata keçirilir, lakin təsirə təbiət amili təsir edir. Bu, xüsusilə, fəaliyyətin dəstəklənməsi, tənzimlənməsi və stimullaşdırılması üçün xüsusi şərtlər tələb edir.

Aqrar-sənaye, aqrar kənd təsərrüfatı sahibkarlığının təbii-iqlim şəraitindən köklü asılılığı, mövsümlilik amili bu qənaəti qəti şəkildə təsdiq edir ki, istehsal və təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində kənd təsərrüfatı müəssisələri digər fəaliyyət sahələrin-

dən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu da öz növbəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və s. haqqında dərc olunmuş tədqiqatlarımızda qeyd edilir. Təcrübədə yuxarıda qeyd olunanlar kənd təsərrüfatında iqtisadi təkrar istehsal prosesinin təbii proseslə iç-içə olmasında özünü göstərir. Sahibkarlığın idarə edilməsinin iqtisadi, sosial və digər nəticələri təkcə, məsələn, işçidən, sahibkardan, iqtisadiyyatın maddi-texniki bazasından deyil, həm də bitkiçilikdə həlledici olan təbii şəraitdən asılıdır. Təbii amillərin istehsal və təsərrüfat, habelə sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrinə əhəmiyyətli təsiri, xüsusən, təbii münbitliyə malik olan xüsusi resursdan - torpaqdan istifadə ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, təşkilati baxımdan kənd təsərrüfatı və aqrar-sənaye məhsullarının istehsalı prosesi müəssisənin təşkili vasitəsilə həyata keçirilir və onu fərdi sahibkar da həyata keçirə bilər.

Sahibkarlığın təşkilati bir iş forması kimi statusunun hüquqi tərifini Azərbaycanın Mülki Məcəlləsinin müddəalarında təsbit edilmişdir, müvafiq olaraq müəssisənin formal xüsusiyyətlərini müəyyən edir - bu, “təsərrüfat subyekti tərəfindən yaradılmış müstəqil sahibkarlıq subyektidir. Səlahiyyətli dövlət orqanı və ya yerli özünüidarəetmə orqanı, yaxud digər subyektlər tərəfindən bu Məcəllə və digər qanunlarla müəyyən edilmiş qaydada istehsal, elmi tədqiqat, ticarət və digər təsərrüfat fəaliyyətinin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi yolu ilə ictimai və şəxsi ehtiyacların ödənilməsi”. Yəni müəssisə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək, bazar tələbatını ödəmək üçün yaradılmış əmtələri satmaq və çəkilmiş xərclərdən artıq mənfəət əldə etmək üçün onu yaradan subyektlərin sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilati təcəssümüdür, yəni - səmərəliliyin artırılmasını təmin edir. Sahibkarlığın mahiyyətinin dərk edilməsinin göstərilən metodik konstruksiyası 10.2.-ci cədvəldə qruplaşdırılan yerli alimlər tərəfindən təklif olunur.

Müxtəlif məqsədlərə çatmaqda institusional, status aspektini, sahibkarlığın müəyyənləşdirilməsi aspektini vurğulamaq, xüsusən də onun mahiyyətini kapital və işçi qüvvəsi (istehsal) baxımından struk-

tur çoxşaxəli sənaye kimi aqrar-sənaye kompleksinə bağlamaq vacibdir (kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq, müxtəlif sənaye sahələrinin xammalla təchizatı). Aqrar-sənaye sektorunda iştirak edən sahibkarlığın tək cə ərzaq təminatında deyil, həm də ölkənin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində perspektivli, prioritet iştirakı ilə razılaşmaq və xüsusən də aqrar-sənaye müəssisələrinin iştirakı ilə yanacaqın bioloji növlərinin istehsalı aspektində təqdim etmək lazımdır.

Sahibkarlıq həm də innovativlik, təşkilati və iqtisadi amillə xarakterizə olunur ki, bu amil bazar şəraitində sağ qalmaqdan asılıdır, buna görə də innovativ sənayelərə, məsələn, yaşıl enerjiyə bioyanacağa girməyə ehtiyac var.

Əminik ki, müəssisənin fəaliyyətinin, statusunun və xüsusiyyətlərinin hədəf modeli sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilati ilə bağlı əsas prinsiplərlə yanaşı, mülkiyyətçinin maraqlarından, cəlb olunan kapitalın həcmindən, fəaliyyət sahəsindən, fəaliyyət göstərən daxili və xarici mühitin şərtlərindən asılıdır. Yəni, sahibkarlığın nəzəri-metodoloji mahiyyəti, təşkilati sistemi iqtisadi, təşkilati, institusional, sahəvi (aqrar-sənaye kompleksi, xüsusən təbiətdən asılı olan xüsusi sənaye kimi) mühitdə baş verən dəyişikliklərlə yanaşı, iqtisadi, sosial, institusional mübadilə mövcuddur.

Sahibkarlığın mahiyyətinin təkamülünün göstərilən nəzəri və metodoloji strukturlarına əsasən hesab etmək olar ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas təşkilati amili müəssisə – iqtisadiyyatın müəyyən sahə və sektorlarında kapital və əməyin birləşməsinin təşkilati subyektidir. Aqrar (aqrar-sənaye) sektorunda müəssisənin mahiyyətini daha ətraflı öyrənmək üçün müəssisənin mövcud nəzəriyyələri (konsepsiyaları) ilə tanış olmağa dəyər.

İqtisadiyyat elminin inkişafı prosesində müəssisənin bir neçə əsas nəzəriyyəsi (konsepsiyaları) formalaşmışdır ki, onların hər biri müxtəlif şərhlərdə “müəssisə” anlayışının mahiyyətini ehtiva edir (Cədvəl 10.2) - bu, xüsusilə, neoklassik nəzəriyyə, müəssisənin institusional konsepsiyası, təkamül nəzəriyyəsi, biznes modeli, inteqrasiya konsepsiyası, açıq sistem kimi müəssisə anlayışıdır.

Cədvəl 10.2

Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilati və formal amili kimi müəssisənin mahiyyətini və funksiyalarını müəyyən etmək anlayışları

Konsepsiya	Məzmunun tərifı
Neoklassik nəzəriyyə	Müəssisə, giriş resurslarının istehsala cəlb olunduğu və sərbəst bazarda satılan hazır məhsula çevrildiyi tam bir obyektədir. Müəssisənin bu modeli xərclənən amilləri və istehsal nəticələrini “birləşdirən” istehsal funksiyasına əsaslanır. Müəssisənin istehsal funksiyasının parametrləri məhsulların istehsalı üçün istifadə olunan konkret texnoloji proseslərlə müəyyən edilir.
Müəssisənin institusional konsepsiyası	Müəssisə insanların öz imkanlarından daha səmərəli istifadə etmək üçün yaratdığı təşkilatdır. Firmanın institusional nəzəriyyəsi, neoklassik nəzəriyyədən fərqli olaraq, mövcud istehsal funksiyasına uyğun olaraq firmanın davranışını proqnozlaşdırmağa, yəni istehsal amillərinin məsrəfləri ilə məhsulların mümkün olan maksimum buraxılışı arasında texnoloji asılılığa, onların uyğun birləşməsinə diqqət yetirmir.
Təkamül nəzəriyyəsi	Müəssisə özünəməxsus mühitdə olan subyektlərdən biridir. Onun davranışı, birincisi, icma üzvlərinin qarşılıqlı münasibətləri, ikincisi, daxili xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Müəssisənin fəaliyyəti və onun “əhali” ilə qarşılıqlı əlaqəsi prosesində müvafiq ənənələr formalaşdırılır və qərar qəbul etmə prosedurları, daxili və xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə reaksiya alqoritmləri hazırlanır. Təkamül konsepsiyasına görə, bu qaydalar ümumilikdə firmanın “simasını”, rəqabətdə bir müəssisə ilə digəri arasındakı fərqi müəyyən edir.
Müəssisənin biznes modeli	Müəssisə bir-birindən asılı olan hissələrdən - fabriklərdən, sexlərdən, bölmələrdən, xidmətlərdən və s.-dən ibarət kifayət qədər mürəkkəb açıq istehsal-iqtisadi və sosial sistemdir; zəruri istehsal amillərinin sistemə daxil olduğu və məhsulların, işlərin və xidmətlərin həyata keçirildiyi xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqədə olur.

Müəssisənin inteqrasiya konsepsiyası	Müəssisə istehsal prosesini, məhsulların satışını, ehtiyatların zaman və məkanda təkrar istehsalını birləşdirən nisbətən sabit, vahid sosial-iqtisadi sistemdir. Bu proseslərlə müəssisənin bazar imici arasında birləşdirici əlaqə onun potensialıdır ki, bu da dəyişən xarici mühit şəraitində onun inkişafının gözlənilən xüsusiyyətlərini müəyyən edən müəssisənin resursları və imkanlarının məcmusu kimi qəbul edilir.
“Açıq” maddi və sosial-iqtisadi sistem kimi müəssisə anlayışı	Müəssisə “açıq” maddi sistemdir, çünki onun fəaliyyəti “giriş - çıxış” modelindən istifadə etməklə təsvir edilə bilər. Müəssisənin “girişində” hər cür maddi və qeyri-maddi ehtiyatlar, “çıxışda” isə mallar, xidmətlər və s. “Giriş” və “gediş” axınları müəssisəni müvafiq bazarlarla əlaqələndirir. Belə bir konsepsiya diqqəti bir tərəfdən şirkətin fəaliyyətinə xarici mühitin təsirini nəzərə almaq, digər tərəfdən isə səmərəli istehsal və idarəetmə sistemini formalaşdırmaq zərurətinə yönəldir.

Mənbə: istinad mənbələrinin materiallardan istifadə etməklə müəllif tərəfindən yaradılmışdır.

Sahibkarlıq yarandığı ilk gündən iqtisadiyyatın yaradılması, fəaliyyətinin nəticələrinin formalaşması, xüsusən də iqtisadi nizamın bazar-rəqabət sistemi çərçivəsində əvəzolunmaz motivə, səbəbə çevrilmişdir. Sahibkarlığın kapital, torpaq və əməklə yanaşı mühüm istehsal amillərindən biri olduğunun dərk edilməsi bəşəriyyətin elmi-texniki tərəqqinin koordinatlarında müvafiq inkişafını təmin etmişdir.

Akademik Z.Ə.Səmədzadə sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında qeyd edir ki, “sahibkarlıq ilk növbədə iqtisad fenomenidir, bazar iqtisadiyyatının başlıca hissəsidir, hərəkətverici qüvvəsidir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, həqiqətən, sivil sahibkarlığın inkişaf etdiyi ölkədə iqtisadi və sosial həyatın əksər məsələləri də yetərincə uğurlu həll edilir. Dövlət onun bir neçə, bir sıra hallarda bütün iqtisadi sektorlarını dəstəkləyir ki, buda ölkənin rəqabət qabiliyyətli olmasını, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsini şərtləndirir”.

Sahibkarlığın mahiyyətinin təkamülünü səciyyələndirən bu aspektdə yerli alimlərin qənaəti ilə razılaşmaq yerinə düşər ki, sahibkarlıq tərifini verilərkən “onun dünyagörüşü sahibkarlığın normal funksiyasına (fəaliyyət göstərmək istəyinə) əsaslanır:

- insan orqanizminin öz ehtiyaclarını (məqsədlərini) həyata keçirmək və təmin etmək üçün xarici həyat şəraitinin subyektiv qiymətləndirmələrinə;

- sahibkarlıq ayrı-ayrı şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin təkamül yolu ilə müəyyən edilmiş sosial formasıdır, başqa insanların tələbatlarının (birbaşa və dolaylı) ödənilməsi yolu ilə öz məqsədlərinə çatmağa yönəlmiş ictimai fəaliyyətdir;

- bazarın institusional mexanizmində sahibkarlıq ehtiyacları ödəmək və mənfəət əldə etmək üçün motivasiyaların həyata keçirilməsində tarixən müəyyən edilmiş bir fenomen, fəaliyyət kimi təqdim olunur;

- aqrar sahibkarlıq, müstəsna əhəmiyyət kəsb edən motivlərin həyata keçirildiyi motivlərin reallaşdırılması sahəsidir - qidaya olan ilkin ehtiyacların ödənilməsindən tutmuş davamlı, bərpa olunan inkişafın effektiv modelinin hazırlanmasına - gələcək nəsillər üçün yaşayış mühitinin qorunmasına qədər.

Sahibkarlığın təkamülünün şərhlərində və xüsusiyyətlərində qeyd olunur ki, onlar sahibkarlığın sosial-iqtisadi qarşılıqlı əlaqə forması kimi yaranmasının, inkişafının və qurulmasının tarixi, təkamül şərti ilə bağlı qənaətə aiddir ki, bu da aşağıdakıları təmin edir: iqtisadi tərəqqinin innovativ ideyaları; bazar subyektlərinin rəqabətli qarşılıqlı əlaqəsi; mənfəət əldə etməyə yönəlmiş fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində resurslardan və kapitaldan, habelə əməkdən istifadənin səmərəliliyinin maksimuma çatdırılması.

Sahibkarlıq biznes modelinin təkamülü bəşəriyyətin tərəqqisi, bazar sisteminin qurulması, bazar sisteminin qurulması prosesində rəqabət qabiliyyətinin formalaşdırılması və cəmiyyətin və fərdin ehtiyaclarını daha yaxşı ödəmək yollarının müəyyən edilməsi üzrə baş vermiş və baş verən dəyişiklikləri əks etdirir. Biz bu fenomenin,

institutun, sosial-iqtisadi qarşılıqlı əlaqə mexanizminin meydana çıxmasını sektorun sahibkarlıq olan əlavə məhsulun yaradılmasının innovativ yollarının axtarışı ilə əlaqələndiririk. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təkamülünün öyrənilməsi, nəzəri-metodoloji əsaslarının və təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi iqtisadi sistemin təkmilləşdirilməsi, sənaye sahələrinin, məsələn, aqrar-sənaye sektorunun rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün müstəsna əhəmiyyətini göstərdi.

Mütərəqqi iqtisadi sistemlərdə sahibkarlığın təkamülünün qlobal praktikasının təcrübəsi və müasir milli iqtisadi modelin formalaşması sahibkarlıq sistemini təsdiq etməyə əsas verir:

- elmi-texniki tərəqqinin innovasiya kimi əsas amilinin dərk edilməsi üçün ən məqbul olanı;

- rəqabətli idarəetmə üçün istehsalın və əməyin təşkilinin innovativ modellərini axtarmaq üçün fərdin konstruktiv motivasiyasını təmin edir;

- təşkilati-iqtisadi amil, səmərəlilik baxımından işə iqtisadiyyatın və cəmiyyətin vəziyyətinin göstəricisidir;

- məqsədlərə çatmaq yolları və bazar qanunlarının və rəqabət mexanizminin obyektiv təsiri haqqında subyektiv inamın üzvi birləşmə sahəsini təmsil edir;

- əmək və kapitalın birləşməsinin ən səmərəli, konstruktiv, rəşional yollarını yetişdirir və həyata keçirir;

- əmtəə və xidmətlərə bazar tələbatının ödənilməsi mexanizmini həyata keçirir;

- cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəmək üçün institusional ilkin şərtləri formalaşdırır və mexanizmləri həyata keçirir.

10.2. Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafı və stimullaşdırılması üçün təşkilati- iqtisadi şərait

Sahibkarlıq iqtisadi fəaliyyətin insan üçün əlçatan olan bütün sahələrinə və sosial-iqtisadi mübadilə və bazar mexanizminin

sektorlarına nüfuz etmişdir. Aqrar-sənaye kompleksi geniş əhali təbəqəsindən - əhalinin birbaşa ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi üçün məhsulların yaradıldığı sahibkarlıq sferasından, habelə digər kənd təsərrüfatı malları, xüsusən də bioenerji ehtiyatları və s.-nin istehsal edilməsindən istisna deyil. Aqrar-sənaye sahibkarlığının fəaliyyətinin təşkilati konteksti təbii, iqtisadi və sosial prinsiplərin praktiki birləşməsini həyata keçirən aqrar sahədə aparılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dünyada insan həyatının təşkilati-iqtisadi təminatı aqrar sferanın, aqrar-sənaye kompleksinin müəyyən edici rollarından birini oynayır. Kənd təsərrüfatı sahəsinin iqtisadiyyat, cəmiyyət və ümumən bəşəriyyət üçün əhəmiyyətinin dərk edilməsinin tətbiqi aspekti idarəetmə təcrübələri vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan üçün aqrar sahə, xüsusən də sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki sənaye milli iqtisadi rifahın formalaşmasına mühüm töhfə verir.

Dövlətimiz və onun iqtisadiyyatı aqrar sahədə idarəetmənin səmərəliliyindən kritik dərəcədə asılıdır, xüsusən də bu, bu gün – global struktur maneələrin yaranması səbəbindən aqrar-ərzaq bazarlarının deformasiyası şəraitində müşahidə olunur ki, bunlardan biri də global COVID-19 pandemiyası olmuşdur. Əlavə dəyərin formalaşmasının, ümumi milli məhsulun yaradılmasının əsas həlqəsi kimi sahibkarlıq subyektləri çətin vəziyyətdə olub, ona görə də onlar üçün stimullaşdırma planının dövlət tənzimlənməsinin effektiv alətlərini tətbiq edərək vəziyyətdən çıxmağa nail olunmuşdur. Aqrar sahənin perspektiv inkişafında müasir şəraitə, ənənələrə və kənd təsərrüfatı istehsalının xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış alətlər fəaliyyət göstərməlidir.

Aqrar-sənaye kompleksinin fəaliyyəti, xüsusən də Azərbaycanda sahibkarlıq modelinə uyğun qurulur və bu sektor xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün nəzəri cəhətdən inkişaf və stimullaşdırmanın konkret təşkilati-iqtisadi şərtləri və problemin dərk edilməsinin metodoloji kontekstinin müvafiq mexanizmi ilə xarakterizə olunur.

Aqrar-sənaye sektorunda, kompleks, iqtisadi altsistemdə sahibkarlığın inkişafı stimullaşdırmanın dövlət dəstəyi kimi mühüm komponentindən asılıdır.

Birincisi, qaldırılan problemlə bağlı öz araşdırmalarımızı şərh edərkən, aqrar-sənaye kompleksində sahibkarlığın inkişafı üçün təşkilati-iqtisadi şərtlərin aşağıdakılardan ibarət olması qənaətinin müəyyən nəzəri və metodoloji sabitliyini qeyd etmək lazımdır:

- iqtisadi mühitin vəziyyəti - “aqrar sektorun səmərəli inkişafı ümumilikdə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin inkişafına təsir göstərir, dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinə təminat verir, yerli kənd təsərrüfatı istehsalçılara daxili və xarici bazarlarda yüksək səmərəli və rəqabətqabiliyyətli olmağa imkan verir və kəndlərdə sosial infrastrukturunu bərpa edir və s.”;

- mövsümliliyin və təbii-iqtisadi şəraitin təsiri - “iş dövrü ilə istehsal dövrü arasındakı uyğunsuzluq, yəni canlı və fiziki əməkdən birbaşa istifadə vaxtı məhsullar istehsalın başlanmasından hazır məhsulun qəbuluna qədər olan vaxtla üst-üstə düşmür, nəticədə kənd təsərrüfatı istehsalının mövsümliliyi yaranır ki, bu da işçi qüvvəsinin və istehsal vasitələrinin qeyri-bərabər istifadəsindən və kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının il ərzində məhsul və gəlirlərinin qeyri-bərabər verilməsindən ibarətdir”;

- aqrar və aqrar-sənaye sektorunda müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı təsərrüfat subyektləri daim yaradılır və fəaliyyət göstərir, onların yaradılmasının ümumi və xüsusi şərtləri qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Sahibkarlığın inkişafının təşkilati-hüquqi konteksti Azərbaycanın Mülki Məcəlləsinin müddəalarına uyğun olaraq müxtəlif formada müəssisələrin, xüsusən də vətəndaşların xüsusi mülkiyyəti əsasında fəaliyyət göstərən özəl müəssisənin və ya sahibkarlıq subyektinin (hüquqi şəxs) yaradılması yolu ilə həyata keçirilir:

- kollektiv mülkiyyət əsasında fəaliyyət göstərən müəssisə;
- ərzi icmasının kommunal mülkiyyəti əsasında fəaliyyət göstərən kommunal müəssisə;

- dövlət mülkiyyəti əsasında fəaliyyət göstərən dövlət müəssisəsi; qarışıq mülkiyyət formasına əsaslanan müəssisə (müxtəlif mülkiyyət formalı əmlakın birləşdirilməsi əsasında).

Ümumiyyətlə, göstərilən formalarda yaradılan müəssisələri funksionallıq baxımından sahibkarlığın inkişafı üçün mikroiqtsadi təşkilati-iqtisadi şərait hesab etmək olar. Sahibkarlıq qabiliyyətinin qeyd olunan statusunun metodoloji məzmunu, xüsusən, fəaliyyəti kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, ilkin emalı və satışı ilə münasibətləri birləşdirən müəssisənin müstəqil sahibkarlıq subyekti kimi inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğundur.

Sahibkarlığın inkişafının təşkilati-iqtisadi şəraitinin makroiqtisadi aspektinə belə problemlərlə seqmentlər daxildir ki, onlar da sahibkarlığın fəaliyyəti üçün institusional mühitin formalaşması və inkişafı kimi problemin biliklərinin status nəzəri komponentləri kimi fərqləndirilməlidir:

- kəndlərdə orta təbəqənin formalaşdırılması və kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq bazarlarında rəqabətin qorunması;

- mülkiyyət formasından və ölçüsündən asılı olmayaraq bütün sahibkarlıq birləşmələri üçün resursların bərabər mövcudluğunun və dövlət dəstəyinin təmin edilməsi;

- əkin dövriyyəsinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və kənd təsərrüfatı istehsalçıları tərəfindən üzvi gübrələrdən istifadənin həyata keçirilməsi;

- yüksək ixtisaslı kadrların sayını artırmaqla kənd problemlərinin həlli;

- maddi-texniki bazanın yenilənməsi;

- idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və istehsal münasibətlərinin təşkili.

Beləliklə, aqrar-sənaye kompleksində sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da inkişaf etdirilməsi ümumilikdə dövlətin kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin artırılmasına öz töhfəsini verəcəkdir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin iqtisadi göstəricilərinin formalaşmasının problemləri, təşkilati və struktur aspektlərinin xüsusiyyət-

ləri elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edir.

Aqrar-sənaye kompleksinin, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin inkişafının iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsinin ümumi iqtisadi və konkret metodik prinsiplərinin işlənməsi, xüsusiyyətləri müxtəlif alimlərin əsərlərində verilmişdir.

Xüsusilə, problemin məzmunu ilə bağlı nəticələr və şərhlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində kəndin gələcək inkişafı bütün növ kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi, torpaq və mülkiyyət münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi, onların istehsal-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə baş verəcək;

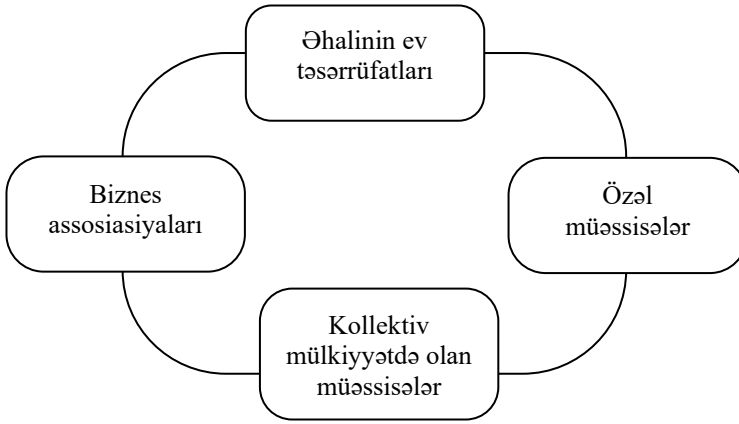
- Azərbaycan iqtisadiyyatının aqrar sektorunda xüsusiyyətləri müvafiq göstəricilərlə müəyyən edilməli olan spesifik idarəetmə sistemi formalaşmışdır, müxtəlif təşkilati formalarda, ölçülü və ixtisaslaşdırılmış müəssisələrin yaradılması institusional transformasiyaların ifadəsidir; ümumiyyətlə, sahibkarlığın inkişafı köklü institusional transformasiyaların təsiri altında baş verir;

- aqrar sahənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin ən mühüm problemlərdən biri kənd təsərrüfatı müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, müəssisələrin inkişafının əvəzsiz şərti kimi müvafiq potensiallardan istifadə etməklə onların təsərrüfat fəaliyyətinin aktivləşdirilməsidir;

- kiçik kənd təsərrüfatı müəssisələri hər bir ölkənin iqtisadi və sosial sistemlərinin inkişafında ən təsirli amillərdən biridir, çünki onlar iri sənaye sahələri ilə rəqabət apara bilirlər, ona görə də bu müəssisələr hakimiyyətin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Metodik olaraq, nəticənin real əhəmiyyətini və yaradıcılığını da vurğulayacağıq, ona görə səmərəliliyin formalaşmasının təşkilati və struktur sistemində idarəetmə forması deyil, struktur qarşılıqlı əlaqəni koordinasiya etmək üçün istifadə edilən müəssisənin rəhbəri tərəfindən həyata keçirilən metod, idarəetmə modelidir.

Kənd təsərrüfatında, Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının dörd əsas qrupunu ayırmaq olar (Şəkil 10.1.).

Şəkil 10.1. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları qrupları

Mənbə: müəllif tərəfindən yaradılmışdır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının hər bir qrupunun özünəməxsus xüsusiyyətləri, fəaliyyət şəraiti və inkişaf perspektivləri vardır.

Ev təsərrüfatları (fərdi sahibkarlar da daxil olmaqla) hüquqi şəxs deyillər və həm öz ehtiyacları, həm də satış məqsədilə kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirirlər. Belə təsərrüfatlar əl əməyinə ehtiyac olduğu üçün sənaye miqyasında yetişdirilməsi çətin olan tərəvəz və digər bitkilərin kommersiya becərilməsi üzrə ixtisaslaşırlar.

Kənd təsərrüfatında özəl müəssisələr fermer təsərrüfatları və özəl kənd təsərrüfatı müəssisələri ilə təmsil olunur.

Fermer təsərrüfatları müstəsna olaraq Azərbaycan vətəndaşları tərəfindən yaradıla bilər və onların fəaliyyəti fermerin ailə üzvlərinin əməyinə əsaslanmalıdır, baxmayaraq ki, işçilərin işə götürülməsinə icazə verilir. Torpaq həm fermerin mülkiyyətində, həm də

icarədə ola bilər. Təsərrüfat sahələri də bir neçə hektardan əlli min hektara qədər dəyişə bilər ki, bu da faktiki olaraq tamhüquqlu orta müəssisədir. Təsərrüfatların 60%-dən çoxu 100-2000 min hektar əraziyə malikdir.

Özəl kənd təsərrüfatı müəssisələri xüsusi mülkiyyət əsasında fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərdir və Azərbaycan vətəndaşları, habelə əcnəbilər, vətəndaşlığı olmayan şəxslər və hüquqi şəxslər tərəfindən yaradıla bilərlər. Onlara Mülki və Rəqabət məəcəllələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin aparılması ilə bağlı ümumi qaydalar tətbiq edilir.

Kollektiv mülkiyyət müəssisələri, müxtəlif formada kooperativlər mövcuddur. Azərbaycanda kooperativlər müxtəlif növ ola bilər. Onlardan ən çox yayılanı istehsal və xidmət kooperativləridir.

İstehsal kooperativi mənfəət əldə etmək məqsədi ilə müstəsna olaraq fiziki şəxslər tərəfindən onların məcburi əmək iştirakı əsasında birgə istehsal və ya digər təsərrüfat fəaliyyəti üçün yaradılır.

Xidməti kooperativ - fiziki və (və ya) hüquqi şəxslər tərəfindən təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədi ilə əsasən kooperativ üzvlərinə, habelə digər şəxslərə xidmət göstərmək üçün yaradılır.

İqtisadi şirkətlər həm yerli, həm xarici, həm də xarici investisiyalı ola bilər. Aqrar sektorda təsərrüfatlardan sonra biznes assosiasiyaları ən çox yayılmış biznes formasıdır. Onlar əsasən məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər və səhmdar cəmiyyətləri şəklində təqdim olunur.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət (MMC) hüquqi və (və ya) vətəndaşlar arasında bağlanmış müqavilə əsasında mənfəət əldə etmək məqsədi ilə onların əmlak və sahibkarlıq fəaliyyətini birləşdirərək yaradılan müəssisədir. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin təsis sənədlərində - nizamnamədə müəyyən edilmiş məbləğlərdə paylara bölünmüş nizamnamə fondu vardır. Qanun MMC-də iştirakçıların minimum sayını müəyyən etmir, lakin iştirakçıların maksimum sayı yüz nəfərdən çox ola bilməz.

Səhmdar cəmiyyətləri (SC). SC-nin nizamnamə kapitalı bərabər nominal dəyərli müəyyən sayda səhmlərə bölünür və səhmdarlar cəmiyyətin öhdəlikləri üçün yalnız sahib olduqları səhmlər çərçivəsində məsuliyyət daşıyırlar. ASC təsisçiləri həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər ola bilər.

Müəssisələrin göstərilən təşkilati-hüquqi formalarını nəzərdən keçirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, ilk üç növ təşkilati forma kiçik və orta kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün daha xarakterikdir və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün nadir hallarda istifadə olunur. Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətlər (MMC) və Səhmdar Cəmiyyətlər (SC) ən çox yayılmışdır və həm kiçik, həm də iri müəssisələr ola bilər və investisiya cəlb etmək üçün daha əlverişli və cəlbəediciirlər. Ən iri kənd təsərrüfatı istehsalçıları təşkilatın holding strukturunu seçir və öz səhmlərini dünya birjalarında yerləşdirirlər.

İqtisadiyyatda və aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyəti əmək və kapitalın birləşmə prosesidir, o, yalnız bazar idarəetmə sistemində həyata keçirilir və mümkündür, bərabər qarşılıqlı fəaliyyət şəraitində, müəssisələr üçün bərabər dövlət stimullaşdırılması şəraitində bütün mülkiyyət və idarəetmə formalarından ən konstruktiv səmərəlilik nümayiş etdirir. Kənd təsərrüfatı sferasında sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi prosesində təbiətdən və torpaq ehtiyatlarından üstünlük təşkil edən asılılıq nəzərdə tutulur.

Müvafiq olaraq, müasir biznes şəraitində kənd təsərrüfatı sahələrinin satışını nəzərdə tutan torpaq islahatı kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərəcəkdir.

Bu gün Azərbaycanın kənd təsərrüfatı müəssisələrinin böyük əksəriyyəti icarəyə götürülmüş torpaqlarda məhsul becərməklə məşğuldur, onların ümumi torpaq istifadəsində payı 95%-dən çoxdur. Əvvəlki illərdə torpaq sahələrinin sahibləri əsasən torpaq mülkiyyətçilərinin ərazisində fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı müəssisələri ilə icarə müqaviləsi bağlayırdılar.

Bu onunla izah olunur ki, fermerlər və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sahibləri kənd təsərrüfatı torpaqlarını ala bilmirlər və icarə torpaq ehtiyatlarının təmin edilməsində rasional vasitələrdən biridir. Axı belə alışı mənfi maliyyə nəticələri olacaq ki, bu da kapitala, müəssisənin maliyyə nəticələrinə təsir edəcək və dövrüyyə vəsaitlərinin istehsaldan çıxarılmasına gətirib çıxaracaq. Məsələn, Aİ ölkələrinin təcrübəsini nəzərə alaraq, onların icarəyə götürülmüş və mülkiyyətində olan kənd təsərrüfatı torpaqlarında paylarını nəzərə almaq olar (Cədvəl 10.3.).

Cədvəl 10.3.

Aİ fermerlərinə məxsus və icarəyə götürülmüş torpaqların bir hissəsi (kənd təsərrüfatı torpaqlarının ümumi sahəsinin faizi kimi)

Ölkə	Öz torpaqları,%	Torpaq icarəsi,%	ölkə	Öz torpaqları,%	Torpaq icarəsi,%
Danimarka	76	24	İsveç	56	44
Polşa	72	28	Estoniya	38	62
Avstriya	71	29	Almaniya	32	68
İspaniya	67	33	Belçika	25	75
İtaliya	63	37	Fransa	16	84
Hollandiya	62	38	Çexiya Respublikası	9	91
Birləşmiş Krallıq	59	41	Slovakiya	4	96

Mənbə: Aİ-nin müvafiq məlumatlarının təhlili əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 10.3-dəki göstəricilərə əsasən, Aİ ölkələri öz aralarında kirayə haqqı səviyyəsində əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Xüsusilə, aparıcı olanlar icarəyə götürülmüş torpaqların daha yüksək faizinə malikdirlər, yəni Slovakiya və Çexiyanın kənd təsərrüfatı müəssisələri əsasən icarəyə götürülmüş torpaqlarda təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirirlər, onlardan bəziləri torpaqdan istifadənin ümumi həcmnin 90%-dən çoxunu təşkil edir; Fransa, Belçika,

Almaniya və Estoniyadakı təsərrüfatlarda icarəyə götürülmüş torpaqların 60%-dən çoxu var.

Bununla belə, Azərbaycanda hələ də kənd təsərrüfatı torpaqlarının potensial alıcıları var, onlar xarici kapitallı iri holdinqlərin sahibləridir ki, bu da kiçik kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün təhlükədir. Axı kiçik kənd təsərrüfatı birləşmələri əsas istehsal vasitəsi - torpaqsız qala bilər. Ona görə də müasir torpaq islahatı məsələsində dövlətin rolu kifayət qədər mühümdür ki, o, aqrar sahədə bütün növ təsərrüfat subyektlərinin imkanlarını nəzərə almalı, kənd təsərrüfatı birləşmələrinin təşkilati-siyasi dəstəyini, maliyyə-kredit imkanlarını, dövlət tənzimlənməsini həyata keçirərkən sosial ədaləti təmin etməlidir.

Effektiv idarəetmə öz növbəsində kənd təsərrüfatı formasiyalarının müsbət maliyyə nəticəsinin əldə edilməsində mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sahə xüsusiyyətləri bilavasitə və ya dolayısı ilə mühasibat uçotunun və strateji idarəetmənin informasiya təminatının spesifikasiyinə və səmərəliliyinə təsir göstərir.

Bu, müəyyən dərəcədə səmərəlilik və məqsədlərin həyata keçirilməsi baxımından təbii amildən tamamilə asılı olan kənd təsərrüfatı müəssisələrinin idarə edilməsinin xarakteri və səmərəliliyinə institusional təsir göstərir, çünki təbii-iqlim, hava şəraiti əsaslı şəkildə təsir göstərir (sahibkarın kənd təsərrüfatı sektorunda öz riskini daşıyaraq əldə etməyi planlaşdırdığı təsirlər). Kənd təsərrüfatının spesifikasiyinin müvafiq aspektləri strateji idarəetmə perspektivindən təqdim olunur (Cədvəl 10.4-ə bax).

Ümumiyyətlə, istehsalın mövsümi xarakteri bu sahədə əməyin özünəməxsus təşkilinə (qış dövrünə nisbətən yaz-yay tarla işlərinin çətin və gərgin dövrlərində işçilərin məşğulluğunun daha yüksək səviyyəsi və avadanlığın dəyişkənlik əmsalının artması) səbəb olur. Bu həm də nağd pul daxilolmaları, həm də məhsul satış xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Ona görə də iş dövrü ilə istehsal dövrü arasındakı uyğunsuzluq kənd təsərrüfatına mənfi təsir göstərir, təsərrüfat subyektlərinin real gəlirlərini azaldır. Bundan əlavə, kənd

Cədvəl 10.4.

Kənd təsərrüfatı istehsalının xüsusiyyətləri və onun kənd təsərrüfatı müəssisələrinin strateji idarəçiliyinin təşkilinə təsiri

Kənd təsərrüfatının sahə xüsusiyyətləri	Uçot-iqtisadi parametrlər	Strateji menecment uçotu dəstəyinin istiqamətləndirilməsi
Təbii və iqlim şəraitinin təsiri	İstehsalın qeyri-sabitliyi	Qərar qəbulunda proqnozlaşdırma strategiyası
Təbii fəlakət təhlükəsi	Biznes riskinin yüksək səviyyəsi	Strateji risklərin idarə edilməsi
Çoxalmanın iqtisadi və bioloji qanunauyğunluqlarının paralel təsiri	İstehsal dövrlərinin müddəti	Bitməmiş işlərin dinamikasının strateji monitorinqi
İstehsalın mövsümliliyi	Resursların qeyri-bərabər istifadəsi	Strateji ödəmə qabiliyyətinin idarə edilməsi
Hazır məhsulların istehsal vasitəsi kimi istifadəsi	Hazır məhsullar növbəti dövrdə istehlak edilir	Kommersiya məhsullarının həcmünün strateji proqnozlaşdırılması
Milli istehlakçı seçimlərinin təsiri	Məhsulların məhdud çeşidi	Məhsul çeşidinin strateji planlaşdırılması
Torpaq əsas istehsal vasitəsidir	Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ixtisaslaşması	Strateji fəaliyyət sahələri

Mənbə: istinad mənbələrindən materiallardan istifadə etməklə müəllif tərəfindən yaradılmışdır.

istehsalçısı son mənfəəti yalnız məhsulu satdıqdan sonra ala bilər. Təbii şəraitdən bu cür asılılıq gözlənilməz (fors-major) hallar, yəni quraqlıq, şaxta, dolu, sel və s. ilə müşahidə oluna bilər. Bu, mövsümliliyin yumşaldılması üçün müvafiq tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını və kənd təsərrüfatı müəssisəsinin ixtisasını seçərkən bu amilin nəzərə alınmasını tələb edir, ayrı-ayrı bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin qarşılıqlı asılılığının və bir-birini tamamlayanlığının

mövcudluğu isə onun sahə strukturunun hərtərəfli əsaslandırılmasını tələb edir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının mühüm hissəsi (toxum, yem və s.) kommersiya forması almır, sonrakı çoxalma dövrlərində istifadə olunur. Belə ki, bu halda sahibkarlıq prinsiplərinin işlənib hazırlanması, onun inkişafının praktiki yollarının müəyyən edilməsi və dəstəklənməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Aqrar sahibkarlığın sərbəst inkişafının əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- müəssisələrin müxtəlif mülkiyyət, idarəetmə və ölçü formalarından istifadə edilməsi;
- kiçik sahibkarlığın güzəştli inkişafı;
- qida istehsalının mövcud maddi-texniki bazasının qorunub saxlanması və səmərəli istifadəsi – məhsuldarlığı formalaşdıran amillər.

Sahibkarlığın inkişafı üçün təşkilati-iqtisadi şərtlər funksional olaraq bazar mexanizmi və dövlət dəstəyi sisteminin həyata keçirdiyi stimullaşdırma tədbirlərinə tabedir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi mexanizmlərinin səmərəliliyini artırmaq üçün tədbirlər aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün şəffaf və əsaslı subsidiyaların ödənilməsi sistemi;
- aqrar sahədə kredit və investisiya siyasətinin tənzimlənməsi;
- heyvandarlıq komplekslərinin tikintisinin stimullaşdırılması;
- kənd təsərrüfatı məhsulları üçün münasib qiymətlərin müəyyən edilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- aqro-ərzaq zəncirinin bütün mərhələlərində əlavə dəyər əldə etməyə və daha yüksək emal səviyyəsi ilə son istehlak məhsullarının ixracına imkan verən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının və emalının qapalı dövrünün formalaşmasının təşviq edilməsi.

İqtisadiyyatın aqrar-sənaye kompleksinin dövlət tənzimlənməsi

bütün kateqoriyalı təsərrüfatların sabitliyini və rəqabətqabiliyyətliliyini formalaşdırmaq məqsədi ilə kənd təsərrüfatının inkişafına, bazarı keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə zənginləşdirməyə, kənd yerlərini inkişaf etdirməyə və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq imkanlarına iqtisadi təsirin müxtəlif alətləri və formalarının məcmusudur. Bununla belə, Azərbaycanda kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin digər əsas problemi kimi kənd təsərrüfatı istehsalçıları tərəfindən bu sahədə dövlətə inamın olmaması və büdcə dəstəyi tədbirlərinin yerli kənd təsərrüfatının inkişafına kifayət qədər təsir göstərməməsini qeyd etmək lazımdır.

Dövlət dəstəyi proqramlarının əsas alıcıları kəndlərdə kənd mühafizəsi subyektləri olan kiçik və orta kənd təsərrüfatı istehsalçıları, kənd təsərrüfatı xidməti kooperativləri və kooperativ birlikləri olmalıdır. Çünki belə olan halda fermerin və ya kooperativ üzvlərinin həm öz biznesinin, həm də yaşadıkları ərazinin daha da inkişafında şəxsi marağı var.

Kənd yerlərinin sosial-iqtisadi inkişafının əsas amili məhz aqrar müəssisələrin resurs potensialının inkişafıdır. O, ölkənin əsas maraqlarını, təhlükəsizliyini təmin edir, xalqın mədəni və sosial həyat səviyyəsini dəstəkləyir. Kənd yerlərinin inkişafının səmərəli dövlət tənzimlənməsi hökumətin, biznesin və cəmiyyətin maraqlarını birləşdirməlidir. Kənd yerlərinin inkişafının dövlət tənzimlənməsi kənd yerlərində sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması üsullarını, xüsusən güzəştli kreditləşməni, loyallıq vergi sistemini və ən əsası kiçik və orta biznesin inkişafının hüquqi müdafiəsini əhatə etməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar-sənaye iqtisadiyyatı sahəsində dövlət tənzimləmə alətləri müəyyən institusional mühitdə fəaliyyət göstərir, tənzimləyici təsir obyektləri isə təsərrüfat subyektləri, müxtəlif ölçülü müəssisələr və təşkilati formalarlardır. Bu, müəssisələrin inkişafının iqtisadi tendensiyalarına, səmərəliliyin və rəqabət qabiliyyətinin stimullaşdırılmasına təsir göstərən tənzimləmə siyasətini hazırlayarkən nəzərə alınmalı olan mühüm mövqedir.

Hazırda aqrar-sənaye kompleksi, aqrar sahənin təşkilati-iqtisadi

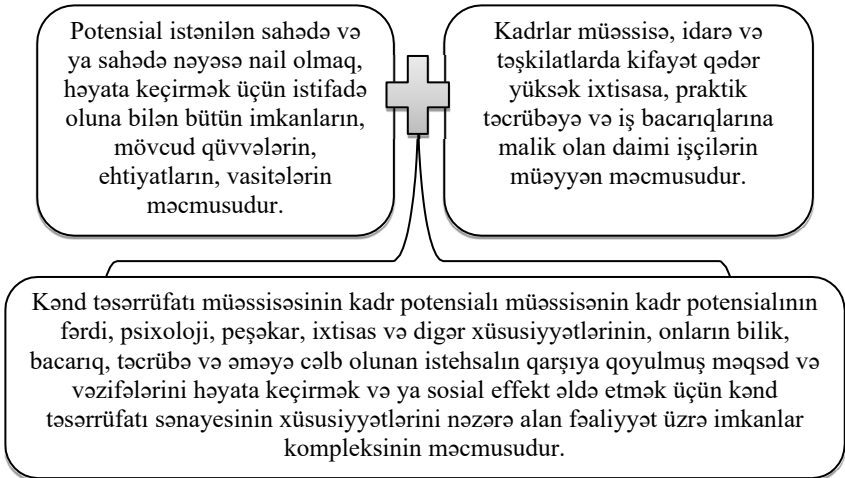
tərkib hissəsi kimi güclü resurs potensialı ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı istehsalının xüsusiyyətləri əsasında formalaşmış və bir sıra xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur ki, bunlara mövsümlilik, təbii - iqlim şəraiti, kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymət siyasətinin qeyri-sabitliyi, uzun istehsal dövrü, sənayeyə investisiyanın aşağı səviyyəsi, inkişaf üçün kredit vəsaitlərinin cəlb edilməsinin çətinliyi və infrastrukturun inkişafının aşağı səviyyəsi daxildir.

Kadr potensialı sahibkarlığın inkişafı və yüksək iqtisadi səmərəliliyin əldə edilməsinin stimullaşdırılması üçün mühüm təşkilati-iqtisadi şərtədir. Bu baxımdan, aqrar-sənaye sahəsinə dair elmi mövqelərin nəzəri məlumatlılığı dərəcəsində təcrübədən gələn nəticə ona uyğun gəlir ki, bu gün kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yüksək ixtisaslı kadrlarla təminatının aşağı səviyyədə olması mühüm və aktual problemdir. Son onilliklərdə kəndin əmək ehtiyatlarının formalaşmasında və istifadəsində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Keçmiş kolxozların dağılmasından sonra yüz minlərlə yüksək ixtisaslı işçi işini itirdi. Kənd əhalisinin iş yerlərinin və mədəni-məişət şəraitinin olmaması, kəndlərdə sosial infrastrukturun zəifliyi, kənd yerlərinin tənəzzülünə, kənd gənclərinin şəhərlərə axınına səbəb olur. Kənd yerlərində kənd əhalisinin aktiv şəkildə azalması və onun kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinin pisləşməsi prosesi gedir. Əhalinin əhəmiyyətli hissəsini pensiya yaşına çatmış, sənaye sektorundan daha aşağı təhsil səviyyəsinə malik, işləmək üçün lazımi motivasiyası olmayan insanlar təşkil edir. Ağır əl əməyinin üstünlük təşkil etdiyi və məhsuldarlığının aşağı səviyyəsi ilə əmək ehtiyatlarının kütləvi şəkildə şəxsi kəndli təsərrüfatlarına köçürülməsi müşahidə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisad elminin klassiklərinin dövründə də əmək resursu tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. İnsan kapitalı nəzəriyyəsinə başlayan A.Smit, T.Şults və Q.Bekker milli sərvətin tərkibinə ixtisaslı mütəxəssislərin daxil edilməsini tövsiyə edirdilər. Bəzi alimlərin fikirlərini nəzərdən keçirərkən kadr potensialını əmək potensialı ilə qarışdıran təriflərə rast gəlmək olar.

Digər elmi baxışlarda kadr və əmək potensialı anlayışları bir-birindən fərqlənir, lakin onları ayrıca nəzərdən keçirmək mümkün deyil. T.M.Xayanok hesab edir ki, “əmək potensialı” anlayışı istehsal amilinin elementi kimi, yəni sosial-iqtisadi hadisə kimi insan kapitalının toplanması və onun reallaşdırılması imkanını, o cümlədən əmək resurslarından istifadə formasında daşıyır. Kateqoriya “kadr potensialı” işçini sadəcə olaraq istehsalın iştirakçısı kimi deyil, istehsal prosesinin bütün mərhələlərinin tərkib hissəsi və hərəkətverici qüvvəsi, iqtisadiyyatın inkişafına sosial ehtiyacların daşıyıcısı kimi, onun üçün strateji və taktiki məqsədlərin yaradıcısı kimi baxır.

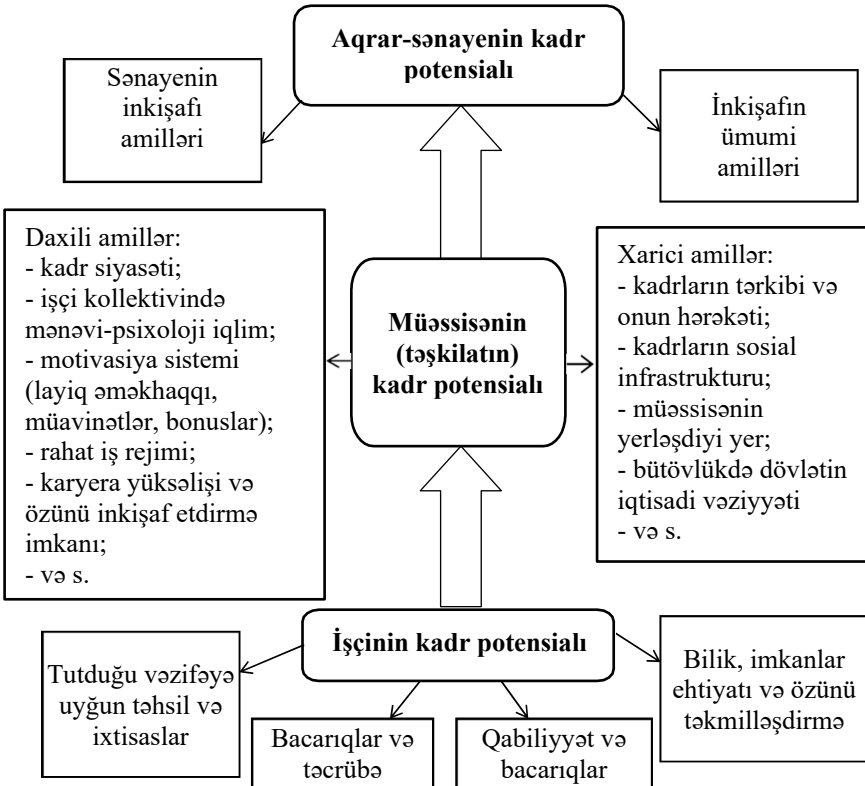
Sahibkarlığın motivasiyası prinsiplərinin bu nəzəri və metodoloji əsaslarına diqqət yetirərək deyə bilərik ki, bu məsələnin daha dərinə konkretləşdirilməsi üçün kənd təsərrüfatı müəssisəsinin kadr potensialı konsepsiyasını ümumi və “kadr” “potensial” anlayışları kontekstində nəzərdən keçirməyə dəyər. (şəkil. 10.2).

Şəkil 10.2. “Kənd təsərrüfatı müəssisəsinin kadr potensialı” anlayışının tərifı

Mənbə: istinad mənbələrindən materiallardan istifadə etməklə müəllif tərəfindən yaradılmışdır.

Mövcud kənd təsərrüfatı istehsalının formalaşmasını nəzərə alaraq, onun kadr potensialı sahənin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində ahəngdar inkişaf etməlidir. Buna görə də, kadr potensialının qiymətləndirilməsi və istifadəsi məsələsinin daha ətraflı öyrənilməsi üçün idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində onun formalaşmasına və inkişafına təsir edən amilləri təhlil etmək lazımdır (şəkil 10.3.).

Şəkil 10.3. Kənd təsərrüfatı müəssisəsinin kadr potensialının inkişafında əsas amillər sistemi

Aqrar sahədə kadr potensialının inkişafı üçün əsas amillərin müəyyən edilmiş sistemi onların inkişaf obyektinə görə qruplaşdırıla bilər:

- icra formasından və inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq işçinin kadr potensialına aşağıdakı təsir edən amilləri qeyd etmək olar: təhsil və ixtisas səviyyəsi, bacarıq və təcrübə, bacarıq və bacarıqlar, bilik və bacarıq səviyyəsi, öyrənmək və inkişaf etdirmək. Bu amillər işçinin kadr potensialının komponentlərinin inkişaf səviyyəsinin müəyyən bir anda və gələcəkdə konkret iş yerinin tələblərinə uyğunluq dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir;

- müəssisənin kadr potensialı, bir qayda olaraq, daxili və xarici amillərin təsiri altında inkişaf edir. Daxili amillər onun keyfiyyət xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması və iş zamanı kadrlardan istifadə ilə bağlıdır. Xarici amillər müəssisənin kadr potensialının onun sayı, sosial strukturu (yaş, cins üzrə bölgüsü), iş vaxtından istifadə ilə bağlı olan və təşkilatın xarici mühitində formalaşan kəmiyyət xüsusiyyətlərinə daha çox təsir göstərir;

- sahənin kadr potensialı şərti olaraq iki qrupa bölünə bilər: ümumi inkişaf amilləri və müxtəlif təşkilatı və texnoloji fəaliyyət alətlərinə malik olan xüsusi sənaye inkişaf amilləri (məsələn, bitkiçilik və heyvandarlıq istehsalının xüsusiyyətləri).

Ümumi inkişaf amilləri (iqtisadi, siyasi, sosial, ekoloji və s.) bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının ümumi müddəalarına uyğun olaraq sənaye amillərini istiqamətləndirir və formalaşdırır.

Müasir şəraitdə dövlət iqtisadiyyatının inkişafı xeyli dərəcədə aqrar-sənaye kompleksinin (ASK) təsərrüfat subyektlərinin inkişafından asılıdır. Aqrobiznes müəssisələrinin inkişafı iqtisadi qanunlardan istifadənin özünəməxsus forma və üsulları ilə kənd təsərrüfatı istehsalının fəaliyyət üsulu olan təşkilatı-iqtisadi alətlər vasitəsilə həyata keçirilir. Lakin elm və praktika aqrar-sənaye istehsalının inkişafı üçün göstərilən vasitələrin qeyri-funksionallığına gətirib çıxaran hallara diqqət yetirməlidir ki, bu da uzunmüddətli siyasi,

təşkilati, ekoloji, sosial və s. ümumi qlobal əhəmiyyət kəsb edən iqtisadi məqsədlərdir.

10.3. Sahibkarlığın inkişafının və dövlət dəstəyinin təşkilinin nəzəri və metodoloji prinsipləri

Aqrar sahədəki kənd təsərrüfatı müəssisələrinin iqtisadi fəaliyyəti bir sıra risklərlə əlaqələndirilir, onların aradan qaldırılması insandan asılı deyil, buna görə də əsas biznes məqsədinə çatmaq - dövlət dəstəyi rolunda mənfəət əldə etmək üçün xarici təşkilati, iqtisadi və maliyyə yardımı tələb olunur. Yüksək, sosial və iqtisadi rəqabətə davamlı maliyyə nəticələrinin yaradılması kənd təsərrüfatı müəssisəsinin sosial-iqtisadi missiyasını eyni zamanda həyata keçirmək deməkdir. Sahibkarın, işçinin, kənd ərazisinin, kənd əhalisinin sosial və iqtisadi rifahı müəssisənin əldə etdiyi nəticənin keyfiyyətindən asılıdır, çünki kənd təsərrüfatı son dərəcə geniş əhəmiyyət kəsb edən sahədir.

Bu iqtisadi sahənin dövlət dəstəyinə ehtiyac kontekstində kənd təsərrüfatı müəssisələrinin inkişafının təşkilinin nəzəri aspektlərini şərh edərkən, sahibkarlığın bu sahəsinə dəstək siyasətinin həyata keçirilməsinin qeyd-şərtsiz məqsədə uyğunluğunu qeyd etmək lazımdır, çünki bu tədbir keçmişin və indinin təcrübəsi ilə qeyd olunur. İqtisadiyyatın kənd sektorunun müəssisələri təşkilati və iqtisadi cəhətdən təbiətdən, ərazinin resurs bazasından asılı olmaqla, ərzaq təhlükəsizliyinin sabitliyinin təmin edilməsi prosesinin həyata keçirilməsində, kənd yerlərinin davamlı inkişafı meyarlarına və “yaşıl” inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsinə nail olmaqda əsas oyunçular olaraq qalırlar. Yuxarıda qeyd olunanlar, ümumiyyətlə, inkişafın təşkilinin nəzəri və metodoloji əsaslarını, eləcə də sahəli sahibkarlığa dövlət dəstəyini xarakterizə etmək üçün fundamental əsas hesab olunur.

Bu qənaətin kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətinin əhə-

miyyəti və səmərəliliyinin obyektiv meyarlarına uyğunluğu elm tərəfindən sübuta yetirilir və aqrar sənayenin təşkilati-iqtisadi inkişafının bir çox tədqiqatçılarının təqdimatlarında formalaşır. Problemin mahiyyətinin dərinləşdirilməsindən irəli gələn tədbirlər onların nəzəri, metodoloji və praktiki baxımdan qiymətləndirilməsinə yönəldilmişdir, lakin eyni zamanda belə bir mövqedə dayanmağa dəyər ki, istənilən təşkilati müəssisənin perspektivli iqtisadi göstəricilərinin formalaşdırılması. forması, ölçüsü və s. kənd təsərrüfatının potensialını reallaşdırmaq üçün əsasdır. Dövlət dəstəyi ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və kənd yerlərinin davamlı inkişafı meyarlarına nail olunması məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması üzrə səmərəli təşkilati-iqtisadi tədbirdir.

Sahibkarlığın inkişafının və dövlət dəstəyinin təşkili nəzəriyyəsi bu prosesin nəticələrinin müəyyən edilməsində və modellərinin formalaşdırılmasında çoxşaxəli xarakter daşıyır. Sırf kənd təsərrüfatı sahibkarlığı üçün iqtisadi stimullaşdırma nəzəri və praktiki tətbiq mənasında aktualdır. Sahibkarlığın dövlət, bazar və qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən iqtisadi stimullaşdırılması amili müəssisələrin səmərəliliyi üçün zəruri olan təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirməyə həvəsləndirmək üçün təşkilati, iqtisadi, institusional və hüquqi tədbirlərin tətbiqi ilə təcəssüm olunur. Sahibkarlığın inkişafının təşkili üçün iqtisadi stimullaşdırma əsas əhəmiyyət kəsb edir və iqtisadi fəaliyyətin müəyyən istiqamətə yönəldilməsi üçün institusional, təşkilati, maliyyə və iqtisadi amillərin strukturlaşdırılmış sistemi kimi xarakterizə olunur.

İqtisadi stimullaşdırma makro (iqtisadiyyat), mezo (region, sənaye) və mikro (müəssisə) səviyyələrində həyata keçirilən sahibkarlığa dövlət dəstəyi siyasətinin həyata keçirilməsi prosesidir. İqtisadi stimullaşdırmanın müvafiq təsiri müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin məqsədyönlü təsirlərinin təmin edilməsinin əlaqələndirilməsi, müəssisə işçilərinin əmək fəaliyyətinə motivasiyanın formalaşdırılması və bu istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə rəqabət qabiliyyətini artırmaq üzrə proqram

nəticələrinə nail olmaq üçün ilkin şərtlərin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Sahibkarlığın təşkili sistemində, o cümlədən iqtisadi stimullaşdırmanın həyata keçirilməsində və kənd təsərrüfatı sahibkarlığına dövlət dəstəyi tədbirlərinin həyata keçirilməsində kənd təsərrüfatının xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Xüsusilə, iqtisadi ədəbiyyatda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün kənd təsərrüfatı fəaliyyətində nəzərə alınmalı olan beş qrup sənaye xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Xüsusilə, bu:

- institusional xüsusiyyətlər – kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və satışı ilə bağlı yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində tam həcmdə zəruri normativ-hüquqi bazanın olmaması; dövlət dəstəyinə ehtiyac; sənayenin tələb və ehtiyaclarını ödəmək üçün kənd təsərrüfatı infrastrukturunun qeyri-kafi səviyyəsi və inkişaf tempi;

- iqtisadi xüsusiyyətlər – təqvim ili ərzində dövriyyə vəsaitlərinin qeyri-bərabər daxil olması; kommersiya bankları tərəfindən kənd təsərrüfatı birləşmələrinin kreditləşdirilməsinin qeyri-kafi səviyyədə olması; qoyulmuş vəsaitlərin daha uzun qaytarılma müddəti;

- texnoloji xüsusiyyətlər – təbii və iqlim şəraitindən həddən artıq asılılıq; istehsalın mövsümliliyi; yüksək material tutumu; xüsusi kənd təsərrüfatı texnikasından istifadə ehtiyacı; istehsalın aşağı hərəkətliliyi; əsas fondların yerləşdirilməsi və istehsal olunan məhsulların saxlanması üçün geniş sahələrin cəlb edilməsi zərurəti; uzun istehsal dövrü; məhsulun xarab olma ehtimalı;

- sosial xüsusiyyətlər – kənd əhalisinin gəlir və təhsil səviyyəsinin şəhər əhalisi ilə müqayisədə aşağı olması; dağınıq sosial və yol infrastrukturu; kənd əhalisinə məişət xidmətlərinin lazımi səviyyədə olmaması; kənd yerlərində iş yerlərinin olmaması;

- etnik xüsusiyyətlər – tarixi hadisələrin təsiri altında formalaşmış və kənd əhalisinin xarakterik təfəkkürü və təsərrüfat təfəkkürü

formalaşdırmışdır ki, bunlar da diqqətdən kənar qala bilməz.

Təşkilati-iqtisadi alətlər müvafiq kompleks mexanizmin mövcudluğu şərti ilə səmərəli fəaliyyət göstərir. Kənd təsərrüfatı sahəsində təşkilati-iqtisadi mexanizm kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyət qaydasını formalaşdıran və onlara təsir göstərən təşkilati, iqtisadi, hüquqi, idarəetmə və tənzimləyici tədbirlər və proseslər sistemi kimi nəzərdən keçirilməlidir ki, bu da gözlənilən iqtisadi, sosial, ekoloji və digər nəticələrdir.

Aqrobiznes müəssisələrinin inkişafını təmin edən təşkilati-iqtisadi vasitələrin əsas tərkib hissəsi olan təşkilati, iqtisadi, hüquqi, idarəetmə və tənzimləmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi mütləq ardıcıl və sistemli xarakter daşmalıdır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının təşkilati-iqtisadi mexanizminin elementlərinə aşağıdakılar daxildir: bazar tipli subyektlərin yaradılması; kənd təsərrüfatı bazarı infrastrukturunu; torpaq münasibətlərinin təşkili; aqrar sahənin idarə edilməsi sistemi; kənd sahibkarlığının və kənd təsərrüfatı xidməti kooperasiyasının inkişafı; kənd yerlərinin inkişafı proqramları; investisiya və innovasiyaların inkişafı; dövlət nəzarəti və maddi-texniki təchizat sistemi; kredit və bank xidmətləri; kənd təsərrüfatı bazarlarının sığortası; dövlət dəstəyi; qiymət və gömrük tariflərinin tənzimlənməsi; maddi-texniki təminat; vergitutma və qiymətli kağızlar bazarı.

Göstərilən komponentləri nəzərə alaraq, müasir iqtisadi şəraitdə onlardan ən aktual olanı daha ətraflı nəzərdən keçirmək olar. Kredit və digər bank xidmətləri, risklərin sığortası, investisiyalar zamanı vasitəçilik xidmətləri və qiymətli kağızlar bazarının inkişafı kənd təsərrüfatı müəssisələrinin inkişafının səmərəliliyinin artırılmasında son dərəcə mühüm rol oynayır. Kreditləşmənin inkişafının aşağı səviyyəsi ipoteka kreditləşməsinin, girov bazasının formalaşdırılması mexanizmlərinin və digər təminat növlərinin olmaması ilə bağlıdır. Sığorta kimi təşkilati-iqtisadi mexanizmin mühüm komponenti sığorta prosedurlarının standartlaşdırılması, qarşılıqlı sığortanın təşkili mexanizmlərinin olmaması və Kənd Təsərrüfatı

Sığortasının Tənzimlənməsi üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılmasının qarşısının alınması səbəbindən kifayət qədər səmərəli inkişaf etmir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin inkişafını təmin edən bütün vasitələrin yaradılması və istismarı zamanı onu da həmişə nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı konkret sahə kimi kənd təsərrüfatı müəssisələrinin nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir.

Bu xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxildir:

- əsas istehsal vasitələri torpaq və canlı orqanizmlər - bioloji qanunlara uyğun inkişaf edən bitki və heyvanlardır;
- istehsalın mövsümi xarakteri;
- risk və qeyri-müəyyənliyin olması, çünki istehsal nəticələrinə təbii şərait əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir;
- kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal etdiyi məhsullar istehsal prosesində iştirak etməkdə davam edir;
- su ehtiyatları mühüm rol oynayır;
- texnoloji avadanlıqlara daimi ehtiyac;
- istehsal dövrü ərzində qeyri-müntəzəm gəlir əldə edilməsi.

Göstərilən xüsusiyyətlər aradan qaldırıla bilməz, buna görə də onların bilikləri, qanunların fəaliyyət mexanizminin tam təhlili, hərtərəfli nəzərdən keçirilməsi və düzgün tətbiqi kənd təsərrüfatı müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinə böyük müsbət təsir göstərə bilər.

Odur ki, kənd təsərrüfatı müəssisəsinin onun spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla sabit, dayanıqlı və gəlirli fəaliyyət göstərməsi təşkilati-iqtisadi vasitələrin inkişafı və təkmilləşdirilməsi zərurətini müəyyən edir. Bu inkişafın və təkmilləşmənin həyata keçirilməsi ilk növbədə dövlət dəstəyi şəklində ölkə hökuməti tərəfindən, daha sonra isə bazar mexanizmi və iqtisadiyyatdaxili tənzimləmə yolu ilə dövlətin təsiri ilə həyata keçirilməlidir.

Eyni zamanda, bərabərhüquqlu münasibətlərin yaradılması məqsədi ilə inzibati, təşkilati-iqtisadi rıçaqlar və həvəsləndirmələr

sisteminin köməyi ilə aqrar-sənaye kompleksinin təsərrüfat subyektləri arasında iş şəraitində sahələrarası və sahədaxili münasibətlərin tənzimlənməsində dövlətin rolunun gücləndirilməsinin vacibliyini qeyd etmək lazımdır.

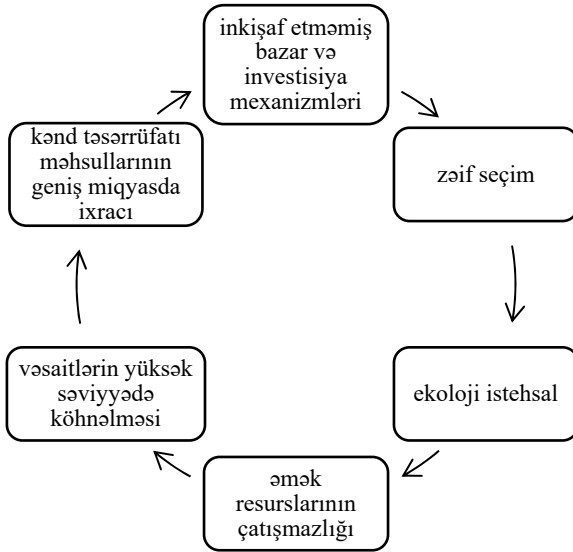
Xüsusilə sistemli böhranlı iqtisadiyyatlarda stimullaşdırmanın müəyyənədi amili dövlət dəstəyidir.

Aqrar sektorun maliyyə dəstəyinə və maliyyə müdafiəsinə ehtiyac təkə istehsalın mövsümliliyi, dövriliyi, kapital dövriyyəsinin uzun müddət olması ilə deyil, həm də kənd təsərrüfatı sektorunun aqrar sektorun istehsalını təmin etməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalına dövlət dəstəyi istehsalın rentabelliyini geniş təkrar istehsalı təmin edən səviyyəyə çatdırmağa, kənd yerlərinin qorunması və kompleks inkişafı üçün ilkin şərtlərin yarıdılmasına, əhalinin keyfiyyətli və münasib qiymətə ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsinə yönəldilməlidir.

Bununla belə, Azərbaycanda aqrar-sənaye kompleksinə dövlət dəstəyi yetərli deyil. Buna görə də bu, müəyyən dərəcədə inhisarçılıq və oliqopoliyaların yaranmasına, iqtisadi qeyri-sabitliyin inkişafına, qiymət qeyri-müəyyənliyinə, ölkədən kifayət qədər maliyyələşməyə və Şəkil 10.4-də təsvir olunan bir sıra digər problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu, kənd təsərrüfatına yeni ayırma- ların cəlb edilməsi yollarının tapılmasına və dövlət yardımının daha rəasional və məqsədyönlü təmin edilməsinə ehtiyacın artdığı problemin kəskinliyini əks etdirir.

Göründüyü kimi, indi “dövlət dəstəyi” anlayışı müxtəlif cür şərh olunsa da, eyni zamanda, onlar kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf etdirilməsi və kəndin sosial infrastrukturunun bərpasından ibarət olan ümumi hədəfi müəyyən edirlər.

Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı üçün kifayət qədər əhəmiyyət kəsb edən tədbirlərin həyata keçirilməsinə, təbii ki, dövlət maliyyə dəstəyi verməlidir, çünki onlar kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən öz vəsaitləri və ya kommərsiya banklarının kreditləri hesabına tam maliyyələşdirilə bilməzlər.

Şəkil. 10.4. İnkişafın səmərəliliyinin təmin edilməsində aqrar-sənaye kompleksinin problemləri

Mənbə: müəllif tərəfindən yaradılmışdır

Azərbaycanın kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinə sənayenin inkişafına yönəlmiş proqram və tədbirlərin büdcədən maliyyələşdirilməsi, güzəştli vergitutma, kommersiya banklarının kreditlərindən istifadəyə görə faiz dərəcələrinin qismən kompensasiyası, büdcəyə ümitsiz borcların silinməsi daxildir. Kənd təsərrüfatında genişləndirilmiş təkrar istehsal prosesini dəstəkləmək, inflyasiya proseslərini cilovlamaq və kənd təsərrüfatı məhsulları istehlakçılarının maraqlarını qorumaq üçün büdcə vəsaitləri lazımdır. Bu gün “dövlət dəstəyi” anlayışının əsas şərh qanunvericilik səviyyəsində təsdiqlənməyib. Çox vaxt “dövlət tənzimləmə sistemi”, “maliyyə dəstəyi”, “büdcə dəstəyi sistemi”, “aqrar sektora dövlət yardımı” və digər anlayışlarla eyniləşdirilir. Buna görə də, bu konsepsiyanın yerli alimlər tərəfindən vizyonuna diqqət yetirmək lazımdır ki, bu da cədvəl 10.5-də göstərilmişdir.

Cədvəl 10.5.

“Aqrar-sənayeyə dövlət dəstəyi” konsepsiyasının məzmunu

№	Müəllif	Konsepsiya
1.	Müasir iqtisadi lüğət	Dövlət dəstəyi iqtisadi tarazlığı təmin etmək məqsədi ilə aqrar-sənaye kompleksi və ya xalq təsərrüfat kompleksi daxilində ekvivalent münasibətlərin formalaşdırılması üsuludur.
2.	V.Niftullayev	Dövlət dəstəyi kənd təsərrüfatına maliyyə dəstəyidir ki, onun məqsədi kənd təsərrüfatı istehsalının dayanıqlı inkişafını təmin etmək və bu əsasda ərzaq məhsullarına, sənayenin isə xammala olan daxili tələbatını ödəmək, kəndin sosial inkişafına şərait yaratmaqdır.
3.	İ.İbrahimov	Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunun yüksəlişi dövlət dəstəyindən asılıdır. Bu o deməkdir ki, dövlət kənd təsərrüfatı sahəsində elmi tədqiqatların aparılması, eləcə də kadrların hazırlanması xərclərini öz üzərinə götürür; dövlət vəsaiti hesabına xarici mühitin mühafizəsini həyata keçirir; kənd tərəfindən müəssisələrə və fermerlərə əsasən kredit şəklində maliyyə yardımı təmin edilir; qiymətlərə nəzarət edir və onların paritetini təmin edir ki, bu da ondan ibarətdir ki, kənd istehsalçısı hər il müəyyən məbləğdə məhsullar, mal və xidmətləri almalıdır.
4.	E.A.Quliyev	Dövlət dəstəyi kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maraqlarının müdafiəsi üsuludur ki, bu da təkə taktiki üsul kimi deyil, həm də kənd təsərrüfatının inkişafının perspektivli vəzifələrinin həllinə, o cümlədən kəndlərdə işsizliyin səviyyəsinin azaldılmasına, artırılmasına, iş yerlərinin artırılmasına, əməkhaqqı səviyyəsinin, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, sosial və mühəndis infrastrukturunun inkişafına yönəlmiş strateji resurs kimi qəbul edilir.
5.	N.C.Qafarov	Dövlət dəstəyi bütövlükdə dövlətin iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə aqrar sahə subyektlərinin sahənin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla iqtisadi fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasında dövlətin marağının mexanizmidir.

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycanda aqrar-sənaye kompleksinin inkişafına dövlət maliyyə dəstəyi aşağıdakı formalarda həyata keçirilir: dolaylı dövlət dəstəyi (vergi güzəştlərinin verilməsi); birbaşa dövlət dəstəyi (büdcə ayırmaları, büdcə kreditləri).

Aqrar sahəyə dövlət büdcəsi hesabına dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarınun subsidiyalar, qrantlar, kompensasiyalar şəklində birbaşa büdcə dəstəyi, burada vəsaitlər əlaqəli sahələrə yönəldilmişdir, habelə əmtəə istehsalçılarınun ödəmə qabiliyyətinin artırılması və investisiya cəlb edilməsinin yüksəldilməsi; aqrar-sənaye kompleksinin əmtəə istehsalçılarınun mövsümi xərclərinin güzəştli şərtlərlə qısamüddətli nağd pul kreditləşməsinin dəstəklənməsi;

- aqrar-sənaye kompleksinin müəssisə və təşkilatlarının uzunmüddətli lizinq (lizinq) əsasında maşınqayırma məhsulları ilə təmin edilməsinə dövlət dəstəyi; ayrı-ayrı sahələrdə ixtisaslaşmış dövlət dəstəyi: kənd təsərrüfatının inkişafı, ehtiyat hissələrinin mövsümi ehtiyatlarının, toxum və baytarlıq preparatlarının mərkəzləşdirilmiş fondlarının yaradılması və s.;

- kənd təsərrüfatına kapital qoyuluşlarının, o cümlədən mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş məqsədli proqramlar çərçivəsində investisiyaların dövlət tərəfindən geri qaytarılmayan maliyyələşdirilməsi; müsabiqə əsasında həyata keçirilən məqsədli proqramlar çərçivəsində investisiyaların geri qaytarılmayan maliyyələşdirilməsinə, habelə cəlb edilmiş investisiya kreditlərinə dövlət zəmanətinin verilməsinə; kənd təsərrüfatı təhsili və elm sisteminin inkişafının maliyyələşdirilməsi.

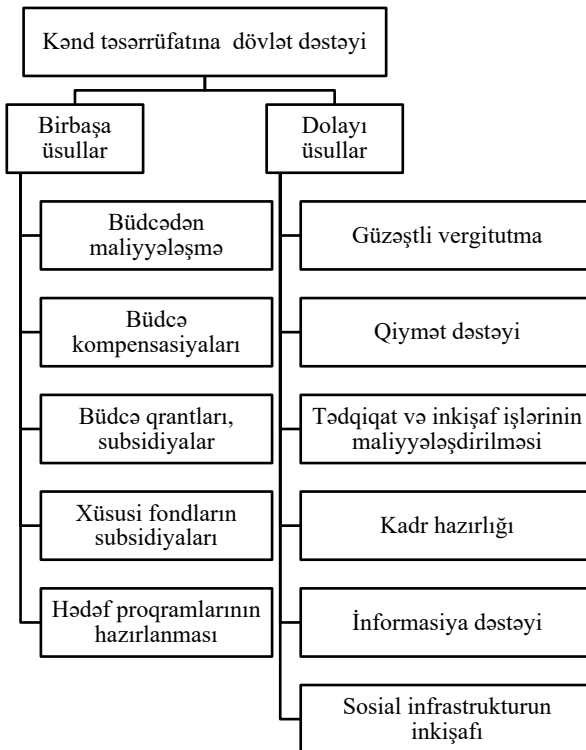
Lakin dövlət müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək milli kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafını stimullaşdırır və ya məhdudlaşdırır; nəticədə müxtəlif dövlətlər eyni universal vasitələrdən istifadə edərək müxtəlif nəticələr əldə edirlər.

Biz dövlət tənzimlənməsinin ən mühüm vasitələrindən birini hesab edə bilərik ki, onun da rolu kənd təsərrüfatında sahibkarlığın

inkişafının stimullaşdırılması - dövlət dəstəyidir.

Dövlət dəstəyi kənd təsərrüfatına maliyyə dəstəyidir ki, onun məqsədi kənd təsərrüfatı istehsalının dayanıqlı inkişafını təmin etmək və bu əsasda ərzağa və sənayenin xammala olan daxili tələbatını ödəmək, kəndin sosial inkişafına şərait yaratmaqdır.

Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi birbaşa və dolaylı üsullarla həyata keçirilir. Dövlət dəstəyinin göstərilən üsul növlərini nəzərə alaraq, onlardan misal çəkmək olar (şəkil 10.5.).

Şəkil 10.5. Azərbaycanada kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi üsulları

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında birbaşa dövlət dəstəyinin həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına və maddi-texniki ehtiyatlara subsidiyaların verilməsi yolu ilə həyata keçirilir; müəssisələrin və aqrar-sənaye kompleksi təşkilatlarının qısamüddətli və investisiya kreditləşməsinin subsidiyalaşdırılması; kənd təsərrüfatı istehsalçılarının məhsul sığortası xərclərinin bir hissəsini kompensasiya etmək üçün subsidiyaların verilməsi; əsaslı məsrəflər üçün subsidiyalar və başqaları.

Dövlət dəstəyinin dolayı üsulları dövlət ehtiyacları üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzaq məhsullarının tədarükü yolu ilə həyata keçirilir; taxılla tədarük və əmtəə müdaxilələrinin köməyi ilə istehsal bazarının tənzimlənməsi; kənd təsərrüfatı sahəsində xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində əmtəə istehsalçılarının iqtisadi maraqlarının müdafiəsi və sair.

Müasir bazar münasibətləri kənd təsərrüfatı istehsalında kooperativlərin geniş inkişafına səbəb olur. Bu baxımdan xidmət, tədarük və satış kooperativləri perspektivlidir. Bununla belə, kənd yerlərində kooperativlərin inkişafı beynəlxalq institutların tövsiyələrinə və əldə edilmiş qlobal təcrübəyə uyğun olaraq kooperativ qanunvericiliyinin və dövlət dəstəyinin praktiki mexanizmlərinin tətbiqini tələb edir. Kooperativlər vasitəsilə kənd təsərrüfatı istehsalçıları böyük kapitaldan istifadə etmək, gəlirləri artırmaq və rifah səviyyəsini yüksəltmək imkanı əldə edirlər. Xidmət kooperativinin inkişafının yerli təcrübəsi göstərir ki, o, əsasən şəxsi kəndli təsərrüfatları (FQ) üçün maraqlıdır ki, bu da birgə satınalma, aqrotexniki və marketinq fəaliyyətləri, kooperativlərə qoşulmaqla texnologiya və bazarlıq qabiliyyəti əsasında onlara yüksək səviyyəyə çatmağa imkan verir. Ona görə də aqrar sahənin kooperativ inkişafında dövlət dəstəyinin də rolu çox böyükdür.

Azərbaycanda sahibkarlıq qanunla nəzərdə tutulmuş istənilən təşkilati formalarda, sahibkarın seçimi ilə həyata keçirilir və həvəsləndirmə mexanizmlərinin - həm bazar, həm də dövlətin təşkilati və iqtisadi təsirinə məruz qalır. Bu sistemdə iqtisadi və sosial maraqlar

balanslaşdırılmışdır. Aqrar-sənaye sektoru sistemində sahibkarlığın stimullaşdırılması onun inkişaf prinsiplərinə və xüsusiyyətlərinə uyğundur, cəmiyyətin tələbatının ödənilməsi prosesləri buna uyğun olaraq həyata keçirilir, ərzaq və hətta enerji təhlükəsizliyinə zəmanət verən strukturlar fəaliyyət göstərir. Həvəsləndirmə mexanizmi metodik olaraq milli təsərrüfat sisteminin inkişaf əməllərinə və qanunauyğunluqlarına əsaslanır.

Nəticələr

1. Sahibkarlığın əhəmiyyətinin mahiyyətinin səciyyələndirilməsinin nəzəri və metodoloji prinsiplərini ümumiləşdirərək, hər bir insanın gələcəyinin onun inkişafından asılı olduğunu vurğulamaq yerinə düşər. Biznes strukturlarının fəaliyyəti bazar qanunlarına uyğundur. İqtisadi sistemin sahibkarlıq prinsipləri əsasında inkişafı səmərəliliyin, gəlirliliyin, innovativliyin, sosial yönümlülüğün modulyasiyasına vahid konstruktiv yanaşmadır. Bütün bunlar sahibkarlığın müstəsna əhəmiyyətini, onun maksimum səmərəlilik səviyyəsinə çatmağa yönəlməsini sübut edir.

2. Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafı və stimullaşdırılması üçün təşkilati-iqtisadi şərait - dövlətin, sahibkarların və sahibkarların maraqlarının tarazlığının qorunması üzrə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün bazar iştirakçıları ilə dövlət arasında mürəkkəb münasibətlər sistemi. Stimullaşdırma sosial, iqtisadi, iqtisadi səmərəliliyin, innovativ inkişafın təmin edilməsi üçün sahibkarlıq birləşmələrinin fəaliyyətinin müəyyən istiqamətə yönəldilməsi amili kimi qeyd olunan obyektiv zərurətdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının kənd təsərrüfatı sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması, dövlətimiz qlobal bazar oyunçusu olduğundan, milli xüsusiyyətlər və qlobal ərzaq bazarındakı vəziyyət nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

3. Sahibkarlığın inkişafının təşkilati-iqtisadi stimullaşdırılmasına dövlət dəstəyinin prinsiplərinin müəyyən edilməsinin nəzəri konstruksiyası bazar ideologiyasına uyğun olaraq tənzimləmə

tədbirlərinin və vasitələrinin müəyyən edilməsinə əsaslanır ki, bu da rəqabət qanununun, sosial-iqtisadi inkişafın xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını nəzərdə tutur. Təşkilati-iqtisadi stimullaşdırma ümumi sosial-iqtisadi nəticələrə nail olmaq məqsədi ilə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini müəyyən istiqamətə yönəltmək üçün dövlətin malik olduğu tədbirlər və vasitələr sistemidir.

10.4. Təşkilati-iqtisadi şəraitin və sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması mexanizminin formalaşdırılması

Milli iqtisadiyyatın aqrar sahəsində sahibkarlığın səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılması prinsiplərinin həyata keçirilməsi onun stimullaşdırılması mexanizminin yenidən qurulmasını nəzərdə tutmalıdır. 2-ci bölmədə qeyd olunan müəssisələrin təşkilati strukturunun formalaşması tendensiyaları ilə əlaqədar Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoru üçün əhəmiyyətli olan dəstəyin yenidən istiqamətləndirilməsi, xüsusən də aqrobiznesin stimullaşdırılması baxımından:

1) kənd təsərrüfatı sahibkarlığının kiçik formaları, o cümlədən fermer təsərrüfatları;

2) istehlakçıların maraq və tələbatlarını nəzərə almaqla ayrı-ayrı bazar seqmentlərində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı.

Kənd təsərrüfatı sahibkarlığının ixracyönümlü istiqamətinin üstünlük təşkil etdiyi milli iqtisadiyyatın aqrar sektorunun inkişafındakı mövcud vəziyyətə əsaslanaraq, istehsalın digər sahələrinin rəqabətə davamlı formalaşmasını stimullaşdırmaq lazımdır. Bundan əvvəl kənd təsərrüfatı biznesinin dəstəklənməsinin aqrar siyasət modelinin restrukturizasiyası aparılmalıdır.

Aqrar sahədə bazar tipli iri və orta müəssisələrin nisbətən rəqabətli formalaşdırılmasının baş verdiyi bir şəraitdə kiçik fermerlər və sahibkarlıq meyilli digər təsərrüfat subyektləri, məsələn, şəxsi təsərrüfatlar tərəfindən dəstək və təşkilati-iqtisadi stimullaşdırma

tələb olunur. Problem ondadır ki, kənd təsərrüfatı bazarının müəyyən boşluqlarında onlar ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və ərzaq təminatında paritetin əldə olunmasında həlledici rol oynayırlar. Kiçik biznes formaları kənd təsərrüfatı istehsalının, xüsusən də nadir və bir qədər unudulmuş kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı sistemində ən mobildir. Buna görə də, dövlət dəstəyi resurslarının yenidən istiqamətləndirilməsi və qeyri-dövlət bazarı subyektləri - fondlar, kredit kooperativləri tərəfindən bu cür hərəkətlərin təşviqi Azərbaycanda aqrar-sənaye komplekslərinin davamlı inkişafı, səmərəliliyinin və sahibkarlıq fəaliyyətinin yaradıcı təşkilati-iqtisadi stimullaşdırılmasının təmin edilməsinin müəyyən edici aspektlərindən biri hesab olunur. Kəndin davamlı inkişafının, kənd inkişafının milli özünəməxsusluğu çərçivəsində qorunub saxlanmasının əsası kimi kiçik miqyaslı idarəetmə formalarını dəstəkləmək lazımdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, istehsal miqyasının artması və kənd təsərrüfatı birləşmələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyi kənd iqtisadiyyatında müsbət struktur dəyişikliklərinin, əlverişli iqtisadi mühitin formalaşmasının əsas amillərindən biridir. Bu gün kənd əhalisinin məşğulluğunun təmin edilməsi, müxtəlif idarəetmə formalarının səmərəli tarazlığının təmin edilməsi və kənddə kifayət qədər gəlir səviyyəsinin əldə edilməsi üçün sahibkarlığın inkişafının əhatə dairəsi yetərli deyil ki, bu da kənd gənclərinin xaricə getməsinin səbəblərindən biridir və müvafiq təşkilati-iqtisadi mexanizmin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Bu mexanizmin komponentləri tənzimləyici, iqtisadi və təşkilati elementlərdir ki, bunlar bir-biri ilə sıx bağlıdır və müəyyən metodların tam sistemidir.

Xüsusilə, kənd təsərrüfatında kiçik sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı müəssisələrin istehsal miqyasından asılı olaraq rəasional birləşməsindən, eləcə də müxtəlif ölçülü biznes strukturlarının davamlı qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkilindən asılıdır. Müxtəlif ölçülü müəssisələrin rəasional nisbətinin ümumi meyarı bəzi müəssisələrin

iqtisadi artımının digərlərinin təsərrüfat fəallığının azalmasına səbəb olmamasıdır. Kiçik və iri müəssisələrin kommersiya əsasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığının bütün istiqamətlərini və formalarını – françayzinq, autsorsinq, şirkətdaxili sahibkarlıq və s. inkişaf etdirmək lazımdır.

Sahibkarlığın inkişafı üçün təşkilati-iqtisadi şəraitin formalaşmasında ən mühüm vasitələrdən biri də, xüsusilə səmərəlilik və rəqabət qabiliyyəti baxımından əsas təminedicisi amil kimi kadr potensialıdır. Təşkilati-iqtisadi şəraitin və aqrar-sənaye sektorunda sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması mexanizminin formalaşmasının strateji kontekstində dövlət siyasətinin istiqamətləndirilməli olduğu prioritetlər toplusunu təklif etmək olar.

Ümumi strateji və qismən taktiki səmərəlilikdə aqrar-sənaye kompleksinin inkişafının müasir xüsusiyyətləri sahibkarlığın təşkilati-iqtisadi xüsusiyyətləri, xüsusən də iqtisadi potensialı ilə müəyyən edilir. Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksində idarəetmənin, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin mövcud təşkilati-iqtisadi modeli elə qurulmuşdur ki, o, bütün iqtisadiyyat üçün sənayenin prioritet dəyərini səmərəli şəkildə dəstəkləyir, çünki son illərdə orta hesabla, ümumi daxili məhsulun təxminən 10%-i kənd təsərrüfatında yaradılıb.

Sahibkarlığın mexanizmləri və potensialı qlobal bazar konyunkturasının ödənilməsinə yönəldilmişdir, çünki sahə istehsal strukturuna görə əsasən ixracyönlüdür bu istiqamətdə milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, kənd təsərrüfatı mənşəli bərpa olunan enerji mənbələrinin istehsalı və istehlakı sisteminin inkişafı yolu ilə enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün ilkin şərtlərin formalaşdırılmasını ehtiva edir. Məqsədli yanaşmaya görə sahibkarlığın həyata keçirilməsi prioritetlərinin əsas təşkilati-iqtisadi xarakteristikaları kimi bu qeyd edilənləri hesab etmək olar. Funksional olaraq Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksində sahibkarlıq sektoru bu vəzifələrin icrasını kifayət qədər uğurla həll edir.

XI BÖLMƏ. DAVAMLI İNKİŞAF ŞƏRAİTİNDƏ EKOLOJİ KƏND TƏSƏRRÜFATININ TƏŞKİLATİ-İQTİSADI TƏMİNATI

11.1. Azərbaycanca ekoloji kənd təsərrüfatının zəruriliyi və onun ilkin şərtləri

11.2. Ekoloji kənd təsərrüfatının həyata keçirilməsində xarici təcrübə

11.3. Ekoloji kənd təsərrüfatına institusional dəstəyin xüsusiyyətləri

11.4. Ekoloji kənd təsərrüfatının iqtisadi təhlilinin metodoloji aspektləri

11.5. Ekoloji kənd təsərrüfatının iqtisadi alətləri

11.1. Azərbaycanca ekoloji kənd təsərrüfatının zəruriliyi və onun ilkin şərtləri

Hazırda bəşəriyyətin ekoloji kənd təsərrüfatı istehsalına diqqət yetirməsinin iki əsas aspekti var. Birincisi, bu, ümumilikdə həm kənd təsərrüfatı, həm də qida keyfiyyəti məsələlərinə aid olan ekoloji problemdir. Kənd təsərrüfatı istehsalının ekolojiləşdirilməsinin aktuallığı kənd təsərrüfatı istehsalı ilə bağlı təbii ehtiyatların ekoloji vəziyyətinin kəskin şəkildə pisləşməsi, torpağın münbitliyinin və kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinin aşağı düşməsi, ətraf mühitə kompleks ekoloji dağıdıcı təsirin artması ilə əlaqədardır. Ekoloji qida məhsulları ətraf mühitə və insan sağlamlığına müsbət təsir göstərir. İkincisi, beynəlxalq təcrübənin göstərdiyi kimi, ekoloji kənd təsərrüfatı ənənəvi istehsaldan daha yüksək gəlir səviyyəsinə malik iqtisadi cəhətdən gəlirli fəaliyyət sahəsidir.

Ümumiyyətlə, əksər müəlliflərin anlayışına görə istehsalın yaşıllaşdırılması əlavə kapital qoyuluşları tələb edəcəyinə baxmayaraq, Roma Klubunun hesabatında (1999) sözdə multiplikator

hesabına gəlirliliyin artmasını nümayiş etdirən 50 nümunə təsvir edilmişdir. Buradakı araşdırmaya görə, ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi mənfəəti iki dəfə artırmağa və təbii ehtiyatların istehlakını iki dəfə azaltmağa imkan verir. Hesabatda həmçinin alternativ ekoloji həllərin layihələri təqdim olunub.

Ölkənin əlverişli ekoloji vəziyyəti Azərbaycanda prioritet inkişaf konsepsiyası kimi tanınan davamlı inkişafın tərkib hissəsidir. Müasir şəraitdə aparılan kənd təsərrüfatı fəaliyyəti heç də həmişə təbiət qanunlarına uyğun gəlmir, ekosistemlərdə müxtəlif ekoloji təhlükələrin yaranmasına, təbii ehtiyatların tükənməsinə səbəb olur. İlk növbədə, bu, həm Azərbaycanda, həm də dünyanın digər ölkələrində ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək və onların gəlirlərini maksimum dərəcədə artırmaq üçün kənd təsərrüfatı istehsalının məhsuldarlığının artırılması məqsədi ilə bağlıdır. Bununla belə, ekoloji biliklərin olmaması və ya onlara etinasızlıq, ekoloji şüurun aşağı səviyyəsi və zənginləşməyə adi passivlik ekoloji sistemlərin transformasiyasına və təbii mühitin deqradasiyasına gətirib çıxarır.

Kənd təsərrüfatı sektorunun əsas xüsusiyyəti kənd təsərrüfatı istehsalı ilə ətraf mühit arasında sıx əlaqədir. Kənd təsərrüfatı istehsalı lazımi təbii ehtiyatları və enerjini ətraf mühitdən alır. Kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin intensivləşməsinin nəticəsi istehsalın artması ilə yanaşı, mənfə nəticələrə də səbəb ola bilər. Onlar ətraf mühitin çirklənməsi və təbiətdən səmərəsiz istifadə şəklində özünü göstərə bilər ki, bu da planetdə iqlim dəyişikliyinə geridönməz prosesinə, dünya okeanının səviyyəsinin qalxmasına, geniş ərazilərin səhrələşməsinə, torpağın münbitliyinin itirilməsinə, turşuların çökməsi və ekosistemlərin deqradasiyasına səbəb olacaqdır. Kənd təsərrüfatı istehsalının təbii ehtiyatlarla təmin edilməsində təbii mühitin imkanlarının məhdud olması və onun çirklənməsinə qarşı mübarizə davamlı inkişafın həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edir.

Qeyd edək ki, dünyada ənənəvi əkinçilik üsulları ilə yanaşı, ekoloji kənd təsərrüfatı da inkişaf edir və böyüyür ki, onun da rolu kimyəvi maddələrdən minimum istifadə etməklə və ətraf mühitə

minimal təsirlə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalıdır. İstehlakçılar sağlamlıq baxımından daha az zərərli məhsullar üçün daha yüksək qiymət ödəməyə daimi hazırdırlar. Bununla belə, başa düşmək lazımdır ki, əvvəlcə bütün kənd təsərrüfatı ekoloji xarakter daşıyırdı və yalnız istehsalın intensivləşdirilməsi və daha böyük iqtisadi səmərələrin əldə edilməsi üçün insan səyləri əlavə lazımsız müdaxilələr kənd təsərrüfatını indiki vəziyyətinə çevirdi. Beləliklə, kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılması, fikrimizcə, təkcə ətraf mühitin mühafizəsi deyil, həm də kənd təsərrüfatı istehsalçısının təfəkkürünün dəyişməsidir ki, o, iqtisadi faydalarla yanaşı daha çox ekoloji səmərələrə üstünlük verməlidir.

Slovak tədqiqatçısı L. Paşka (2001) vurğulayır ki, ekoloji kənd təsərrüfatı, ilk növbədə, yalnız kənd təsərrüfatı məhsullarının müəyyən standartlara uyğun istehsalı deyil, təbiətə qayıtmaq fəlsəfəsidir. Bu, ilk növbədə bərpa olunan resurslardan istifadəyə əsaslanan uzunmüddətli xarakterli balanslaşdırılmış aqroekosistemdir. O, əsərində iddia edirdi ki, “təbiət vahid bir bütövdür və kənd təsərrüfatı istehsalına nəzarət etmək insanın vəzifəsidir ki, o, təbiətin harmonik hissəsinə çevrilsin. Əgər bu prinsipə həmişə ciddi əməl olunarsa, o zaman biz bu gün olduğu kimi torpağın çirklənməsi, qida məhsullarının çirklənməsi və təbii mühitin digər pozuntuları ilə mübarizə aparmalı olmayacağıq”. Başqa sözlə desək, bu, ətraf mühitə dəyən ziyanı minimuma endirəcək və gələcək nəsillər üçün istehsalın nəticələrini nəzərə alan bitki və heyvan mənşəli məhsulların yetişdirilməsi üçün belə texnologiyaların kənd təsərrüfatı istehsalı prosesində tətbiqidir.

Fikrimizcə, ekoloji kənd təsərrüfatı biomüxtəliflikdən, bioloji dövrlərdən və torpağın bioloji aktivliyindən istifadə etməklə aqroekosistemlərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verən vahid sistemdir. Ekoloji kənd təsərrüfatı dedikdə, bərpa olunan resurslardan istifadə etməklə əkinçiliyin ekoloji üsullarından istifadəyə və təbiətdən rəşional idarəetmə prinsipinə diqqət yetirir və sintetik pestisidlər və ya sənaye gübrələri əvəzinə mədəni, bioloji və mexa-

niki üsullardan istifadə etməklə kənd təsərrüfatı sistemlərinin regional şəraitə uyğunlaşdırılmasını təmin edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı sektorunun əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onun ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması yollarının işlənib hazırlanması üçün kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin öyrənilməsi vacibdir.

Professor E.A.Quliyev “Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının Azərbaycanın davamlı inkişafında rolu” adlı əsərində qeyd edir: *“Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ekoloji-iqtisadi tarazlığının təmin edilməsi həm regionun sosial-iqtisadi inkişafının üstün cəhətlərini ortaya qoyması və həm də regionun inkişafının yeni modelinin formalaşdırılmasından ötrü yanaşmaların müəy yənləşdirilməsi və ümumilikdə, ölkədə ekoloji-iqtisadi tarazlığın gücləndirilməsi baxımından olduqca vacib məsələlərdəndir. Məhz Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında “yaşıl iqtisadiyyat” prinsipinin ön plana çıxması, “yaşıl iqtisadiyyat” elementlərinin gücləndirilməsi və tullantısız texnologiyalar - “ağıllı” və yüksək texnologiyalar əsasında əsaslı emal sahələrinin yaradılması və yüksək intensivliyə malik olan xidmət sektorunun inkişaf etdirilməsi burada olan təbii resursların daha qənaətlə istifadə edilməsinə imkan verəcək, ətraf mühitin qorunması üzrə olan standartlara əməl olunmasına, ətrafa atılan tullantıların, o cümlədən atmosfərə atılan zərərli maddələrin ümumi həcminin xüsusi çəkisinin xeyli azaldılmasına imkan verəcəkdir”*

Məhz, müasir ekoloji kənd təsərrüfatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən tullantısız texnologiyalar - “ağıllı” və yüksək texnologiyalar əsaslanan texnoloji dəyişikliklər ətrafdakı təbii mühitdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. Texnoloji inqilabın əsas elementi intensiv istehsal texnologiyalarından istifadə etməklə genişmiqyaslı intensiv kənd təsərrüfatına keçiddir. İnsan əməyinin kənd təsərrüfatı texnologiyaları ilə əvəz edilməsi iqtisadi cəhətdən sərfəli olmuşdur, müvafiq olaraq sənaye gübrələrinin tətbiqi hesabına kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını artırmaq olar. Bu sənaye

ye ehtiyatları təbii mexanizmlər əsasında torpağın münbitliyinin qorunmasına əsaslanan ənənəvi kənd təsərrüfatı istehsal sistemində dəyişikliyə səbəb oldu. Həmçinin, yüksək məhsuldarlığı təmin edən pestisidlərin müntəzəm istifadəsi zərərvericilərə qarşı profilaktika və qeyri-kimyəvi mübarizə üsullarının diqqətdən kənar qalmasına səbəb olub.

Kənd təsərrüfatında texnoloji dəyişikliklər bir sıra üstünlüklərə malikdir. Xüsusilə, bu, təbii və əmək ehtiyatlarının, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, istehlakçılar üçün əlçatan ərzaq məhsullarının istehsalının artırılması, əməyin kənd təsərrüfatından iqtisadiyyatın digər sahələrinə ötürülməsi və insanların sosial rifahının yüksəlməsinə təkan verməkdir. Lakin kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşməsi təbii mühitə mənfi təsir göstərdi. Bu gün aqrar sahədə ciddi ekoloji problemlərə rast gəlinir, belə ki, təbiətdən səmərəsiz istifadə, torpaqların xeyli dərəcədə şumlanması və deqradasiyası, biomüxtəlifliyin itirilməsi, ətraf mühitin çirklənməsi, torpağın münbitliyinin itirilməsi, tullantıların yığılması və s. Problemlər hazırda özünü göstərməkdədir.

Kənd təsərrüfatının təbii mühitə təsirinin əsas göstəriciləri şəkil 11.1.-də təqdim olunur.

Kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin təbii mühitə mənfi təsiri problemləri bir çox yerli və xarici alimlər tərəfindən araşdırılır. Belə ki, polşalı tədqiqatçı Kędziora A. (2007) məhsuldarlığı artırmaq istəyən fermerlərin ekoloji sistemləri dəyişdirdiyini göstərir. M. Lako-Bartošova (2005) başçılıq etdiyi Slovakiya Aqrar Universitetinin bir qrup alimi tərəfindən dəstəklənir, onlar müasir kənd təsərrüfatı istehsalı texnologiyalarından balanslaşdırılmış istifadənin zəruriliyinə və kənd təsərrüfatına zərər verə biləcək təhlükəli fəaliyyət elementlərinin qarşısının alınmasına işarə edirlər.

Pondel H. (2013) davamlı inkişaf baxımından ətraf mühitin ekoloji vəziyyətinin vacibliyini vurğulayır. L. Paška dünyanın on iki əsas kənd təsərrüfatı bitkiləri və ekoloji problemlər baxımından dünya kənd təsərrüfatının ətraflı qiymətləndirilməsini aparmışdır.

Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksi: formalaşması və davamlı inkişaf problemləri

<p>Torpaq sahələri</p> <ul style="list-style-type: none"> • kövrəklik • humusun tərkibi • torpağın strukturu • deqradasiya • eroziya • gübrələrin, bitki mühafizə vasitələrinin tətbiqi 	<p>Geni dəyişdirilmiş orqanizmlərin istifadəsi</p> <p style="text-align: center;">KƏND TƏSƏRRÜFATININ ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ GÖSTƏRİCİLƏRİ</p>	<p>Su</p> <ul style="list-style-type: none"> • su təchizatı • su istifadəsi • nitrat tərkibi • pestisidlərin tərkibi • çirkləndiricilərin atılması • torpaqların suvarılması və qurudulması
<p>Ekosistem</p> <ul style="list-style-type: none"> • bioloji müxtəliflik • landşaft müxtəlifliyi • floranın biomüxtəlifliyi • faunanın biomüxtəlifliyi 	<p>Ekoloji əkinçilik sistemlərinin tətbiqi</p>	<p>Atmosfer havası</p> <ul style="list-style-type: none"> • iqlim dəyişikliyi • istixana qazlarının emissiyaları • stasionar və mobil mənbələr tərəfindən çirkləndiricilərin emissiyaları

Şəkil 11.1. Kənd təsərrüfatının təbii mühitə təsirinin göstəriciləri

(müəllif tərəfindən hazırlanıb).

Həmçinin, kənd təsərrüfatı istehsalının ekolojiləşdirilməsi problemləri McNeely J.A., Scherr S. J. (2003) və Binswanger H., Hazell P. və McCalla A. (1998) və başqaları tərəfindən öyrənilmişdir.

Azərbaycanlı alimlərin tədqiqatları arasında prof. E.A.Quliyevin, prof. B.X.Ataşovun, prof.İ.H.İbrahimovun, prof. V.Ə.Qasımının, Q.Ş.Məmmədovun, M.Y.Xəlilovun (2005), N.Ə.Səlimovanın, B.Ş.Şahpələngovanın, Ə.İ.Babayevin (2012), Natig H.Paşanın (2024) əsərləri diqqətəlayiqdir. Bundan əlavə, böyük həcmdə tədqiqatlar kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı ehtiyacı ilə bağlıdır ki, onun elementlərindən biri də aktual ekoloji aspektidir.

Kənd təsərrüfatının təbii mühitə ekoloji dağıdıcı təsiri cədvəl 11.1.-də təhlil edilir.

Cədvəl 11.1.

Azərbaycan kənd təsərrüfatının təbii mühitə ekoloji dağıdıcı təsiri*

Göstərici	Torpaq	Su	Hava	Biomüxtəliflik
Gübrələrin və bitki mühafizə vasitələrinin həddindən artıq istifadəsi	+	+	+	+
İntensiv mexanikləşdirmə	+			+
Bitkiçilikdə monokultura	+		+	+
Heyvandarlıqda topdansaş məhsullar (quşçuluq, donuzlar)	+	+	+	+
Böyümə stimulyatorlarının, antibiotiklərin, konservantların, GMO-ların və s. istehsalda tətbiqi	+	+		+
Düzgün olmayan suvarma və meliorasiya işləri	+	+		
İstehsal texnologiyalarının pozulması	+	+		
Tullantıların düzgün istifadə edilməməsi	+	+	+	
Həddindən artıq şumlama, meşə örtüyünün azalması	+			+
Texniki infrastrukturun inkişaf etməməsi	+	+	+	
Ekoloji problemlər haqqında məlumat və biliyin olmaması	+	+	+	+

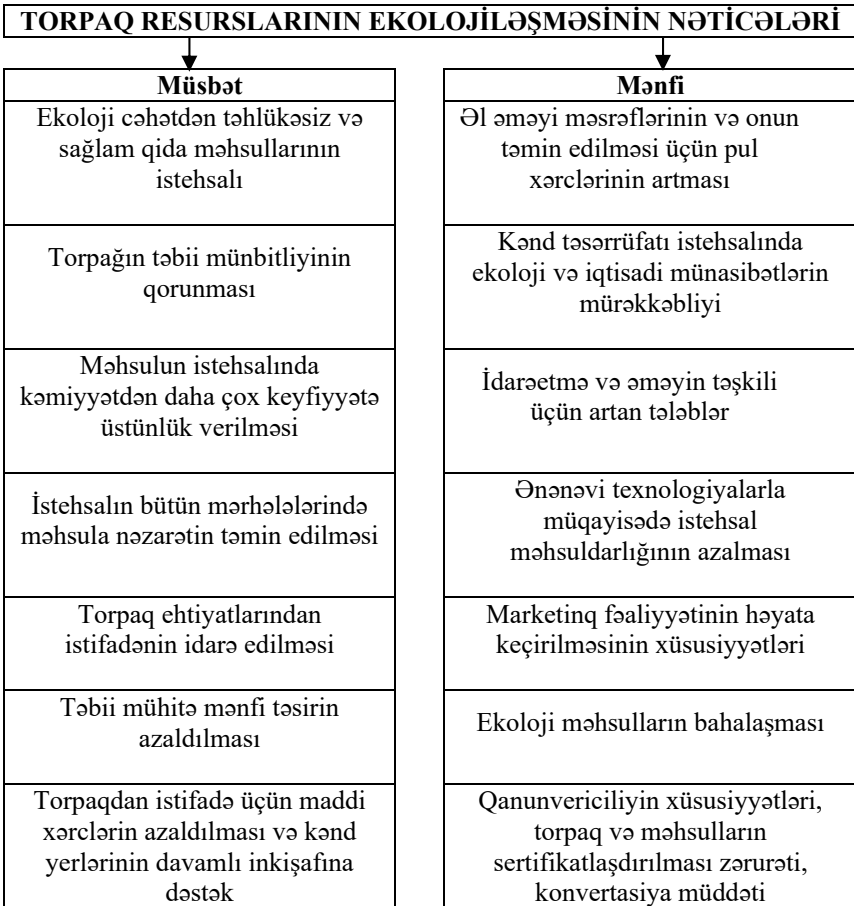
Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Aparılan təhlillərdən aydın olur ki, sənayenin istehsal prosesləri torpağın, suyun, havanın və biomüxtəlifliyin ekoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərir.

Ənənəvi kənd təsərrüfatında intensiv istifadə olunan pestisidlərin, gübrələrin və digər aqrokimyəvi maddələrin nəzarətsiz istifa-

dəsi torpaq ehtiyatlarına, canlı mikroorqanizmlərə, su ekosisteminə və ümumilikdə insan sağlamlığına mənfi təsir göstərir.

Eyni zamanda, heyvandarlıq sənayesinin tullantıları da ətraf mühitə müsbət təsirlərlə yanaşı zərərli təsir də göstərir (şəkil 11.2.)

Şəkil 11.2. Azərbaycanın kənd təsərrüfatında torpaq ehtiyatlarının ekolojiləşməsinin nəticələri

(müəllif tərəfindən hazırlanıb).

Məlumatlardan aydın olur ki, kənd təsərrüfatında torpaqlardan istifadə ilə bağlı mövcud vəziyyət yaşıllaşdırma elementlərinin dərhal həyata keçirilməsini tələb edir. Eyni zamanda, apardığımız araşdırmalara görə, torpaq ehtiyatlarının yaşıllaşdırılması müsbətlərlə yanaşı, mənfi nəticələrə də səbəb ola bilər.

Havanın təbii mühitə ekoloji təsiri. Davamlı kənd təsərrüfatının mühüm komponenti aşağı karbonlu istehsal modelinə keçiddir. İnsan fəaliyyəti nəticəsində yaranan istixana qazı emissiyalarının 10%-dən çoxu kənd təsərrüfatının payına düşür. Bioloji müxtəlifliyin itirilməsi ilə bağlı kənd təsərrüfatı torpaqlarının ehtiyatsız genişləndirilməsi kənd təsərrüfatı və torpaqdan istifadənin dəyişməsi nəticəsində yaranan istixana qazları emissiyalarının artmasında əsas amildir.

Mineral gübrələrin istehsalı prosesi də istixana qazları emissiyası ilə müşayiət olunur, lakin onların istifadəsi kənd təsərrüfatı torpaqlarının genişləndirilməsi ehtiyacını azaldır. Kənd təsərrüfatında yaranan digər ekoloji problem gübrələrdən səmərəsiz istifadədir: su axınının olmaması, dəniz ekosistemlərinə ciddi təsir göstərə bilən qida maddələrinin həddindən artıq yüklənməsinə səbəb olur, həmçinin yeraltı suların keyfiyyətini aşağı salır. Qlobal istixana qazı emissiyalarının hesablamalarına görə, karbon emissiyaları hər il artır, əlavə olaraq, kənd təsərrüfatı ümumi qlobal antropogen istixana qazı emissiyalarının 10-12%-ni, CH₄ və N₂O ümumi antropogen emissiyaların müvafiq olaraq təxminən 47%-ni və 58%-ni təşkil edir.

Kənd təsərrüfatı istixana qazları emissiyalarının əhəmiyyətli mənbəyidir. Sənayenin intensivləşməsi və yeni texnologiyaların tətbiqi onların böyüməsinə kömək edir. Eyni zamanda, istixana qazlarının əsas mənbələri CO₂ ilə müqayisədə müvafiq olaraq 21 və 310 dəfə daha böyük qlobal istiləşmə potensialına malik olan metan (CH₄) və azot oksidi (N₂O)dur.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatında daha sərt iqlim dəyişikliyi qaydalarına uyğunlaşmanın və CO₂ emissiyalarının azaldılmasının üç əsas yolu müəyyən edilə bilər:

1. Fəaliyyət göstərən müəssisələrin təkmilləşdirilməsi, yeni ən az səmərəli olanların bağlanması, onların müasirləşdirilməsi və texniki vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, habelə müasir innovativ texnologiyaların tətbiqi;

2. Karbontutma və saxlama texnologiyalarının tətbiqi;

3. Alternativ enerji növlərinə keçid.

Su. Su kənd təsərrüfatında həm vasitə, həm də iş obyektini rolunu oynaya bilən strateji resursdur. Son onilliklər ərzində dünyada təzə su təchizatının bərpa olunan mənbələri, demək olar ki, 60% azalıb və su ehtiyatlarının kənd təsərrüfatı dövryyəsinə uzunmüddətli geniş şəkildə cəlb edilməsi su ehtiyatlarının özünü yeniləmək qabiliyyətinin zəifləməsinə səbəb olub. Mütəxəssislərin proqnozlarına görə, XXI əsrin 50-ci illərinə qədər su istehlakının artması tendensiyası saxlanılırsa, Yer kürəsi əhalisinin üçdə ikisinin su ilə bağlı problemi olacaq.

BMT-nin məlumatına görə, kənd təsərrüfatı hazırda dünyada ən böyük su istehlakçısıdır (o cümlədən suvarma ehtiyacları) - bütün istehlak edilən suyun 70%-i. Eyni zamanda, Ümumdünya Su Komissiyası illik 12-17 min kubmetr çirklənmə haqqında məlumat verir. Tullantı sularının birbaşa su anbarlarına axıdılması ilə yanaşı, müxtəlif çirkləndiricilər (mineral gübrələr, pestisidlər, herbisidlər) sel, atmosfer yağıntıları, eroziya prosesləri nəticəsində torpaqdan yuyulur.

Azərbaycan su təchizatı az olan ölkələrə aiddir. Su ehtiyatı potensialının qeyri-qənaətbəxş ekoloji vəziyyəti Azərbaycanın, demək olar ki, bütün bölgələrinə xasdır. Ölkənin su ehtiyatları (yeraltı və yerüstü) intensiv antropogen təsirdən əziyyət çəkir. Bunun nəticəsi su ehtiyatlarının azalması, onların çirklənməsi və deqradasiyasıdır. Bu xüsusilə güclü heyvandarlıq komplekslərinin yerləşdiyi ərazilərə aiddir. Məhz buna görə də Azərbaycanın aqrar sektorunda su ehtiyatlarından istifadə zamanı ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsinə ehtiyac var idi.

Biomüxtəliflik. Təbiətdən, o cümlədən kənd təsərrüfatında intensiv istifadənin nəticəsi olan günümüzün əsas ekoloji problemlə

rindən biri də biomüxtəlifliyin azaldılması problemdir. Kənd təsərrüfatı sahəsində xammal mənbəyi və ya tullantılar üçün yer kimi təbii ehtiyatlar birbaşa ekosistemlərdə bioloji müxtəlifliyin azalmasına səbəb olur. Yəni, bəzi orqanizmlərin sayında azalma, digərlərinin populyasiyasında artım, orqanizmlər arasında qarşılıqlı əlaqənin modifikasiyası, orqanizmlər və onların fiziki-kimyəvi mühiti arasında münasibətlərdə dəyişiklik baş verir.

Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqı (IUCN) bildirir ki, yaxşı öyrənilmiş ali taksonomik qrupların 10-50%-i, o cümlədən məməli növlərinin 23%-i, quşların 12%-i və iynəyarpaqlıların 25%-i yox olmaq təhlükəsi ilə üzləşib. Bu problem Avropa üçün daha kəskinidir - Avropa quşlarının 43%-i əlverişsiz mühafizə statusuna malikdir, kəpənlərin 12%-i çox nadirdir və ya onların sayını əhəmiyyətli dərəcədə azaldıb, sürünənlərin 45%-i və şirin su balıq növlərinin 52%-i nəslə kəsilmək təhlükəsi ilə üzləşib. Hələ təhlükə altında olmayan, lakin buna baxmayaraq, sayı getdikcə azalan və tez bir zamanda nəslə kəsilmək ərəfəsində olan xeyli sayda növ var.

Mütəxəssislərin fikrincə, son bir neçə əsrdə insan fəaliyyəti nəticəsində növlərin nəslə kəsilmə sürəti Yer tarixinin müxtəlif mərhələləri üçün xarakterik olan adi göstəricilərlə müqayisədə, demək olar ki, 1000 dəfə artmışdır. İnsanın biomüxtəlifliyə təsirinin əsas amilləri təbii ekosistemlərin məhv edilməsi və transformasiyası, təbii ehtiyatların həddindən artıq istismarı və ətraf mühitin çirklənməsidir. Antropogen amillər nəticəsində baş verən qlobal iqlim dəyişiklikləri ətraf mühitin dəyişməsində güclü amilə çevrilmişdir. Bu cür dəyişikliklər dövlətlərin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərə bilər: məsələn, torpağın münbitliyinin aşağı düşməsinə görə – kənd təsərrüfatına, balıq ehtiyatlarının azalmasına görə – balıqçılıq təsərrüfatına, turizm sənayesinə və s. temperaturun və yağıntıların dəyişməsinə görə. Hazırda biomüxtəlifliyin azaldılması tendensiyalarının davam etdirilməsi qiymətli biosferin itirilməsinə səbəb ola bilər və bəşəriyyətin yaşaması üçün zəruri şərtidir.

Təqdim olunan materialı ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki,

müasir kənd təsərrüfatının mühüm xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- təbii mühitə minimal mənfi təsir;
- torpaq ehtiyatlarının mühafizəsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, eroziyadan mühafizəsi;
- sudan səmərəli istifadə və su ehtiyatlarının çirklənməsindən mühafizə;
- ətraf mühitin biomüxtəlifliyinin qorunması;
- enerji resurslarından, bərpa olunan enerji mənbələrindən ehtiyatlı istifadə.

Buna görə də kənd təsərrüfatının ekolojiləşdirilməsinə ehtiyac var idi.

Ekoloji kənd təsərrüfatının əsas prinsipləri Şəkil 11.3-də təqdim olunur.

Bitki yetişdirilməsi	Heyvandarlıq
<p>- elmi əsaslandırılmış əkin dövriyyəsinə riayət edilməsi;</p> <p>- sənaye gübrələrinin, pestisidlərin, böyümə tənzimləyicilərinin istifadəsinin qadağan edilməsi;</p> <p>- istehsal prosesinin kimyəvi tənzimlənməsi üsulları bioloji proseslərlə, bitki mənşəli preparatlarla əvəz olunur, sintetik pestisidlərin istifadəsinə yol verilmir.</p> <p>- alaq otlarına qarşı müqaviməti müxtəlif olan əkinlərin növbəli əkinçiliyi;</p> <p>- alaq otlarına qarşı mübarizə aqrotekniki üsullarla tənzimlənir, herbisidlərdən istifadəyə icazə verilmir;</p>	<p>- heyvanların yetişdirilməsi üçün şərait onların fizioloji tələbatlarına cavab verməli və yetişdirilən heyvanların sağlamlığının və uzunömürlülüüyünün qorunması tələblərinə cavab verməlidir;</p> <p>- heyvanların bədən xəsarəti və ya şikəst edilməsinə yol verilmir. İşarələmə, defekasiya və kastrasiya kimi tədbirlərə yalnız müəyyən heyvan növləri və kateqoriyaları üçün, dəqiq müəyyən edilmiş hallarda icazə verilir;</p> <p>- yem rasionunun quru maddəsinin əhəmiyyətli hissəsi ekoloji təmiz kənd təsərrüfatından əldə edilən yemlə örtülməli, ənənəvi kənd təsərrüfatından alınan yemin payı</p>

<ul style="list-style-type: none"> - tarla bitkilərinin müxtəlifliyi faydalı orqanizmlərin yaşaması üçün kifayət qədər imkanlar yaratmalıdır; - torpaq eroziyasının qarşısının alınması; - üzvi gübrələrdən istifadə; - ərazinin torpaq-iqlim şəraitinə uyğun olaraq rayonlaşdırılmış kənd təsərrüfatı bitkilərinin və onların sortlarının becərilməsi 	<p>ümumi yağ rasionunun 10%-dən çox olmamalıdır;</p> <ul style="list-style-type: none"> - qidalanma zamanı kardiostimulyatorlar, sintetik qida konservantları, antibiotiklər, hormonal maddələr kimi əlavələrin istifadəsinə icazə verilmir; - təbii mənşəli ətirli maddələrin, vitamin və mineral inqrediyentlərin istifadəsinə icazə verilir
<p>EKOLOJİ KƏND TƏSƏRRÜFATININ PRİNSİPLƏRİ</p>	
<ul style="list-style-type: none"> - məhsulun keyfiyyətinin maksimum qorunması, çirklənmənin qarşısının alınması; - ənənəvi və ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının daşınması zamanı onların qarışmasına mane olan fiziki maneə ilə bir-birindən ayrılmalı və düzgün markalanmalı; - saxlama, emal və emal zamanı üzvi məhsul aydın şəkildə müəyyən edilməlidir. - saxlama, emal və istehlakçıya paylanması bütün mərhələlərində üzvi məhsulun üzərində istehsalçının (prosessorun) markalanması aydın şəkildə göstərilməlidir. 	<ul style="list-style-type: none"> - nəzarət və sertifikatlaşdırmanın məqsədi kənd təsərrüfatının ekoloji idarə edilməsinə dair tələblərin yerinə yetirilib-yetirilmədiyini öyrənməkdir; - ekoloji məhsulların istehlakına zəmanət; - əmtəə nişanının orqanik məhsullar üçün istifadəsi, haqsız rəqabətdən qorunması; - nəzarət sertifikatlaşdırma orqanları tərəfindən həyata keçirilir
<p>Məhsulların saxlanması və emalı</p>	<p>Məhsullara nəzarət, sertifikatlaşdırma və etikətləmə</p>

Şəkil 11.3. Ekoloji kənd təsərrüfatının prinsipləri (müəllifin xülasəsi).

Bitkiçilik sahəsinin fəaliyyətinin əsas prinsipləri sırasında kimyəvi maddələrdən və geni dəyişdirilmiş orqanizmlərdən istifadə etmədən becərmənin aqrotexniki və bioloji üsullarının köməyi ilə torpağın münbitliyinin yüksəldilməsi və torpaq eroziyasının qarşısının alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ekoloji heyvandarlıqda onların fiziki zədələnmədən saxlanması və sırf üzvi mənşəli yemlərlə (antibiotiklərdən, hormonal maddələrdən, geni dəyişdirilmiş orqanizmlərdən və s. istifadə edilmədən) qidalanması üçün zəruri şəraitin yaradılması vacibdir. Ekoloji kənd təsərrüfatı istehsalı və məhsulları məcburi sertifikatlaşdırmadan keçməli və xüsusi etiketlə markalanmalıdır.

Göstərilən problemlərə əsasən ekoloji kənd təsərrüfatının əsas məqsədlərini formalaşdırmaq olar:

- əhalinin tələbatını tam ödəmək üçün keyfiyyətli ərzaq məhsullarının istehsalı;
- enerji resurslarının rəşional istehlakı, o cümlədən alternativ mənbələrdən enerji istehlakının artması;
- torpağın münbitliyinin qorunması və yaxşılaşdırılması;
- kənd təsərrüfatı istehsalı prosesində ətraf mühitin bütün növlərinin çirklənməsinin azaldılması;
- kimyəvi gübrələrin, pestisidlərin, zəhərli kimyəvi maddələrin və s.-nin elmi əsaslarla istehlak edilməsi və aqrar məhsulların istehsalında ekoloji üsullardan istifadənin artırılması;
- kənd təsərrüfatı heyvanlarının bəslənməsi onların fizioloji və ekoloji ehtiyaclarını ödəyəcək humanist və etik prinsiplər əsasında həyata keçirilməlidir;
- bütün səviyyələrdə təbii ekosistemlərin və biomüxtəlifliyin qorunması;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara və onların ailə üzvlərinə iqtisadi və sosial inkişaf imkanlarının yaradılması.

Davamlı inkişafın mübahisəsiz amili innovasiyadır ki, onun həyata keçirilməsi həmişə ətraf mühit üçün yalnız müsbət nəticələr vermir. İqtisadi ədəbiyyatda innovasiyanı inkişafın əsas amili kimi

müəyyənləşdirən və xarakterizə edən ilk müəllif avstriyalı iqtisadçı və sosioloq J.A. Şumpeterdir (1960). İnnovasiyalar altında o, yeni və ya təkmilləşdirilmiş mövcud məhsulların, istehsal üsullarının tətbiqinə, yeni bazarın yaradılmasına, yeni xammaldan istifadə edərək mövcud məhsulların satışının və ya alınmasının yeni formasının istifadəsinə, materiallar və ya yarımfabrikatlar, proseslərin yeni təşkilinin tətbiqinə kömək edən istehsal funksiyasında əhəmiyyətli dəyişiklikləri başa düşdü.

Beləliklə, “eko-innovasiya” anlayışı “innovasiya” anlayışından yaranmışdır. Yəni, ekoloji innovasiya davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaqda əhəmiyyətli və nəzərə çarpan irəliləyişlərə, o cümlədən ətraf mühitə təsirin azaldılmasına və ya resursların, o cümlədən enerjinin istifadəsində daha yüksək səmərəliliyə və məsuliyyətə nail olmağa yönəlmiş bütün innovasiya formalarıdır; bunlar iqtisadi proseslərin təbii mühitə mənfi təsirini azaldan və ətraf mühitə dəyən zərəri azaldan istənilən innovasiyalardır.

Eko-innovasiyaların ilk təriflərindən birini K.Füsler və T.Ceyms təklif etmiş, onları həm sahibkara, həm də istehlakçıya fayda verən, eyni zamanda ətraf mühitə təsirini azaldan innovasiyalar kimi təsvir etmişdir. Eko-innovasiyaların iqtisadi fəaliyyətə tətbiqinin vacibliyini və aktuallığını nəzərə alaraq, bir çox alimlər onun mahiyyətini öyrənmiş və təriflərini vermişlər. Onların arasında eko-innovasiyaları ətraf mühitin yükünü şüurlu şəkildə azaldacaq dəyişikliklər hesab edən Polşa alimləri Voźniak və Ziółkowski qeyd etmək lazımdır; ətraf mühitə həssaslıq və təşkilatın ekoloji məlumatlılığı ilə innovasiyanın unikal birləşməsidir.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək vurğulamaq lazımdır ki, eko-innovasiyalar alternativ həllərlə müqayisədə ekoloji üstünlüklər gətirən yeni və ya əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilmiş məhsul (xidmət), texnoloji, təşkilati və ya marketing üsuludur.

Eko-innovasiyalar müxtəlif növlərə bölünür:

- məhsulun eko-innovasiyası - ekologiya sahəsində yeni və ya məqsəd və ya tətbiqi baxımından əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləş-

dirilmiş ekoloji məqsədlərin həyata keçirilməsinə imkan verən məhsul və ya xidmətlərin tətbiqi ilə (kənd təsərrüfatında ekoloji məhsulların istehsalı);

- ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji proseslər (kənd təsərrüfatının ekoloji sistemlərindən istifadə, bioenerji) ilə bağlı məqsəd və sahə meyarına cavab verən yeni və ya əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilmiş istehsal və ya çatdırılma metodunun tətbiqindən ibarət eko-innovasiya prosesi;

- təşkilati eko-innovasiyalar – ekoloji şüurun və davamlı inkişaf-la bağlı vəzifələri yerinə yetirmək bacarığının inkişaf etdirilməsi zamanı şirkət tərəfindən qəbul edilmiş biznes qaydalarına, iş yerinin təşkilinə və ya ətraf mühitlə münasibətlərə yeni təşkilati metodun tətbiqi ətraf mühitin idarə edilməsi sistemi (məsələn, ISO 14000);

- eko-innovasiya marketinqi – ekoloji cəhətdən təmiz fəaliyyət prinsiplərinə xüsusi diqqət yetirməklə və ya ekoloji maarifləndirmənin formalaşdırılması ilə məhsulun/qablaşdırmanın, paylanması, təşviqinin dizaynında və ya konstruksiyasında əhəmiyyətli dəyişikliklərlə əlaqəli yeni marketinq metodunun tətbiqi (tədbirin tətbiqi yeni qablaşdırma dizaynı, o cümlədən ekoloji cəhətdən təhlükəsiz həllər və bu faktın marketinq kommunikasiyasında istifadəsi).

- sosial eko-innovasiyalar - cəmiyyət tərəfindən davamlı istehlak modellərinin, o cümlədən istehlakçı vərdişlərinin, ətraf mühitə meylli davranışın dəstəklənməsinin nəticəsi kimi qəbul edilir;

- institusional eko-innovasiyalar - müxtəlif səviyyələrdə və coğrafi ərazilərdə fəaliyyət göstərən, qərarların qəbulu prosesində davamlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsi prosesinə ekoloji aspektləri daxil etməyə çalışan təşkilatları əhatə edir.

Eko-innovasiyaların həyata keçirilməsinə dair ədəbi mənbələri öyrənərək onların inkişafına və praktiki həyata keçirilməsinə kömək edən və əngəl törədən əsas amilləri müəyyən etdik (cədvəl 11.2.).

Cədvəl 11.2.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında eko-innovasiyaların tətbiqi amilləri*

Eko-innovasiyaların tətbiqinə kömək edən amillər	Eko-innovasiyaların tətbiqi üçün maneələr
Azərbaycan tərəfindən davamlı inkişaf konsepsiyasının qəbul edilməsi, 2030-cu ilə qədər olan dövr üçün davamlı inkişafın 17 qlobal məqsədinin inkişafı	hüquqi maneələr (açıq olmayan və qeyri-şəffaf qaydalar, səhv müəyyən edilmiş standartlar)
mühafizə və çoxalma tədbirlərinin həyata keçirilməsi və torpaqların münbitliyinin artırılması, onların deqradasiyasının dayandırılması, kənd təsərrüfatı torpaqlarından istifadənin ümumi yaşıllaşdırılmasının yaxşılaşdırılması	iqtisadi maneələr (müəssisədə maliyyə resurslarının olmaması, xarici maliyyələşdirmənin olmaması, innovasiya prosesinin yüksək qiyməti, yüksək risk və investisiyanın gəlirliliyinin qeyri-müəyyənliyi)
Azərbaycan əhalisinin ətraf mühitin qorunması zərurəti haqqında məlumatlandırılması	tələb maneələri (qeyri-müəyyən bazar tələbi, etibarlı məlumatın olmaması səbəbindən məhsulu onun ekoloji üstünlüyü nöqtəyi-nəzərindən fərqləndirmək imkanının olmaması)
ekoloji təmiz (üzvi) kənd təsərrüfatı məhsullarına artan tələbat	texnoloji maneələr (texnoloji potensial, köhnəlmiş infrastruktur)
kənd yerlərinin inkişafına dəstək proqramlarının genişləndirilməsi, kənd yerlərində gəlirlərin şaxələndirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və heyvandarlığın əsas standartlarına uyğunluq	tədqiqat və inkişaf sahəsinə maneələr (tədqiqat layihələrinin kifayət qədər maliyyələşdirilməməsi, elm və istehsalat arasında əməkdaşlığa dəstəyin olmaması)
təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə ehtiyacı	kadr maneələri (məsələn, təcrübəli və ixtisaslı kadrların olmaması, müvafiq idarəetmə bacarıqlarının və texniki biliklərin olmaması)
alternativ enerji mənbələrinin axtarışı, bioenerjinin inkişafı	əməkdaşlıq üçün maneələr (uyğun təchizatçıların, iş ortaqlarının olmaması)

*Müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Azərbaycan kənd təsərrüfatında eko-innovasiyaların bəzi nümunələrini nəzərdən keçirək. Beləliklə, aqrar eko-innovasiyalara alternativ əkinçilik sistemlərinin tətbiqi daxildir ki, bunun da mahiyyəti sintetik gübrələrin, pestisidlərin, böyümə tənzimləyicilərinin və yem əlavələrinin tam və ya qismən rədd edilməsidir. Onun məqsədi insan sağlamlığına müsbət təsir edəcək kimyəvi qalıqları olmayan ekoloji təmiz məhsullar əldə etməkdir. Onlardan ən mühümü üzvi əkinçilikdir; bioloji kənd təsərrüfatı, üzvi-bioloji kənd təsərrüfatı; bioloji dinamik kənd təsərrüfatı; A.N.O.G üsulu; vegetarian kənd təsərrüfatı; makrobiotik üsul və davamlı kənd təsərrüfatı.

Azərbaycanda ekoloji təsərrüfatların əkin sahələri 410 min hektardan çoxdur və bu göstəriciyə görə Azərbaycan dünyada iyirmi ikinci yerdədir. Həmçinin, eko-innovasiyaların komponentləri resurslara qənaət edən texnologiyaların tətbiqi, enerji mənbələrinin şaxələndirilməsi, o cümlədən kənd təsərrüfatı tullantılarından istifadə etməklə bioenerjinin inkişafı və s.-dir.

Dünyada alternativ kənd təsərrüfatından istifadə 20-ci əsrin əvvəllərindən müşahidə edilir. Bu, struktur siyasət problemlərini və müasir iqtisadi, aqroekoloji və sosial problemləri davamlı inkişaf prinsipləri ilə uzlaşaraq həll edən sistemli yanaşmalardan biri hesab olunur.

Alternativ kənd təsərrüfatının prioriteti kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının həcmi maksimuma çatdırmaq deyil, bərpa olunan resurslardan istifadə etməklə yüksək keyfiyyətli və ekoloji cəhətdən təhlükəsiz qida məhsulları istehsal etmək, təbiətdən səmərəli istifadə və təbii mühitin qorunmasıdır. O.Hronecin (2001) tərifinə görə, alternativ kənd təsərrüfatının əsas məqsədi təbiətin tərkib hissəsi kimi təbiətlə insan arasında əməkdaşlıq, eləcə də istehsal olunan məhsulların keyfiyyətidir. Bu, hazırda cəmiyyətin davamlı inkişafının əsas prinsipidir.

Cədvəl 11.3 ənənəvi və alternativ kənd təsərrüfatının əsas aspektlərini müqayisə edir.

Cədvəl 11.3.

Alternativ və ənənəvi kənd təsərrüfatının əsas aspektlərinin müqayisəsi*

Xarakterik cəhətləri	Ənənəvi kənd təsərrüfatı	Alternativ kənd təsərrüfatı
Məhsul tutumu	daha yüksək	aşağı
Maddi resursların xərcləri (gübrələr, pestisidlər, herbisidlər)	daha yüksək	aşağı
Əl əməyi xərcləri	aşağı	daha yüksək
məhsul keyfiyyəti	aşağı	daha yüksək
Təbii mühitə mənfi təsir	daha yüksək	aşağı
İstehsalın rentabelliği	daha yüksək	aşağı

*Müəllif tərəfindən yaradılıb.

Ekoloji alternativ kənd təsərrüfatı Kvasničková D. (2002) və Ecotrend saytında (2018) qeyd olunan prinsiplər əsasında həyata keçirilir:

- kənd təsərrüfatı istehsalı, məhsulların emalı və paylanması prosesində çirklənmənin bütün formalarının minimuma endirilməsi;
- təbiətin rəşional idarə edilməsi;
- tullantısız istehsal, ikinci dərəcəli resurslardan maksimum istifadə;
- torpaq mikroorqanizmlərinin, flora və faunanın inkişafına kömək edən və bununla da biogeokimyəvi dövrlərin fəaliyyətini dəstəkləyən kənd təsərrüfatı üsullarından istifadə;
- uzunmüddətli perspektivdə torpağın münbitliyinin təmin edilməsi;
- aqroekosistemlərin və onların ətraf mühitinin biomüxtəlifliyinin təşviqi;
- əkin dövriyyəsinə ciddi riayət edilməsi;
- əkin dövriyyəsi və becərmə texnologiyaları torpaq eroziyasının qarşısını almalıdır;

- alaq otlarına qarşı aqrotexniki üsullarla mübarizə;
- aqroekosistemlərin funksiyalarının, biotexniki və bioloji üsulların özünütənzimləmə prinsipi əsasında herbisidlərdən istifadə edilməsinə, bitkilərin xəstəlik və zərərvericilərdən qorunmasına yol verilmir;

- sintetik funqisidlərdən və insektisidlərdən istifadədən imtina;
- təsərrüfatın öz resurslarının optimal istehlakı;
- sənaye istehsal vasitələrinin məhdudlaşdırılması;
- təbii istehsal amillərindən maksimum səmərəli istifadə;
- sintetik gübrələrin istifadəsinə icazə verilmir;
- insan və təbiətin əməkdaşlığı sahəsində ən yüksək keyfiyyət xüsusiyyətlərinə malik sağlam qida məhsullarının yaradılması və s.

Bu prinsiplərin həyata keçirilməsi məhsulların mümkün olan maksimum bioloji təmizliyinə gətirib çıxarmaqdadır. Bununla belə, bir çox tədqiqatçılar alternativ ekoloji kənd təsərrüfatının müsbət nəticələri ilə yanaşı, bəzi mənfi cəhətlərini də qeyd edirlər. Onların arasında qeyd edə bilərik: əl əməyinin daha yüksək xərcləri; mü-rəkkəb ekoloji-iqtisadi münasibətlər və əməyin təşkilinə artan tə-ləblər; menecerlərin marketinq və peşəkar bacarıqlarına yüksək tə-ləblər; istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin qeyri-sabitliyi və təbii-iqlim amillərindən asılılığı; qiymət artımı ilə əlaqədar ekoloji məhsulların satışında çətinliklər və s. Bu günə qədər ekoloji kənd təsərrüfatı prinsiplərini birləşdirəcək və onların tətbiqinin mənfi cəhətlərini minimuma endirəcək torpaqdan istifadənin optimal üsul-larının axtarışı davam etdirilir.

Kənd təsərrüfatının idarə edilməsinin əsas sistemlərini onun ekolojiləşdirilməsi nöqtəyi-nəzərindən daha ətraflı nəzərdən ke-çirək, onların praktiki tətbiqində üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını müəyyən edək.

Üzvi istehsal. Ekoloji istehsal ekoloji cəhətdən təmiz məhsul-ların istehsalını təmin edən metod, prinsip və texnologiyalara əsas-lanan və ətraf mühitin mühafizəsinə, ekoloji mühitin qorunmasına yönəlmiş ekoloji təmiz məhsul istehsalçılarının reyestrində qeydiyyat-

yatdan keçmiş istehsalçılar tərəfindən istehlakçıların sağlamlığı və iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının sertifikatlaşdırılmış istehsalıdır.

Ekoloji əkinçiliyin üstünlüyü herbisidlərin, pestisidlərin, mineral gübrələrin, konservantların, süni boyaların, böyümə stimulyatorlarının, kimyəvi qoruyucu maddələrin, hormonların, antibiotiklərin, aromaların, stabilizatorların, ləzzət artırıcıların və s. istifadəsindən tamamilə imtina etməkdir. Genetik cəhətdən dəyişdirilmiş orqanizmlərin və onların törəmələrinin yeyinti məhsulları, yem, toxum və əkin materialları və s. istehsalı üçün istifadəsinə qadağa qoyulmasını ayrıca vurğulamaq lazımdır. İstehsal yalnız orqanik istehsal haqqında mövcud qanunvericiliyin tələblərinə cavab verən orqanik xammaldan həyata keçirilir.

Qeyd etmək vacibdir ki, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üçün nəzərdə tutulan torpaq ekoloji ekspertizadan keçməli, həmçinin üç il ərzində kimyəvi mənşəli maddələrlə emal edilməməlidir və istehsal yalnız orqanik məhsulların istehsalı üçün müvafiq sertifikat alındıqdan sonra üzvi hesab olunur.

Ekoloji təmiz əkinçiliyin müsbət nəticələri ilə yanaşı, müəyyən neqativləri də qeyd etmək olar. Məhz: üzvi kənd təsərrüfatı daha çox vaxt aparandır; xəstəliklər və zərərvericilərdən təsirlənən məhsulların faizi bir qədər yüksəkdir; daha yüksək istehsal xərcləri, buna görə də üzvi məhsullar daha bahalıdır; insanlar üçün az toksik olan bəzi insektisidlərin istifadəsinə icazə verilir, bunun nəticəsində üzvi məhsulların tərkibində, lakin daha az miqdarda pestisid qalıqları ola bilər.

Bioloji kənd təsərrüfatı. Bu əkinçilik sistemi Fransada hazırlanıb, lakin Belçika, İsveçrə və digər Avropa ölkələrində də istifadə olunur. O, aqro-ekosistemlərdə bioloji, dinamik tarazlığın qorunmasına yönəlib və mineral gübrələrin, pestisidlərin, zəhərli kimyəvi maddələrin və digər sintetik kimyəvi maddələrin istifadəsindən imtina etməyi nəzərdə tutur. Bioloji əkinçilik kiçik sahələrdə həyata keçirilir: Hollandiyada - 0,15%, İsveçdə - 0,07%, Fransada - 0,4%,

Almaniyada - 0,11%, Avstriyada - 0,14% əkin sahəsi. Fransada bu üsulla 5000-dən çox, Avstriya və Hollandiyada müvafiq olaraq 1500 və 500, Danimarkada 400 təsərrüfat işləyir.

Bioloji əkinçilik əkin dövriyyəsi, əkin qalıqları və əlavə məhsullar, peyin, kompost, sidr bitkiləri, emal müəssisələrinin üzvi tullantıları, torpağın mexaniki becərilməsi və əlaq otlarının, zərər-vericilərin və zərərvericilərin sayının tənzimlənməsinin bioloji üsullarından maksimum mümkün və səmərəli istifadəyə əsaslanır. Bitki mühafizəsinin bioloji üsulları arasında bitkiləri zərərli orqanizmlərdən qorumaq üçün təbii düşmənlərdən (yırtıcılar, parazitlər, antaqonistlər), onların həyat məhsulları (antibiotiklər, feromonlar, bioloji aktiv maddələr) və entomopatogen mikroorqanizmlərdən istifadəsini, onların sayını azaltmağı və aqrobiosenozlarda faydalı növlərin fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmağı vurğulamaq vacibdir.

Üzvi və bioloji kənd təsərrüfatı. Üzvi və bioloji əkinçilik H.Ruşş və H.Müllərin tədqiqatlarına əsaslanır və ən çox Qərbi Avropa ölkələrində yayılmışdır. Bu sistemdə kənd təsərrüfatında əsas bioloji vahid kimi torpağın funksionallığına diqqət yetirilir, torpaq canlı orqanizm hesab olunur. Torpaqdakı bütün üzvi və qeyri-üzvi komponentlər tarazlıqda olmalı və təbiətə mümkün qədər yaxın olmalıdır. Bu, kənd təsərrüfatının bu modelinin fəaliyyət göstərməsinin ümumi texnoloji, təhlükəsizlik, ərzaq və ekoloji mahiyyətinə uyğundur. Biologiyalaşma torpaq mikroflorasının inkişafı üçün ən əlverişli şərait yaratmaqla həyata keçirilir. Əkin dövriyyəsinin strukturunda paxlalı və yem bitkiləri artır. Peyin və təsdiq edilmiş qeyri-sintetik gübrələr, məsələn, şlak, dolomit, əhəng daşı yalnız səthi şəkildə tətbiq olunur.

Biodinamik əkinçilik sistemi. Biodinamik kənd təsərrüfatı alternativ əkinçilik üsullarının ən qədimidir. O, avstriyalı alim Rudolf Ştaynerin fəlsəfəsinə əsaslanır: Yerdəki həyat kosmik qüvvələrin, xüsusilə işığın, istiliyin, eləcə də guya həyat proseslərini tənzimləyən və təsir edən göy cisimlərinin güc sahələrinin təsiri

altındadır. Bu sistemin nümayəndələri hesab edirlər ki, bu kosmik təsirlər və qüvvələr kənd təsərrüfatında istifadə oluna bilər, yəni kənd təsərrüfatı tək-cə təbii (yerüstü) deyil, həm də kosmik ritmlər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir, çünki bütün canlılar bir-biri ilə əlaqəli olan balanslaşdırılmış bir bütündür. Bütün istehsal prosesləri göy cisimlərinin yerləşdirilməsi nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Xüsusi biodinamik dərmanların istifadəsinə icazə verilir: “humus” (heyvan buynuzlarından və peyindən; heyvan buynuzlarından və kvarsdan), “kompost” - peyin və müxtəlif bitkilərdən: gicitkən, civanperçemi, qatırquyruğu, yovşan, çobanyastığı, dandelion. Bu bitkilərin həlimləri və dəmləmələrindən aphid, göbələk xəstəlikləri (tozlu küf və s.) ilə mübarizədə istifadə olunur.

Biodinamika aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- bioloji müxtəlifliyə və ətraf mühitin keyfiyyətinə diqqətli münasibət;

- torpağın becərilməsinin minimuma endirilməsi;

- ekoloji cəhətdən təhlükəsiz və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə;

- istehsal ehtiyatlarından rəşional istifadə və s.

Biodinamik texnologiyaların düzgün tətbiqi torpağın strukturunun bərpasına, tərkibindəki humusun artmasına və bütün zəruri elementlərin bitkilər tərəfindən daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir.

ANOG əkinçilik sistemi (ANOG Agrarische Natuurvereniging Oost Groningen). Ənənəvi əkinçiliyin mənfi təsirlərini minimuma endirən üsullardan istifadə edərək meyvə, tərəvəz, kartof və digər məhsulların yetişdirilməsinə diqqət yetirən kommersiya kənd təsərrüfatıdır. Metodun əsas prinsipi torpağın qorunmasıdır.

Ümumiyyətlə, istifadə olunan texnologiyalar ekoloji kənd təsərrüfatının tələblərinə yaxınlaşır, lakin sənaye gübrələrinin dəqiq əsaslandırılmış dozalarından istifadə etməyə və az miqdarda sintetik pestisidlərlə kompleks bitki mühafizəsi prinsiplərini tətbiq

etməyə icazə verilir. Metod əsasən məhsul istehsalının bioloji keyfiyyətinə diqqət yetirir. Əsasən Avstriya və İsveçrədə istifadə olunur.

Vegetarian kənd təsərrüfatı vegetarian istehlak tərzini əks etdirir, şümləmə və heyvan mənşəli üzvi gübrələri aradan qaldırır.

Davamlı kənd təsərrüfatının əkinçilik sistemi. ABŞ-da geniş yayılmış, bərpa olunan təbii ehtiyatlardan istifadəyə yönəlmiş alternativ kənd təsərrüfatının çox spesifik modelidir.

Beləliklə, dünya birliyinin ölkənin davamlı inkişafını və kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını özündə ehtiva edən innovativ iqtisadiyyat növünə fəal keçidi ekoloji problemlərin həllini tələb edir: ətraf mühitin mühafizəsi, təbii və antropogen fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması, təbii və antropogen fəlakətlərin nəticələrinin sürətlə azaldılması. Müasir intensiv kənd təsərrüfatı sistemi yüksək enerji istehlakı, torpağı çirkləndirən, onun mikrofloorasını və mikrofaunasını məhv edən, bitki məhsullarına daxil olan, keyfiyyətini aşağı salan mineral gübrələrin və pestisidlərin aktiv istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Torpaqların dərin mexaniki şümlənməsi eroziya proseslərini gücləndirir və onların təbii münbitliyini azaldır. Kənd təsərrüfatının intensiv mexanikləşdirilməsi və kimyalaşdırılmasını əvəz etmək üçün resurs qənaətinə, qidalanma və bitki mühafizəsinin kimyəvi vasitələrindən minimal istifadəyə (və ya rədd edilməsinə) və bioloji preparatların istifadəsinə yönəlmiş alternativ sistemlər təklif olunur. Belə sistemlər bioloji, üzvi, orqanoloji, biodinamik, ANOG əkinçilik sistemi və dayanıqlı kənd təsərrüfatı sistemidir.

Alternativ əkinçilik üsullarının əsas çatışmazlıqları istehsal məhsuldarlığının aşağı olması, daha yüksək istehsal xərcləri və aşağı rentabellikdir. Bununla belə, onların istifadəsinin əhəmiyyətli üstünlükləri məhsulların keyfiyyəti və gələcək nəsilləri nəzərə alaraq istehsalın ekoloji cəhətdən təmiz olmasıdır. Təbii ki, bu gün alternativ əkinçilik sistemləri ənənəvi texnologiyaları tamamilə əvəz edə bilməz, lakin onlar planetdə həyatı qorumaq üçün birgə mövcud olmalıdırlar.

11.2. Ekoloji kənd təsərrüfatının həyata keçirilməsində xarici təcrübə

Ətraf mühit öz təbiətinə görə insanın yaratdığı siyasi, hüquqi və fiziki sərhədləri tanımır. Məhz buna görə də həm ölkələr daxilində, həm də onların hüdudlarından kənarında ekoloji siyasət və əməkdaşlığın həyata keçirilməsinin vacibliyini və zəruriliyini dərk etmək lazımdır. Onun məqsədi ətraf mühitin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək, beynəlxalq və regional səviyyədə ekoloji problemlərin həllinə kömək etməkdir. Müxtəlif ölkələr üçün onların milli prioritetlərinə və vəziyyətlərinə uyğun gələn müxtəlif yanaşmalar, konsepsiyalar, modellər və alətlər mövcuddur, ona görə də müxtəlif ölkələr üçün ekoloji cəhətdən təhlükəsiz iqtisadiyata keçid müxtəlif ssenarilərə görə baş verə bilər. Bununla belə, ətraf mühit sahəsində koordinasiya olunmuş strategiya müxtəlif ölkələrin siyasətçiləri arasında əməkdaşlıq və birliyi və onun həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarının tanınmasını təmin edir.

Bu günə qədər bəşəriyyət ekoloji prinsiplər, resurslardan daha səmərəli və rəşional istifadə, qənaətcil idarəetmə baxımından maarifləndirməni artırmalıdır. Bu problemlərin həlli yalnız beynəlxalq, milli, regional və yerli səviyyədə insanların kollektiv səyləri ilə mümkündür.

Düzgün ekoloji siyasət Avropa İttifaqının mühüm inkişaf istiqamətidir. Müvafiq tədbirlər və strategiyalar işlənilib hazırlana bilməsi ekoloji dəyişikliklərin səbəblərinin nəzərə alınmasına əsaslanmalıdır. Bu tədbirlərin əhəmiyyətli bir hissəsi bilavasitə ölkələrin xüsusiyyətlərindən asılıdır ki, bu da Avropa Ətraf Mühit Agentliyi tərəfindən Avropa İttifaqının ümumi ekoloji siyasətini formalaşdırarkən nəzərə alınır. Aİ ölkələrin ekoloji inkişafına yönəlmiş müxtəlif proqramlar təqdim edir. Məsələn, Kopernik Proqramı Yer peyk müşahidəsindən məlumat toplayır və onları yer səthindən, dənizdən və havadan alınan məlumatlar ilə birləşdirir. Proqramın

məqsədi ekoloji siyasətin yaradılmasında və onun həyata keçirilməsində istifadə olunacaq məlumat massivlərinin formalaşdırılmasıdır.

Avropa İttifaqının ekoloji siyasəti müəyyən edilmiş ekoloji prinsiplər əsasında həyata keçirilir, onların arasında aşağıdakıları vurğulamaq məqsədəuyğun olardı:

- subsidiarlıq prinsipi – ölkələrin təkbaşına öhdəsindən gələ bilməyəcəyi və ya belə bir həllin dövlət səviyyəsindən daha səmərəli olacağı sahələrdə birgə fəaliyyət;
- qabaqlayıcı (xəbərdarlıq) fəaliyyət prinsipi;
- ehtiyatlılıq prinsipi;
- ətraf mühitə dəyən zərərin baş verməsinin ilkin mərhələsində onu aradan qaldırmaqla onun ödənilməsi prinsipi;
- hər hansı fəaliyyət ətraf mühitin ehtiyacları nəzərə alınmaqla həyata keçirildikdə ekoloji oriyentasiya prinsipi;
- ətraf mühit siyasətinin bütün digər siyasətlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinə inteqrasiyası prinsipi.

Avropa İttifaqının ekoloji siyasətinin həyata keçirildiyi ən mühüm sahələri nəzərdən keçirək. İlk növbədə, bu, resurslardan səmərəli istifadədir. Bu problem Aİ-nin 2020-ci ilə qədər ekoloji strategiyasında əsas problemlərdən biri kimi qeyd olunub. Onun məqsədi daha az resurs istehlakı və səmərəli hasilat və ətraf mühitə minimum təsir ilə mümkün olan ən böyük mənfəət əldə etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün resursdan istifadənin istehsal və istehlak modellərinə, habelə motivasiya və qiymət amillərinə innovativ yanaşmalar tələb olunur. Resurslardan səmərəli istifadənin məqsədi iqtisadi artım proseslərini resursların çıxarılmasından ayırmaqdır.

2011-ci ilin sonunda Aİ ölkələri resurslardan səmərəli istifadəyə dair Avropa üçün plan təqdim etdilər. Sənaye, siyasi və şəxsi idarə etmədə köklü islahatlara ehtiyac olduğunu göstərir. O, Avropada 40 il ərzində ətraf mühitə minimal təsir göstərən yüksək səmərəli innovativ istehsal yaratmalı olan müddəaları ehtiva edir.

Aİ-nin ekoloji siyasətində digər sahə biomüxtəliflik və ətraf mü-

hitin mühafizəsidir. 2011-ci ildə Yaponiyada keçirilən dünya forumunda Avropa İttifaqı biomüxtəliflik strategiyasına qoşuldu. Onun əsas məqsədi 2020-ci ilə qədər biomüxtəlifliyi təşviq etmək və ekosistemin deqradasiyasını azaltmaqdır.

Ekoloji siyasətin iki əsas adlanan sahəsi ilə yanaşı, Avropa İttifaqı digər ekoloji problemlərə də böyük diqqət yetirir. Buraya həm kimyəvi maddələrin istifadəsi, həm də su, torpaq, meşə və hava mühitinin mühafizəsi daxildir.

Avropa İttifaqında ekoloji siyasətin və qanunvericiliyə uyğunluğun təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş bir sıra alətlər mövcuddur. Onlardan aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

- monitorinq və Avropa Komissiyasına hesabat;
- Aİ qanunvericiliyinə əməl edilməməsi proseduru;
- məhkəmə proseduru;
- ekoloji qanunvericiliyə əməl etməyə yönəlmiş xüsusi direktivlər;
- ekoloji sahədə həyata keçirilməsinə baxış;
- həyata keçirilən siyasətin uyğunluğunun yoxlanılması və qiymətləndirilməsi.

Aİ siyasətinin və qanunlarının tətbiqinin təkmilləşdirilməsi zərurətini dərk edən Avropa Komissiyası yeni tənzimləmələrin sayının azaldılması, mövcud qaydaların istifadəsi, təklif olunan qanunvericilik təşəbbüslərinin mümkün təsiri ilə bağlı araşdırmaların və məsləhətləşmələrin aparılması və qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsindən ibarət daha yaxşı tənzimləmə siyasətini həyata keçirməyə başlayıb.

“Ətraf Mühitin Tətbiqinin Müntəzəm İcmalı vasitəsilə Aİ-nin ətraf mühit siyasətinin faydaları” (2016) Kommünikəsi icra boşluqlarının hərtərəfli, sistemli və birgə nəzərdən keçirilməsinə ehtiyacın iki səbəbinə işarə edir: zəif icra ekoloji, iqtisadi və sosial xərcləri artırır (ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı iqtisadi xərclər). Ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməməsi səbəbindən 2011-ci ildə üzv dövlətlərə qarşı hüquqi prosedurlarla bağlı vəsaitlər də daxil olmaqla

təxminən 50 milyard avro dəyərində qiymətləndirilmişdir və Aİ-nin ekoloji məqsədlərinə əməl edilməməsi vətəndaşların həm yerli, həm də Aİ orqanlarına inamına təsir göstərir.

Təbii ki, dünyanın müxtəlif ölkələrinin birgə ekoloji siyasətində prioritet istiqamətlərdən biri də iqtisadiyyatın aqrar sektorunun yaşıllaşdırılmasıdır. Ekoloji kənd təsərrüfatını təhlil etməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, dünyada ekoloji kənd təsərrüfatı istehsalını təsvir edən idarəetmə sistemlərinin müxtəlif adlarından (təxminən 16) istifadə olunur. Beləliklə, “organic” sifəti Böyük Britaniyada geniş istifadə olunur, “biological” və ya “ekological” sifətləri isə çox vaxt Avropa və Amerikada üzvi əkinçiliyi təsvir edir. “Təbii əkinçilik” termini bəzən Asiyanın bəzi ərazilərində istifadə olunur, lakin qanunla müəyyən edilməmişdir və buna görə də daha çox istifadə olunan “üzvi əkinçilik” termini mövcuddur. Bu adlar, bir qayda olaraq, Beynəlxalq Ekoloji Kənd Təsərrüfatı Hərəkətləri Federasiyasının (IFOAM) əsas sənədində təsbit edilmiş prinsiplərə uyğun gələn sinonimlər hesab olunur:

- sağlamlıq prinsipi – ekoloji kənd təsərrüfatı vahid və bölünməz bütövlükdə torpağın, bitkilərin, heyvanların, insanların və planetin sağlamlığını dəstəkləməli və yaxşılaşdırmalıdır;

- ekologiya prinsipi – ekoloji kənd təsərrüfatı təbii ekoloji sistemlər və dövrlər prinsiplərinə əsaslanaraq, onlarla işləməli, onlarla birgə yaşamaq və onlara dəstək verməlidir;

- ədalət prinsipi – ekoloji kənd təsərrüfatı ətraf mühitin maraqları və həyat imkanları nəzərə alınmaqla ədaləti təmin edən münasibətlərə əsaslanmalıdır;

- qayğı prinsipi – ekoloji kənd təsərrüfatının idarə edilməsi həm indiki, həm də gələcək nəsillərin sağlamlığını və rifahını, eləcə də ətraf mühiti qorumaq üçün profilaktik və məsuliyyətli xarakter daşmalıdır.

Qlobal miqyasda, əlbəttə ki, ekoloji kənd təsərrüfatı üçün uyğunlaşdırılmış qaydalar yoxdur, lakin bu sahədə müxtəlif təşkilatlar fəaldır. Bunlardan ən mühümləri beynəlxalq orqanik kənd təsərrü-

fatı sahələrini əhatə edən, dünyanın 127 ölkəsində 750 üzv təşkilatdan ibarət olan Beynəlxalq Ekoloji Kənd Təsərrüfatı Federasiyası (IOFAM) və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatıdır (FAO). Hazırda 130 ölkədə təmsil olunan və üzvləri 194 ölkə olan təşkilatın əsas məqsədi yer üzündə aclığın qarşısını almaqdır. Dünyada başqa təşkilatlar da var, lakin onlar ekoloji əkinçilik sisteminin işləməsi baxımından qlobal səviyyədə tanınmır. Onların arasında Ekoloji Kənd Təsərrüfatı Tədqiqat İnstitutunu (FiBL) və Ekoloji Kənd Təsərrüfatının İnformasiya Sistemini (AIMS) ayıra bilərik.

Ekoloji kənd təsərrüfatının yaranma tarixini öyrənərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, onun inkişafı 20-ci əsrin 20-ci illərindən filosof Ştayner (Avstriya) tərəfindən insan və ətraf aləm arasında harmoniya axtarışından ibarət olan antroposofiya nəzəriyyəsinin tərtibi ilə başlayıb. Bu nəzəriyyənin yayılması nəticəsində XX əsrin 40-cı illərində Almaniya, İsveçrə, Böyük Britaniya, Danimarka və Hollandiyada ekoloji təsərrüfatlar yaranmağa başladı. Digər ölkələrdə bu idarəetmə sistemi yalnız 1970-ci illərdə, ilk orqanik kənd təsərrüfatı müəssisələri yaranmağa başlayanda geniş yayıldı. Bununla belə, yapon filosofu Mokişi Okada kənd təsərrüfatı məhsullarının üzvi istehsalı üzrə dünya hərəkatının atası hesab olunur.

Bu gün dünyada ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının tərəqqisini tənzimləyən aparıcı təşkilatlardan biri 1972-ci ildə yaradılmış Beynəlxalq Üzvi Kənd Təsərrüfatı Hərəkatı Federasiyasıdır (İFOAM). O, orqanik istehsalın prinsiplərini müəyyən edir, sertifikatlaşdırma, etikətləmə və keyfiyyətə nəzarət proseslərini tənzimləyir.

XX əsrin 80-ci illərində üzvi əkinçiliyə maraq, demək olar ki, bütün Avropa ölkələrində artıb, lakin sertifikatlaşdırılmış üzvi ərazilərin payı kənd təsərrüfatı torpaqlarının ümumi həcmnin 1%-ni keçməyib. Beynəlxalq İFOAM Federasiyası 1982-ci ildən 1983-cü ilə qədər olan dövrdə əsas standartları buraxdı. Bunlar, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsində “milli” qanunvericilik üçün minimum tələbləri sadalayan transmilli səviyyədə hazırlanmış qaydalar-

dır. Beləliklə, onlar üzvi qidanın idarə edilməsi, istehsalı və ticarəti, nəzarət və sertifikatlaşdırmanın ümumi prinsiplərini müəyyən edən əsas tənzimləmə səviyyəsini təmsil edirlər. Ayrı-ayrı ölkələrin məhsulları yalnız milli qanunları və həmkarlar ittifaqı direktivləri əsas standartlara cavab verdikdə və IFOAM meyarlarına uyğun olaraq akkreditasiya olunduqda beynəlxalq ticarəti həyata keçirə bilər.

1985-ci ildə hüquqi qüvvəyə malik ilk norma Avstriyada, oxşar qanunlar sonralar digər Avropa ölkələrində, məsələn, Danimarka, Fransa, İsveçrə və s. meydana çıxdı.

Bununla belə, ekoloji istehsal üçün əsl “bum” 1991-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsulları və qida məhsullarının üzvi istehsalı və etikətlənməsi ilə bağlı Aİ Şurasının 2092/1991 sayılı Qaydasının qəbul edilməsi ilə başladı. Bu, ekoloji əkinçilik təcrübəsini tənzimləyən və məcburi nəzarət, sertifikatlaşdırma və etikətləmə mexanizmlərini müəyyən edən ilk qanunvericilik aktı idi. Nəticədə fermerlər öz məhsulları üçün “bio” və ya “eko” etikətlərindən istifadə etmək imkanı əldə etdilər. Aİ-yə üzv dövlətlərin milli qanunvericiliyində daha sərt rejim nəzərdə tutula bilər, lakin bu, Əsasnamədə müəyyən edilmiş ümumi rejimdən aşağı olmamalıdır. Bu Qaydanın mühüm funksiyası üzvi əkinçilik prinsipləri ilə bağlı birləşdirici funksiyadır. Beləliklə, ayrı-ayrı milli qanunlar arasında fərq mümkün deyil.

O vaxtdan etibarən dünyanın bir çox ölkələrində orqanik məhsulların bazarları sürətlə inkişaf etməyə başladı. 2019-cu ilin əvvəlinə dünyada ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsi 2,8 milyondan çox sertifikatlaşdırılmış orqanik fermada 71,5 milyon hektar təşkil edib ki, bu da dünyanın 186 ölkəsində kənd təsərrüfatı torpaqlarının ümumi sahəsinin 1,4%-ni təşkil edib.

2000-ci ildən 2018-ci ilə qədər olan dövrdə dünyada sertifikatlaşdırılmış ekoloji kənd təsərrüfatı torpaqlarının sahəsinin hər il orta hesabla 9,70 milyon hektar və ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal olunduğu ölkələrin sayının artırılması istiqamətində sabit tendensiya müşahidə olunur.

Macarıstanın üzvi istehsalının daha güclü praktik tədqiqatlara ehtiyacı var. Bundan əlavə, davamlı və böyüyən orqanik sektor yaratmaq üçün istehlakçıların məlumatlılığını artırmaq üçün yerli elmi məlumatlarla dəstəklənən məlumatların sistemli şəkildə yayılması lazımdır. Maraqlı tərəflər - istehsalçılar, ticarət təşkilatları, vasitəçi strukturlar, sertifikatlaşdırma orqanları və elmi tədqiqat müəssisələri arasında əməkdaşlıq böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində ekoloji kənd təsərrüfatının müasir dövrün tələbatı olduğu anlayışı mövcuddur. Bununla belə, Qərbi Avropa ölkələrində orqanik sektorun inkişafı daha erkən başlamışdır və buna görə də ekoloji strukturların fəaliyyətinin nəticələri Avropanın post-sosialist ölkələrinə nisbətən xeyli yüksəkdir. Ölkənin ekoloji siyasəti ekoloji təmiz təsərrüfatların səmərəliliyinə mühüm təsir göstərir.

11.3. Ekoloji kənd təsərrüfatına institusional dəstəyin xüsusiyyətləri

Müasir dünyada kənd təsərrüfatı istehsalının yaşıllaşdırılması ərzaq təhlükəsizliyi problemi ilə yanaşı, cəmiyyətin inkişafının aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir. Görünür, bu iki problem bir-birini istisna edir, lakin insan fəaliyyəti və onların yaşayış şəraiti həm təbii mühitə, həm də kənd təsərrüfatı istehsalı prosesinə, istehsal olunan ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyinə və keyfiyyətinə ekoloji münasibət tələb edir.

Sivilizasiya inkişafının ekolojiləşdirilməsi, bazarın ekolojiləşdirilməsi və kənd təsərrüfatı istehsalının ekolojiləşdirilməsi problemlərinə xüsusi diqqət yetirilməsinə baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, bu gün tədqiqat məlumatları çox vaxt kifayət qədər ümumi, fraqmentli və bəzən ziddiyyətli müddəaları ehtiva edir. Buna görə də kənd təsərrüfatı istehsalının ekolojiləşdirilməsinin və sahə-

də təbiətdən səmərəli istifadənin institusional təminatının öyrənilməsi problemi aktualdır.

Mülkiyyət formasından və tabeliyindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətləri üçün ekoloji cəhətdən təhlükəsiz istehsalın təmin edilməsi və bazar stimullarından geniş istifadə edilməsi istiqamətində yeni institusional yanaşmaların formalaşdırılması zəruridir.

Yerli və xarici ədəbi mənbələrin nəzərdən keçirilməsi yaşıllaşdırmanın əsas institusional dəstəyi növlərini ümumiləşdirməyə imkan verir.

1) Ətraf mühit baxımından liberallığı ilə seçilən kompensasiya mexanizmi. Buraya iqtisadiyyatın inkişafına mane olmayan ekoloji istiqamətin yüngül məhdudlaşdırıcı normaları daxildir. Bu mexanizmlərin mahiyyəti iqtisadi fəaliyyətin mənfi ekoloji nəticələrini aradan qaldırmaqdan ibarətdir, lakin onların başvermə səbəbləri araşdırılmır.

2) Ekoloji tarazlıq, resursların qorunması və ətraf mühitə minimal mənfi təsir əsasında istehsalın inkişafından ibarət stimullaşdırıcı mexanizm. Onun mahiyyəti ekoloji məqsədlərə nail olmaq üçün bazar alətlərindən geniş istifadə etməkdir.

3) İnzibati (hüquqi, vergi, kredit siyasəti) və bazar alətlərinin birləşməsi ilə formalaşan sərt mexanizm.

Ancaq praktikada belə bir paylama kifayət qədər şərtidir. Bir qayda olaraq, onların sintezi müxtəlif amillərin təsiri altında baş verir. İnanırıq ki, ən təsirlisi həm stimullaşdırma alətlərini, həm də sərt tənzimləməni birləşdirən stimullaşdırıcı və sərt mexanizmin formalaşması olacaqdır.

Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yaşıllaşdırmanın belə bir integrativ iqtisadi mexanizminin yaradılmasına ehtiyac var ki, onun köməyi ilə ətraf mühiti qorumaq və iqtisadi artımı təmin etmək olardı.

İnkişaf etmiş Avropa ölkələrinin təcrübəsi dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün bazar mexanizmlərinin səmərəliliyi-

ni və qabiliyyətini nümayiş etdirir.

Kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılması üçün institusional dəstəyin mühüm komponenti qanunvericilik dəstəyidir. Aqrar sahənin yaşıllaşdırılmasının hüquqi əsası ölkənin əsas qanununda - insanı, onun həyatını, sağlamlığını, şərəf və ləyaqətini, toxunulmazlığını və təhlükəsizliyini ən yüksək sosial dəyər elan edən Azərbaycan Konstitusiyasında təsbit edilmişdir.

Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsi ilə yanaşı (1991-ci il) 8 iyun 1999-cu il tarixli “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul edilmişdir. Qanuna görə, insan fəaliyyətinin təhlükəsizliyi Azərbaycanın davamlı iqtisadi və sosial inkişafının şərtidir. Bunun üçün ölkədə Azərbaycan hökuməti ətraf mühitin mühafizəsinə, vətəndaşların sağlamlığının qorunmasına və onların ömrünün uzadılmasına, təbiətdən səmərəli istifadəyə və s. cavabdehdir.

Ətraf mühitin mühafizəsinin əsas prinsipləri bunlardır:

a) ekoloji təhlükəsizlik tələblərinin prioriteti, təsərrüfat, idarəetmə və digər fəaliyyətləri həyata keçirərkən ekoloji standartlara, təbii ehtiyatlardan istifadə qaydalarına və məhdudiyətlərinə riayət etmək öhdəliyi;

b) insanların həyatı və sağlamlığı üçün ekoloji cəhətdən təhlükəsiz mühitin təmin edilməsi;

c) ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin ehtiyat xarakterli olması;

d) ətraf mühitin mühafizəsi, bərpa olunan təbii ehtiyatların istifadəsi və bərpası, ən son texnologiyaların geniş tətbiqi məsələlərində həllərin mürəkkəbliyinə əsaslanaraq maddi istehsalın yaşıllaşdırılması;

e) təbii obyektlərin və komplekslərin məkan və növ müxtəlifliyinin və bütövlüyünün qorunması;

e) ekologiya, sosial, təbiət və texniki elmlərin fənlərarası biliklərinin birləşməsinə və təbii mühitin vəziyyətinin proqnozlaşdırılmasına əsaslanan cəmiyyətin ekoloji, iqtisadi və sosial maraqları-

nın elmi əsaslarla əlaqələndirilməsi;

q) ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi öhdəliyi;

g) həyata keçirilməsi təbii mühitin vəziyyətinə, əhalinin ekoloji dünyagörüşünün formalaşmasına təsir göstərən qərarların qəbulunda aşkarlıq və demokratiya;

h) təsərrüfat və digər fəaliyyətlərin təbii mühitə təsirinə elmi əsaslarla tənzimlənməsi;

i) təsərrüfat fəaliyyəti üçün təbii ehtiyatlardan ümumi istifadəyə görə pulsuz və xüsusi ödənişli olması;

i) ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsi;

i) ərazilərin antropogen dəyişmə dərəcəsini, ekoloji vəziyyətə mənfi təsir göstərən amillərin birgə təsirinə nəzərə alaraq ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan istifadə məsələlərinin həlli;

j) ətraf mühitin mühafizəsi məsələsində həvəsləndirmə və məsuliyyət tədbirlərinin birləşməsi;

k) geniş dövlətlərarası əməkdaşlıq əsasında ətraf mühitin mühafizəsi problemlərinin həlli;

i) Azərbaycanın Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq ekoloji verginin, sudan xüsusi istifadəyə görə icarə haqqının, meşə ehtiyatlarından xüsusi istifadəyə görə icarə haqqının, yerin təkindən istifadəyə görə icarə haqqının müəyyən edilməsi;

m) strateji ekoloji qiymətləndirmənin nəticələri nəzərə alınmaqla.

Azərbaycanın mövcud qanunvericiliyinə əsasən, hər hansı fəaliyyət növü, o cümlədən kənd təsərrüfatı istehsalı üçün prioritet tələb ekoloji təhlükəsizlik və təbiətin rəşional idarə olunmasıdır. Ona görə də bu gün kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılması sadəcə zərurət deyil, qanunvericilik səviyyəsində təsdiq edilmiş tələbdir.

Ümumiyyətlə, bu gün dövlət aqrar siyasətinin əsas prinsipləri sırasında kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılması prinsiplərinin birləşdirilməsini nəzərdə tutur, yəni:

- torpaqların istifadəsi və mühafizəsi üzrə ümumdövlət proqramlarının, xüsusən torpaqların şumlanması azaldılması, onların su və külək eroziyasından mühafizə sistemləri, torpağın münbitliyinin bərpası və artırılması, aqromezə təsərrüfatı və meliorasiya, zədələnmiş torpaqların rekultivasiyası üzrə proqramların həyata keçirilməsi və maliyyə təminatı, torpağın mühafizəsi sahəsində standartlaşdırma və tənziqləmə;

- torpağın münbitliyinin səmərəli mühafizəsi sisteminin və torpaq monitorinq sisteminin tətbiqi, kənd təsərrüfatı torpaqlarının kompleks aqrokimyəvi sertifikatlaşdırılması;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının və ərzaq məhsullarının istehsalı üçün resursa qənaət edən, təhlükəsiz və ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiqinin təşviq edilməsi.

Təbiətdən səmərəli istifadə ilə bağlı normativ aktları ayrıca vurğulamaq lazımdır. Belə ki, kənd təsərrüfatı fəaliyyətində təbii ehtiyatlardan istifadəyə dair ekoloji tələblər Azərbaycanın Torpaq Məcəlləsində, Azərbaycanın Su Məcəlləsində və Yer in tək i haqqında Qanunlar Məcəlləsində müəyyən edilmişdir.

Lakin, alimlərin fikrincə, onların tam işləməsi üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satışının yaşıllaşdırılması ilə bağlı daha 60-a yaxın normativ-hüquqi akt və direktivlərin qəbul edilməsi zəruridir.

Ekoloji məhsulların istehsalı üzrə fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün məcburi şərt həm istehsal prosesində, həm də satış prosesində sertifikatlaşdırma dır. Ekoloji məhsulların sertifikatlaşdırılması prosesi istehsalçıya təsərrüfatda tətbiq edilən metodların orqanik standartların tələblərinə uyğunluğunu təsdiq etməyə imkan verən və yüksək qiymətə orqanik məhsullar bazarına çıxış imkanı verən prosedurdur. Sertifikatlaşdırmanın sübutu müvafiq markalanmadır ki, bu da ekoloji istehsala institusional dəstək vasitələrindən biridir. Sertifikatlaşdırma orqanik istehsalın mühüm institusional xüsusiyyətidir.

Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, kənd təsərrüfatının yaşıll-

laşdırılması Azərbaycanın davamlı inkişafında mühüm amildir. Onun həyata keçirilməsi hazırda formalaşma mərhələsində olan müvafiq institusional dəstək tələb edir. İnstitusional dəstək arasında ekoloji kənd təsərrüfatı istehsalının aparılmasının qanunvericilik prinsiplərini və onların digər ölkələrin qanunvericiliyinə uyğunluğunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Kənd təsərrüfatının ekolojiləşdirilməsində xüsusi yeri ekoloji idarəetmə sistemlərinin, o cümlədən və üzvi istehsalın inkişafı tutur.

11.4. Ekoloji kənd təsərrüfatının iqtisadi təhlilinin metodoloji aspektləri

Həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq istəyi daimi inkişaf ehtiyacını doğurur, lakin bu, yalnız təbii ehtiyatlardan daimi istifadə və istehsalın sürətlə intensivləşdirilməsi sayəsində mümkün olur. Təbii sərvətlərdən istifadə vətəndaşın hüququdur, eyni zamanda gələcək nəsillər üçün onlardan istifadəni təmin etmək onun borcudur. İnsan fəaliyyətinin heç bir forması təbii sərvətlərin pisləşməsinə səbəb ola bilməz, lakin təbiətdən səmərəli istifadəyə, suyun və havanın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, iqlim dəyişikliyinə təsirin azaldılmasına və yerli bitkilərin tamhüquqlu növ tərkibinin qorunmasına yönəldilməlidir. fauna və flora, insan sağlamlığının yaxşılaşdırılması.

Məhz bunlar, istehsalın yaşıllaşdırılmasının həyata keçirilməsini tələb edir ki, bu da təkcə onun ekoloji dağıdıcı təsirin azaldılmasına təsir göstərməyəcək, həm də iqtisadiyyatın ekoloji cəhətdən təhlükəsiz sahəyə çevrilməsinin məqsədyönlü prosesinə töhfə verəcəkdir.

İstehsalın yaşıllaşdırılması tədqiqat obyektini vahid bütöv təşkil edən bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı olan alt sistemlər məcmusu kimi nəzərdən keçirməyə imkan verən sistem yanaşmasına əsaslanan göstəricilər toplusu ilə qiymətləndirilir. Və tədqiqat

obyekti kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılması prosesi olduğundan, onların məcmusunda aqrar sahənin yaşıllaşdırılması prosesini formalaşdıracaq altsistemləri və amilləri müəyyən etmək vacibdir. Eyni zamanda, aydın şəkildə başa düşülməlidir ki, kənd təsərrüfatı müəyyən bir mühitdə fəaliyyət göstərən, ümumi məqsədə çatmaq üçün bir-biri ilə əlaqəli əhəmiyyətli sayda komponentlərdən ibarət bir sistemdir.

Kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasının məqsədi kənd təsərrüfatı istehsalında ekoloji dağıdıcı amillərin təsirini aradan qaldırmaq və ya azaltmaq, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün alternativ (ekoloji, resursa qənaət, enerjiyə qənaət, tullantısız) texnologiyaların tətbiqi və bərpa olunan enerji mənbələrinə keçiddir.

Yaşıllaşdırma məqsədinə nail olmaq prosesində konkret olaraq formalaşacaq kənd təsərrüfatı sektorunun ekolojiləşdirilməsi vəzifələri arasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- torpağın şumlanma səviyyəsinin aşağı düşməsi;
- torpaq ehtiyatlarının deqradasiyasının azaldılması;
- atmosferə istixana qazlarının tullantılarının azaldılması;
- dairəvi kənd təsərrüfatının formalaşması;
- bitkiçilik və heyvandarlıq sənayesinin tullantılarının emalı ilə enerjiyə qənaət;
- məhsulların ekoloji cəhətdən təmizliyinin artırılması;
- texnogen yükün azaldılması;
- biomüxtəlifliyin qorunması;
- üzvi (biodinamik, bioloji və s.) kənd təsərrüfatı istehsalının həyata keçirilməsi və s.

Bu vəzifələr ekolojiləşdirmə prinsipləri əsasında formalaşmalıdır ki, bu da yerli və xarici alimlərin əsərlərinin ümumiləşdirilməsi ilə vurğulana bilər (Cədvəl 11.4.).

Cədvəl 11.4.

Kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasının əsas prinsipləri

Prinsip	Əsas məzmun
İnteqral yanaşma	məhsulların istehsalı və istehlakının bütün tsiklində hərəkətlərin ayrılmaz təsirini nəzərə almaq zərurəti
Səbəblərə diqqət yetirmə	nəticələri ilə mübarizə deyil, səbəblərin aradan qaldırılması
Məsuliyyət bölgüsü	ekodestruktiv fəaliyyət subyektlərinin və obyektlərinin ünvanlılığının və məsuliyyət dərəcəsinin müəyyən edilməsi
Alətlərin adekvatlığı	verilmiş şəraitə uyğun gələn motivasiya alətlərinin formalaşdırılması
Maksimum səmərəlilik	minimum xərclərlə yaşıllaşdırma məqsədlərinə nail olmaq və vəsaitdən maksimum gəlir əldə etmək
Sistemli yanaşma	yaşıllaşdırma məqsədlərinə nail olmağa bilavasitə və ya dolayısı ilə töhfə verə bilən təbiətdən istifadənin bütün obyektlərinə və subyektlərinə təsir göstərmək

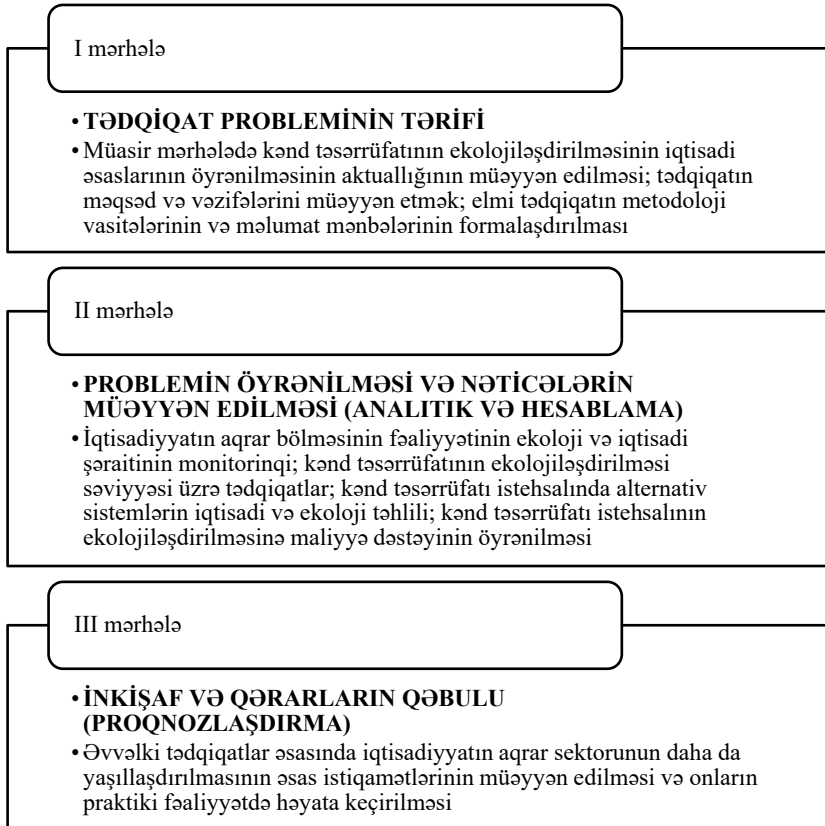
Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasının iqtisadi təhlilini apararkən müəyyən metodoloji ardıcılığa riayət etməyi təklif etdik ki, bu da üç əsas mərhələni əhatə edir (şəkil 11.4.).

İqtisadiyyatın aqrar sektorunun ekolojiləşdirilməsinin tədqiqi bütün tədqiqat metodlarından istifadəni tələb edir ki, bunlar arasında aşağıdakıları vurğulamaq məqsəduyğundur:

- təhlil və sintez, induksiya və deduksiya, abstrakt-məntiqi, monoqrafik - kənd təsərrüfatının ekolojiləşdirilməsinin nəzəri əsasları, normativ sənədlər öyrənilərkən, ekolojiləşdirmə konsepsiyasının mahiyyəti və tədqiq olunan sənayenin fəaliyyətinin ətraf mühitə nəticələri müəyyən edilərkən; elmi tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini formalaşdırarkən təbii mühit;

- müqayisəli təhlil - Avropa ölkələrində kənd təsərrüfatı istehsalının yaşıllaşdırılması təcrübəsi öyrənilərkən, müxtəlif ölkələrdə

Şəkil 11.4. Kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasının iqtisadi təhlilinin mərhələləri
(müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

ekoloji kənd təsərrüfatı istehsalının qanunvericilik təminatının müqayisəsi və təsərrüfat sistemlərinin idarə olunmasının müxtəlif üsullarının iqtisadi səmərəliliyinin müqayisəsi zamanı;

- iqtisadi-statistik təhlil (müqayisələr, kənarlaşmalar (fərqlər) üsulları, variasiyalar, indekslər, korrelyasiya-reqressiya təhlili (reqressiya əmsalları, korrelyasiya), statistik qruplaşmalar, qrafik me-

tod, taksonomik təhlil və s. Əhali vahidlərini uyğun olaraq təşkil edərəkən xassələri, standartlaşdırmanın müxtəlif üsulları: cəmlər, yerlərin cəmi, əmsallar, məsafələr, paylar, xüsusi iştirak - kənd təsərrüfatının ekolojiləşdirilməsi səviyyəsinin diaqnostikası aparılarkən;

- iqtisadi-riyazi modelləşdirmə – ekoloji və iqtisadi amillər nəzərə alınmaqla bitkilərin strukturunun optimallaşdırılması zamanı;
- struktur-funksional və institusional təhlil - aqrar sahənin yaşıllaşdırılmasının prioritet istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsində və onların həyata keçirilməsinin iqtisadi nəticələrinin müəyyən edilməsində.

Elmi tədqiqatın nəticəsi informasiya bazasının keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərindən çox asılıdır. Aqrar sahənin yaşıllaşdırılmasının iqtisadi aspektlərinin öyrənilməsində əsas məlumat mənbələri kənd təsərrüfatı istehsalı prosesində təbiətdən istifadə məsələlərinə və ümumilikdə aqrar sənayenin fəaliyyətinə aid olan qanunvericilik-normativ bazadır; kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin ekoloji və iqtisadi amillərinə dair yerli və xarici alimlərin elmi nəşrləri; Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı haqqında statistik məlumatlar (Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin İnformasiya və Analitik Portalı, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi) və digər ölkələrdə (Dünya Bankının və müxtəlif beynəlxalq təşkilatların məlumatları); öz tədqiqatı. Yuxarıdakı mənbələrdən alınan məlumatlar təhlil prosesində istifadə olunacaq lazımi məlumat toplusunu təşkil edir.

Aparılan tədqiqatlar kənd təsərrüfatının ekoloji fəaliyyətinin əsas təsirlərini ayırmağa imkan verir:

- iqtisadi - ehtiyatlara qənaət; xərclərin azaldılması və vahid dəyərinin azaldılması; ətraf mühitin çirkənməsindən iqtisadi zərərin qarşısının alınması; ekoloji məhsullar üçün yeni bazarların fəth edilməsi; ekoloji cəhətdən təhlükəsiz texnologiyalar bazarlarına daxil olmaq; ekoloji innovasiyaların satışından və ətraf mühitin

mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində xammaldan, yanacaqdan, enerjiden və digər maddi ehtiyatlardan tam istifadə edilməsi hesabına mənfəət əldə etmək; sənayenin ekoloji imicinin formalaşdırılması; enerji daşıyıcılarının idxalının azaldılması və sənayenin və ümumilikdə milli iqtisadiyyatın iqtisadi potensialının artırılması; Azərbaycanın investisiya cəlbediciliyinin artmasına töhfə verəcək Avropa ölkələri arasında reytinginin artırılması;

- ekoloji - təbii mühitin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması; zərərli emissiyaların və buxarlanmanın olmaması səbəbindən ətraf mühitin ekologiyasının qorunması; təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə; ətraf mühitə antropogen yükün azaldılması və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması; torpağın mühafizəsi; torpaqların və digər təbii ehtiyatların təkrar istehsalı və münbitliyinin artırılması; yüksək keyfiyyətli, ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların istehsalı;

- sosial - əhalinin rifahının yüksəldilməsi; iş və istirahət şəraitinin yaxşılaşdırılması; qidalanma keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması; xəstələnmənin azaldılması və xəstələrin sosial sığortası və müalicəsi üçün xərclərə qənaət; işçilərin xəstəliyi zamanı bitməmiş məhsulların miqdarının azaldılması; əhalinin fiziki inkişafının yaxşılaşdırılması; gözlənilən ömür uzunluğunun və aktiv fəaliyyət müddətinin artması; əhalinin genetik fondunun qorunması; iş və istirahət şəraitinin yaxşılaşdırılması; kəndin sosial infrastrukturunun inkişafı; ekoloji sənaye sahələrində yeni iş yerlərinin yaradılması hesabına məşğulluq səviyyəsinin artırılması; təbii və antropogen landşaftların estetik dəyərinin qorunması.

İstehsalın təsirlərinin ona çəkilən xərclərin ölçüsü ilə müqayisəsi onun səmərəliliyini müəyyən edir. Aqrar sektorun ekolojiləşdirilməsinin səmərəliliyinə gəlicə, biz əldə edilən istehsal nəticələrini ekoloji istiqamət üzrə xərclərlə müqayisə edirik.

Buna görə də kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasının iqtisadi səmərəliliyi hər hansı iqtisadi sistemin (aqrar müəssisə, kənd ərazisi, milli iqtisadiyyat səviyyəsində aqrar sektor) ekoloji yönümlü

fəaliyyətinin iqtisadi effektinin təmin edilmiş resurs xərclərinə nisbəti kimi başa düşüləcəkdir.

Kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasının təsir və səmərəliliyinin miqyasını aqrar sahənin fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini xarakterizə edən ekoloji və iqtisadi göstəricilər əsasında qiymətləndirmək olar. Bundan əlavə, sənayenin ekoloji-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən mühüm göstərici ətraf mühitin pozulması və təhlükəli təbii və texnogen proseslərdən dəymiş iqtisadi zərərin miqdarıdır.

Kənd təsərrüfatının ekoloji və iqtisadi göstəricilərini müxtəlif əlamətlərə görə qruplaşdırmaq məqsədəuyğundur. Ekoloji və iqtisadi göstəricilərin üç əsas qrupunu ayırmaq olar:

1) istehsal texnologiyalarını xarakterizə edən göstəricilər;

2) ətraf mühitin mühafizəsi texnologiyalarını, istehlak olunan resursların təkrar istehsalı texnologiyalarını xarakterizə edən göstəricilər - məhsul istehsalının texnoloji prosesini onun təsirinin zərərliliyinə (hava hovuzuna, su ehtiyatlarına, torpaq sahələrinə və s.) görə xarakterizə edən göstəricilər və istehsal tullantılarını xarakterizə edən göstəricilər;

3) müəssisənin fəaliyyətinin ekolojiləşdirilməsinin iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər.

Ekoloji və iqtisadi göstəriciləri də üç qrupa bölmək lazımdır, lakin onlar əvvəlki təsnifatdan bir qədər fərqlənir:

1) ətraf mühitin vəziyyətinin və ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və təhlili göstəriciləri;

2) təbii ehtiyatlardan istifadənin texniki-iqtisadi təhlilinin göstəriciləri;

3) investisiyaların və layihələrin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasında ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi göstəriciləri.

N.Y. Maleviç ekoloji və iqtisadi göstəriciləri beş əsas qrupa ayırır:

1) istehsal və qeyri-istehsal ehtiyatlarından (əsas istehsal vasitələri, dövrüyyə vəsaitləri, yem, gübrələr, kimyəvi maddələr və s.) istifadənin ekoloji-iqtisadi səviyyəsi;

2) istehsalın dəyər və xarakter baxımından ifadə edilən ekoloji-iqtisadi səviyyəsi (ekoloji amilin istehsalın maya dəyərinə və həcminə, mənfəət və rentabelliyyə təsiri; kənd təsərrüfatı məhsullarının ekoloji standartlara uyğunluğu, onun rəqabət qabiliyyəti);

3) istehsalın ətraf mühitə təsirinin ekoloji və iqtisadi səviyyəsi və ətraf mühitin mühafizəsi xərclərinin ödənilməsi (müəyyən növ məhsulların rentabelliyi; ətraf mühitin mühafizəsi və əsas fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyi);

4) torpaq istifadəçisinin ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fəaliyyətinin təşkilati-texniki səviyyəsi (kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün texnika və texnologiyanın təhlükəsizliyi; ətraf mühitin mühafizəsi və resursların mühafizəsi fondlarının avadanlıqları; ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin təşkilati və idarəetmə səviyyəsi);

5) ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətinin maliyyə təminatının səviyyəsi və torpaq istifadəçisinin ekoloji ödəmə qabiliyyəti (ekoloji proqramların maliyyə təminatı, investisiyaların inkişaf səviyyəsi, ekoloji ödənişlər və ödənişlər üzrə borclar).

Hesab edirik ki, istənilən səviyyədə kənd təsərrüfatında fəaliyyətin ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi üçün yuxarıda qeyd olunan ekoloji-iqtisadi göstərici qrupları ilə yanaşı bir sıra amillərin təsiri mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir:

- kənd təsərrüfatı istehsalında təbiətdən istifadə proseslərinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi göstəriciləri;
- sənaye fəaliyyətinin ətraf mühitin vəziyyətinə təsiri;
- ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
- kapital və cari ətraf mühitin mühafizəsi xərclərinin səmərəliliyi;

- resursa qənaət edən texnologiyaların və alternativ istehsal texnologiyalarının səmərəliliyi;

- enerjiyə qənaət səmərəliliyi;

- təbiətin mühafizəsi fəaliyyətlərinin maliyyə nəticələri və təbiətdən səmərəli istifadənin səmərəliliyi;

- ekoloji və iqtisadi riskin proqnozlaşdırılması və təbiətdən istifadə prosesləri ilə bağlı idarəetmə qərarlarının keyfiyyəti;
- resursa qənaət edən texnologiyaların və tullantıların utilizasiyası və emalı sənayesinin inkişafı;
- ekoloji vergitutma və digər ekoloji öhdəliklərin səmərəliliyi;
- ekoloji və iqtisadi proseslərin modelləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması və onların uzunmüddətli davamlı inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsi və s.

Xüsusi vurğulamaq vacibdir ki, tədqiqat obyektinin səviyyəsindən asılı olaraq ekoloji və iqtisadi göstəricilər makroiqtisadi, mezo-iqtisadi, regional, yerli və mikro-iqtisadi göstəricilərə bölünə bilər.

Ümumiləşdirici ekoloji və iqtisadi göstəricilər mütləq və müqayisəli bölünür. Mütləq göstəricilər təsirin ona səbəb olan xərclərə bölünməsi yolu ilə, effektivliyin müqayisəli göstəriciləri isə nəzərdən keçirilən tədbirlərin iki və ya daha çox variantının mütləq göstəricilərinin müqayisəsi yolu ilə müəyyən edilir.

Kənd təsərrüfatının ekolojişdirilməsi prosesi ekodağıcı xarakterli xarici təsirləri azaltmaq üçün istehsala müxtəlif innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə müşayiət olunur. Onlar torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi, alternativ təsərrüfat sistemlərinin tətbiqi və bioenerjinin inkişafı, az tullantılı və tullantısız istehsal dövrlərindən istifadə, çirkab sətəmizləyici qurğuların quraşdırılması və s.-dir. Şübhəsiz ki, hər hansı bir fəaliyyətin məqsədinin mənfəəti maksimuma çatdırmaq olduğu aksiomunu nəzərə alaraq, belə ekoloji təşəbbüslər ekoloji və təbii sərvətlərə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini tələb edir. Ekoloji investisiya layihələrinin vəzifələrindən biri də yalnız iqtisadi səmərəlilik səviyyəsinin öyrənilməsinə əsaslanan deyil, həm də ekoloji və sosial komponentləri nəzərə alan texniki-iqtisadi əsaslandırmanın qiymətləndirilməsidir. Layihəni qiymətləndirməyə imkan verən əsas göstəricilərə xalis azaldılmış gəlirin məbləği, rentabellik indeksi və geri

qaytarılma səviyyəsi daxildir.

Bununla belə, vurğulamaq lazımdır ki, ekoloji tədbirlərin iqtisadi səmərəliliyi müəyyən edilərkən istehsalatda, o cümlədən kənd təsərrüfatında isə zaman amili nəzərə alınmalıdır. Fikrimizcə, kənd təsərrüfatında iqtisadi məqsədlərə nail olmaq və investisiya layihəsinin aşağıgəlirlilik göstəriciləri qısa və ortamüddətli dövrlərdə, ekoloji səmərəliliyin əldə edilməsinin xeyli uzun sürdüyü bir vaxtda mümkündür. Bu, kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasının iqtisadi səmərəliliyini - ekoloji layihələrin uzunmüddətli geri qaytarılma müddətini müəyyən etmək üçün bir xüsusiyyətdir.

Beləliklə, məsələn, kənd təsərrüfatının üzvi istehsal prinsiplərinə keçidi zamanı konversiya müddətini - ekoloji istehsalın başlanması ilə bitkiçilik və heyvandarlığın üzvi sertifikatlaşdırılması arasındakı dövrü nəzərə almaq lazımdır ki, bu da 3-dən çox müddətə davam edir. İqtisadi və ekoloji göstəricilər arasındakı ziddiyyəti də qeyd etmək lazımdır ki, bu da ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi fəaliyyəti ilk növbədə sənayenin rentabelliyini artırmaq məqsədi daşıyır, bəzi ekoloji layihələri (məsələn, kanalizasiya təmizləyici qurğuların quraşdırılması) müəyyən etmək olduqca çətin və ya qeyri-mümkündür.

Məhz buna görə də məhsul istehsalçılarının nəinki tez qazanc əldə etmək, həm də gələcək nəsilləri nəzərə alaraq ətrafdakı təbii mühitə müsbət təsirlər əldə etmək zərurətindən xəbərdar olmaları son dərəcə vacibdir.

11.5. Ekoloji kənd təsərrüfatının iqtisadi alətləri

Bəşəriyyətin ekoloji problemlərinin həlli müasir inkişafın əsas vəzifəsi olaraq qalır. Çünki müasir dövrün ən mühüm problemi ümumilikdə bəşər sivilizasiyasının mövcudluğunun təhlükəsizliyidir. Son iki əsrdə bəşəriyyət təbii sərvətlərdən istifadədən sosial fayda əldə etmək, riskli və ətraf mühitə ziyan vuran müəyyən

texnologiyalardan istifadə (inkişaf prosesində) arasında əhəmiyyətli ziddiyyətləri ehtiva edən belə bir təbii mühit mövcudluğu modelini seçmişdir.

Elmi-texniki inqilab cəmiyyətlə ətraf mühit arasındakı əlaqəni həddən artıq mürəkkəbləşdirdi. İstisnasız olaraq biosferin bütün komponentlərinə genişmiqyaslı və tamamilə gözlənilməz insan təsiri indi öz pik həddinə çatıb və bu, Azərbaycan da daxil olmaqla, dünyada təbii mühitin böhran vəziyyətinə gətirib çıxarır.

Məhz buna görə də ölkənin davamlı inkişafı strateji ekoloji məqsədlərin reallaşdırılması məqsədi ilə səmərəli dövlət ekoloji siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Hər bir dövlətin ekoloji siyasətinin ən mühüm məqsədi davamlı sosial-iqtisadi inkişaf üçün zəmin yaratmaqdır. Bizim fikrimizcə, davamlı inkişaf öz növbəsində bir sıra mexanizmlərlə reallaşdırılır. Bu mexanizmlər içərisində iqtisadi mexanizmlər əhəmiyyətli rol oynayır. İqtisadiyyatın mühüm və strateji əhəmiyyətli sahəsi olan kənd təsərrüfatı və onunla qarşılıqlı əlaqəyə malik sahəsi olan aqrar sahə də davamlı inkişaf və onun iqtisadi mexanizmi xüsusilə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi baxımından mühüm rola malikdir. Davamlı inkişaf məqsəd, iqtisadi mexanizm isə məqsədə çatmaq üçün vasitədir. İqtisadi mexanizm nəinki ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin, eyni zamanda ölkənin ekoloji təhlükəsizliyininin təmin edilməsi baxımından prioritetliyə malikdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi zəruri təşkilati və investisiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi, ətraf mühitdən istifadə sahəsinə dair normativ aktların yaradılması və ətraf mühitin mühafizəsinin ən mühüm sahələrində bu istifadənin səviyyəsinin normallaşdırılması yolu ilə həyata keçiriləcəkdir. Müasir rəqəmsal informasiya texnologiyalarının inkişafı, kənd təsərrüfatı bizneslərində texnologiya transferi strategiyalarının həyata keçirilməsini və ənənəvi kənd təsərrüfatı üsullarının daha ekoloji istiqamətə yönəldilməsini mümkün edir.

Azərbaycanda ekoloji siyasətin nəzəri və praktiki prinsipləri sistemi hələki normal şəkildə formalaşmamışdır. Təbii mühitin müha-

fizəsində iqtisadi və maliyyə problemləri məsələsi daxili ekosiyaşətdə ən aktual və eyni zamanda az araşdırılan məsələlərdəndir. Bundan əlavə, milli ekoloji siyasət sosial-iqtisadi və sosial inkişafın müxtəlif səviyyələri ilə xarakterizə olunan ayrı-ayrı regionların inkişaf xüsusiyyətləri ilə birbaşa əlaqələndirilir. Odur ki, ekoloji siyasətin iqtisadi alətlərinin regionda tətbiqinin təhlili və onların təkmilləşdirilməsi üçün praktiki tövsiyələrin işlənilib hazırlanması bu gün mühüm vəzifədir.

Ətraf mühit planetdə həyatın təkrar istehsalı üçün əsas resursdur, buna görə də insan sağlamlığı və rifahı üçün əlverişli ətraf mühitə olan hüququnun həyata keçirilməsi Azərbaycanın davamlı inkişafının əsas məqsədidir.

Sənayenin, nəqliyyatın və kənd təsərrüfatının inkişafı, istifadə olunan və təəssüf ki, səmərəsiz və səmərəsiz istifadə olunan getdikcə artan təbii ehtiyatların iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi ətraf təbii mühitə antropogen yükün səviyyəsini artırır ki, bu da öz növbəsində qeyri-müəyyənliklə, yalnız müəyyən növ ehtiyatların çatışmazlığının kəskinləşməsi, həm də təbiətin deqradasiyası ilə müşayiət olunur.

Azərbaycandakı ekoloji problemlərin nəticələrini nəzərdən keçirərkən, ilk növbədə, onu hansı amillərin doğurduğunu öyrənmək lazımdır. Ətrafdakı təbii mühitə antropogen təsirlərin bütün spektrinin təhlili onu deməyə imkan verir ki, ətraf mühitin yaşayış və həyat üçün təhlükəli vəziyyətə gəlməsinə səbəb olan əsas səbəblər aşağıdakılardır:

- son dərəcə köhnəlmiş istehsal texnologiyası və avadanlıqların fiziki və mənəvi aşınması;

- yüksək enerji intensivliyi, material intensivliyi, su intensivliyi və istehsalın əmək intensivliyi. Bu göstəricilərə görə, Azərbaycan sənayesi və kənd təsərrüfatı ən yaxşı dünya modellərindən 2-4 dəfə geri qalır;

- məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinin irrasional ərazi quruluşu çatışmazlıqları olan iri şəhərlərdə və sənaye cəhətdən inkişaf

etmiş regionlarda sənaye obyektlərinin həddindən artıq cəmləşməsi;

- ekoloji cəhətdən təhlükəli istehsalatların - yanacaq-energetika kompleksi, qara metallurgiya, kimya, dağ-mədən sənayesi müəssisələrinin həddindən artıq yüksək konsentrasiyası ilə sənaye istehsalının ekoloji cəhətdən mükəmməl olmayan strukturu;

- kənd təsərrüfatı istehsalının aqrrotexniki səviyyəsinin aşağı olması, torpağın kimyəvi təmizlənməsi, münbitliyinin artırılması, zərərvericilərə qarşı mübarizənin həddən artıq çox olması;

- bu gün təbiətin mühafizəsi sisteminin özü qeyri-kamildir, həddən artıq ağırdır, ərazi deyil, əsasən sahə prinsipi ilə həyata keçirilir və ekoloji qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunması baxımından nəzarətəddici xarakter daşıyır.

Ekoloji siyasət təbii sərvətlərin mühafizəsi, yorulmadan istifadəsi və bərpası, ətraf mühitin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, təbiətdən istifadə və təbiətin mühafizəsi funksiyalarının səmərəli birləşməsinə, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəlmiş cəmiyyətin və dövlətin təşkilati-tənzimləyici və nəzarət fəaliyyəti kimi standartlar müəyyən edilə bilər. Səmərəli, düzgün düşünülməmiş ekoloji siyasət və ya onun olmaması bütün mövcud ekoloji problemlərin kökündə dayanır, müxtəlif miqyaslı (qlobal miqyasda) ekoloji fəlakətlərə, ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb ola bilər ki, bu da tək-cə insanların deyil, həm də insanların mövcudluğunu, digər canlı orqanizmləri, ümumilikdə təbiəti təhlükə altına alır.

İnkişaf etmiş iqtisadiyyatı olan ölkələrdə ekoloji siyasətin əsas komponentləri nəzərə alınmalıdır:

- təbii ehtiyatların mühafizəsi, yorulmadan istifadəsi və təkrar istehsalı sahəsində düzgün və səmərəli dövlət idarəetmə sistemi;

- mövcud ekoloji qanunvericiliyə və ölkənin beynəlxalq ekoloji öhdəliklərinə əməl olunmasına düzgün dövlət və ictimai nəzarət;

- ətraf mühitlə bağlı müvafiq məlumat siyasəti;

- ekoloji cəhətdən təhlükəli layihələrin müvafiq ekoloji ekspertiza səviyyəsi;

- ətraf mühitlə bağlı məsələlər üzrə ictimaiyyətin məcburi cəlb edilməsini nəzərdə tutan müvafiq dövlət qərarlarının qəbulu sistemi;
- ekoloji qanunvericiliyin balanslaşdırılmış inkişaf prinsiplərinin, norma və müddələrinin pozulmasına görə hakimiyyət orqanlarının, konkret vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların düzgün məsuliyyət sistemi;

- müvafiq təhsil və maarifləndirici fəaliyyətlər.

Azərbaycanın ekoloji siyasətini qiymətləndirərkən daha çox bazar iqtisadiyyatı alətlərinin istifadəsindən daha məqbul olan tənzimləyici tədbirlərdən istifadə olunur. Bunlara qadağalar, lisenziyalar, limitlər, inzibati və cəza tədbirləri daxildir. Bu alətlər XX əsrin 60-cı illərində yaranıb və “xarici xərclərin” məhdudlaşdırılması məqsədilə dövlətin əmtəə istehsalçılarının fəaliyyətinə birbaşa müdaxiləsini əsaslandırır.

Bununla belə, XX əsrin sonunda neoklassik konsepsiya əsasında (bazarın tənzimlənməsi prinsiplərinə əsaslanaraq) iqtisadi sistemin tarazlığını bərpa etmək üçün bazardan istifadə etməyə imkan verən ekosiya iqtisadi alətləri seçildi. Bunlara ətraf mühitin çirklənməsinə görə ödənişlər (Fransa, İsveç, Norveç, Rusiya, Azərbaycan və s.), təbii sərvətlərdən istifadə haqqı, subsidiyalar, ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri üçün faizsiz kreditlər və uzunmüddətli kreditlər, vergi güzəştləri, ekoloji fondlar, ekoloji sığorta və s.daxildir. İqtisadi alətlər müxtəlif iqtisadi mexanizmlərdən istifadə etməklə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində insanların davranışlarına təsir vasitələridir.

İqtisadi alətlərdən istifadə balanslaşdırılmış ekoloji və iqtisadi inkişaf prinsiplərini rəhbər tutaraq, ətrafdakı təbii mühitə təsir qiymətlərinin istehsal və istehlak maya dəyərində daxil edilməsi ilə iqtisadi fəaliyyətin qurulmasına kömək edir. Ekoloji və iqtisadi alətlər maliyyə strategiyasını müəyyən edir və bu, davamlı inkişaf konsepsiyası üçün etibarlı əsasdır.

Ekoloji və iqtisadi alətlərdən istifadənin vacibliyi onları dolayı təsir alətləri hesab edən bir çox yerli və xarici alimlərin tədqiqatları

ilə sübut olunur. Belə ki, polyak alimi B.Poskrobko (1998) qeyd edir ki, iqtisadi alətlər "... qiymətlərə (vergilər, rüsumlar) dolayı təsir göstərən və ya bilavasitə qiymətləri (xidmətlərə görə haqlar) formalaşdıran və ətraf mühitin idarə edilməsi sistemində xüsusi yer tutan maliyyə alətləridir. ". Tədqiqatçı Y.Barskii də iqtisadi alətləri ilk növbədə maliyyə alətləri kimi başa düşür, onların arasında vergi alətlərini (vergi elmi krediti, vergi investisiya krediti, regionun elmtutumlu və ekoloji yönümlü müəssisələri üçün vergi güzəştləri) ayırır; transfer alətləri (ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri və resurs istehlakının regional siyasəti üçün yerli büdcələrə birbaşa subsidiya, sənaye inkişafını saxlamaq məcburiyyətində qalan regionlara birbaşa subsidiya) və investisiya və innovasiya alətləri (regional elm və texnologiyaya innovativ sərmayələr, regionun istifadə olunan resurslarının orijinal keyfiyyətlərinin bərpası üçün innovasiyalar).

İqtisadi alətlər müvafiq meyarlara cavab verməlidir. İlk növbədə, onlar ekoloji məqsədləri yerinə yetirməli və ekoloji təsir (nəticə) göstərməlidirlər, məsələn, ətraf mühitə mənfi təsirin azaldılmasına və ya müəyyən ekoloji standartın əldə edilməsinə töhfə verməlidirlər. Eyni zamanda, bu alət mümkün qədər çox sahibkarlıq subyektinin istifadəsi üçün əlçatan olmalıdır.

Dövlətin ekoloji siyasətinin həyata keçirilməsi üçün konkret ətraf mühitin mühafizəsi aləti seçilərkən növbəti meyar iqtisadi səmərəlilikdir. Bu o deməkdir ki, ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri fayda və xərclərin optimal nisbətini təmin edən həllərin həyata keçirilməsini asanlaşdırmalıdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən bir ekoloji alətin ətraf mühitə təsir dərəcəsini həqiqətən ölçmək, qarşıya qoyulmuş ekoloji məqsədə nail olmaq üçün onun istifadəsinin rentabelliğini bir çox alətin eyni vaxtda təsiri nəticəsində çəkilən xərclərlə müqayisə etmək çox vaxt mümkün deyil.

Ədəbi mənbələrin öyrənilməsi bizə dünyanın müxtəlif ölkələrində ekoloji siyasətin həyata keçirilməsi üçün ən ümumi iqtisadi

alətləri müəyyən etməyə imkan verdi. Belə ki, Qərbi Avropa ölkələrində ekoloji vergilər, ödənişlər və s. (emissiya, atqı, istehsal tullantılarının yerləşdirilməsi üçün) mühüm rol oynayır; istifadə zamanı/sonrası təhlükəli olan məhsulların (soyuducular, akkumulyatorlar, plastik qablar və qablaşdırma materialları və s.) istehsalında depozit ödənişləri; icazələrin, lisenziyaların, ekoməhsullar bazarının alqı-satqısı; imtiyazlar, subsidiyalar və güzəştli kreditlər sistemi, o cümlədən ətraf mühitin mühafizəsi üçün avadanlıq və qurğuların sürətləndirilmiş amortizasiyası; cərimələr və maliyyə sanksiyaları sistemi, məsələn, müəyyən edilmiş norma və qaydaların pozulması zamanı həddi aşmağa görə rüsumların çoxluğu; ekoloji komponent nəzərə alınmaqla, maliyyə vəsaitlərinin (kəçürmələrin) təsərrüfat subyektləri arasında bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi məqsədi ilə təbiətdən istifadə sahəsində maliyyə institutlarının - ekoloji bankların, ixtisaslaşdırılmış fondların, ekoloji sığorta sisteminin yaradılması; qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi, təbii ehtiyatlar bazarının yaradılması və s.

Ekosiyasət alətləri toplusundan prioritet olanları, yəni təbiətdən istifadənin milli ekoloji-iqtisadi xüsusiyyətlərini nəzərə alan və ekosiyasətdən səmərəli nəticələr əldə etməyə imkan verənləri seçmək lazımdır. Biz ekoloji və iqtisadi alətlərin müəyyən növlərini təhlil edəcəyik, onların arasında ekoloji vergitutma həlledici yer tutur.

Vergi məqsədyönlü funksiyaları təmin etmək üçün hüquqi və fiziki şəxslərdən dövlət büdcəsinə vəsaitlərin məcburi və dönməz şəkildə çıxarılmasıdır. Vergi ekoloji və iqtisadi alətlər dəstinin özəlliyi ondan ibarətdir ki, vəsaitlər ekoloji problemlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

Amortizasiya və ehtiyatlar ekoloji verginin vergitutma bazasının müəyyən edilməsi üçün əsasdır. Bundan əlavə, müxtəlif ölkələrdə ekoloji yönümlü sənaye və fəaliyyət sahələrinin inkişafına kömək edən, təhlükəli texnologiyaların istifadəsini məhdudlaşdıran, məqsədyönlü həllər üçün vəsait toplayan müəyyən vergi güzəştləri və

vergidən azadolmalar, ekoloji problemlərə təhlükəli məhsulların vergiyə cəlb edilməsi sistemi mövcuddur.

Ekoloji vergitutma təbiətin rasionallıq idarə olunması üçün ən mühüm stimullardan biridir. Ekoloji vergilərin tətbiqinin əsas ideyası vergi güzəştlərinin məbləği ilə sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitə və təbii sərvətlərə mənfi təsir dərəcəsi arasında birbaşa əlaqə yaratmaqdır. Ekoloji vergilərin inkişafı və tətbiqi tarixi çox böyükdür. İlk dəfə olaraq ekoloji vergitutma ideyası İqtisadiyyat Məktəbinin nümayəndəsi A.K.Kembricin yazılarında ifadə edilmişdir. Rifah İqtisadiyyatı Konsepsiyasında Piqu vergiləri bir tərəfdən ətraf mühiti “çirkləndirənlərin” davranışına təsir vasitəsi kimi, digər tərəfdən isə subsidiyalar vasitəsilə ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətinə stimula kimi baxmağı təklif etmişdir.

Bu nəzəriyyəyə görə ətraf mühitin çirklənməsi xarici təsir kimi qəbul edilir. Bu terminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bazar mexanizmi bütün cəmiyyətin çəkdiyi xarici xərcləri ətraf mühitin çirklənməsindən çirkləndirici maddələr istehsal edən müəssisələrin məhsullarının qiymətlərində əks olunmayan daxili istehsal xərclərinə çevirmir.

Xarici təsirlərin mövcudluğu şəxsi və ictimai xərclər arasında fərq gətirib çıxarır (dövlət xərcləri şəxsi və xarici xərclərin cəminə bərabərdir, yəni çirkləndiricilər tərəfindən deyil, üçüncü tərəflər tərəfindən ödənilir), özəl xərclər dövlət xərclərindən kiçikdir. Artur Piqu “Rifah nəzəriyyəsi” əsərində onları “bazar uğursuzluqları” kimi xarakterizə etdi, çünki yalnız şəxsi mənfəət və xərclərə diqqət yetirmək ya mənfi xarici təsirləri olan (hava və suyun çirklənməsi, yüksək səs-küy səviyyəsi və s.), yaxud müsbət xarici təsirləri olan malların az istehsalına (fərdi şəxslərin mayak tikməkdən, yol çəkməkdən və s. imtina etməsi) səbəb olur. Mənfi xarici təsirləri olan əmtəə və xidmətlərin həddindən artıq istehsalını azaltmaq və əmtəə və xidmətlərin az istehsalını müsbət xarici təsirlərlə doldurmaq, yəni xarici təsirləri daxili təsirlərə çevirmək üçün xarici

təsirlərin daxililəşdirilməsi zəruridir. Bunu marjinal şəxsi xərcləri (və müvafiq olaraq faydaları) marjinal sosial xərclərə (faydalara) yaxınlaşdırmaqla əldə etmək olar. “Bazar uğursuzluqları”nın göstəriciləri A.Piqu üçün dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi üçün nəzəri əsaslandırma rolunu oynayır: o, bu problemin həlli kimi mənfəi xarici təsirləri həyata keçirənlər üçün düzəldici vergilərdən və müsbət xarici təsirlər həyata keçirənlər üçün subsidiyalardan istifadə etməyi təklif etdi. Düzəliş vergiləri A. Piqu vergiləri adlanırdı, onların mahiyyəti mənfəi xarici təsirlər yaradanları cəzalandırmaq, xarici subyektdə dəyən zərəri ödəmək deyil, hətta dövlət büdcəsinə vəsait cəlb etmək deyil, bazar tarazlığını əmtəələrin cəmiyyət baxımından optimal istehsalını və istehlakını təmin edən səviyyədə bərpa etməkdən ibarətdir.

Eyni zamanda, vergi üçüncü şəxslərin marjinal zərərinə, subsidiya isə onların marjinal qazancına bərabər olmalıdır. Daxililəşdirmə probleminin belə həlli vergitutma və subsidiyalarla bağlı qanuni hüquqları olan dövlətin iştirakını tələb edir.

Piqu vergisi ekoloji siyasətin alətlərindən birinə çevrilib, burada çirkləndiricilərin emissiyasına (buraxılışına) vergi şəklində fəaliyyət göstərir. O, emitentin istehsalının hər bir vahidi ilə alıcının marjinal itkisinə bərabər məbləğdə məşğul olur. Beləliklə, demək olar ki, tədqiq olunan vergi alətinin əsas funksiyası tənzimləyicidir: o, bazar tarazlığını cəmiyyət baxımından əmtəələrin optimal istehsalını və istehlakını təmin edən səviyyədə bərpa etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ekoloji vergilərin rolu:

- Ətraf mühitin pisləşməsinə səbəb olan fəaliyyətlərə görə ekoloji vergilər çirklənmə və resursların tükənməsi ilə mübarizənin effektiv vasitəsidir;

- Ekoloji vergilərin köməyi ilə ekoloji fondlar yaratmaq olar;

- Ətraf mühit vergiləri istehsalın transformasiyası və ətraf mühitin daha az çirklənməsinə səbəb olan və ya daha az təbii resurslardan istifadə edən texnologiyaların istifadəsi üçün iqtisadi stimullandırma vasitəsidir.

rolunu oynayaraq təbii ətraf mühitə mənfi təsiri azaltmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İstehsalçılar və ya istehlakçılar olsun, iqtisadi subyektlərin davranışlarına təsir etmək üçün ekoloji vergilər getdikcə daha çox istifadə olunur. Bu vergilər həmçinin hökumət tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi və ya təbii ehtiyatların səmərəli idarə edilməsinə xərcləri artırmaq üçün potensial olaraq istifadə edilə bilən gəlirlər yaradır.

Ekoloji vergilərin əsas məqsədləri və üstünlükləri çirklənməni və resurslardan istifadəni azaltmaqdır. Onların bir neçə ikinci dərəcəli faydaları da var: məsələn, bu cür vergilər daha sağlam cəmiyyətə töhfə verir və buna görə də səhiyyə xərclərini azaldır, sərvət və iş yerləri yaradan ekoloji innovasiyaları işə salır və təmiz texnologiyaların geniş tətbiqi davamlı istehsal sistemlərini və istehlakı dəstəkləyir.

Avropa Ətraf Mühit Agentliyi ekoloji vergiləri aşağıdakı kimi təsnif edir:

1) enerji vergiləri – Aİ-yə üzv dövlətlərin ətraf mühit vergilərindən əldə edilən gəlirlərin 3/4 hissəsinə və bütün vergilərin 1/12 hissəsinə cavabdehdir;

2) avtomobillərin qeydiyyatı və istifadəsi üzrə nəqliyyat vergiləri ekoloji vergilərdən daxilolmaların 1/5-ni və bütün vergilərin 1,4%-ni təşkil edir;

3) çirklənmə vergiləri;

4) təbii sərvətlərdən istifadəyə görə vergilər - ekoloji vergilərdən daxilolmaların cəmi 3%-ni təşkil edir.

Aİ-nin mövcud ekoloji qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş 18 məcburi və 24 qeyri-məcburi bazar yönümlü alət var. Onların əksəriyyəti (9 məcburi və 12 qeyri-məcburi) istehsalçı məsuliyyəti və tullantı siyasəti ilə bağlıdır. Bəzi müddəalar enerjidən istifadə, istixana qazlarının və ozon təbəqəsini məhv edən maddələrin emissiyası, ticarətə çıxarılan icazə və kvotalardan istifadə, nəqliyyat, səs-küy, su və s. sahəsində münasibətləri tənzimləyir.

Vergitutma ilə yanaşı, Azərbaycanda ekoloji siyasətin həyata keçirilməsi üçün digər mühüm iqtisadi alətlər müəyyən edilə bilər.

Gömrük rüsumları. Ekoloji təhlükəli məhsullar üçün gömrük rüsumlarının artırılması müəyyən edilir və əgər müəssisələr ekoloji təhlükədirsə, əksinə.

Rüsumlar. Ödənişlər, rüsumlar (ödəniş, ödənişlər) təsərrüfat subyekti tərəfindən iqtisadi fəaliyyətin mümkünlüyü üçün resurslardan, təbii sərvətlərdən istifadəyə görə ödənişlərdir: ətraf mühitin çirklənməsinə, tullantılara (tullantılara), torpaq sahəsinə görə; mineral ehtiyatlar üçün; meşələrin qırılması üçün ödənişlər.

Cərimələr qüvvədə olan qanunların, müqavilələrin və qaydaların pozulmasında təqsirli olan hüquqi və fiziki şəxslərdən tutulma şəklində pulla cəzalarıdır: ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq müqavilələrin şərtlərinin pozulmasına görə beynəlxalq sanksiyalar; ölkədə ekoloji qanunvericiliyin tələblərinə əməl edilməməsinə görə cərimələr.

Subsidiya dövlət və ya digər mənbələr hesabına itkilərin ödənilməsi və ya ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri üçün hüquqi və fiziki şəxslərə verilən qaytarılması mümkün olmayan (pul və ya natura şəklində) pul və ya digər növ yardımdır. Ekoloji fəaliyyətdə ətraf mühitin mühafizəsi proqramlarının həyata keçirilməsinə, elmi tədqiqat işlərinin və beynəlxalq ekoloji layihələrin maliyyələşdirilməsinə subsidiyalar ayrılır;

Qrant ekoloji əhəmiyyət kəsb edən elmi tədqiqatların, konstruktor işlərinin həyata keçirilməsi üçün dövlət və ya digər təşkilatlar tərəfindən müsabiqə əsasında geri qaytarılmayan iqtisadi yardım növüdür.

Kredit, borc verən tərəfindən borcalana verilən pul və ya natura şəklində qaytarılan kreditdir, borc alana kreditdən istifadəyə görə faiz ödənilir.

Əsas vəsaitlərin sürətləndirilmiş köhnəlməsi təbiəti mühafizə əhəmiyyətli əsas fondların istismarının ilk illərində amortizasiya fondlarının həcmnin artırılmasına şərait yaradan amortizasiya nor-

malarının tətbiqi ilə tədbirlər sistemidir.

Ödənişlər, xərclərin kompensasiyası ekoloji xərclərin kompensasiyasıdır.

Ödənişlər birbaşa və ya xüsusi yaradılmış ekoloji fondlar vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Müxtəlif ölkələrin təbiətdən istifadə təcrübəsində siz ödənişlərdən istifadənin müxtəlif formalarını tapa bilərsiniz, o cümlədən:

- ətraf mühitin çirklənməsi (həm fəvqəladə, həm də daimi) nəticəsində dəymiş ziyanın ödənilməsi üçün müəssisələrə və ya fiziki şəxslərə ödənişlər;

- ətraf mühitin transsərhəd çirklənməsinin mənfi balansı olan ölkələrə ödənişlər;

- qonşuluqdakı ekoloji cəhətdən əlverişsiz və ya potensial təhlükəli obyektə “dözməyə” razılıq verdikləri üçün müəssisələrə və ya əhaliyə ödənişlər;

- ekoloji cəhətdən zəruri, lakin iqtisadi cəhətdən sərfəli olmayan fəaliyyət növlərini (mühafizə və rekreasiya zonalarının yaradılması və saxlanması, tullantıların emalı və s.) həyata keçirən müəssisələrin xərclərinin ödənilməsi.

Qiymət alətləri təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləmək məqsədi ilə təsərrüfat subyektlərinə qiymət artımı və ya azalması mexanizmlərinə əsaslanan təsir tədbirləri məcmusudur. Təbiətin idarə edilməsində qiymət alətlərinin tətbiqinin iki əsas sahəsi var: qiymətlərin birbaşa tənzimlənməsi və qiymətlərin dolaylı tənzimlənməsi.

Bonus, mükafat, ekoloji fəaliyyətdə nailiyyətlərə görə istənilən formada mükafatdır. Aşağıdakı mükafat və mükafat növləri ən çox yayılmışdır: ekoloji fəaliyyətdə uğur qazanmış müəssisələr üçün mükafatlar və mükafatlar, ən yaxşı ekoloji ərazi müsabiqəsində qaliblərin mükafatları və adları, iqtisadi fəaliyyətdə uğur qazanmış sahibkarlar, vətəndaşlar və ev sahibləri üçün mükafatlar.

Sosial sığorta – Ətraf mühitə zərərli istehsalatların fəaliyyəti nəticəsində dəyən zərərin ödənilməsi mexanizmi.

Sertifikatlaşdırma – Məhsulların ekoloji sertifikatlaşdırılmasının, texnoloji proseslərin və idarəetmənin (o cümlədən meşələrin ekoloji sertifikatlaşdırılmasının) həyata keçirilməsi.

Hərrac ticarəti – Hərracda ətraf mühitin çirklənməsinə dair icazələrin ticarəti mexanizminin yaradılması.

Ödəniş sistemi – Dövlət müəssisə və təşkilatlarının rəhbərləri ilə müqavilə bağlayarkən onların fəaliyyətinin ekoloji nəticələrinin nəzərə alınması.

Reklam – Ekofondlardan və digər mənbələrdən gələn vəsaitlərin ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların, ekoloji təmiz məhsulların və davamlı ekoloji idarəetmənin təşviqi üçün istifadəsi.

Sığorta – Müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin ekoloji risklərinin tədqiqi və onların sığortalınması mexanizminin yaradılması.

Beləliklə, fikrimizcə, ekoloji siyasətin bütün iqtisadi alətləri qruplarda birləşdirilə bilər:

- 1) ekoloji vergilər və ödənişlər;
- 2) maliyyə və iqtisadi stimullaşdırma alətləri;
- 3) maliyyə və iqtisadi sanksiyalar və kompensasiyalar (Şəkil 11.5.).

Ekoloji siyasətin iqtisadi alətləri		
ekoloji vergilər və ödənişlər	maliyyə və iqtisadi stimullaşdırma alətləri	maliyyə və iqtisadi sanksiyalar və kompensasiyalar
ekoloji vergilər; ekoloji öhdəliklər; təbii ehtiyatların istehlakına görə ödənişlər	subsiya; qrant; kredit və ipoteka siyasəti; əsas vəsaitlərin sürətləndirilmiş köhnəlməsi; qiymət alətləri; mükafat, mükafat, mükafat; Sosial sığorta; sertifikatlaşdırma; auksion ticarəti; ödəniş sistemi; reklam; ekoloji sığorta	cərimələr; ödənişlər, xərclərin ödənilməsi; pul kompensasiyaları

Şəkil 11.5. Ətraf mühit siyasətinin iqtisadi alətləri

(müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir)

Ekoloji istiqamətin iqtisadi alətlərinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi problemi bugünkü ekosiyasətdə ən aktual problemlərdən biridir, çünki onların köməyi ilə qlobal ekoloji fəlakətdən qaçmaq - planetar səviyyədə etibarlı ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək olar.

Azərbaycanda “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” AR Qanununun təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin və təbii mühitin mühafizəsinin maliyyə-iqtisadi stimullaşdırılması aşağıdakılar tərəfindən həyata keçirilir:

- az tullantılı və tullantısız resurs və enerjiyə qənaət edən texnologiyalara keçid dövründə təbii mühitin mühafizəsi tədbirləri həyata keçirdikdə müəssisə, idarə, təşkilat və vətəndaşlara vergitutmada güzəştlərin verilməsi, istehsalın təşkili və çirkləndiricilərin utilizasiyası və tullantıların emalı üçün təmizləyici avadanlığın və avadanlıqların, habelə təbii mühitin vəziyyətinin və çirkləndiricilərin emissiya və atqılarının mənbələrinin monitorinqi üçün cihazların tətbiqi, təbii mühafizənin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş digər tədbirlərin həyata keçirilməsi; ətraf mühit;

- təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün güzəştli şərtlərlə qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlərin verilməsi;

- əsas istehsalın artan amortizasiya normalarının müəyyən edilməsi;

- ətraf mühitin mühafizəsi fondları;

- xüsusi ekoloji fondların vergidən azad edilməsi;

- ətraf mühitin mühafizəsi üzrə büdcədənkənar fondun vəsaitlərinin bir hissəsinin müqavilə şərtləri ilə müəssisələrə, idarələrə, təşkilatlara və vətəndaşlara çirkləndiricilərin tullantılarının və tullantılarının təminatlı şəkildə azaldılmasına və təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə zərərli təsirinin azaldılmasına yönəldilmiş tədbirlər üçün verilməsi;

- ətraf mühitin vəziyyəti, ekoloji cəhətdən təhlükəsiz texnologiyaların və istehsalın inkişafı;

- təbii sərvətlərin girov kimi əldə edilməsinə imkan yaratmaq və s.

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə bəşəriyyətin gələcək inkişafının açarı düzgün ekoloji siyasətdir. Ekosiyasətin bütün alətləri iki böyük qrupa bölünür - tənzimləyici (müasir Azərbaycanda üstünlük təşkil edir) və inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda getdikcə daha mühüm rol oynayan iqtisadi.

Ekosiyasətin iqtisadi alətlərinin köməyi ilə sahibkarlıq subyektləri üçün belə şərait yaradılır ki, bu şəraitdə təbii ehtiyatlardan səmərəsiz istifadə etmək və təbii mühiti çirkləndirmək sadəcə olaraq iqtisadi cəhətdən sərfəli olur. Yəni, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin təbii mühitə mənfi təsirini azaldaraq konkret tədbirlər görməyə sövq edirlər. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bazarda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı qanunvericiliyə əməl olunması zərurəti getdikcə daha çox bu sahədə mövcud hüquqi normalardan deyil, həm də onların gələcək inkişafının şərtlərindən biridir. Bu o deməkdir ki, rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq istəyən müəssisələr təbii mühitin deqradasiyasına və bununla bağlı imic itkilərinə səbəb olan fəaliyyətləri ödəyə bilməzlər. Belə davranış yalnız müəssisələrin maliyyə nəticələri ilə bağlı deyil, həm də onların gələcək bazar mövqeyinə təsir göstərir.

XII FƏSİL. RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT ŞƏRAİTİNDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATININ MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ STRATEGİYASI

12.1. Kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinin mahiyyəti və iqtisadi məzmunu konseptual problem kimi

12.2. Kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsində xarici təcrübə

12.3. Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid dövründə kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinin konseptual modeli

12.4. Yerli kənd təsərrüfatının texnoloji və rəqəmsal modernləşdirilməsinin hazırkı vəziyyəti

12.5. Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid şəraitində kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi strategiyasının hazırlanması

12.1. Kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinin mahiyyəti və iqtisadi məzmunu konseptual problem kimi

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatda və bütövlükdə cəmiyyətdə transformasiya prosesləri ilə bağlı qlobal çağırışların öhdəsindən gəlmək ərəfəsindədir. Bütün dünyada kənd təsərrüfatı sektorunun fəaliyyətinin sabitliyinə artan dünya əhalisini ərzaqla təmin etmək zərurəti, artan urbanizasiya ərazilərində üzvi qida məhsullarına keçid, əhalinin diferensiallaşması, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və sağlam qida məhsullarına çıxışın təmin edilməsi, onun keyfiyyətinin qorunub saxlanması ilə gözlənilən ömür uzunluğunun artırılması zərurəti, qlobal istiləşmə, kənd təsərrüfatı torpaqlarının artan quraqlıq və səhrələşməsi, ekosistemə antropogen yükün artması kimi qlobal tendensiyalar böyük təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının, xammalın və qidanın əsas növlərinin idxalı əvəz etməsi probleminin həlli, kənd yerlərinin

davamlı inkişafının yaradılması kənd təsərrüfatında sistemli islahatların aparılmasını tələb edir. Modernləşməyə hazırkı yanaşmalar yerli kənd təsərrüfatı istehsalçılarının yüksək emal olunmuş məhsullarla dünya bazarlarına çıxışı yolunda mühüm texnoloji və bazar maneələrini dəf etməyə imkan vermir. Bu baxımdan global texnoloji tendensiyalarla bağlı kənd təsərrüfatının modernləş-dirilməsinə hərtərəfli nəzəri, metodoloji və praktiki yanaşmaların işlənilib hazırlanmasına ehtiyac var.

Professor E.Ə.İbrahimov 2023-cü ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın davamlı inkişafının strateji istiqamətləri” monoqrafiyasında haqlı olaraq qeyd edir ki, “kiçik və orta sahibkarlıqla (KOS) iri biznes arasında nisbətlərin gözlənilməsi modernləşmə və milli iqtisadiyyatın rəqabət gücünün artırılması üçün çox vacibdir. Ona görə ki, dünya təcrübəsi də sübut edir ki, innovativ ideyaların KOS-larda tətbiqi daha asan və əlverişlidir. Təbii ki, istənilən sahədə lazımı inkişaf səviyyəsinin təmin edilməsi texnika və texnologiya təminatı ilə kadr potensialından eyni dərəcədə, eyni vacibliklə asılıdır, hansı ki, bunlar da innovativ yanaşmanın başlıca amilləridir. Başqa sözlə desək, modernləşmənin də həyata keçirilməsi üçün kadr təminatı müstəsna əhəmiyyət kəsb edir”.

Mövcud şəraitdə kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi, xüsusən global dünya tendensiyalarının təsiri, artan qloballaşma şəraitində Azərbaycan kənd təsərrüfatında kiçik və orta sahibkarlıqla (KOS) iri biznesin rəqabət qabiliyyətinin artırılması zərurəti fonunda sabit iqtisadi artıma nail olmaq üçün rəqəmsal, robot texnologiyaları və intellektual istehsal sistemləri, eləcə də yerli iqtisadiyyat üçün kənd təsərrüfatı sektorunun artan rolu yeganə seçimdir. Modernləşmə sosial inkişafın ayrılmaz tərəfi olmaqla sosial-iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrlə fərqi azaltmaq zərurəti yarandığı dövrlərdə sistemli bir hadisəyə çevrildi. İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi problemləri onun növünü və təsərrüfat mexanizmlərinin xüsusiyyətlərini müəyyən edən texnoloji strukturların dəyişdiril-

məsi prosesi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Modernləşmə transformasiyaları dövrlərini iqtisadi inkişaf üçün texnoloji platformanın dəyişməsi ilə əlaqələndirərək, biz iqtisadi inkişafın mövcud texnoloji səviyyəsinin elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinə əsaslanan daha müasir səviyyə ilə tamamilə dəyişdirilməsindən çıxış edirik.

Rus iqtisadçısı N.D.Kondratyev tərəfindən 1920-1922-ci illərdə işlənib hazırlanmış qlobal iqtisadiyyatın və texnogenезin tsiklik inkişafı konsepsiyası müasir iqtisadçılar tərəfindən texnoloji strukturlar nəzəriyyəsi kimi işlənib hazırlanmış və dünya iqtisadiyyatının perspektivli “gələcəyin imicini” formalaşdırmaq üçün əsas vasitəyə çevrilmiş “uzun dalğalar” nəzəriyyəsi ilə təsvir edilmişdir.

Bu günə qədər “modernləşdirmə” kateqoriyası iqtisadi tədqiqatlarda və sənayenin strateji idarəçiliyi təcrübəsində ümumi nəzəri anlayışdır. Təsadüfi deyil ki, biz modernləşdirmə növü ilə üstünlük təşkil edən texnoloji struktur arasındakı əlaqəyə diqqət çəkdik, çünki burada birbaşa məntiqi və tipoloji asılılıq var. Qeyd edək ki, müasir mərhələdə “modernləşmə” kimi iqtisadi kateqoriyanın təkamül-xronoloji tədqiqi məsələsində elmi fikrin baxış, yanaşma və istiqamətlərinin aydın plüralizmi mövcuddur.

Qeyd edək ki, modernləşmə proseslərində təkcə texnologiyalar yaratmaq, onlardan ən səmərəli şəkildə istifadə etmək və inkişaf etdirmək bacarığı deyil, həm də cəmiyyətin bu texnologiyalar haqqında bilikləri yaratmaq, toplamaq və ötürmək bacarığı mühüm rol oynayır. Tarixin göstərdiyi kimi, birinci sənaye inqilabı zamanı texnologiyanın bir bölgədən digərinə yayılması olduqca yavaş baş verdi. Beləliklə, İngiltərədə (1770) onun dalğası yalnız 1850-ci ildə Fransaya, 1860-cı ildə Almaniyaya və 1880-ci ildə Rusiya İmperiyasına çatdı, baxmayaraq ki, İngiltərədə sənaye inqilabına töhfə verən bütün texnoloji həllər məlum və mövcud idi. Buradan belə nəticə çıxır ki, texnologiyaların müvafiq əmək bölgüsü sistemi yoxdursa, başqa sosial-iqtisadi sistemə ötürülə bilməz.

Əmək bölgüsü sisteminin əsas rolu A.Smitin dövründən məlum-

dur, lakin onun konsepsiyasında iqtisadi artım satış bazarlarının miqyası ilə məhdudlaşır, bazarlar genişlənməyincə, işçi qüvvəsinin artımı baş vermir, nəticədə bölgü dərinləşir. M. Veber texnoloji, sosial və iqtisadi əmək bölgüsü anlayışını təqdim edir. Texnoloji əmək bölgüsü sistemi dedikdə, işçilər arasında funksiyaların və fəaliyyətlərin bölüşdürülməsi başa düşülür. Sosial - vəzifələrin bölüşdürülməsi əsasında yaranan statuslar və rollar sistemidir. Təsərrüfat subyektləri arasında funksiyaların bölüşdürülməsi xarakteri, eyni zamanda, əmək bölgüsünün iqtisadi sistemi bazarın həcmi və tələbin həcmi xarakterizə edir. Əmək bölgüsü sistemlərinin bu xarakteristikasından belə nəticə çıxır ki, bazar məhdudiyyətlərinə görə hər bir texnoloji element əlavə dəyər yarada bilməz və eyni zamanda, hər bir sosial strukturda səmərəli iqtisadi əmək bölgüsü inkişaf edə bilməz.

İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində modernləşmə strategiyasının qurulması kontekstində bu tədqiqat yeni biliklərin yaranmasına, inkişafına və yayılmasına, yeni peşələrin yaradılmasına və əhalinin yerdəyişməsinə kömək edən səmərəsiz sahələrdə bütün tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsinin zəruriliyini göstərir. 1928-ci ildə görkəmli iqtisadçılardan biri olan Allin Young bildirir ki, dərinləşən əmək bölgüsü özü yeni bazarlar yaradır, lakin bu, cəmiyyətin sosial və iqtisadi strukturunda bütöv bir sıra problemlərə gətirib çıxarır. Bu, həm də sosial-iqtisadi sistemlərdə institusional dəyişiklikləri tələb edir ki, onların əsas məqsədi istehsal və yeni biliklərin inkişafı prosesini maksimum dərəcədə artırmaqdır. Hollandiyanın “sənaye möcüzəsi” (1500-1700) üçün bu transformasiya forması, İngiltərədəki ilk sənaye inqilabı (1700-1850) üçün hüquqi prosedurlar-fabriklər; ABŞ-da ikinci sənaye inqilabı üçün (1850-2000) – transmilli şirkətlər; üçüncü sənaye inqilabı üçün (2000-ci ildən indiyədək) – modul texnoloji platforma və internet idi.

Beləliklə, əmək bölgüsü sistemi texnologiya dəyişikliyinə inkişaf prosesinə çevrilməsinə kömək edir və ya əksinə, ona mane olur. Əmək bölgüsü müəyyən bir texnologiyayı daimi fəaliyyət elemen-

tinə çevirməyə imkan verən kollektiv fəaliyyətin təşkilinin bir növ xüsusi üsuludur. Eyni zamanda, bir əmək bölgüsü sistemindən yenisinə keçid hər bir iqtisadiyyat üçün uzun və son dərəcə ağırlı prosesdir, iqtisadiyyatda böhran hadisələri və peşələrin, sahələrin, sosial təbəqələrin dəyişməsi ilə müşayiət olunur. “Yaradıcı məhv etmə” nəzəriyyəsində J. Şumpeter bu prosesləri sahibkarlıq fəaliyyəti kontekstində təsvir etsə də, belə çevrilmələrin mahiyyəti daha dərin mənə kəsb edir.

Yuxarıda göstərilənlər transformasiyanın keçid mərhələsini vurğulayaraq, rəqəmsal iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi strategiyasının mərhələli işlənməsinin zəruriliyi haqqında fərziyyənin qurulması üçün nəzəri əsasdır.

İqtisadiyyat nəzəriyyəsinin klassikləri arasında C.Keynsin modernləşmə konsepsiyası da xüsusi diqqətə layiqdir. C.Keyns, onu dövlət tərəfindən başlanmış və həyata keçirilən proses kimi şərh etmiş, sonradan iqtisadi doktrinaya çevrilmiş, iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi və əhəmiyyəti, dövlət tərəfindən fiskal siyasətdən geniş şəkildə istifadə etməklə iqtisadiyyat, pul siyasətinin bazar mexanizminə təsiri haqqındadır. Bu kontekstdə milli iqtisadiyyatın əsas sahələrini əhatə edən struktur dəyişiklikləri modernləşmənin əsası hesab olunur. Modernləşmə çoxmənali xarakterli və bir çox cəhətdən ziddiyyətli prosesdir. S.Eyzenştadt modernləşmə proseslərində immanent olan əsas ikiliklərin müxtəlifliyini ortaya qoyur.

Q.Myrdal modernləşmə prinsiplərini: rəasionalizm, iqtisadi planlaşdırma, sosial və hüquqi statusun bərabərliyi, ictimai institutlarda və şüurda dəyişikliklər kimi vurğulayır. Onun fikrincə, modernləşmə cəmiyyətin bütün üzvlərinin ehtiyaclarının ödənilməsi dərəcəsinin yüksəlməsidir ki, bu da onun təmin edilməsinin əsas elementlərini dəqiqləşdirmədən əlavə suallar doğurur.

S.Blek modernləşmə prosesini təkcə mərhələli deyil, həm də fazalı hesab edir. R.İnqləhart siyasi, əmək, dini, ailə, cinsi həyatın əsas normalarının xarakterini dəyişdirən və modernləşməni izləyən

proses kimi yeni istiqaməti - “postmodernləşməni” əsaslandırır. O, inkişaf etmiş sənaye birlikləri üçün xarakterikdir və texnoloji strukturlarda modernləşmə dəyişikliklərinin təkamül mərhələsidir.

Son onillikdə modernləşmə ilə bağlı yeni, bəzən də ekstravaqant anlayışlar və baxışlar meydana çıxıb. A.Vodolazski ekonofiziki yanaşma çərçivəsində, məsələn, elmi-texniki və sosial-iqtisadi modernləşmənin məzmununu açaraq, iqtisadi modernləşmənin substantiv və prosesual tədqiqatını aparmışdır. C.Kalhoun dünya sistemi yanaşmasına uyğun modernləşmə məsələsinə onun mahiyyəti ilə dövlətin ictimai-siyasi quruluşu və ona uyğun iqtisadiyyat modeli arasındakı əlaqənin əsaslandırılması kimi baxır. O, əsasən L.Smelsenin: “modernləşmənin təzadlı inkişaf dövrləri haqqında; cəmiyyətdə dəyişikliklərin daxili və xarici determinantlarına diqqət yetirməklə; cəmiyyətdəki dəyişikliklərin qanunauyğunluğu və homogenliyi haqqında; inkişaf etməkdə olan cəmiyyətlərin ümumi modeli və çoxsaylı inkişaf yolları ilə yaxınlaşması haqqında; institusional modelin gücləndirilməsi və iqtisadi və siyasi üstünlük haqqında; siyasi mühafizəkarlıq və siyasi radikalizm haqqında” ideyalarını inkişaf etdirmişdir.

Azad bazar iqtisadiyyatı səmərəli bazar münasibətləri və demokratik cəmiyyət üçün tələb olunan integrativ institutlar sisteminin layihələndirilməsini və qurulmasını tələb edirdi ki, bu da sosial həyatın, demək olar ki, bütün sahələrinə aid olan institusional modernləşmənin təkamül yolu ilə həyata keçirilməsinə səbəb oldu. “Modernləşmə” termini, E.Q.Yasinə görə, Rusiyada “islahat” sözü-nün əvəzinə... cəmiyyətdə mənfi emosiyalar oyatmağa başlamışdır. İqtisadi inkişafın tarixi faktları texnologiyanın, avadanlıqların, təşkilatı və idarəetmə üsullarının yenilənməsini, habelə iqtisadiyyatın sektoral və regional kontekstdə struktur transformasiyalarını nəzərdə tutan və bilavasitə məhsuldarlığın artımına əsaslanan institusional modernləşmə ilə texnoloji modernləşmə arasında əlaqəni sübut edir. İqtisadiyyat sürətlə inkişaf edir və texnoloji modernləşmənin tərkib hissəsi kimi bazar münasibətlərini və rəqabəti dəstək-

ləməyə hazır olan institusional sistemin yaxşı fəaliyyət göstərdiyi halda öz innovasiyalarının intensiv axını formalaşır. İqtisadiyyat köhnəlmiş institutlara tənəzzül və qabaqcıl və təkmil texnologiyaların zəif tətbiqi ilə reaksiya verir.

İqtisadi böhran və iqtisadiyyatın yeni yığım neomodelinin formalaşması modernləşmə islahatları üçün resurslardan istifadə ilə bağlı elmi və ekspert ictimaiyyətinin fikirlərinə də təsir gös-tərmişdir. Mövcud şəraitdə “əmanətlərin investisiyalara çevrilməsi mexanizmləri səmərəsizdir, nəticədə Azərbaycanda ümumi əmanətlərin bütün kapitalı əhəmiyyətli dərəcədə üstələdiyi və kapital axınının sektorlar üzrə bölgüsü çox aşağı səviyyədə olduğu bir vəziyyət yaranır. Başqa sözlə, modernləşməni təmin etmək üçün investisiyaların cəlb edilməsi mexanizmində əsas diqqət uzunmüddətli kreditləşməyə deyil, birbaşa investisiyaların, o cümlədən xarici kapitalın axını üçün şəraitin yaradılmasına yönəldilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

Dövlətin iqtisadiyyatda iştirakı nöqtəyi-nəzərindən modernləşməyə iki qütb nöqtəsini ayırmaq olar. Birincisi, bu, cəmiyyətin əsas qabiliyyətlərini təmin etməyə qadir olan dördüncü və beşinci texnoloji strukturlara diqqət yetirildiyi modernləşmənin inkişafı konsepsiyasıdır. Eyni zamanda, modernləşmə transformasiyalarının “sərhədləri” innovasiya və texnoloji yenilənmə xətti ilə çəkilir.

Altıncı texnoloji strukturun həddi konseptual aparatda terminoloji müəyyənliyə ehtiyac olduğunu göstərirdi. Burada tez-tez səhvən müəyyən edilən “modernləşmə” və “innovasiya” kimi iki kateqoriyanın ziddiyyətli dualizmini qeyd edə bilərik. Hesab edirik ki, “modernləşdirmə” termini iqtisadiyyatın bərpasının ümumi qaydasının kateqoriyalarına aiddir, “innovasiya” isə innovasiyaların tərtibatçıdan istehlakçıya ötürülməsi prosesini xarakterizə edir və modernləşmə proseslərinin sürətləndirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, “modernləşdirmə” iqtisadiyyatda gedən proseslərin xassələrini və xüsusiyyətlərini, habelə sistemli əlaqəli sənaye sahələrinin işləməsi üçün texniki və texnoloji bazanın “başdan-başa”

yenidən formatlaşdırılması əsasında iqtisadiyyatın komplekslər və müəssisələrində gedən proseslərin növünü dəyişdirir.

Qloballaşan dünyanın çağırışları kontekstində iqtisadi inkişafın post-sənaye paradiqmasına doğru hərəkət artıq sənayeləşmə və həttə innovasiya ilə bağlı olmayan, lakin institusional strukturların sənaye birləşmələrinə transformasiyasına yönəlmiş modernləşmənin mahiyyətini dəyişmişdir. Struktur və institusional modernləşmə təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin və predmetinin dəyişməsi yolu ilə iqtisadiyyatda qlobal struktur dəyişikliklərini nəzərdə tutur. Bu mexanizmlərin endogen məzmunu istehsalın strukturu ilə qarşılıqlı əlaqədə olan subyektlərin istehlak strukturu arasında tarazlıq əlaqəsinə nail olmağa yönəlmiş istehsal və kommersiya prosesləri sisteminə əsaslanır.

Modernləşmə ümumi yeniləşmə prosesi kimi bir sıra immanent xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Onların ümumiləşdirilməsi və izahı, habelə iqtisadiyyatın sahə strukturuna proyeksiyası nəzəri biliklərin əsas aspektidir. Bəzi xassələri aşağıdakı kimi təsvir edə bilərik.

Modernləşmə zaman baxımından qeyri-xəttiliyi ilə xarakterizə olunur. Modernləşmənin intensivliyi iqtisadi subyektlərin öz imperativlərini həyata keçirməyə hazır olmasından, xidmət mühitinin modernləşmə innovasiyalarının impulslarını və “kvantlarını” özündən “keçməyə” hazır olmasından asılıdır. Bundan əlavə, modernləşmənin obyektiv tərəfi, artıq qeyd etdiyimiz kimi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin bahalaşması səbəbindən getdikcə bahalaşan texnoloji strukturların dəyişməsi ilə əlaqələndirilir. Nəticə etibarilə, modernləşmə transformasiyalarının fəaliyyəti iqtisadiyyatda qeyri-xətti inkişaf edən tsiklik proseslərlə əlaqələndirilir.

Modernləşmə, öz genetik təbiəti ilə homeostazı (sabitlik) əldə etməyə çalışan iqtisadi sistemlərin “müqavimətini” yaşayır. İstənilən çevrilmələr təsərrüfat subyektinin şərti olaraq ilkin vəziyyətini dəyişdirir, bununla yanaşı onun xarakterik xüsusiyyətləri dəyişir, yəni uyğunlaşma baş verir. Bu baxımdan homeostaz və uyğunlaşma

bir-birinə daim ziddiyyət təşkil edir. Hər hansı bir transformasiya uyğunlaşma tələb edir, buna davamlılıq istəyi qarşı çıxır. Bu, xüsusilə iqtisadiyyatın sənaye və kənd təsərrüfatı kimi konservativ sektorlarında özünü göstərir.

Modernizasiyanın sürəti paylama mühitindən asılıdır. Burada modernləşmə prosesi üçün ətraf mühitin iki təsviri xarakteristikasını şərti olaraq ayıra bilərik:

- əlverişli;
- məhdudlaşdırıcı.

Birinci əlverişli rejim infrastrukturun inkişafı, qurumların normal işləməsi və onlar arasında kiçik ziddiyyətlərin olması ilə mümkündür.

Modernləşmə mühitinin məhdudlaşdırıcı xarakteristikası isə, təsir rejimi bir çox səbəblərə görə mümkündür, lakin üstünlük təşkil edənlər modernləşmə impulslarını həyata keçirmək üçün dəstəkləyici mexanizmlərin funksional imkanları arasındakı uyğunsuzluq kimi müəyyən edilə bilər.

Modernləşmə prosesi özünü təmin edən bir reaksiyadır. Artıq qurulmuş istehsal-iqtisadi sistemə yeni texnoloji strukturun elementlərinin “yerləşdirilməsi” anında yaranaraq, innovasiyaların yayılması prosesi onun bütün elementlərinə yayılır. Burada da müvafiq infrastruktur, eləcə də onun saxlanması üçün institusional şərait son dərəcə vacibdir.

Aydındır ki, modernləşmə yekun proses deyil. O, reaktiv (tutma) ssenarisini izləsə də, elmi və texnoloji tərəqqi ilə sinxronudur. Və hətta indi, mahiyyət etibarilə iqtisadiyyat altıncı texnoloji struktura keçərkən, yaratmaq qabiliyyətinə malik insanların istehsalını əhatə edən texnologiyaların yaradılmasını nəzərdə tutan altıncıdan fərqli olaraq, texnologiyaları, yaşayış şəraiti və şüuru formalaşdıran yedinci texnoloji struktura keçid ideyaları mövcuddur. Cəmiyyət üzvlərinin ehtiyaclarını ödəmək dördüncü və beşinci texnoloji sıra səviyyəsində, daha yüksək - altıncıya keçmədən mümkündür, lakin bu, həmin sifarişlər çərçivəsində modernləşmə prosesinin cəmiyyət

yətin ehtiyaclarının ödənilməsində özünü göstərmə dərəcəsinə təsir göstərmir.

Hər 40-50 ildən bir texniki və texnoloji platformanın dəyişməsi diqqətəlayiqdir. İndi dominant istehsal amillərinin çeşidinin dəyişməsi ilə bağlı müəyyən keçid dövrü var. Bu keçid iqtisadiyyatın sektoral strukturunu qloballaşan cəmiyyətin çağırışlarına və texniki və texnoloji həllərin gətirdiyi transformasiya imkanlarına uyğunlaşdırmaq üçün çox əhəmiyyətlidir.

Modernləşmə prosesinin xassələri və xüsusiyyətləri onların formalaşdırdığı ziddiyyətlər kompleksini müəyyən edir. Ziddiyyətləri müəyyən etmək üçün aparatın istifadəsi disfunkional xüsusiyyətləri olan modernləşdirmə mexanizminin hədəf sahələrini müəyyənləşdirməyə və müvafiq metodoloji platformanın təkmilləşdirilməsi istiqamətləri haqqında konseptual fikir formalaşdırmağa kömək edəcəkdir.

Fikrimizcə, modernləşmənin iqtisadi mahiyyəti ilə onun həyata keçirilməsi mexanizmi arasında əsas ziddiyyət təmir üçün maliyyə resurslarının xroniki çatışmazlığıdır. Bu, bir tərəfdən yeni texnika və texnologiyaların baha olması ilə əlaqədardırsa, digər tərəfdən də təsərrüfat subyektlərinin maliyyə problemləri ilə bağlıdır. Dövlət strateji əhəmiyyətli sənaye sahələrində sənaye siyasətinin əsas tənzimləyicisi kimi modernləşmənin məqsədli maliyyələşdirilməsini təmin edə bilər, lakin iqtisadiyyatdakı böhran hadisələri modernləşdirmə layihə və proqramlarının birbaşa maliyyələşdirilməsi imkanlarını azaldır. Bundan əlavə, iqtisadi sistemlərin də daxil olduğu sosial sistemlərin homeostaz istəyi modernləşmənin özü ilə ziddiyyət təşkil edir ki, bu da yeniləşməni və yenilik istəyini nəzərdə tutur. Bu baxımdan, ziddiyyət iqtisadi agentlərin modernləşmə impulslarını “qəbul etməyə” hazır olmamasında, eləcə də idarəetmə sisteminin onun müdaxilə (obsesif) implantasiyasına hazır olmamasındadır. İnstitusional səviyyədə bu “maraqların toqquşması” sosial sistemlərin və onların struktur elementlərinin inkişafının institusional mexanizmlərinin araşdırılmasında özünü göstərir.

Modernləşmə zamanı digər təbii ziddiyyətli hadisə modernləşmənin dəstəkləyici mexanizminin infrastruktur və ekoloji imkanları ilə onun hədəfləri və imperativləri (öhdəliyi ifadə edən qayda) arasında uyğunsuzluqdur. İdarəetmə sisteminin və kənd təsərrüfatı subyektlərinin modernləşməni həyata keçirməyə hazır olması və institusional razılığı ilə, infrastruktur imkanlarının genişlənməsinə və kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasına nail oluna bilər.

12.2. Kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsində xarici təcrübə

Dünya təcrübəsində, bir qayda olaraq, elmi-texniki və sosial-iqtisadi modernləşmə ön plana çəkilir. Elmi-texniki modernləşdirmənin məqsədi ölkəni texniki və texnoloji inkişafın ən yüksək qlobal səviyyələrinə çatdırmaq, bağlanma texnologiyaları adlanan texnologiyaları, yəni əmək məhsuldarlığını keyfiyyətə və ya dəfələrlə artıran texnologiyaları mənimsəməkdir.

Sosial-iqtisadi modernləşmənin məqsədi istehsalın iqtisadi səmərəliliyi ilə cəmiyyətdə sosial ədalət arasında müəyyən tarazlığa nail olmaq üçün dövlət mexanizmini, onun idarəetmə və ya tənzimləmə sistemini təkmilləşdirmək və ya dəyişdirməkdir. İqtisadi sahədə bu hərəkət ilk növbədə mülkiyyət münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi, gəlirlərin ədalətli bölgüsü sistemlərinin yaradılması, obyektiv qiymətqoyma, sosial yönümlü vergitutma və s. kimi sahələrdə baş verir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, belə məqsəd və vəzifələrlə həyata keçirilən sosial-iqtisadi modernləşmə elmi-texniki modernləşməyə stimül yaradır.

Bəzi tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, modernləşmə nəzəriyyəsi İkinci Dünya müharibəsi illərində ABŞ iqtisadiyyatının texniki və texnoloji cəhətdən yenidən təchiz edilməsi nəticəsində yaranmışdır ki, bu da onlara o dövrdə qabaqcıl silahların istehsalını və istehla-

kını yaratmağa imkan verdi. SSRİ-də lizinq proqramı ilə bağlı, xüsusilə, professor K.Kalhoun birbaşa yazır ki, “modernləşmə nəzəriyyəsinin inkişafı üzrə mərkəzi qurum Amerika Birləşmiş Ştatlarının Sosial Elmlər Şurası idi”. Lakin bu bəyanatla razılaşısaq, SSRİ-də bütün siyasi, iqtisadi, sosial və digər qüvvələrin gərginlik və nəhəng səylər göstərdiyi illərdə modernləşdirmə aparılmadı və ən qabaqcıl silah növlərinin köməyi ilə bunlardan faşist Almaniyası üzərində qələbə yalnız xaricdən təmin edilirdi. Halbuki reallıqlar tamam başqadır. 1941-1945-ci illərdə sənaye istehsalının köklü yenidən qurulması sayəsində o dövrdə ən qabaqcıl texnikanın istehsalını təşkil etmək və qoşunlara tədarük etmək mümkün idi: təyyarələr, tanklar, rəbitə sistemləri və daha çox, buna görə də modernləşdirmə nəzəriyyəsi yalnız Amerika elmi düşüncəsinin yaranması deyil. Üstəlik, modernləşmə nəzəriyyəsinin Amerika modeli gizli təhlükələr daşıyırdı və təcrübə bunu daha sonra, ABŞ-dən nəhəng sərmayələr alanda, resipient ölkələr yüksək texnologiyalardan asılılıq və inkişaf etmiş gerilik tələsinə düşdüyü zaman təsdiqlədi. Ölkənin innovasiya sistemini təkmilləşdirmədən və inkişaf etdirmədən yalnız istehsal sektorunun modernləşdirilməsi onun iqtisadiyyatının birbaşa və uzunmüddətli digər dövlətlərdən asılılığına gətirib çıxarır.

Modernləşməni səciyyələndirən bəzi alimlər onu insan fəaliyyətinin bütün sosial, siyasi, iqtisadi, kadr, etnoqrafik və etik sahələrini əhatə edən bir növ n - ölçülü məkan kimi nəzərdən keçirməyə çalışırlar. Bu gün iqtisadiyyatda avtomatlaşdırma və robotlaşdırma prosesləri üstünlük təşkil edir və bəzi sənaye sahələrində süni intellekt tətbiq olunur. Dəyişən texnoloji meyillər qeyri-müəyyənlik vəziyyətini artırır.

Ümumiyyətlə fəaliyyət sahələrində üzvi və qeyri-üzvi modernləşmə də var. Bu təsnifatın tərəfdarları modernləşməni stimullaşdıran amilləri müəyyən etməyə diqqət yetirirlər. Müvafiq olaraq, əgər modernləşmə endogen amillərin nəticəsidirsə, o, üzvi modernləşmədir, ekzogenirsə, qeyri-üzvidir. Ola bilsin ki, modernləşmə

obyekti təcrid olunubsa və başqaları ilə heç bir əlaqəsi yoxdursa, daxili proseslərin təsiri son nəticədə insanın sosial fəaliyyətinin komponentlərinin müəyyən bir sistemin bəzi yenilənməsinə gətirilməsini stimullaşdırma bilər. Hazırda təcrid olunmuş sosial sistemi təsəvvür etmək çətindir, xüsusən də informasiya texnologiyalarının gündəlik həyata aktiv şəkildə daxil olması fonunda onun nəticələrindən hətta kompüterdən uzaq olan ruhanilər də istifadə edir. Bu, daxili mənbələr onu daha sürətlə həyata keçirmək üçün xarici amillərdən istifadə etdikdə, üçüncü növ modernləşmənin, yəni (şərti) qarışıq daxil edilməsinin zəruriliyi haqqında nəticə çıxarır. Bu nəzəri müddəa, fikrimizcə, bu sənayenin inkişafını şərtləndirən obyektiv amillərə görə kənd təsərrüfatı üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Üzvi modernləşmənin “aşağıdan”, qeyri-üzvi modernləşmənin “yuxarıdan” mənşəyi, həmçinin qeyri-üzvi modernləşmənin “geridə qalması” ilə bağlı fikirlərlə razılaşmaq çətindir.

Üzvi və qeyri-üzvi modernləşmə nəzəriyyəsi ilə sıx ümumilik, fikrimizcə, “yuxarıdan” və “aşağıdan” modernləşmə anlayışıdır ki, onun tərəfdarları bu prosesdə dövlətin roluna, sistemin özünü yeniləmək təşəbbüsünə diqqət yetirirlər. Müasirləşmiş sosial, iqtisadi və insan həyatının digər sferaları sistemində müsbət dəyişikliklər nəzərə alınmaqla belə bir yanaşma özünü doğrultmuş olardı. Amma bu, bizdə 1990-cı illərin əvvəllərində baş verdi. Ölkənin inkişafının sosial modelinin dəyişməsi (yuxarıdan faktiki təşəbbüslə) təxminən üç onillikdə iqtisadi inkişafın və əhəlinin rifahının yaxşılaşmasının yüksək templərini ləngitdi. İqtisadiyyatda, xüsusən də aqrar-sənaye kompleksində hazırda müsbət meyillərin olması ilə bağlı arqumentlər, fikrimizcə, hələ o qədər də qanədici deyil, çünki bu arqumentlər bir çox amilləri nəzərə almır, onlardan biri əhəmiyyətli, digəri, deyək ki, ölkədə cəmiyyətin fəlakətli təbəqələşməsi ola bilər. Bunu iqtisadiyyatın bazar əsasında modernləşdirilməsinin müsbət cəhəti ilə əlaqələndirmək çətindir.

1990-cı illərin əvvəllərində Yaponiya iqtisadiyyatında müqayisə nəzəriyyəsi yarandı, buna görə şirkət rəhbərləri rəqibləri öz biznes

təcrübələrini mənimsəməyə dəvət edir və bununla da idarəetmə sistemlərinin, marketinqin, kadrların idarə edilməsinin və bir çox başqalarının modernləşdirilməsinə töhfə verirlər. Bunu “gecikmiş” modernləşmə ilə əlaqələndirmək olar, yoxsa bu, daxili məzmunu üzvi olaraq xas olan bir fenomendir? Bu, onun mədəni modeli üçün əhəmiyyətli olan xüsusiyyətlərdə lider kimi olmaq deməkdirmi? Fikrimizcə, bu sualın cavabı onda mənfi ola bilər, çünki biznesin təşkili və aparılmasının ən qabaqcıl üsul və texnologiyalarını qəbul etməklə obyektin özünün xüsusiyyətlərini qorumaq mümkündür. Məsələn, Çin digər ölkələrin malik olduğu bütün qabaqcıl ideyaları mənimsəməklə yanaşı, burada yaşayan bir çox xalqlara xas olan mədəni dəyərləri də qoruyub saxlayır. Üstəlik, Çinin elan etdiyi iqtisadi model – bir ölkə, iki sistem – yalnız planlı prinsip və bazar iqtisadi mexanizminin birləşməsinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi siyasətinin unikallığını vurğulayır.

Bazar iqtisadi sisteminin tərəfdarları müəyyən iqtisadi məktəblərin baxışlarının əsasında duran konsepsiyaya əsaslanaraq modernləşmə ilə bağlı fikirlərini ortaya qoyurlar. Belə ki, bazarın dövlət tənzimlənməsi tərəfdarları (C.Keyns və onun ardıcılıarı) milli iqtisadiyyatın əsas sahələrini əhatə edən struktur dəyişikliklərini modernləşmə proseslərinin əsası hesab edirlər. İnstitusionalizm tərəfdarları (məsələn, Q.Myrdal) modernləşməni cəmiyyətin bütün üzvlərinin tələbatının ödənilmə dərəcəsinin yüksəldilməsi kimi başa düşürlər ki, bu da onun təmin edilməsinin əsas elementlərini dəqiqləşdirmədən əlavə suallar doğurur. Məsələn, cəmiyyət üzvlərinin ehtiyaclarını ödəmək dördüncü və beşinci texnoloji sıra səviyyəsində, daha yüksək - altıncıya keçmədən mümkündür. Amma bu, həmin strukturlar çərçivəsində modernləşmə prosesinin özünün cəmiyyətin ehtiyaclarının ödənilmə dərəcəsinə təsir göstərmir.

Anlamaq lazımdır ki, modernləşmə nəzəriyyələri öz-özünə inkişaf etmir və təkmilləşmir, cəmiyyətin siyasi və iqtisadi sferasında baş verən hadisələrlə sıx əlaqədə olur. Müvafiq olaraq, bu nəzəriyyələr onun ictimai təkrar istehsal prosesində formalaşmış

struktur-funksional modelini əks etdirir və xarakterizə edir. Buna əsaslanaraq, modernləşmə ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə (məsələn, aqrar cəmiyyətdən sənayeyə) keçidi ifadə edən mərhələ kimi deyil, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün mümkün və kifayət qədər şərtlərdən biri kimi qəbul edilə bilər. Bu nəzəriyyədə modernləşmə sənayeləşmə, dünyəviləşmə, urbanizasiya, ümumbəşəri təhsil sisteminin formalaşması, təmsilçi siyasi hakimiyyət, artan məkan və sosial mobillik və “müasir açıq cəmiyyətin” formalaşmasına səbəb olan digər amillərin məcmusu kimi başa düşülür”.

İqtisadi ədəbiyyatın müxtəlif mənbələrinin ümumiləşdirilməsi “modernləşmə” kateqoriyasının müxtəlif fəaliyyət sahələrinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilən çoxsaylı şərtlərə malik olduğunu ortaya qoydu. İstehsal və iqtisadi sektora münasibətdə daha çox modernləşmə, məsələn, tədqiqatçının qarşısında duran məqsədlərə əsasən fərqləndirilə bilən müxtəlif sahələri əhatə edir. Bazar münasibətlərinin inkişafını tədqiq etsək, modernləşmə şərtləri, məsələn, ticarəti informasiya sahəsində dəyişən yüksək texnologiyalara (birja ticarəti), bazarda qiymətlər haqqında məlumat əldə etmək imkanına və s. yüksək mexanikləşdirilmiş və ya avtomatlaşdırılmış texnoloji istehsal xətlərinin əldə edilməsi və istifadəsi ilə yalnız kompleks yanaşma modernləşdirmə istiqamətlərinin dərin mahiyyətini ortaya qoyur.

Başqa sözlə desək, iqtisadi ədəbiyyatda modernləşməni başa düşmək üçün iki yanaşma ortaya çıxmışdır. Birincisi, modernləşməni sənayeləşməyə əsaslanan istehsal sistemində dəyişikliklərin bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı sosial prosesləri kimi nəzərdən keçirmək zərurətinə əsaslanır. Bir qayda olaraq, belə sənayeləşmə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi və kooperasiyanın genişlənməsi, kadrların yüksək mobilliyi, sahibkarlığın inkişafı, iri, orta və kiçik müəssisələr tərəfindən innovasiyalara tələbatın artması, əməyin təşkili və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi və s. kimi meydana çıxır.

İqtisadiyyatın bazar modeli şəraitində dar mənada modernləşmə iş yerlərinin azalması ilə müşayiət oluna bilər, çünki maşın və avadanlıqlar işçiləri əvəz edir. Modernləşmənin bu qədər dar anlaşılması onu nəzərə almır ki, bütövlükdə iqtisadiyyatda daha təkmil istehsal vasitələrinin istifadəsi yeni yüksək keyfiyyətli sistemlər üçün strategiyanın formalaşdırılmasına səbəb olur, necə ki, bank xidmətləri sahəsində.

Siyasi quruluş sosial təminat sisteminin təkmilləşdirilməsi və insan fəaliyyətinin digər sahələrini əhatə edir. Başqa sözlə, fikrimizcə, modernləşmənin geniş şərhə makro səviyyədə ictimai istehsalın müxtəlif sahələrini, dar şərhə isə mikro səviyyədə texniki və texnoloji aspekti əhatə edir. Buna uyğun olaraq modernləşmə proseslərinə təsir göstərmək üçün istifadə olunan iqtisadi mexanizmlər və alətlər onun həyata keçirilmə səviyyəsindən asılı olaraq fərqləndirilir. Məsələn, istehsalın texniki və texnoloji modernləşdirilməsinə dövlət dəstəyi tədbirlərini regionun və bütövlükdə dövlətin siyasi sisteminin modernləşdirilməsinə tətbiq etmək çətinidir.

İstehsalın hərtərəfli modernləşdirilməsi üçün innovativ inkişaf yoluna keçid zərurəti şəraitində mövcud öz resursları kifayət deyil, ona görə də bu problemin həlli üçün ən mühüm istiqamət uzunmüddətli kapitalın cəlb edilməsi institutlarının formalaşdırılmasıdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, belə institutlardan biri ixtisaslaşmış investisiya fondları sistemidir. Hazırda bir çox müəssisələrin, xüsusilə də kiçik və mikro müəssisələrin investisiya fəaliyyəti öz maliyyə resurslarının olmaması (bir çox zərərli əmtəə istehsalçıları üçün isə tam olmaması) səbəbindən zəifləmişdir və dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət bu sahədə biznesin innovasiyaya zəif tələbi səbəbindən onun aktivləşməsini təşviq etmək çox az təsir göstərir. Bu vəziyyətin səbəblərindən biri istər iri və orta biznes, istərsə də kiçik və mikro müəssisələr kimi sahibkarlıq subyektləri arasında rəqabətin nisbətən aşağı olmasıdır.

Xarici ölkələrdə investisiya fəaliyyətinə yardımın dolaylı formaları xüsusi inkişaf etmişdir. Fermerlərin kreditləşdirilməsi bir çox

ölkələrdə dövlət tənzimlənməsi səviyyəsində həyata keçirilir, onların maliyyə vəziyyətini sabitləşdirmək məqsədilə iqtisadiyyatın aqrar sektorunun kreditləşdirilməsi üzrə xüsusi proqramlar qəbul edilmişdir. Onlar fermerlər üçün dövlət kreditləşməsi sisteminin (o cümlədən kooperativ banklarının və digər kredit təşkilatlarının iştirakı ilə) yaradılmasını, fermerlərə kreditlərin alınması və ödənilməsi üçün güzəştli şərtlərin yaradılmasını, kənd təsərrüfatı fermer kooperativlərinin vəsaitlərinin kreditləşmə sistemində fəal şəkildə cəlb edilməsini, aqrobiznes firma və şirkətlərinin qismən kapitalla təmin olunmasını reallaşdırmağa çalışmışlar.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması, onların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, infrastrukturun inkişaf etdirilməsi və nəticədə iqtisadiyyatın aqrar sektorunun maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi hər bir dövlətin prioritet vəzifələrindəndir. Qlobal səviyyədə iqtisadi inteqrasiya şəraitində demək olar ki, bütün dünya ölkələri bu və ya digər inteqrasiya iqtisadi qruplaşmasında iştirak edir, onların formalaşmasına siyasi, iqtisadi və tarixi xarakterli obyektiv proseslər rəhbərlik edir. Ən böyük iqtisadi birlik Ümumi Dünya Ticarət Təşkilatıdır. Bu təşkilat, 162 ölkə arasında ticarət şərtlərini diktə edir ki, bu da iqtisadiyyatın aqrar sektoruna dövlət dəstəyi tədbirlərinin təhlilini zəruri edir. Bunlardan başlıcası daxili dəstək və ixrac subsidiyalarıdır ki, bu məsələlər təşkilatın qaydaları çərçivəsindədir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının qlobal ticarətində lider ABŞ-dır. 1933-cü ildə ABŞ Kənd Təsərrüfatı Departamentinin nəzdində Əmtəə Kredit Korporasiyası fermerlərin artıq taxıl məhsulunu satması kontekstində hökumət tərəfindən maliyyə dəstəyi alan kredit təşkilatı kimi yaradılmışdır. Korporasiyanın fəaliyyət konsepsiyasına uyğun olaraq, taxılın təminatı ilə fermerlərə bir neçə ay müddətinə verilmiş qısamüddətli kreditlər dünya bazarında qiymət artımı zamanı geri qaytarıla bilər. Əks halda - qiymətlərin azalması – fermerin taleyini sonradan hökumətin həll etdiyi taxılla korporasiyanı tərk edərək krediti qaytarmamaq hüququ var: ondan aztəmi-

natlı vətəndaşlar üçün ərzaq yardımını kimi istifadə etmək və ya inkişaf etməkdə olan ölkələrə göndərmək.

Hələ 1990-cı ildə müxtəlif mənbələrdən maliyyələşdirilən iqtisadiyyatın aqrar sektorunun dəstəklənməsi proqramı işlənib hazırlanmışdır ki, bunların arasında Avropa İttifaqında kənd təsərrüfatı sektorunun əsas maliyyə mənbəyi olan Kənd Təsərrüfatının İnkişafı üzrə Avropa Kənd Təsərrüfatı Fondu da xüsusi yer tutur. Aİ ölkələrinin kənd təsərrüfatı siyasəti milli istehsalçıların müdafiəsinə və kənd təsərrüfatı dövrüyyəsindəki kənd təsərrüfatı torpaqlarının qorunub saxlanmasına yönəlmişdir ki, bu da hal-hazırda müxtəlif qurumlar üçün kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların mülkiyyətinə məhdudiyətlərin müəyyən edilməsi ilə sübut olunur. Məsələn, maliyyə qurumları kənd təsərrüfatı istehsalı üçün istifadə olunan torpaq sahələrini tam və ya qismən almaq və satmaq imkanından məhrumdur. Bu cür tədbirlər, fikrimizcə, kifayət qədər məntiqli və müsbətdir və kənd təsərrüfatı istehsalçılarında inam yaradır ki, bu da onlara investisiya fəaliyyətini, o cümlədən uzunmüddətli perspektivdə aktivləşdirməyə imkan verir.

Aİ-nin kənd təsərrüfatı nazirlərinin qərarı ilə 2003-cü ilin iyununda istehsalın səviyyəsi ilə birbaşa dəstəyin məbləği arasında əlaqəni pozaraq “vahid kənd təsərrüfatı ödənişi” tətbiq olundu. Beləliklə, Avropanın kənd təsərrüfatı siyasətinin əsas aləti kənd təsərrüfatı istehsalçılarına əkilən torpaq sahəsi ilə bağlı birbaşa subsidiyalardır, onlar bazar şəraiti və mövcud qiymətlər əsasında yetiştirilən məhsulların növlərini və onların qiymətlərini seçmək məsələlərini müstəqil həll edirlər.

Kənd təsərrüfatı ölkəsi kimi Avstraliyanın böyük potensialı var. Burada kənd təsərrüfatının inkişafı məsələləri ilə ayrıca şöbələr məşğul olur. Məsələn, yunun qiyməti müəyyən səviyyədə aşağı düşərsə, hökumətə məxsus Avstraliya Yun Korporasiyası fermerlərdən məhsulu zəmanətli (ehtiyat) qiymətə alır. Avstraliya Buğda Şurasının limanlarda və taxıl anbarlarında öz taxıl terminalları olduğu halda, o, fermerlərdən buğdanı zəmanətli qiymətə alır,

müstəqil şəkildə xarici bazarda satır. Yüksək bazar şəraiti illərində yaranan qənaət dünya bazarında qiymətin aşağı düşməsindən (zəmanətli qiymətlə müqayisədə) itkiləri əhatə edir. Dəyərləri 2006-2012-ci illər ərzində nəzərəcarpacaq dərəcədə azalan “yaşıl qutu” daxilində xərclərin payı 2012-ci ildə Avstraliyanın daxili dəstəyinin 84,4%-ni təşkil edib, əsas xərclər ətraf mühitin mühafizəsi proqramlarına və ümumi xidmətlərə düşür. Avstraliyada kənd təsərrüfatı sahəsinə dövlət dəstəyinin səmərəlilik səviyyəsi onu dünyanın aparıcı kənd təsərrüfatı ölkələrindən biri hesab etməyə imkan verir, eyni zamanda kənd təsərrüfatı istehsalı daimi və sabit artımla səciyyələnir.

ÜTT-nin əksər üzv dövlətlərindən fərqli olaraq, böyük inkişaf etmiş dövlət olan Kanadada “sarı qutu” tədbirlərinin üstünlük təşkil edən payı var – 2012-ci ildə 52,9%. Bu, hətta 2006-cı ildən başlayaraq kənd təsərrüfatı istehsalçılarının gəlirlərinin dəstəklənməsi, o cümlədən gəlir sığortası proqramları üzrə xərclərin azaldılması ilə deyil, tamamilə dayandırılması ilə izah olunur. Kanadanın kənd təsərrüfatı sektorunun maliyyələşdirilməsi federal (əsasən süd sənayesi - 2012-ci ildə tədbirlərin ümumi həcmnin 75,7%-i) və regional səviyyədə (digər məhsullara dəstək) həyata keçirilir. Federal və əyalət orqanları birgə (təxminən bərabər paylarda) məhsula aid olmayan tədbirlər üçün proqramlar həyata keçirirlər.

Xüsusilə xarici ölkələrdə kənd təsərrüfatı istehsalçılarna daxili dəstəklə yanaşı, kredit və vergi siyasəti mexanizmləri vasitəsilə həyata keçirilən dolaylı dəstək formaları inkişaf etdirilir. Belə ki, Almaniyanın Şərq regionunda meyvə-tərəvəzçilik üzrə yeni aqrar-sənaye müəssisəsinin formalaşdırılması və ya alınması üçün illik 7,5 faizlə güzəştli kreditlər verilir, ixtisaslaşdırılmış istehsalın inkişafı üzrə stimullaşdırıcı maliyyə-kredit mexanizmi tətbiq edilib. Bu kreditin verilməsinin şərti layihənin maliyyələşdirilməsi üçün ümumi investisiyanın 15%-i həcmində öz vəsaitinin olmasıdır. Müəssisənin fəaliyyətə başlamasından sonra ilk üç il ərzində verilir. Mülkiyyətçi öz kapitalını 20 il müddətinə təmin etmək üçün güzəştli

kredit ala bilər və ilk üç il ərzində bu kredit üzrə faiz dərəcəsi ümumiyyətlə tutulmur, sonra o, artır və dördüncü ildə 2, 3%, beşinci, altıncıda isə 5%. Belə əsaslı təmir krediti fermerin öz vəsaitlərini biznesə başlamaq üçün tələb olunan investisiyanın 40%-nə qədər artırma bilər.

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif səviyyələrdə səlahiyyətli orqanlar investisiyaları tənzimləmək üçün maliyyə və qeyri-maliyyə alətlərinə malikdirlər, o cümlədən investorlar üçün qeyri-maliyyə faydaları, məsələn, torpağın münbitliyinin artırılması (kənd təsərrüfatında), torpaq sahələrinin pulsuz və ya güzəştli şərtlərlə verilməsi, ərazinin hərtərəfli sosial inkişafı, baytarlıq təminatının yaxşılaşdırılması, informasiya və analitik dəstək, birbaşa subsidiyalar böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, xarici ölkələrin təcrübəsi investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin bir sıra ümumi prinsiplərini formalaşdırmağa imkan verir: ilk növbədə iqtisadiyyatın real sektoruna yönəldilmiş investisiyaların stimullaşdırılması; öz istehsalçısına münasibətdə proteksionizm; iqtisadiyyatın strateji sahələrinin qorunması üçün tədbirlərin görülməsi; investisiya siyasətinə təsir göstərən dövlət orqanları arasında qarşılıqlı əlaqə sisteminin optimallaşdırılması; investisiya resurslarının bölgüsü və investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin planlaşdırılmasına analitik yanaşma.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi stimullaşdırmanın müəyyən elementləri yerli kənd təsərrüfatı istehsalçılarının elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə yönəlmiş müxtəlif növ innovasiyalara, ilk növbədə, baza sektorunda – kənd təsərrüfatında qəbulediciliyini artırmaq üçün işlənib hazırlanmasını və uyğunlaşdırılmasını tələb edir.

12.3. Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid dövründə kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinin konseptual modeli

Son illər kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsini dövlət siyasətinin ən mühüm prioriteti kimi müəyyən edən bir sıra mühüm strateji sənədlər qəbul edilib.

Hazırda dövlətin iqtisadi siyasətinin məqsədləri kimi rəqəmsal iqtisadiyyata keçid elan edilib və ilk dəyişikliklər artıq institusional səviyyədə baş verib:

- iqtisadiyyatın və onun ayrı-ayrı sahələrinin rəqəmsallaşdırılması sahəsində federal səviyyədə bir sıra normativ-hüquqi sənədlər işlənib hazırlanmış və qəbul edilmişdir;

- dövlət xidmətlərinin göstərilməsi üçün elektron formata keçid, demək olar ki, tamamilə və hər yerdə həyata keçirilib və dövlət idarəetmə sistemində elektron sənəd dövriyyəsinin prinsip və qaydaları formalaşdırılıb;

- rəqəmsallaşmanın konseptual və strateji əsaslarının işlənib hazırlanması sahəsində idarəetmə və qanunvericilik səlahiyyətlərinə malik ixtisaslaşmış dövlət strukturlarının yaradılması prosesinə başlanılmışdır.

Rəqəmsal iqtisadiyyat iqtisadi fəaliyyət olmaqla cəmiyyətin, eyni zamanda kənd təsərrüfatı istehsalçılarının dayanıqlı inkişafı, ekoloji kənd təsərrüfatı istehsalının prinsipləri və onun həyata keçirilməsi yolları haqqında bilgilər, iqtisadi fəaliyyətin ətraf mühitə mənfi təsirinin azaldılması zərurətini vurğulayan və komputer texnologiyalarına əsaslanan rəqəmsal inkişafın davamlılığını ön plana çıxaran bir tendensiya kimi başa düşülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1995-ci ildə Massaçusets Texnologiya İnstitutunun kompüter texnologiyaları üzrə alimi Nikolas Neqroponte elektron (rəqəmsal) iqtisadiyyat konsepsiyasını ifadə etsə də, rəqəmsal iqtisadiyyatın mahiyyətini anlamaq üçün hələ də vahid yanaşma mövcud deyildi. Əgər klassik iqtisadiyyat cəmiyyətin iqtisadi fəaliyyəti, habelə istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak

sistemində inkişaf edən münasibətlər məcmusudursa və avtomatlaşdırma vasitələrindən, informasiya sistemlərindən, mobil telefonlardan istifadə “istehlak”, onda rəqəmsal iqtisadiyyatı elektron formada istehsal olunan iqtisadi əlaqələr hesab etmək olar.

Semantik (prosesin bir hissəsi hiss və istinad arasındakı fərq) aspektdə aparılan tədqiqat nöqtəyi-nəzərindən bir neçə əsas tərif var ki, bunlar ilk növbədə “rəqəmsal iqtisadiyyat”, “elektron iqtisadiyyat”, “rəqəmsallaşma” və s.-dir. Ancaq, ümumi xüsusiyyətlərinə görə, bu anlayışlar əlaqəlidir və müasir iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərini və onun inkişafının postindustrial paradigmasını, cəmiyyətin rəqəmsal genezisini (əmələgəlmə prosesini) xarakterizə edir.

Tədqiqatın göstərdiyi kimi, müəlliflərin əksəriyyətinin fikirləri “rəqəmsal iqtisadiyyat” iqtisadi kateqoriyasının aşağıdakı kimi şərh edilməsinə əsaslanır:

- biznesin aparılması üsuluna;
- ticarət üsulu (elektron);
- yeni texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan yeni infrastruktur obyekt;
- informasiya və biliyə əsaslanan iqtisadiyyat növü.

Bu xüsusiyyətlər həlledicidir və əlavə iqtisadi kateqoriyaların geniş çeşidini təşkil edir, məsələn, “rəqəmləşdirmə” (informasiyanın rəqəmsal formaya ötürülməsi) və “rəqəmsallaşma” (yeni xüsusiyyətlərə və rəqabət üstünlüklərinə malik rəqəmsal formada yeni məhsulun yaradılması).

Beləliklə, ümumi yanaşmalardan aydın olur ki, rəqəmsal transformasiya modernləşmənin istiqamətlərini formalaşdırır:

- 1) mövcud biznes proseslərinin avtomatlaşdırılması və robotlaşdırılması;
- 2) yeni idarəetmə sisteminin formalaşması.

Bu kontekstdə rəqəmsal iqtisadiyyat kənd təsərrüfatında modernləşmə proseslərinin ən mühüm vektoru və hərəkətverici qüvvəsidir; sistemlər nəzəriyyəsinin əsas prinsipinə - inkişaf prinsipinə cavab verən keyfiyyət dəyişiklikləri məqsədi ilə əsas biznes proses-

lərini təkmilləşdirmədən və transformasiya etmədən müəssisələrin yaşaması üçün heç bir imkan qoymur. Eyni zamanda, İ.L.Korşunovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “rəqəmsal transformasiyanın effektivliyi biznesin təşəbbüskarlığı və fəallığının dərəcəsi, onun daimi dəyişikliklərə hazır olması və müştəri ehtiyaclarına diqqət yetirməsi, rəqəmsal texnologiyaların məqsədyönlü tətbiqi və inkişafı məlumatların mövcudluğu” ilə müəyyən edilir. S. A. Dyatlov, T. A. Selişçeva öz tədqiqatlarında təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial və texniki nəticələri olan, modernləşmə şəraitində böyük əhəmiyyət kəsb edən rəqəmsal bərabərsizlik problemini qaldırırlar.

Sonra rəqəmsal iqtisadiyyatda modernləşmənin formalaşdırılmış ümumi konseptual müddəalarını yerli kənd təsərrüfatına layihələndirəcəyik ki, bu da öz əhəmiyyəti, yerinə yetirilən tapşırıqlar toplusu, istehsal olunan multiplikativ təsirlər, sosial sabitliyin və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində rolu, iqtisadiyyatın strateji magistrəl sektorlarına aiddir. Elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, ölkədə qəbul edilmiş kənd təsərrüfatının müasirləşdirilməsi üçün mövcud modellər və mexanizmlər daha çox texniki və texnoloji komponentə yönəldilmişdir. Texniki və texnoloji modernləşmə texnologiyaların, məhsulların, avadanlıqların, təşkili və idarəetmə üsullarının yenilənməsini, habelə iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərini: sahə və regional səviyyələrdə nəzərdə tutur. Və yalnız bu, innovasiyalar axınının intensivləşməsi əsasında əmək məhsuldarlığının artmasına gətirib çıxarır, təkcə “özü üçün” deyil (istehsal və marketinq proseslərinin rasionallaşdırılması üçün həyata keçirilir), həm də “bazar üçün”dür (satılır). Bu, ümumiyyətlə, postaqrosənaye iqtisadiyyatının ən geniş yayılmış dördüncü texnoloji nizamının və ayrı-ayrı mərkəzlərinin imperativlərinə uyğundur.

Kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivlərinin vaxtında başa düşülməsi və onun iqtisadiyyatın prioritetə çevrilə bilən “sürücüləri” sırasına daxil edilməsi altıncı texnoloji sıranın fərqli xüsusiyyətlərini əks etdirən rəqəmsal iqtisadiyyata və ya biliklər iqtisadiyyatına keçiddə mahiyyətə fərqli modernləşmə istiqamətlərini

müəyyənləşdirir. Beləliklə, modernləşmənin iki modelinin dialektikasını aydın görünür: ənənəvi (texniki-texnoloji və bioloji) və keçid dövrünün modernləşdirilməsi (keçid). Tədqiqat işi kənd təsərrüfatının texniki, texnoloji və rəqəmsal modernləşdirilməsi arasında transformasiya dövrünü xarakterizə edən bu iqtisadi kateqoriyanın elmi dövriyyəyə daxil edilməsinin məqsədəuyğunluğunu ardıcıl surətdə sübut edir.

Ümumi iqtisadi təkamül kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinin yeni modelinin formalaşmasını müəyyən edir, bunun mahiyyəti ənənəvi kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatından yeni rəqəmsal aqrar iqtisadiyyata tədricən keçid üçün tədbirlər kompleksinin işlənilməsi, hazırlanması zərurətindən qaynaqlanır. Fikrimizcə, rəqəmsal transformasiya şəraitində kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi dərhal doldurulmalı bilməz. Onun həyata keçirilməsi üçün müəyyən dövr tələb olunur.

Elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, “keçidlilik” həm bütövlükdə bir tipli iqtisadi sistemin digər tipə keçidi, həm də aşağıdakı konseptual şərait və metodoloji fərziyyələrlə müəyyən edilən modernləşmə transformasiyaları kimi başa düşülür:

1. Rəqəmsal iqtisadiyyatın standartları və alətləri hazırda kənd təsərrüfatı üçün yetərli deyil (kənd təsərrüfatı müəssisələrinin bu prosesə tam hazır olmaması).

2. Dövlət və sahə idarəetmə sistemində kənd təsərrüfatında islahatların aparılması üçün effektiv mexanizm və alətlər yoxdur (güc strukturlarının hazır olmaması).

3. Kənd təsərrüfatında genişmiqyaslı transformasiyaların aparılması üçün lazımi maliyyə resursları və onların cəlb edilməsi və toplanmasının səmərəli mexanizmləri yoxdur.

4. Kütləvi formatda bahalı və əlçatmaz olan rəqəmsal texnologiyaların tətbiqindən dərhal iqtisadi səmərə göz qabağında deyil.

5. Rəqəmsal texnologiyaların bütün iqtisadiyyatda yayılmasına kənd təsərrüfatı sənayesinin geridə qalan institusional reaksiyası mövcuddur.

6. Rəqəmsal iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verən kadrların hazırlanması məqsədilə modernləşmə proseslərinin səmərəli elmi və təhsil təminatı sisteminin formalaşdırılması üçün uyğunlaşma dövrü lazımdır.

7. Bacarıqların artırılması və data əsaslı mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi tələb olunur.

8. Bir çox texniki vasitələr və texnologiyalar hələ də Azərbaycan bazarı üçün əlçatmazdır və heç bir xüsusi inkişaf yoxdur.

9. Həmçinin, ümumilikdə kənd təsərrüfatının innovativ və qa-baqcıl texnologiyaların tətbiqinə passiv münasibəti, dövlət struk-turlarının ənənəvi tipin modernləşdirilməsinə yönəlməsi.

10. Yaşıl gələcək naminə insan kapitalının inkişaf etdirilməsi zəruriliyi.

11. İnnovativ həllərin irəli sürülməsi və dayanıqlı yaşıl iqtisa-diyyatların dəstəklənməsi naminə gələcək nəslin lazımı bilik və bacarıqlara, ekoloji düşüncə tərzinə yiyələnməsinin vacibliyi.

12. Yaşıl inkişafa keçid prosesində təhsilə və potensialın ya-radılmasına diqqət yetirməklə gənclərdə dayanıqlı gələcəyə töhfə vermək bacarığının zəruriliyi və s. [5].

Buna əsaslanaraq, ilk növbədə, kənd təsərrüfatının modernləş-dirilməsi prosesinin mühüm aspektlərini əks etdirən yeni termino-loji konstruksiyaların işlənilib hazırlanması və əsaslandırılması zəruridir. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakı iqtisadi kateqoriyaları təhlil edək.

Fikrimizcə, modernləşmə davamlı prosesdir və əmək bölgüsü-nün artması hesabına əldə edilir. Modernləşmə insan və ya heyvan gücünü cansız enerji mənbələri ilə əvəz etməyi nəzərdə tutur, rə-qəmsal iqtisadiyyatda modernləşmə isə mürəkkəb mexanizmlərin və texnologiyaların idarə olunmasının intellektual rutin proseslərin-də insanları əvəz edir.

Neoklassik iqtisadi məktəbdə istehsal amillərinin üstünlüyü məsələsi kifayət qədər mübahisəlidir, məsələn, merkantilistlər ikti-sadiyyatda ən mühüm rolu ticarətlə məşğul olan əməyə verirlər;

fiziokratların nümayəndələri torpaqları əsas amil kimi; klassik məktəbin nümayəndələri əmək kimi istehsal amilini; Marksistlər işçi qüvvəsi, neoklassik məktəbin nümayəndələri isə sahibkarlıq qabiliyyətini qeyd edirdilər.

Getdikcə müasir alimlər məlumatları və ya biliyi əlavə istehsal amili kimi müəyyənləşdirirlər. Bu kontekstdə, “modernləşmə” iqtisadi kateqoriyasının mövcud təriflərindən fərqli olaraq, müəllifin “rəqəmsal iqtisadiyyatda modernləşmə” kateqoriyasının təfsiri onların yaradılmasında insanın iştirakını azaldan məlumatların yaradılmasına töhfə verən texnologiyaların tətbiqinə ehtiyacı əks etdirir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, kənd təsərrüfatında modernləşmə transformasiyalarının ənənəvi (texniki və texnoloji) və perspektivli (rəqəmsal iqtisadiyyatda) modellərinin əsas komponentləri arasında semantik və əsas fərqə aydın ehtiyac var. Bu məqsədlə biz modernləşmənin iki modelini - ənənəvi tip (texniki və texnoloji) və dövrün rəqəmsal iqtisadiyyatına keçidi (keçid) həyata keçirmə mexanizminin prinsiplərini, prioritetlərini, elementlərini sistemləşdirdik və ümumiləşdirdik.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, yeni sifarişin məqsədləri kənd təsərrüfatında modernləşmə transformasiyalarının aparılması üçün müasir vasitələrin hazırlanmasını tələb edir.

Bununla əlaqədar olaraq, milli aqrar-iqtisadi sistem ənənəvi modernləşmə modelinin və rəqəmsal iqtisadiyyatla əlaqəli perspektivli modelin imperativlərinin inversiyasının aralıq mərhələsini keçməlidir. Bu istiqamətdə, kənd təsərrüfatının müasir modernləşdirilməsi prosesi üç mərhələdə baş verməlidir:

- texniki və texnoloji modernləşmə mərhələsi (cari mərhələ);
- keçid mərhələsi (təklif olunur);
- rəqəmsal kənd təsərrüfatı dövrü (gözlənilən).

Modernləşdirmə islahatlarının aparılmasında keçid dövrü bütün subyektlərin və maraqlı tərəflərin hazırlıq dərəcəsini yüksəltməyə və onları bütün zəruri resurslarla təmin etməyə kömək edəcək ki,

bu da son nəticədə kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların genişmiqyaslı tətbiqinə rəvan keçidə imkan verəcək.

Keçid mərhələsi, fikrimizcə, rəqəmsal transformasiya mövzusunun mürəkkəbliyi və kənd təsərrüfatının bu cür qlobal dəyişikliklərə müqaviməti ilə əlaqəli olan kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinin müstəqil təkamül dövrü kimi qəbul edilməlidir.

Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid kontekstində kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinin zəruriliyini göstərən aşkar texnoloji və iqtisadi tendensiyalar haqqında danışarkən qeyd edirik ki, onlar daha çox ölkədə kənd təsərrüfatının sistemli təbiəti ilə müəyyən edilən iqtisadiyyatın strukturu və sosial quruluşunda meydana çıxır.

Eyni zamanda, kənd təsərrüfatının rəqəmsal iqtisadiyyata keçid zərurətini şərtləndirən amillərin sistemləşdirilməsi daha mürəkkəb etiologiyaya və genezisə malikdir ki, bu da onların tematik istiqamətlər üzrə izahını tələb edirdi.

Rəqəmsal iqtisadiyyata, biliyə, texnologiyaya və intellektual kapitala əsaslanan qeyri-maddi istehsal amillərinin üstünlük təşkil etdiyi “ağıllı iqtisadiyyata” keçidin vəzifələri prioritet sual yaradır: kənd təsərrüfatı üçün modernləşmə islahatlarının keçid dövrünün tələbləri nədən ibarətdir?

Birincisi, fikrimizcə, ixtisaslaşdırılmış qurumların, onların şəbəkə strukturlarının və qarşılıqlı fəaliyyət infrastrukturunun yaradılması tələb olunur ki, onların məqsədi rəqəmsal iqtisadiyyata keçidin prinsip və imperativləri üzrə ictimai ukladın bütün sektor və sferalarında həyata keçirilməsini təmin etməkdir.

İkincisi, rəqəmsal format texnologiyalarının yaradılması, ötürülməsi və son istifadəçilərə uyğunlaşdırılması üçün yeni mexanizmlərin yaradılması zəruri olacaq ki, bu da xeyli vaxt və maliyyə xərcləri tələb edir.

Üçüncüsü, təkcə rəqəmsal məkanın yeni subyektləri deyil, həm də iqtisadi subyektlər arasında qarşılıqlı əlaqənin rəqəmsal formatına keçidini təmin etmək üçün onların yerinə yetirdiyi yeni funksiyalar tələb olunacaq və bu, öz növbəsində, rəqəmsal məkanda

sahələrarası əmək bölgüsü sistemindəki nisbətlərin transformasiyasına səbəb olacaq. Hesab edirik ki, bu baxımdan, müvafiq keçidi təmin etmək üçün modernləşmə transformasiyalarının mərhələli şəkildə həyata keçirilməsini təmin edən keçid tipli ixtisaslaşmış konseptual modelə ehtiyac var.

Bu mərhələdə aparılan tədqiqatlar rəqəmsal iqtisadiyyata keçid şəraitində kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinin təşkilati modelinin əsaslandırılmasına mücərrəd-məntiqi prizmadan yanaşmağa imkan verdi. Bu model mərhələlər baxımından tərtib edilmiş müddəalarının keçid xarakteri ilə seçilir:

- texniki və texnoloji modernləşdirmə hədəflərinin rəqəmsal olanlarla əvəz edilməsi;

- kənd təsərrüfatı subyektlərinin və nəzarət mexanizmlərinin modernləşdirilməsinə hazırlıq dərəcəsinin qiymətləndirilməsi;

- kənd təsərrüfatının alt sektorlarında rəqəmsal texnologiyaların yayılmasına daimi nəzarət və institusional və infrastruktur şəraitinin onların istifadə xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması.

Bu təşkilati model kənd təsərrüfatının inkişafının ehtimal xarakterini və rəqəmsal texnologiyaların nüfuzunun dərinliyini, onun inkişafının intensivləşdirilməsi zərurəti kontekstində kənd təsərrüfatının qlobal çağırışlarını və tələblərini nəzərə alır.

Onun əsas aspekti, modernləşdirmənin səmərəliliyi ilə bağlı müəyyən bir fərziyyəyə əsaslanan konseptual və metodoloji fərziyyədir, o halda ki, sənaye idarəetmə sistemi tərəfindən onun həyata keçirilməsinə hazırlıq şərtləri yerinə yetirilir və onun nəticələrini və təsərrüfat subyektlərinin (kənd təsərrüfatı subyektləri) fəaliyyətini “qəbul etməyə” hazırdır.

Instrumental və metodoloji cəhətdən bu fərziyyə əsas subyektlərin və maraqlı tərəflərin hazırlığının ilkin diaqnostikası mərhələsində xüsusi dialektik mərhələlərin daxil edilməsi yolu ilə aşkar edilir.

Bu metodoloji fərziyyənin işlənilib hazırlanması və onun analitik üsullarla yoxlanılması, modernləşdirmə proqramlarının və layihə-

lərinin həyata keçirilməsinə keçən sənayenin idarəetmə sisteminin struktur-funksional, institusional-inzibati çatışmazlıqlarını əvvəlcədən, rəqəmsal iqtisadiyyata keçidin yeni şərtlərinə uyğun təsdiqedicilik şəkildə düzəltməyə imkan verəcəkdir. Bu kontekstdə aparılan araşdırmanın məqsədi Azərbaycanın əksər regionlarının mövcud iqtisadi dinamikasının mənfi determinantlarını düzəltməkdən ibarətdir. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi üçün eyni təşkilati və iqtisadi tənzimləyicilərdən istifadənin effektivliyi ərazilər arasında əhəmiyyətli ərazi, sosial, iqtisadi, təbii və iqlim fərqlərinin olması səbəbindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənəcəkdir.

Müasir rəqəmsal informasiya texnologiyalarının inkişafı, kənd təsərrüfatı bizneslərində texnologiya transferi strategiyalarının həyata keçirilməsini və ənənəvi kənd təsərrüfatı üsullarının daha ekoloji istiqamətə yönəldilməsini mümkündür.

Regionlar arasında ilkin əhəmiyyətli fərqlər son nəticədə onların kənd təsərrüfatının rəqəmsal transformasiya kontekstində modernləşdirmə transformasiyalarını həyata keçirməyə müxtəlif səviyələrdə hazır olmasında özünü göstərir. Bu, rəqəmsal texnologiyaların yayılmasının mövcud ərazi xüsusiyyətlərinin daimi monitorinqini və dövlət qurumları tərəfindən modernləşdirmə transformasiyaları üçün alətlərin diferensial şəkildə istifadəsini tələb edir. Kənd təsərrüfatında tranzitiv əsasda modernləşdirmə islahatlarının praktiki həyata keçirilməsi bir sıra şərtlərə əməl etməklə həyata keçirilməlidir:

1) rəqəmsal iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatının tranzit modernləşdirilməsi konsepsiyasının həyata keçirilməsi üçün strateji istiqamətlərin əvvəllər qəbul edilmiş strateji inkişaf sənədləri ilə əlaqələndirilməsi nəzərə alınmaqla işlənib hazırlanması;

2) layihə alətləri və mexanizmlərinə yönümlülük nəzərə alınmaqla, modernləşmənin strateji istiqamətlərinin həyata keçirilməsi üçün təşkilati və idarəetmə mexanizminin dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsi;

3) təkcə sənayeni idarəetmə orqanlarının sistemli modernləş-dirmə transformasiyalarını həyata keçirməyə hazır olma dərəcəsinin deyil, həm də kənd təsərrüfatı subyektlərinin rəqəmsal əsasda modernləşmənin “impulslarına” həssaslıq dərəcəsinin profilaktik sistem diaqnostikası;

4) aralıq nəticələrin, məntiqi ardıcılığın, xronoloji, ərazi və idarələrarası ardıcılığın qeydə alınması tələbləri əsasında modernləşmənin əsas mərhələlərinin, istiqamətlərinin, fəaliyyətlərinin, mexanizmlərinin və vasitələrinin mərhələliliyinin və davamlılığının təmin edilməsi.

Yalnız bu şərtlərə əməl olunması nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatının tranzitiv modernləşdirilməsi konsepsiyasının müddəalarını həyata keçirmək mümkün olacaq. Eyni zamanda, şərtlərin hər birinin yerinə yetirilməsi müvafiq konseptual əsaslandırma və instrumental dəstək ilə öz elmi və metodoloji dəstəyini tələb edir. Buna əsaslanaraq, tədqiqatımızın növbəti mərhələsində rəqəmsal əməliyyat standartlarına keçid şərti ilə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün təsirlər toplusunu müəyyən etdik.

Təklif olunan effektlər sisteminin fərqli xüsusiyyətləri bunlardır:

- kənd təsərrüfatına həm konstruktiv, həm də dağıdıcı təsir göstərən impulsların tam spektrini təqdim etməyə imkan verən çoxölçülü qruplaşmanın olması;

- sənayenin inkişafının iqtisadi prioritetlərini deyil, onun sosial rolunu, modernizasiyanın ekoloji və texnoloji aspektlərini nəzərə alaraq, kənd təsərrüfatının inkişafının vəziyyətini və dinamikasını hərtərəfli əks etdirən təsnifat qruplarının müəyyən edilməsi;

- kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə strateji sənədlərin (strategiyalar, hədəf proqramlar, layihələr) prioritetinə çevrilməli olan amillərin müəyyən edilməsi.

Müəyyən edilmiş təsirlər (mənfi olanlar istisna olmaqla) sənaye idarəetmə sisteminin prioritetləri və hədəfləridir və kənd təsərrüfatının rəqəmsal əməliyyat standartlarına keçidi kontekstində istifadə olunan təşkilati və iqtisadi tənzimləyicilərin istiqamətləndi-

rilməsi üçün əsas hədəf bazasını təşkil edir. Bu kontekstdə kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinin keçid mərhələsinin alətləri bu effektlərin əldə edilməsinə yönəldilməlidir və kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi strategiyasının tədbirləri onlara zidd olmamalıdır.

Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid kontekstində kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinin keçid mərhələsinin mövcudluğu haqqında tərtib edilmiş fərziyyənin ardıcıl əsaslandırılması və sübutu aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1) Genişmiqyaslı modernləşmə transformasiyalarının tarixi və təkamül təhlili göstərdiyi kimi, onlar prinsipcə yeni texnologiyaların yaradılmasını deyil, cəmiyyətin bu texnologiyalar haqqında yeni biliklərin yaradılmasına, toplanmasına və ötürülməsinə hazır olmasını tələb edir. Yeni texnoloji həllərin bir sosial-iqtisadi sistemdən digərinə ötürülməsi o halda mümkündür ki, o, texnologiya dəyişikliyinə inkişaf prosesinə çevrilməsini asanlaşdıran və ya əksinə, bunun qarşısını alan müvafiq əmək bölgüsü sistemini işləyib hazırlamayıb. Əmək bölgüsü müəyyən bir texnologiyayı daimi fəaliyyət elementinə çevirməyə imkan verən kollektiv fəaliyyətin təşkilinin bir növ xüsusi üsuludur. Bir əmək bölgüsü sistemindən digərinə, daha yenisinə keçid istənilən iqtisadiyyat üçün böhran hadisələri ilə müşayiət olunan uzun və olduqca ağırlı prosesdir. Bu tezis rəqəmsal iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi strategiyasının mərhələli şəkildə işlənib hazırlanmasının zəruriliyi transformasiya (keçid) mərhələsi haqqında fərziyyənin qurulması üçün nəzəri əsasdır.

2) Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid şəraitində kənd təsərrüfatı istehsalının modernləşdirilməsi kənd təsərrüfatının texniki və texnoloji yenilənməsi konsepsiyası ilə müqayisədə aydın səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Onların çətin proqnozlaşdırılan və dəyişkən təbiəti, eləcə də artan texnoloji və sosial qeyri-müəyyənlik, ənənəvi paradiqmanın tədricən yeni paradiqmanın imperativlərinə dəyişdirilməsi vəzifələrini yerinə yetirməyə qadir olan keçid tipli xüsusi

keçid aqrotexnoloji və idarəetmə proseslərində insanın iştirakını minimuma endirməklə bağlı texnoloji strukturun modernləşdirmə modelinin işlənilib hazırlanmasını tələb edir.

3) Modernləşmə iqtisadi hadisə kimi mürəkkəb və çoxşaxəli anlayışdır. Tədqiqat problemləri ilə əlaqədar olaraq biz elmi dövriyyəyə “keçid dövrünün modernləşdirilməsi “keçidli modernləşmə” terminini daxil etdik ki, bu da sahə idarəetməsinin cəmiyyətin təkamül yolu ilə inkişafı üçün inzibati şərait - transformasiya dövrünün yeni iqtisadi və texnoloji strukturlara uyğunlaşdırılması prosesini, sosial-iqtisadi, siyasi və iqtisadi sahədə dəyişiklikləri xarakterizə edir. Tədqiqat nəzəri əsasları əsaslandırmaq, standart və spesifik prinsipləri, taktiki və strateji prioritetləri, habelə rəqəmsal sistemə keçidin xüsusiyyətləri ilə bağlı onun həyata keçirilməsi mexanizminin institusional və infrastruktur elementlərini müəyyən etməklə ənənəvi və rəqəmsal iqtisadiyyat mərhələsinə keçidli modernləşmə modellərini ayırır. Əldə edilmiş nəticə rəqəmsal iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi strategiyasının tərkib hissəsi kimi metodoloji bazanın genişləndirilməsi və təşkilati-iqtisadi vasitələrin formalaşdırılması zərurətini müəyyən edir.

4) Kənd təsərrüfatında rəqəmsal iqtisadiyyata keçidin zəruriliyini şərtləndirən bir sıra obyektiv amillər mövcuddur ki, problem qrupları, idarəolunma xarakteri, təzahür səviyyəsi və hücum üfqü ilə fərqlənir. Bundan əlavə, iqtisadi, resurs, texnoloji, sosial və ekoloji təbiətin aydın təsirləri, açıq və gizli təzahür dərəcələri, bunun əldə edilməsi Azərbaycanın beynəlxalq kənd təsərrüfatı ərzaq bazarında rəqabət qabiliyyətini və ölkənin kifayət qədər ərzaq müstəqilliyini, o cümlədən yüksək məhsuldar iş yerlərinin yaradılması və əmək məhsuldarlığının artırılması yolu ilə təmin edəcəkdir.

5) Müasir dünyada əsas resurslar qabaqcıl sahələrdə deyil, qabaqcıl texnologiyalarda cəmləşmişdir. Bu kontekstdə “modernləşmə” iqtisadi kateqoriya kimi onun əsas məzmunununun rəqəmsal iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri ilə bağlı yeni şərhinin işlənilib hazırlanmasını, eləcə də “texniki və texnoloji modernləşmə”, “bioloji

modernləşmə” kimi anlayışlarla sərhədlərin ayrılmasını tələb edir. Tərəfimizdən təklif olunan bu tərifin təfsiri əmək məhsuldarlığının dərinləşməsinə və artmasına, kənd təsərrüfatının texniki imkanlarının genişləndirilməsinə və bioloji resursların ekoloji təhlükəsizliyinin artırılmasına töhfə verən mütərəqqi texnologiyaların tətbiqinə yönəlmiş davamlı sistem çevrilmələrinin çoxölçülü xarakterini mənalı şəkildə ortaya qoyur.

Fikrimizcə, rəqəmsal iqtisadiyyatda modernləşmənin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti istehsal prosesində insanın iştirakını azaldan və biznes proseslərinin səmərəliliyini artıran böyük verilənlər, süni intellekt, paylanmış reyestr sistemləri, yeni və portativ enerji mənbələri, yeni istehsal texnologiyaları, robototexnika, simsiz rabitə texnologiyaları, bioloji obyektlərin xassələrinə nəzarət texnologiyaları, neyrotexnologiyalar və s.-dir.

6) Rəqəmsal iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinin ilkin şərtləri qlobal çağırışlar, transformasiya üçün obyektiv tələblər, daimi qurumlar və maliyyələşdirmə mənbələridir ki, bunlar rəqəmsal iqtisadiyyata keçid ehtiyacını müəyyən edən amillər sistemi ilə birlikdə kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinin təşkilati modelini formalaşdırır. Bu modelin effektivliyi onun konseptual elementləri ilə təmin edilir, yəni rəqəmsallaşma imperativlərinin müəyyən edilməsi, dövlət siyasətinin prioritetlərinə yenidən baxılması, bütün maraqlı tərəflərin hazırlıq dərəcəsinin qiymətləndirilməsi üçün alətlər və prosedurlar kompleksinin sektoral idarəetmə sisteminə daxil edilməsi, rəqəmsal transformasiya, həmçinin strategiyanın həyata keçirilməsi üsullarıdır (dəyişkənlik və ssenari xarakteri, idarəetmənin, nəzarətin və tənzimləmənin orijinal mexanizmi).

Bu qeyd edilənlərlə yanaşı professor R.Ə.Balayev hesab edir ki, “rəqəmsal aqrar iqtisadiyyatda DÖBT layihələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsəddəuyğundur: - aqrar sahədə DÖBT-ün normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsində bütün tərəfdaşların fəal iştirakının təşviq

edilməsi; - onların müvafiq inkişaf proqramlarının işlənib hazırlanmasına, norma və normativlərin işlənməsinə cəlb edilməsi üçün könnüllü təşkilatlanmasının dəstəklənməsi; - sahə, ərazi və müəssisə üzrə əsasında PVB-nin durduğu informasiya sisteminin yaradılması”.

12.4. Yerli kənd təsərrüfatının texnoloji və rəqəmsal modernləşdirilməsinin hazırkı vəziyyəti

Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid şəraitində kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi strategiyasının hazırlanmasında ən mühüm mərhələlərdən biri regionun rəqəmsal transformasiya potensialının, nüfuzunun sərhədlərinin müəyyən edilməsi üçün rəqəmsal texnologiyaların yerli kənd təsərrüfatına daxil olması, sahənin ilkin şərtləri, məhdudlaşdırıcıları, kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin xüsusiyyətləri və nümunələri kimi analitik tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsidir. Bununla əlaqədar olaraq, tədqiqatın bu mərhələsində kənd təsərrüfatının inkişafındakı qlobal tendensiyalardan başlayaraq, kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi prosesi ilə bağlı analitik əməliyyatların məntiqini müəyyən edən rəqəmsal iqtisadiyyat və kənd təsərrüfatı istehsalçılarının rəqəmsallaşdırılması xüsusiyyətləri ilə bitən ekspert-analitik fəaliyyətlərin sistemli-ierarxik ardıcılığı təklif olunur.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda rəqəmsal texnologiyalar bazarının fəaliyyətini, Dövlət proqramlarının, strateji yol xəritələrinin, tədbirlər planlarının, iqtisadyönlü təşviq layihələrinin, habelə sənaye parkları, məhəllələri və aqroparklarda həyata keçirilən fəaliyyətlərin monitorinqini və qiymətləndirilməsini həyata keçirmək üçün İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi tərəfindən “monitoring.az” portalı yaradılıb. Metodoloji baxımdan rəqəmsal texnologiyalar bazarının qiymətləndirilməsi meyarları məsələsi də həllini tapıb. Bunlarla yanaşı analitik problemin həlli

üçün müxtəlif tədqiqat metodlarından, o cümlədən sosioloji və ekspert metodlarından istifadə etmək də lazımdır.

Əvvəlcə rəqəmsal texnologiyanın inkişafının dünya reytinglərini və indekslərini təhlil edək. Belə ki, Azərbaycan Dünya Bankı tərəfindən hazırlanan “GovTech Yetkinliyi İndeksi”nin (GovTech Maturity Index - GTMI) 2022-ci ilin hesabatında yüksək nəticələrə nail olub. Belə ki, 198 ölkəni qiymətləndirən indeksdə Azərbaycan yüksək rəqəmsallaşma səviyyəsinə görə birinci pilləyə qalxaraq, yalnız 35% ölkələrin daxil ola bildiyi 69 ölkədən ibarət qrupda yer alıb.

Azərbaycan Hökumətinin rəqəmsallaşması sahəsinin əsas aspektlərini müəyyənləşdirən “GovTech Yetkinlik İndeksi”nə əsasən, ölkəmiz rəqəmsallaşma yönündə dövlət sistemlərini təkmilləşdirmək, vətəndaşlara göstərilən xidmətlər paketini genişləndirmək, vətəndaş iştirakını təmin etmək və rəqəmsal texnologiyalardan istifadəni təşviq etmək kimi hallar üzrə yüksək qiymətləndirilib. Həmin qrupda Almaniya, Birləşmiş Krallıq, ABŞ, Rusiya, Sinqapur kimi ölkələr də qərarlaşıb.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin tapşırığı ilə ölkəmizdə rəqəmsallaşma, innovasiya, yüksək texnologiya və rabitə sahəsində idarəetməni təkmilləşdirmək, həmçinin müasir texnoloji sahələrə dəstək verən rəqəmsal cəmiyyəti inkişaf etdirmək yönündəki islahatlar ölkəmizin dünya dövlətləri arasındakı mövqeyinin yüksəldilməsinə istiqamətlənib.

Azərbaycanda elektronlaşma və rəqəmsallaşma strategiyası müvafiq olaraq müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilib: Azərbaycan Rəqəmsal Ticarət Qovşağı, Dövlət Nəzarəti İnformasiya Sistemi, Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi, dövlət satınalmaları üçün elektron satınalma platforması, dövlət statistik 18 məlumatların əldə edilməsi üçün e-sənəd dövrüyyəsi sistemi, elektron məhkəmə sistemi, elektron səhiyyə xidməti, elektron təhsil, elektron sosial xidmətlər, ani odənişlər sistemi, əmlak və torpaqların elektron kadastrı və s. layihələr gerçəkləşdirilib. Bundan əlavə, 2

fevral 2021-ci ildə təsdiqlənmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” haqqındakı Sərəncamda və 22 iyul 2022-ci ildə imzalanmış “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda ölkə iqtisadiyyatının və cəmiyyətin rəqəmsal transformasiyası istiqamətləri öz əksini tapmışdır.

Bununla yanaşı, qlobal kibertəhlükəsizlik indeksinə görə Azərbaycan reytingdə mövqeyini 15 pillə yaxşılaşdıraraq 40-cı yerdədir (1-ci pillə - Sinqapur, 2-ci pillə - ABŞ, 3-cü pillə - Malayziya). 2016-cı ildə rəqəmsal iqtisadiyyat və cəmiyyətin beynəlxalq indeksinə görə, Azərbaycan 55-ci yerdə idi. Beynəlxalq Rəqəmsal İqtisadiyyat və Cəmiyyət İndeksi (I-DESI) Avropa Komissiyasının Kommunikasiya Şəbəkələri, Məzmun və Texnologiyalar üzrə Baş Direktorluğu tərəfindən Aİ-yə daxil olmayan ölkələr üçün Avropa Rəqəmsal İqtisadiyyat və Cəmiyyət İndeksinin metodologiyasına uyğun olaraq hesablanıb.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın dövlət üçün rolundan danışarkən qeyd edirik ki, rəqəmsal texnologiyalar ÜDM-in 12,4%-ni təşkil etdiyi Böyük Britaniyada ən intensiv tempdə inkişaf edir, Azərbaycanda isə bu rəqəm 2,8%-dir.

Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı sahəsində dövlət siyasəti, əlbəttə ki, kənd təsərrüfatı sektorunu əhatə edən ən perspektivli sektorlarda tədqiqatların stimullaşdırılmasına yönəldilməlidir. Demək olar ki, bütün ölkələrdə milli gəlirin formalaşmasında rəqəmsal iqtisadiyyatın rolu getdikcə nəzərə çarpır. İnformasiya texnikaları və texnologiyalarının inkişafı qabaqcıl ölkələrə kənd təsərrüfatını sürətlə yeni texnoloji struktura çevirməyə imkan verdi. Hazırda bütün dünyada kompüter texnologiyaları, coğrafi informasiya sistemləri, müasir kommunikasiya vasitələri ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının idarə edilməsi texnologiyaları daim təkmilləşir. Bu tendensiyalar ən çox ABŞ, Yaponiya, Almaniya, İngiltərə, Fransa, Hollandiya və Çin kimi ölkələrdə özünü göstərir. Bəzi ölkələrdə (ABŞ, Almaniya, İngiltərə, Danimarka, Fransa, Çin və s.) tarla

daxilində torpaq xassələrinin və bitki örtüyünün dəyişkənliyini öyrənmək üçün sensorlar və proqram təminatı kütləvi istehsal olunur ki, bu da bitkilərin diferensial uçotunu aparmağa, avtomatik torpaq nümunəsi götürməyə, kosmosdan çəkilməmiş görüntülərdən istifadə də daxil olmaqla, məhsulların vəziyyətini uzaqdan təhlil etməyə imkan verir.

Aydındır ki, “dəqiq əkinçilik” bazarı ənənəvi kənd təsərrüfatı avadanlıqları bazarı ilə müqayisədə böyüyür və daha perspektivlidir. Müxtəlif hesablamalara görə, ağıllı kənd təsərrüfatı texnologiyaları bazarının illik artımı təxminən 12% təşkil edir.

Kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların təşviqində dünya lideri ABŞ-dır, burada fermerlərin təxminən 80%-i bu və ya digər dərəcədə bu texnologiyalardan istifadə edir. Ən çox yayılmış tətbiq sahəsi soya, qarğıdalı və buğdanın bütün mərhələlərində istehsalıdır, o cümlədən torpaq testi, diferensial gübrələmə, məhsuldarlığın monitorinqi və coğrafi informasiya sistemlərindən istifadə etməklə məlumatların təhlilidir.

Bu sahələr üzrə ixtiraların mühafizə sənədləri bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Rusiya, ABŞ, Almaniya, Fransa, İsveç, Yaponiya, Hollandiya, Kanada və s.-də cəmlənib. Biz kənd təsərrüfatı üçün rəqəmsal texnologiyalar sahəsində 130 ixtirarı təhlil etmək üçün seçmişik.

Aparılan tədqiqat müxtəlif ölkələrdə kənd təsərrüfatının rəqəmsal potensialının öyrənilməsi baxımından olduqca aktualdır, çünki patentləşdirilmiş texnologiyalar istehsal prosesində və ya gələcəkdə xərclərin üstün olaraq qoyulacağı texnologiyaların tətbiqində ən unikal və təkmildir.

Tədqiqatın göstərdiyi kimi, kənd təsərrüfatı maşınlarının hərəkətinə rəhbərlik və nəzarət sistemləri ən çox Yaponiyada, torpaqdan nümunə götürənlər, kənd təsərrüfatı maşınlarının avtomatlaşdırılması və robotlaşdırılması ABŞ-da, ixtira patentlərinin sayına görə Almaniya liderdir. “Heyvandarlıqda Dəqiq Avtomatlaşdırma və Robotlaşdırma” sahəsində liderlik Hollandiyaya məxsusdur.

Ölkəmiz patentlərin sayına görə “ağıllı” kənd təsərrüfatı texnologiyalarının heç birində lider deyil, lakin məhsul yığımı prosesində rəqəmsal texnologiyalar istisna olmaqla, bütün digər texnologiyalar patentlərlə qorunur.

GPS/GNSS, GIS, məsafədən zondlama və fərqli gübrələmə üçün VRT texnologiyası sahəsində sənaye liderləri Deere & Co (ABŞ), Trimble Navigation (ABŞ), Topcon yerləşdirmə sistemləri (ABŞ), Raven Industries (ABŞ), Precision Planting (ABŞ), AGCO (ABŞ), Ag Leader (ABŞ), Amazone (Almaniya), Claas (Almaniya). Aşağıdakılar da yüksək patent fəaliyyətinə malikdirlər: CNH IND America (ABŞ), Station Walt (ABŞ), Lin Han Liang (Çin), Univ Jiang-Su (Çin), Kənd Təsərrüfatı üçün İntellektual Avadanlıq Mərkəzi (Çin), Yanmar (Yaponiya), Iseki Agricilt (Yaponiya), Kubota (Yaponiya), AGRA Systems (İsrail), Vaderstad (İsveç), Site-Specific Technology Development Group (ABŞ), TeeJet Technologies (ABŞ), AgJunction (ABŞ), HANSENHOF_electronic (Almaniya), Rauch (Almaniya), Lely (Hollandiya) və s.

Kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqində yerli kənd təsərrüfatının geri qalması, əsasən, aşkar sosial-iqtisadi və institusional maneələrin olması ilə izah olunur. Beləliklə, bütövlükdə sənayedə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində mütəxəssislərin xüsusi çəkisi iqtisadi fəaliyyətin bütün növləri arasında ən aşağı göstəricilərdən biridir (0,5%).

Növbəti illərdə UAS texnologiyasının inkişafı ilk növbədə materialın emalında maşın görmə qabiliyyətinin və süni intellektin elementlərinin təkmilləşdirilməsinə, eləcə də aşağı qiymətə tam avtonom cihazların (dronların) yaradılmasına yönəldiləcək. Kənd təsərrüfatında strateji vəzifə monitorinq problemlərinin həllindən texnoloji əməliyyatların icrasına keçiddən ibarətdir ki, bu da son nəticədə insan səhvlərini aradan qaldıracaq, aqrotexnoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi sürətini artıracaq, kimyəvi maddələrin və gübrələrin istehlakını azaldacaq və nəticədə maya dəyərini kəskin azaldacaq.

Sonda qeyd edirik ki, geniş məlumatlara əsaslanan rəqəmsal

texnologiyaların və idarəetmə sistemlərinin tətbiqi kənd təsərrüfatında bu məlumatlardan istehsal prosesində, o cümlədən insanın iştirakı olmadan istifadə edə biləcək texniki vasitələrin paralel yenilənməsi olmadan mümkün deyil.

16 noyabr 2024 cü il tarixində Bakıda COP 29 Sədrliyi “Yaşıl Rəqəmsal Fəaliyyət üzrə COP29 bəyannaməsini” təsdiq etmək üçün 90-dan çox hökumət və rəqəmsal texnologiya sənayesinin 1000-dən çox nümayəndəsini, o cümlədən şirkətlər, vətəndaş cəmiyyəti qruplarını və həm beynəlxalq, həm də regional təşkilatları bir araya gətirərək konfransın ilk “Rəqəmsallaşma Gününə” start verib. Tədbir də iştirak edən liderlər rəqəmsal texnologiyaların iqlim fəaliyyətini necə transformasiya edə biləcəyini birlikdə nəzərdən keçiriblər və iqlimə müsbət təsir edən rəqəmsallaşmanın sürətləndirilməsi, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sektorunda emissiyaların azaldılması və yaşıl rəqəmsal texnologiyalara çıxışın genişləndirilməsi üzrə bəyannamə qəbul edilmişdir.

12.5. Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid şəraitində kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi strategiyasının hazırlanması

İqtisadiyyatın daxili strukturuna yönəlmiş istənilən transformasiyanın aydın, ardıcıl fəaliyyət planı olmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq, tədqiqatın nəzəri, metodoloji və analitik bölmələrinin məntiqi davamı rəqəmsal iqtisadiyyata keçid şəraitində kənd təsərrüfatının tranzitiv modernləşdirilməsi strategiyasının birbaşa işlənilib hazırlanması, o cümlədən ilkin şərtlərin sistemləşdirilməsi və sistemi formalaşdıran determinantlar, strateji transformasiyalar konsepsiyasının əsaslandırılması və bilavasitə təşkilati, iqtisadi və metodoloji tədbirlərin strateji planıdır. O, keçidli modernləşmənin müvafiq modelinin işlənmiş nəzəri müddəaları kompleksini nəzərə almalı və onun həyata keçirilməsinin imkanlarını və məhdudiyyətlərini müəyyən edən əsas determinantların və qanunauyğunluqların

müəyyənləşdirilməsinin nəticələri - ekspert qiymətləndirməsi əsasında qurulmuşdur. Bunu edərkən biz bir sıra metodoloji əhəmiyyətli müddəalardan və paradigmatik fərziyyələrdən çıxış edirik.

Birincisi, strategiyanın struktur və semantik komponentləri iqtisadiyyatın postsənaye paradigmasına uyğun rəqəmsal konsepsiyasına ümumi keçidi şəraitində kənd təsərrüfatının idarəetmə və elmi-texnoloji təminatı sistemi tərəfindən həll edilən maddi problemlərin xarakterinə əsaslanır. Onların həlli çərçivəsində gözlənilən rəqəmsal texnologiyaların kənd təsərrüfatı sektoruna ümumi “nüfuzu” istehsal vasitələrinin istehsalına və xidmət sektoruna təsir etməyə bilməz, çünki rəqəmsal modernləşmə əlaqəli və sistem formalaşdırılan sənayelərin rəqəmsallaşdırılması olmadan mümkün deyil. Məhz buna görə də kənd təsərrüfatı istehsalında modernləşdirmə transformasiyalarının predmet spesifikliyi məsələsində biz belə mövqə tuturuq ki, ilk növbədə aqrar-sənaye kompleksinin birinci sahəsinə təsir etmədən istehsal dövrəsində modernləşməni həyata keçirmək çətinidir.

İkincisi, strategiya kənd təsərrüfatında və bütövlükdə iqtisadiyyatda dominant texnoloji strukturun “dəyişməsi”nin aradan qaldırılması xərcləri ilə əlaqədar olan xüsusi keçid xarakteri daşmalıdır. Hədəf altıncı texnoloji sifariş öz subyektlərinə yüksək tələblər qoyur, fermer təsərrüfatının kənd təsərrüfatı, təşkilati, əqli və səriştə komponentlərində dəyişiklikləri nəzərdə tutur. Məhz bu əsasında keçid dövrünün modernləşdirilməsi strategiyası kənd təsərrüfatında istehsal və texnoloji uyğunluğu aradan qaldıraraq altıncı texnoloji nizamın imperativlərinə mərhələli keçid imkanlarını təmin etməlidir.

Üçüncüsü, kənd təsərrüfatında tranzitiv modernləşmənin strateji istiqamətlərinin layihələndirilməsi zamanı proqnozlaşdırılan səmərəliliyi təkcə “saf” istehsal, iqtisadi, sosial və ərzaq təsirləri baxımından deyil, həm də məcmuda sistemli reproduktiv təsirlər nəzərə alınmaqla əmək bazarının tələblərinə və rəqəmsal komponentin biliklərin səriştə fonduna fəal daxil edilməsi zərurətinə uyğun olaraq transformasiya olunan təhsil sahəsindən başlayaraq, infrastrukturun

təkmilləşdirilməsi ilə bitən əlaqədar sənaye və iqtisadiyyat sahələrinin fərdiləşdirilmiş qidalanma prinsiplərini nəzərə alaraq son istehlakçı üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və paylanmasına uyğun qiymətləndirilməlidir. Bu baxımdan, sahədə rəqəmsal transformasiya strategiyasının həyata keçirilməsi gələcək nəsillərə diqqət yetirməklə uzunmüddətli sistem effektləri kompleksini təmin edəcəkdir.

Dördüncüsü, strategiyanın müddəalarının həyata keçirilməsinin effektivliyi və səmərəliliyi əsasən tədqiqatın əvvəlki bölməsində həyata keçirilən nümayəndəli ekspert-analitik blokun nəticələrinin nəzərə alınmasının tamlığı ilə müəyyən edilir. Onun əsas məqsədi kənd təsərrüfatında rəqəmsal modernləşmənin mümkünlüyünün təşəbbüskar və icraçı subyektlərin (sahə idarəetmə sisteminin orqanları) və modernləşdirmənin nəticələrinin istehlakçıların (kənd təsərrüfatı subyektlərinin) hazırlıq dərəcəsindən asılılığı haqqında elmi fərziyyəni yoxlamaqdır. Bundan əlavə, strategiyanın fəaliyyəti ekspert sosioloji sorğuları zamanı müəyyən edilmiş modernləşdirmə üçün sistemli sənaye məhdudiyətlərinin aradan qaldırılması, habelə kənd təsərrüfatının rəqəmsal paradigmasına uğurlu keçid üçün müəyyən edilmiş ilkin şərtlər nəzərə alınmaqla qurulmalıdır.

Beşincisi, strategiya sənayenin inkişafı üçün ssenari parametrlərini müəyyən edən strateji inkişafın əsas sənədlərindən biri kimi Elmi-Texnoloji İnkişaf Proqnozuna uyğun olmalıdır. Bundan əlavə, iki sənəd qrupunu vurğulayacağımız strategiyanın bir növ “koordinasiya konturunu” təsvir etmək məsləhətdir:

- sosial-iqtisadi inkişafın proqnozunu və strategiyasını özündə birləşdirən əsas müddəalar və parametrlərin əlaqələndirilməsi zəruri olan strateji sənədlər qrupu;

- sektoral strateji hədəflərin müəyyən edilməsi və regional uzunmüddətli inkişaf üzrə sənədlər qrupu.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın imperativlərinə keçid əsasında sənayenin modernləşdirilməsi strategiyasının işlənilib hazırlanması prosesi tədqiqatın metodoloji platformasına riayət etməyi tələb edir. Orada

işlənmiş strateji hədəflərin müəyyənləşdirilməsinə dair yanaşma və prinsiplərə əməl etməklə biz rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində kənd təsərrüfatının keçid modernləşdirilməsi strategiyasının formalaşdırılmasına keçəcəyik. Bu kontekstdə biz bu paraqrafın məntiqi əsasını təşkil edəcək bir neçə yerli problemi də həll edəcəyik:

- rəqəmsal iqtisadiyyata keçid şəraitində kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi strategiyasının hazırlanması üçün mərhələli alqoritmik prosedurun tərtib edilməsi;

- struktur və məzmun komponentlərində strategiyanın “bədəni” haqqında müəllifin baxışının təsviri;

- strategiyanın və onun əsas elementlərinin oxunaqlılığını qiymətləndirmək üçün Flesch indeksinin hesablanması;

- “strateji obyektivlər” triadasına daxil olmaq üçün müəllifin işlərinin izahı. Gəlin mərhələlərin hər biri üçün məntiqi izah edək.

Strategiyanın işlənib hazırlanması planının mərhələli xarakter daşması strategiyanın formalaşması prosesinin həm mürəkkəbliyi, həm çoxmərhələli olması, həm də sənayenin formalaşması üçün mövcud strategiyanın işlənib hazırlanması alqoritmlərinin uyğunsuzluğu ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, alqoritmlərin, prosedurların və yaradılan hərəkət ardıcılığının böyük əksəriyyəti təşkilatın inkişaf strategiyasının (bazar və ya funksional) hazırlanmasına yönəlib. Bu baxımdan, kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşma strategiyasının formalaşdırılması üçün tələblərə cavab verən orijinal addım-addım tədbirlər planı hazırlamaq lazımdır: görünənlik, sadəlik, başadüşülənlik, universallıq, mürəkkəblik, dəqiqlik, adekvatlıq, ardıcılıq, strateji idarəetmə prinsiplərini nəzərə almaq, əsas mərhələlərin ardıcılığına riayət etmək.

Sonra, işlənmiş alqoritmləşdirilmiş qaydanın həyata keçirilməsi məntiqinə uyğun olaraq strategiyanın strukturunu və məzmununu formalaşdıracağıq. Əvvəllər hazırlanmış müvafiq metodologiyaya əsaslanaraq, o, sahədə sistemli çevrilmələrin cari dövrünün xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, həmçinin memarlıq strukturunda əks olunacaq adaptiv xarakter daşmalıdır.

İstənilən strateji sənəd özü ilə bir növ paradoksal fenomen daşıyır: onun hazırlanması ekspert səviyyəli mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilir və “yerdə” həyata keçirilməsi daha aşağı ixtisasa malik insanlara tapşırılır. Nəticə etibarilə, problem ilkin və obyektiv mənasını - oxunaqlılığı itirmədən bütün tərəflər üçün stratejiyanın ümumi və xüsusi müddəalarını, prinsiplərini və təfərrüatlarını başa düşmək zərurətindən yaranır.

Bu məqsədlər üçün biz müvafiq qiymətləndirmə alətindən - sənəd qəbulu ölçüsünü qiymətləndirmək üçün hazırlanmış Flesch indeksindən istifadə etməyi təklif edirik.

Məntiqə uyğun olaraq, biz kənd təsərrüfatının rəqəmsal modernləşdirilməsi strategiyasının hazırlanması prosesini təqdim edəcəyik, burada mərhələləri əks etdirəcəyik, mərhələlər çərçivəsində prosedurları və prosedurlar çərçivəsində fəaliyyətlərini vurğulayacağıq. Bu cür təfərrüatlı ierarxiya strategiyanın hazırlanması prosesinin bütün mühüm aspektlərini, eləcə də adekvat strategiya nəşrlərinin hazırlanması üçün mümkün olan ən geniş amil və şərtləri nəzərə almağa imkan verir.

Ənənəvi olaraq, strategiyanın hazırlanması prosesində biz üç əsas mərhələni qeyd edəcəyik:

1) sənayenin və onun fəaliyyət göstərdiyi xarici mühitin strateji təhlili mərhələsi;

2) arzu olunan “gələcəyin imicinin” formalaşdırılması mərhələsi və ona nail olmaq üçün hərəkətlərin ardıcılığı kimi strategiyanın özü;

3) nəzarət sisteminin təşkili mərhələsi. strategiyanın həyata keçirilməsinə rəhbərlik, tədbirlərin həyata keçirilməsi prioritetinin müəyyən edilməsi və nəzarət.

Strategiyanın formalaşdırılması üzrə təklif olunan iş ardıcılığından sonra onun bəzi bəndləri ilə bağlı daha ətraflı müddəalar vermək olar.

Qeyd edək ki, birinci mərhələnin fəaliyyəti tədqiqatın analitik bölməsində həyata keçirilməlidir. Statistik təhlil metodlarından və ekspert qrupu metodlarından istifadə etməklə, kənd təsərrüfatının

fəaliyyətinin makro və mezo-mühitinin təhlili göstərir ki, sahə hazırda iki dövrün qovşağındadır: texniki, texnoloji və bioloji modernləşməni xarakterizə edən cari dövr və altıncı texnoloji strukturla əlaqəli rəqəmsal kənd təsərrüfatı dövrünə bir növ keçid mərhələsi.

Bundan əlavə, həm kənd təsərrüfatı istehsalı subyektlərinin, həm də onun təşəbbüskarları və operatorlarının – sahəvi idarəetmə orqanlarının rəqəmsal modernləşdirməyə hazırlıq dərəcəsinin çoxaspektli və çoxsəviyyəli qiymətləndirilməsi həyata keçirilməlidir. Bunun nəticəsi olaraq hazırlanmış strategiyanın hədəf auditoriyası (kənd təsərrüfatı holdinqləri, müəssisələr – sənaye liderləri, əsas müəssisələr) və “sahənin idarə edilməsi – aqröz biznes subyektləri” sistemi kimi əlaqə haqqında təsəvvürün formalaşması oldu ki, bu da rəqəmsal modernləşmə strategiyasının həyata keçirilməsi mexanizmində əsasdır.

Strategiyanın hazırlanmasının ikinci mərhələsində Gəncə Dövlət Aqrar Universitetində “Kənd təsərrüfatının rəqəmsal modernləşdirilməsi” mövzusunda strateji sessiyanın keçirilməsini nəzərdə tuturuq.

Strateji sessiyada Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, eləcə də digər əlaqəli aqrar sahələrin uyğun nümayəndələri, kiçik və iri kənd təsərrüfatı müəssisələrinin alimləri, rəhbərləri və mütəxəssisləri iştirak etməlidir. Strateji sessiyanın üç bloka bölünməsi təklif olunur:

- qabaqcıl qlobal təcrübələr əsasında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sahəsində mövcud biliklərin yeniləndiyi gözlənti üçün təlimatlar; Bu blok çərçivəsində hər bir iştirakçı rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının ən mühüm aspektlərinə dair əsas qanunauyğunluqları, inkişaf dinamikasını və münasibətləri müəyyən etmək üçün sorğu anketi alır;

- yerli təcrübə əsasında müasir kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşdırılmasının əsas tendensiyaları, imkanları və perspektivləri haqqında təsəvvür formalaşdırmağa yönəlmiş informasiya bloku;

- kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi təcrübəsi ilə tanışlığa yönəlmiş təqdimat bloku; Gəncədə və digər bölgələrdə

kənd təsərrüfatı istehsalçılarının qabaqcıl təcrübələrinin təqdimatı.

Strateji sessiyanın əsas prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir:

1) ideya hazırlığının fənlərarası xarakteri: bu prinsip müxtəlif sahələrdən və fəaliyyət sahələrindən olan ekspertlərin və iştirakçıların iştirakı ilə təmin edilir;

2) ideyanın məntiqi sonluğa çatdırılması - investisiyaya hazır layihənin formalaşdırılması;

3) beynəlxalq və regional təcrübənin maksimum öyrənilməsi;

4) ekspertlərin və iştirakçıların işinin açıqlığı.

Layihə sessiyası ildə dörd dəfə toplanır və ekspertlərin tərkibi hər il yenilənir.

Kənd təsərrüfatının rəqəmsal modernləşdirilməsi strategiyasının formalaşdırılması prosesində qarşıya 3 sual qoyulur: rəqəmsal iqtisadiyyat dövründə kənd təsərrüfatını necə görürük? Gəncə Dövlət Aqrar Universitetində aparılan anket araşdırmaları və onların nəticələrinin alim və ekspertlərin strateji sessiyalarında müzakirəsi bəzi əsas xüsusiyyətləri formalaşdırmağa imkan verir:

1. Gələcəyin kənd təsərrüfatı texnoloji cəhətdən geridə qalmış sənayenin formalaşmış imicinin mental arxetipini məhv edən iqtisadiyyatın yüksək texnologiyalı sektorudur.

2. Gələcəyin kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın digər sahələrinə və makro səviyyədə əmək bölgüsü sisteminə dərinlən inteqrasiya olunmuş sahədir.

3. Kənd təsərrüfatı öz fundamental funksiyasını – ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin edir, lakin onun keyfiyyət komponenti dəyişir – şəxələndirilmiş istehsalı saxlamaqla, ekoloji əkinçilik, üzvi məhsullar və “taxça” qida növlərinin genişləndirilməsi istiqamətində hərəkət edir.

4. Kənd təsərrüfatı çoxfunksiyalı sahədir ki, onun iqtisadiyyatın əlaqəli sahələrinə, sosial inkişafın müasir meyillərini xarakterizə edən strukturlarına və sferalarına möhkəm inteqrasiya etməyə imkan verən bir sıra əsas və bir sıra əlaqəli funksiyaları yerinə yetirir.

5. Gələcəyin kənd təsərrüfatı yeni fəaliyyət növlərini formalaş-

dıran və yeni bazarlar (yeni peşələr bazarı, yeni xidmət və məhsullar bazarı və s.) açan sahədir və bu sahənin fəaliyyəti nəticəsində yeni tələb və yeni təchizat formalaşır.

6. Gələcəyin kənd təsərrüfatı səriştələrin “sahədən ofisə” ötürülməsi prinsipi əsasında idarəetmə qərarlarının qəbuluna yeni yanaşmalara malik sahədir və idarəetmə qərarlarının hazırlanması texnologiyası əsasən obyektiv monitoring vasitəsilə əldə edilən, genişmiqyaslı və retrospektiv məlumat massivlərinin işlənməsi və nəzarətini əks etdirən məlumatlara əsaslanır.

Cədvəl 12.1.

Kənd təsərrüfatının hazırkı vəziyyəti ilə onun “gələcəyin imici” arasındakı fərqi dəriniyyətinin qiymətləndirilməsi

Nəyi həll etmək lazımdır	Nə artırmaq lazımdır
<ul style="list-style-type: none"> – Texnologiya, elm və kadrlar baxımından iqtisadiyyatın geridə qalmış və mühafizəkar sektorunun imici; – kənd təsərrüfatının milli səviyyədə əmək bölgüsü sisteminə dərinəndən inteqrasiyası üçün institusional, tənzimləyici, inzibati, hüquqi və iqtisadi məhdudiyətlər kompleksi; – sənayenin, onda texnoloji proseslərin və onun məhsullarının keyfiyyətə inkişafını tənzimləyən normativ məhdudiyətlər; – kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalı inkişafı və onun müasir tipli sosial kontinuumu inteqrasiyası mexanizmlərinin olmaması; – sənayenin arxaik kadrları və peşəkar geriliyi, diqqəti yalnız ərzaq bazarına yönəltmək; – iqtisadi, maliyyə, istehsal və təsərrüfat xarakterli qərarların qəbulu sisteminin təşkilati və idarəetmə geriliyi 	<ul style="list-style-type: none"> – Kənd təsərrüfatında yüksək texnologiyalı xidmət sahələrinin mövcudluğunun payı; – yeni inteqrasiya mexanizmlərinin və birgə sahibkarlığın yeni təşkilati modellərinin payı; – çoxstrukturlu üzvi kənd təsərrüfatı üçün şərait və ilkin şərtlərin keyfiyyəti; – kənd təsərrüfatının çoxfunksiyalı inkişafının stimullaşdırılması istiqamətlərinin dəstəklənməsi; – rəqəmsal iqtisadiyyat sahəsində səriştəli mütəxəssislərin hazırlanmasına dəstək; – böyük həcmdə məlumatların emalına əsaslanan idarəetmə avtomatlaşdırılmış sistemlərinin payı

Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksi: formalaşması və davamlı inkişaf problemləri

Nə ixtisar edilməlidir	Nə yaratmaq lazımdır
<ul style="list-style-type: none"> – Sənayenin texniki və texnoloji yenidən təchiz edilməsi sahəsində proqram və layihələrin payı; – səmərəsiz istehsal və gəlirsiz fəaliyyət; – iri kənd təsərrüfatı təsərrüfatlarından alınan ərzaq məhsullarının iqtisadiyyatın kiçik sahələrinin xeyrinə payı; – sənaye çoxfunksiyalılığın genişləndirilməsi sahəsində təşəbbüslərə qapalıdır; – menecerlər arasında ənənəvi üsullardan istifadə etməklə əkinçiliyin ümitsizliyi, alternativlərə qapalılıq ənənəvi arxetipinin qəbul edilməsi səviyyəsi 	<ul style="list-style-type: none"> – Struktur, funksional və ekoloji elementlərin vəhdətində rəqəmsal kənd təsərrüfatının arxitektonik modeli; – kənd təsərrüfatının və kənd yerlərinin inteqrasiyası və çoxfunksiyalı inkişafı üçün orijinal mexanizmlər; – ekoloji məhsulların geniş istehsalının inkişafı üçün şərait; – yeni ərzaq bazarları və fərqli keyfiyyətdə məhsulların yeni tədarüktü; – yeni səriştələrə malik mütəxəssislərin hazırlanması mexanizmləri, rəqəmsal bacarıqların öyrədilməsi və konsolidasiyası infrastrukturunu, “sahədən ofisə” prinsipi əsasında qərar qəbuletmə texnologiyaları

Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid şəraitində kənd təsərrüfatının keçid modernləşdirilməsi strategiyasının məqsədi rəqəmsal formada əsaslanan texniki və texnoloji həllərin istehsal, yenidən bölüşdürmə, logistika və digər sahələrə tam nüfuzu üçün şərait və sahədə iqtisadi, texnoloji və təşkilati-iqtisadi tipləri tamamilə dəyişdirərək son istehlakçıya çatdırılmasına ilkin şərtlər yaratmaqdır.

Rəqəmsal texnologiyaların implantasiyası üçün hansı mümkün ssenariləri proqnozlaşdırmaq olar? Burada biz 2030-cu ilə qədər aqrar-sənaye kompleksinin elmi və texnoloji inkişafının Proqnozunda əsaslandırılmış dialektika ssenarisi əsasında qurmağı təklif edirik. O, iki ssenarini fərqləndirir: “Yerli artım” və “Qlobal sıçrayış”. Birincisi məqsədyönlü transformasiyalar və məhdud bir sıra müəssisələrdə, adətən rəqəmsal modernləşdirmə transformasiyaları üçün əhəmiyyətli ehtiyatları olan sənaye liderlərində hədəflənmiş

böyümə və inkişafı xarakterizə olunur. Bu ssenarinin strategiyanın hədəf parametrləri ilə birləşməsi keçidli modernləşmə üçün ümumi şərait yaratmaq üçün sahədə “çərçivə” tədbirlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. “Qlobal sıçrayış” ssenarisi sahədə ümumi artım və inkişaf, istehsal-iqtisadi göstəricilərin ümumi yüksəlişi, eləcə də rəqəmsal texnologiyaların keyfiyyətə fərqli nüfuz səviyyəsi ilə xarakterizə olunur.

Strategiya çərçivəsində bu, daha əhatəli və dərin tədbirlərin həyata keçirilməsində, kənd təsərrüfatı subyektlərinin daha geniş spektrinin modernləşmə transformasiyalarına cəlb edilməsində ifadə olunur.

Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid şəraitində kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi yollarının əsaslandırılmasının nəzəri və metodoloji aspektləri nəzərə alınmaqla transformasiyanın fundamental prinsipləri kimi strategiyanın işlənilib hazırlanması prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir:

– 2030-cu ilə qədər aqrar-sənaye kompleksinin elmi-texniki inkişafı proqnozunda nəzərdə tutulmuş ssenarilərin dialektikasının nəzərə alınması prinsipi;

– strategiyanın struktur və funksional bloklarının hərəkətliyi və seçiciliyi prinsipi;

– strategiyanın həyata keçirilməsi üçün əsas ssenarinin seçiminə və hədəf parametrlərdə prioritet konturdan asılı olaraq, strategiyanın həyata keçirilməsi üçün vasitələrin birləşdirilməsi prinsipi;

– idarəetmə mexanizminin sistemli-xoroloji qurulması prinsipi;

– fəaliyyətlərin, layihələrin və tapşırıqların mərhələli həyata keçirilməsi prinsipi.

Bundan əlavə, əsas və prioritet strateji sənədlərin işlənilib hazırlanmasının ümumi prinsipləri olacaq: hərtərəflilik, səmərəlilik, nəticələrin ölçüləbilənliyi, əvvəllər qəbul edilmiş sənədlərin müdaxələrinin nəzarət oluna bilməsi və ardıcılığı.

Ssenarilərin dialektikası və strategiyanın formalaşdırılmasının işlənilib hazırlanmış prinsipləri onun blok strukturunda da öz əksini

tapmışdır. O, modernləşdirmə islahatları zamanı planlaşdırma və icra qərarlarını tənzimləyən oxşar strateji sənədlərdən fərqləndirən bir neçə əsas məqamlarla xarakterizə olunur.

1. Strategiya iki konturdan ibarətdir: strategiyanın universal və “uyğunlaşan-proqressiv konturu” (termin müəllif tərəfindən təklif edilmişdir və işlənmiş strategiyanın istifadəsindən strateji prosesin müxtəlif mərhələlərində həyata keçirilən istənilən müsbət effektin əldə olunduğu xüsusiyyətlər bunlardır. Bütün bunlar universal ümumi şərait yaratmaq və kənd təsərrüfatının rəqəmsal modernləşdirilməsi prosesini başlatmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur, mütərəqqilik isə birinci dövrənin həyata keçirilməsinin nəticələrini birləşdirmək və artıq dərin transformasiyaları layihə yanaşmasına əsaslanmaqla həyata keçirməkdir.

2. Konturlar həm hədəf parametrlərində, həm də icra alətlərində fərqlənir: biz strategiyanın mütərəqqi konturunun əsası kimi universal kontur və layihə alətlərinin müddəalarını həyata keçirərkən proqram alətlərindən istifadə etməyi təklif edirik. Bu kombinativlik onunla bağlıdır ki, proqram metodu sahələrin, komplekslərin və subkomplekslərin yenidən formatlaşdırılmasının sistemli problemlərinin həllində ən effektivdir və layihə yanaşması fərdiləşdirilmiş əsasda kompleks və ətraflı yanaşma tələb edən problemlərin ən səmərəli həllinə imkan verir.

3. Biz kənd təsərrüfatının inkişafının iki ssenarisi kontekstində - aqrar-sənayenin elmi və texnoloji inkişafı Proqnozuna uyğun olaraq strategiyanın universal konturları üçün hazırlanmış tədbirlər paketinin problem-tematik diqqətə uyğun olaraq fərqləndirilməsini təklif edirik. Bu fəaliyyət qruplarına aşağıdakılar daxildir: metodik blok, maliyyə bloku, kadrlar və səlahiyyətlər bloku, təşkilati-idarəetmə bloku, texniki və texnoloji blok, təsərrüfat bloku. Belə dəst, fikrimizcə, rəqəmsal iqtisadiyyata keçid dövründə kənd təsərrüfatının bütün problemləli aspektlərini ən dolğun şəkildə əhatə edir.

4. Strategiyanın mütərəqqi konturları üçün hazırlanmış strateji layihələr paketi öz növbəsində kənd təsərrüfatının müxtəlif alt

sahələrində müəssisələrin fəaliyyətinin istehsal, iqtisadi və təşkilati-iqtisadi aspektlərinin tam rəqəmsallaşdırılması üçün hazır inteqrasiya olunmuş həlləri təmsil etməlidir: onların “paket həllər” şəklində həyata keçirilməsi bizə sahədə rəqəmsal modernləşməni başa çatdırmağa imkan verəcək.

Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid dövründə kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi üzrə strateji planın formalaşdırılmasının digər əsas aspekti maliyyə dəstəyi məsələsidir. Birbaşa maliyyələşdirmə üçün mövcud büdcə imkanları iqtisadi reallıq kontekstində əhəmiyyətli dərəcədə azalıb, ona görə də xüsusi olaraq strateji modernləşmə məqsədləri üçün qeyri-dövlət maliyyə resurslarının cəlb edilməsi üçün alətlər, modellər və mexanizmlər hazırlamaq lazımdır; Bu, sahədə strateji dəyişikliklərin maliyyələşdirilməsi mənbələrini genişləndirəcək və kənd təsərrüfatını dövlət, korporativ və şəxsi təşkilati və maliyyə mexanizmlərinə daha da dərinlən inteqrasiya edəcək.

Biz, həmçinin kənd təsərrüfatının rəqəmsal modernləşdirilməsi strategiyasının formalaşmasının üçüncü mərhələsi çərçivəsində onun həyata keçirilməsinin müvafiq idarə edilməsi mexanizminin formalaşdırılması prinsiplərini əks etdirən bir sıra müddəaları formalaşdıracağıq. Birincisi, regional strategiyanın həyata keçirilməsinin idarə edilməsi mexanizmi sistemli xarakter daşmalıdır. İkincisi, strateji məqsədlərin müəyyən edilməsinin əsas subyektlərini təşəbbüs edən, həyata keçirən və nəzarət edən subyektlərə bölməyi təklif edirik ki, bu da səlahiyyətlərin ayrılması və əsas idarəetmə subyektlərinin qarşılıqlı nəzarəti prinsipini həyata keçirməyə imkan verəcəkdir. Üçüncüsü, mövcud qurumların və sənaye idarəetmə orqanlarının funksional inkişafı yetərincə olmadığı halda, strategiyanın icrası çərçivəsində həll olunan vəzifələrin səviyyəsinə uyğun olan xüsusi funksiyaları olan yeni struktur birləşmələrin yaradılması zəruridir.

Daha sonra rəqəmsal iqtisadiyyata keçid zamanı kənd təsərrüfatında transformasiya üçün strateji planın hazırlanması prosesinin

müəllif tərəfindən modernləşdirilməsinin nəticələrini nümayiş etdirmək üçün “strateji obyektiv” yanaşmasından istifadə edəcəyik. Bu yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bütün strategiyanın hazırlanması prosesinin üç komponentə bölünməsi gözlənilir:

- sahə transformasiyaları üçün strateji planın formalaşdırılmasına konseptual yanaşmaları əks etdirən “İdeyalar” obyektivi;
- bu cür sənədlərin və planların formalaşdırılması üçün zəruri olan mövcud tətbiq edilmiş “fonun” izahını ehtiva edən “Təcrübə” obyektivi;
- “İnkişaf” obyektivi, inkişaf prosedurlarının həyata keçirilməsi üçün alətləri, metodları və mexanizmləri müəyyən etməyə imkan verir.

Təqdim etdiyimiz ümumi müddəalar, rəqəmsal iqtisadiyyata keçid zamanı kənd təsərrüfatının keçid modernləşdirilməsi strategiyasının hazırlanması üçün əsas prinsiplər və prosedurlar müddəaların oxunaqlılığını qiymətləndirmədən natamam olardı. Strategiya təbiətdə çərçivə olduğundan, hər bir konkret regionda onun öz strukturu ola bilər və mahiyyət baxımından fərqlənə bilər.

Nəticələr strategiyanın müddəalarının ilk növbədə strateji sənayenin idarə edilməsi sahəsində ekspertlərə, elmi və ekspert birliyinə yönəldiyini təsdiqləyir ki, bu da ümumilikdə sənədin statusu və xarakteri ilə bağlıdır.

NƏTİCƏ

Aqrar iqtisadiyyat insan fəaliyyətinin mühüm sahələrindən biridir.

Əhalinin istehlak məhsulları və ilkin tələbat malları ilə təmin edilməsi aqrar-sənaye istehsalı olmadan mümkün deyil. Ona görə də hər bir dövlət öz inkişaf problemlərinə xüsusi önəm verirdi. Hər bir ölkədə o, kifayət qədər çətin inkişaf yolu keçmişdir. 1917 – ci il Oktyabr inqilabından sonra cəmiyyət inqilabi dəyişikliklərə məruz qalaraq sosialist inkişaf yoluna qədəm qoydu. Torpağın milliləşdirilməsi, əmlakın və daşınmaz əmlakın tamamilə özgəninkiləşdirilməsi, xüsusi mülkiyyətin ləğvi, kolxozların, sovxozların, təsərrüfatlararası müəssisələrin təşkili dövlətin hökmranlığına və aqrar-sənaye kompleksinin inkişafına rəhbərlik etməyə şərait yaratdı.

Planlı əsaslarla inkişaf edən aqrar iqtisadiyyat müəyyən uğurlar qazanmışdır. Lakin bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə aqrar-sənaye istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə daha böyük iqtisadi nəticələr əldə etmişdir. Öz əhalisi üçün böyük ərzaq fondu yaradan iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf etmiş ölkələr xarici bazarda iri ərzaq idxalçılarına çevrilmişlər. Aqrar-sənaye istehsalının inkişafı prosesinin ləngidiyi, ərzaq böhranı yarandığı bir vaxtda Azərbaycanın müstəqilliyi ilə aqrar-sənaye kompleksində islahatlara ehtiyac yarandı.

Aqrar islahat aqrar-sənaye kompleksinin struktur yenidən qurulmasına, onun funksional komponentinin və ərazi strukturunun təkmilləşdirilməsinə, mülkiyyətin, torpağın və daşınmaz əmlakın dövlətsizləşdirilməsinə və özəlləşdirilməsinə, kolxoz və sovxozların islahatına, pay bölgüsünə, müxtəlif formaların inkişafına, mülkiyyət, əmtəə-pul münasibətlərinin dərinləşməsinə, bazar iqtisadiyyatının, rəqabətin, aqrobiznesin inkişafı və bazarın öz ərzaq məhsulları ilə doymasına yönəldilmişdir. Lakin aqrar islahat çox ağır iqtisadi şəraitdə aparıldı. Bütün milli iqtisadiyyatı əhatə edən qlobal iqtisadi böhran aqrar-sənaye kompleksinin inkişafına ən çox mənfəətə təsir göstərdi. Aqrar-sənaye kompleksinin ayrı-ayrı sahələri, fermer

təsərrüfatları və müəssisələr arasında istehsal, texnoloji, maliyyə-iqtisadi və təşkilati əlaqələrin pozulması, təsərrüfatların maddi-texniki təminatı sisteminin pisləşməsi, qiymət fərqləri, xarici istehsalçıların daxili bazara geniş yayılması yerli istehsalın xeyli azalmasına səbəb oldu. Dövlətin aqrar siyasətində və strategiyasında, struktur dəyişiklikləri taktikasında əsaslı düzəlişlərə ehtiyac yetişib. Sonda aqrar iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı hərtərəfli təhlil edilir, aqrar islahatın müsbət və mənfi nəticələrinə qiymət verilir, onun inkişafının yeni mərhələsinə keçid yolu əsaslandırılır.

Uzunmüddətli iqtisadi inkişaf prosesində Azərbaycanda strukturlaşdırılmış, balanslaşdırılmış, sosial yönümlü, iqtisadi cəhətdən səmərəli aqrar-sənaye kompleksi formalaşdı ki, onun əsas komponentləri yüksək intensivlikli və sənayeləşmiş kənd təsərrüfatı, yeyinti və emal sənayesi və digər sənaye sahələri (sənaye istehsal vasitələri və kənd təsərrüfatı üçün əmək məhsulları istehsal edir, qarışıq yem, mikrobioloji və s.) idi.

Fermer təsərrüfatları ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatı məhsulları çərçivəsində kvota məhsullarına dəstək qiymətləri (girov qiymətləri) tətbiq etməlidir. Dəstək qiymətləri normal sənaye xərcləri və sadə təkrar istehsal üçün minimum mənfəət əsasında müəyyən edilir. Qiymətlərin və gəlirlərin dəstəklənməsi dəstək qiymətləri ilə faktiki orta bazar qiyməti arasındakı fərqin istehsalçılar tərəfindən ödənilməsi sistemi vasitəsilə həyata keçirilməlidir, bu şərtlə ki, o, kotirovka edilmiş məhsulların həcmi, ekvivalenti daxilində dəstək qiymətindən aşağı olsun. Qiymətlər sənayenin tənzimləmə xərcləri və istehsala yönəldilmiş kapitalın orta gəlirliliyi əsasında aqrar-sənaye kompleksinə xidmət edən sahələrdə formalaşır.

Ölkədə maliyyə-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşacağı ikinci mərhələdə qiymət siyasəti tənzimlənən qiymətqoyma yolu ilə qiymət paritetinin saxlanması əsasında daxili və ixrac ehtiyaclarının həcmində genişlənmiş təkrar istehsalın sabitləşməsinə və ekvivalent qiymətlərin formalaşması üzrə iqtisadi şəraitin yaradılmasına yönəldilməlidir.

Üçüncü mərhələdə ekvivalent qiymətlərin birbaşa tənzimlənməsindən sərbəst qiymətqoymaya tədricən keçid baş verməlidir.

Kənd təsərrüfatını sənaye istehsal vasitələri və maddi-texniki ehtiyatlarla təmin edən inhisarçı müəssisələrin həddindən artıq qiymət diktəsini aradan qaldırmaq üçün qiymətlərin formalaşmasına bütün mərhələlərdə nəzarət etmək lazımdır.

Müəyyən edilmişdir ki, iqtisadiyyatın aqrar sektorunun yaşıllaşdırılması sistemli yanaşmaya əsaslanan göstəricilər toplusu ilə qiymətləndirilir ki, bu da tədqiqat obyektini vahid bütöv təşkil edən bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı olan altsistemlərin məcmusu kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Müəyyən edilmişdir ki, kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılması maksimum ümumi iqtisadi effekt verməlidir ki, onun tərkib hissələri sənayenin iqtisadi, ekoloji və sosial nəticələridir. Kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasının iqtisadi səmərəliliyi dedikdə, hər hansı iqtisadi sistemin (aqrar müəssisə, kənd ərazisi, xalq təsərrüfatı səviyyəsində aqrar sektor) ekoloji yönümlü fəaliyyətinin iqtisadi effektinin onun alınmasını təmin edən resurs xərclərinə nisbətini nəzərdə tuturuq.

Kənd təsərrüfatı istehsalının ekolojiləşdirilməsi səviyyəsinin ümumi qiymətləndirilməsində konkret iştirak metodundan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Onun köməyi ilə müxtəlif ölçü vahidləri olan göstəriciləri mürəkkəb ekoloji göstəriciyə birləşdirmək və Azərbaycanın regionlarının kəşiməsində ekoloji göstəricini müəyyən etmək mümkündür.

Kənd təsərrüfatının ekoloji və iqtisadi inkişafının inteqral göstəricisi müəyyən bir dövr üçün ixtiyari sayda daxilolma xüsusiyyətlərinin təhlili əsasında sahənin inkişafının əsas keyfiyyət və kəmiyyət meyillərini müəyyən etməyə, habelə, həyat dövrü və inkişaf perspektivləri fazasını müəyyən etməyə imkan verir.

Sübut edilmişdir ki, bazarın özünütənzimləməsinin mühüm mexanizmlərindən biri olan dövrilik iqtisadi hadisə və proseslərin öyrənilməsində və xüsusilə sənayenin inkişafının qiymətləndirilmə-

sində mühüm rol oynayır. Məhz buna görə də biz ölkənin kənd təsərrüfatının ekoloji və iqtisadi inkişafının inteqral göstəricisinə münasibətdə böhranlı, depressiv, canlanmış, yüksəlmiş və partlayıcı (“həddindən artıq qızmış iqtisadiyyat”) intervallardan istifadə etməyi təklif edirik.

Enerji, iqtisadi və coğrafi potensialların təhlili hesabına bağlılıq sahəsində çoxillik plantasiyaların budanması və kökündən çıxarılmasından ağac biokütləsinin potensialının ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsinin müəyyən edilməsi metodu təkmilləşdirilmişdir.

Aparılmış tədqiqatlar müəyyən etməyə imkan verdi ki, müasir şəraitdə bəşəriyyətin gələcək inkişafının açarı düzgün ekoloji siyasətdir. Ekosiyasətin bütün alətləri iki böyük qrupa bölünür - tənzimləyici və iqtisadi. Ekosiyasətin iqtisadi alətlərinin köməyi ilə təsərrüfat subyektləri üçün belə şərait yaradılır ki, bu zaman təbii ehtiyatlardan səmərəsiz istifadə etmək və təbii mühiti çirkləndirmək iqtisadi cəhətdən səmərəsiz olur.

Müəyyən edilmişdir ki, ekoloji siyasətin bütün iqtisadi alətləri aşağıdakılara bölünə bilər: ekoloji vergilər və ödənişlər; maliyyə və iqtisadi stimullaşdırma alətləri; maliyyə və iqtisadi sanksiyalar və kompensasiyalar.

Kənd təsərrüfatında ekoloji tədbirlərin iqtisadi səmərəliliyi müəyyən edilərkən zaman amili nəzərə alınmalıdır. Kənd təsərrüfatında iqtisadi məqsədlərə nail olmaq və investisiya layihələrinin aşağı geri qaytarılma dərəcələri qısa və ortamüddətli dövrlərdə, ekoloji səmərəliliyin əldə edilməsi üçün daha çox vaxt tələb olunduğu bir vaxtda mümkündür. Bu, kənd təsərrüfatının yaşıllaşdırılmasının iqtisadi səmərəliliyini – ekoloji layihələrin uzunmüddətli geri qaytarılma müddətini müəyyən etmək üçün bir xüsusiyyətdir.

Yerli kənd təsərrüfatının texnoloji və rəqəmsal modernləşdirilməsinin hazırkı vəziyyəti, kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi istiqamətində: Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı sahəsində dövlət siyasəti, əlbəttə ki, kənd təsərrüfatı sektorunu əhatə edən ən pers-

pektivli sektorlarda tədqiqatların stimullaşdırılmasına yönəldilməlidir.

Fikrimizcə, rəqəmsal iqtisadiyyatda modernləşmənin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti istehsal prosesində insanın iştirakını azaldan və biznes proseslərinin səmərəliliyini artıran böyük verilənlər, süni intellekt, paylanmış reyestr sistemləri, yeni və portativ enerji mənbələri, yeni istehsal texnologiyaları, robototexnika, simsiz rabitə texnologiyaları, bioloji obyektlərin xassələrinə nəzarət texnologiyaları, neyrotexnologiyalar və s.-dir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinin ilkin şərtləri qlobal çağırışlar, transformasiya üçün obyektiv tələblər, daimi qurumlar və maliyyələşdirmə mənbələridir ki, bunlar rəqəmsal iqtisadiyyata keçid ehtiyacını müəyyən edən amillər sistemi ilə birlikdə kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinin təşkilati modelini formalaşdırır. Bu modelin effektivliyi onun konseptual elementləri ilə təmin edilir.

Kənd təsərrüfatının fəaliyyətinin makro və mezo-mühitinin təhlili göstərir ki, sahə hazırda iki dövrün qovşağındadır: texniki, texnoloji və bioloji modernləşməni xarakterizə edən cari dövr və altıncı texnoloji strukturla əlaqəli rəqəmsal kənd təsərrüfatı (gələcəyin kənd təsərrüfatı) dövrünə bir növ keçid mərhələsini ehtiva edir:

- gələcəyin kənd təsərrüfatı texnoloji cəhətdən geridə qalmış sənayenin formalaşmış imicinin mental arxetipini (əlamətini) məhv edən iqtisadiyyatın yüksək texnologiyalı sektorudur.

- gələcəyin kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın digər sahələrinə və makro səviyyədə əmək bölgüsü sisteminə dərinlən inteqrasiya olunmuş sahədir.

- kənd təsərrüfatı öz fundamental funksiyasını – ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin edir, lakin onun keyfiyyət komponenti dəyişir – şaxələndirilmiş istehsalı saxlamaqla, ekoloji əkinçilik, üzvi məhsullar və “taxça” qida növlərinin genişləndirilməsi istiqamətində hərəkət edir.

- kənd təsərrüfatı çoxfunksiyalı sahədir ki, onun iqtisadiyyatın

əlaqəli sahələrinə, sosial inkişafın müasir meyillərini xarakterizə edən strukturlarına və sferalarına möhkəm inteqrasiya etməyə imkan verən bir sıra əsas və bir sıra əlaqəli funksiyaları yerinə yetirir.

- gələcəyin kənd təsərrüfatı yeni fəaliyyət növlərini formalaşdıran və yeni bazarlar (yeni peşələr bazarı, yeni xidmət və məhsullar bazarı və s.) açan sahədir və bu sahənin fəaliyyəti nəticəsində yeni tələb və yeni təchizat formalaşır.

- gələcəyin kənd təsərrüfatı səriştələrin “sahədən ofisə” ötürülməsi prinsipi əsasında idarəetmə qərarlarının qəbuluna yeni yanaşmalara malik sahədir və idarəetmə qərarlarının hazırlanması texnologiyası əsasən obyektiv monitorinq vasitəsilə əldə edilən, genişmiqyaslı və retrospektiv məlumat massivlərinin işlənməsi və nəzarətini əks etdirən məlumatlara əsaslanır.

Kitab ali təhsil müəssisələrinin tələbə və müəllimləri, kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri üçün nəzərdə tutulub.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 26 sentyabar 2016-cı il dəyişiklikləri nəzərə alınmaqla
<http://e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı: 11 iyul 2000-ci il.
3. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı: 2021. <https://president.az/articles/50474>
4. “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”// Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 22 iyul tarixli 3378 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir – Bakı, – 2022, – 88 s.
5. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir / Bakı: 2016 - <http://www.president.az/articles/22110>
6. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”. /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir / Bakı: 2016 - <http://e-qanun.az/framework/34254>
7. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı” // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 14 iyul tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
8. Aqrar sahədə istehsalın və emal sənayesinin inkişafına dair bir sıra tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı: 15 iyul 2021. /-<https://president.az/articles/52463>
9. “Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair 2019–2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı”. Bakı: 2019.

10. Abbasov, A.F. Ərzaq təhlükəsizliyi / A.F.Abbasov. – Bakı: – 2007. – 602 s.
11. Abbasov, A.F. İqtisadi inkişafın müasir meylləri: qlobal çağırışlar, təhdidlər və perspektivlər (Monoqrafiya) / A.F.Abbasov. – Bakı: – 2024. – 576 s.
12. Abbasov, V.H. Aqrar-iqtisadiyyat / V.H.Abbasov. Bakı – 2017. – 468 s.
13. Aliyev, İ.H. Aqrar sahə modernləşdirmə dönməində / İ.H.Aliyev, R.V. Rüstəmov // – Bakı: – Avropa, – 2015. – 312 s.
14. Aliyev, İ.H. Aqrar sahənin modernləşməsi və rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması problemləri / İ.H.Aliyev, İ.Soltanlı // – Bakı: – Avropa, – 2017. – 428 s.
15. Ataşov, B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (nəzəriyyə və praktika) / B.X.Ataşov. – Bakı: – Kooperasiya, – 2017. – 536 s.
16. Bayali Atashov, Sabina Valiyeva and Nizami Gafarov. Government spending in the agricultural sector: Optimal ratio with lending and the impact on the agricultural production. Problems and Perspectives in Management, 22(3), 67-79. doi: 10.21511/ppm.22(3).2024.06
17. Balayev. R.Ə. Rəqəmsal aqrar iqtisadiyyatın inkişafında dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı. R.Ə.Balayev. “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktik jurnal № 3 (37) Bakı – 2021– s. 17-27.
18. Əliyev, Ş.T. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının və aqrar-sənaye kompleksinin inkişafının strateji aspektləri // – Bakı: İpək yolu, – 2018, № 2, – s. 23-32.
19. Fikrətzadə, F.F. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə müqayisəli üstünlüklərinin qiymətləndirilməsi üzrə tədqiqatın hesabatı / F.Fikrətzadə, P. Əliyev, G.Amanova, N.Ramazanova // Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, - Bakı: - 2019, 15 s. <https://atm.gov.az/pdf/reports/report-1.pdf?v=59>

20. Hüseynov, M.C. Aqrar istehsal strukturunun diversifikasiyası. Monoqrafiya. Bakı, 2016. 162 səh.
21. Hüseynov, M.C. Kənd təsərrüfatının iqtisadi problemlərinin nəzəri aspektləri. İnnovasiyalı iqtisadiyyat və menecment / M.C.Hüseynov, E.A.Salahov. –Gəncə: 2020, – № 1, – s. 4-12.
22. Hüseynov, M.C. Aqrar istehsal strukturunun diversifikasiyası (Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun misalında) / M.C.Hüseynov, V.T.Əmrahov, A.M.Qasimov, A.F.Həsənov, N.A.Nərimanov. – Bakı, Elmin İnkişafı Fondu, – 2016, – 168 səh.
23. Hüseyn, R.Z. Azərbaycan Respublikasında bitkiçilik məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması problemləri. / i.e.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. / – Bakı, 2017, – 34 s.
24. Xəlilov H.A. Kənd təsərrüfatında enerji istehlakı: səmərəlilik və dayanıqlılıq kontekstlərində baxış // Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı – 2020, № 4 (34) Agricultural Economics. s. 64-69.
25. İbrahimov, E.Ə. Rəqabətqabiliyyətli istehsalın formalaşdırılması davamlı iqtisadi inkişafın mühüm şərtidir // Bakı: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin “Azərbaycan aqrar elmi” elmi-nəzəri jurnalı, – 2018, № 4 – s.14-18.
26. İbrahimov, E.Ə. Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın davamlı inkişafının strateji istiqamətləri / E.Ə.İbrahimov. – Bakı: Kooperasiya, – 2023. – 368 s.
27. İbrahimov, İ.H. Regionların və işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf istiqamətləri. Monoqrafiya / İ.H.İbrahimov. – Bakı: – 2022. – 240 s.
28. İbrahimov, İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Monoqrafiya / İ.H.İbrahimov. – Bakı: – 2016. –655 s.
29. Quliyev, E.A. Kooperasiya hərəkəti: təkamülü, mövcud durumu və inkişaf meyilləri. Monoqrafiya / E.A.Quliyeva, B.X.Ataşov, E.B.Ələkbərov. – Bakı: Kooperasiya, – 2021, – 344 s.

30. Quliyev, E.A. Aqrar iqtisadiyyat / E.A.Quliyev. – Bakı: Kooperasiya, – 2015. – 320 s.
31. Quliyev, E.A. Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik / E.A.Quliyev, N.C.Qafarov, E.Q.Allahverdiyev. – Bakı: Kooperasiya, – 2020. – 496 s.
32. Quliyev, E.A. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər / E.A.Quliyev. – Bakı: Kooperasiya, – 2018. – 480 s.
33. Quliyev, E.A. Qida təhlükəsizliyi problemləri və strateji istiqamətləri / E.A.Quliyev. – Bakı: Kooperasiya, – 2020. – 467 s.
34. Quliyev, E.A. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının Azərbaycanın davamlı inkişafında rolu / E.A.Quliyev. – Bakı: Kooperasiya, – 2023. – 320 s.
35. Quliyeva, A.E. Azərbaycanda regionların perspektiv inkişafı və maliyyə təminatının gücləndirilməsi problemləri / A.E.Quliyeva. – Bakı: Kooperasiya, – 2021. – 308 s.
36. Quliyev, F.V. Aqrar-sənaye müəssisələrində marketing idarəetmə strukturlarının təşkili / F.V.Quliyev. Bakı: “Audit” jurnalı № 1- 2012. - səh. 67-73.
37. Qurbanzadə, A.A. XXI əsr: Dayanıqlı inkişafın aqrar-sənaye klaster faktoru. Monoqrafiya / A.A.Qurbanzadə. – Bakı: Kooperasiya, – 2015. – 216 s.
38. Qasımlı V., M.Talıbova və başqaları. Rəqəmsal iqtisadiyyat /V.Qasımlı, M.Talıbova // - Bakı, Azprint nəşriyyatı, 2023, 262 səh.
39. Qafarov, N.C. Aqrar iqtisadiyyat. Dərs vəsaiti / N.C.Qafarov. – Bakı: 2009.– 180 s.
40. Qafarov, N.C. Aqrar sahədə kiçik və orta biznesin iqtisadi səmərəliliyi. Monoqrafiya / N.C.Qafarov. – Bakı: – 2007. – 112 s.
41. Qafarov, N.C. Aqrar sahənin inkişafının prioritet istiqamətləri // – Bakı: “Kooperasiya” elmi – praktiki jurnalı, – 2017, – №

- 1(44), – s. 112-115.
42. Qafarov, N.C. Aqrar sahədə yerli istehsalın artırılması istiqamətləri // – Bakı: “Kooperasiya” elmi – praktiki jurnalı, – 2017, – № 4(46), – s. 37-41.
43. Qafarov, N.C. Aqrar sektorun iqtisadi mexanizminin formalaşması və fəaliyyətində xarici təcrübə // – Bakı: Azərbaycan aqrar elmi jurnalı, – 2019, – № 4, – s. 13-20.
44. Qafarov, N.C. Müasir şəraitdə aqrar sahə risklərinin sığorta mexanizminin tətbiqi xüsusiyyətləri // – Bakı: İpək yolu jurnalı, – 2021, – №2.s.78-87.
45. Qafarov, N.C. Aqrar İstehlak bazarının formalaşması və inkişafının iqtisadi problemləri. Monoqrafiya // – Bakı, “Kooperasiya”nəşriyyatı, 2023, 320 səh.
46. Qafarov, N.C. Aqrar sahədə istehlak bazarının inkişafı və onun genişləndirilməsi istiqamətləri // – Bakı: “Kooperasiya” elmi – praktiki jurnalı, – 2019, – № 04 (55), – s. 111-120.
47. Qafarov, N.C. Aqrar sektorun iqtisadi mexanizminin formalaşması və fəaliyyətində xarici təcrübə // – Bakı: Azərbaycan aqrar elmi jurnalı, – 2019, № 4, s. 13-20.
48. Гафаров, Н.Дж. Факторы, обуславливающие повышение экономической эффективности в аграрной сфере / – Москва, “Экономика и предпринимательство”– 2016, – № 10
49. Гафаров, Н.Дж. Формирование и особенности развития аграрного продовольственного рынка Азербайджана / – Белгород: Российский Экономический вестник, – 2020. – с. 54-60.
50. Гафаров, Н.Дж. Формирование и особенности развития аграрного продовольственного рынка Азербайджана / – Белгород: Российский Экономический вестник, – 2020. – с. 54-60.
51. Гафаров Н.Дж. Ценовой механизм обеспечения конкурентоспособности экспортно-импортных операций / –

- Manchester, Great Britain: Science and praktike: implementation modern society, – 2020, – с. 1580-1590.
52. Гафаров, Н.Дж. Необходимость и направления облегчения доступа аграрных производителей на международный потребительский рынок / – Италия: Scientific Collection Interconf + Science and praktike:implementation modern society г. Рим, – 2021, – с. 1001-1008.
53. Гафаров, Н.Дж. Комплексная оценка факторов, определяющих динамику цен на агропродовольственном рынке / – Kiev: Науково –практичний журнал Экономика та держава, – 2021, – № 5. – с. 62-69
54. Гафаров, Н.Дж. Последние события в экономике Азербайджана: текущая ситуация и антиинфляционные меры. Scientific research in XXI century scientific collection «interconf (16477) s.28-37 г. Ottawa, Canada, 2022
55. Гафаров, Н.Дж. Основные направления государственной поддержки кооперативных отношений в аграрной сфере Издатель: «ВОСТОК» SciPub.de 30.10.2022. Гамбург | Германия
56. Гафаров, Н.Дж. Пути увеличения экспорта сельскохозяйственной продукции в политике продовольственной безопасности государства. Журнал «Экономика и предпринимательство» г.Москва. 2022. № -6 (143) s.271-276
57. Гафаров, Н.Дж. Пути эффективного использования потенциала устойчивого развития сельскохозяйственной сферы карабахского экономического района. Международная научно-практическая конференция international scientific discussion: problems, tasks and prospects 2023. Doha Qətər
58. Qasımlı, V.Ə. Yaşıl iqtisadiyyat. Monoqrafiya / V.Ə.Qasımlı. Bakı, 2022, “Azprint” nəşriyyatı, 280 səh.
59. Nuriyev, Ə.X. Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksinin sürətli və səmərəli inkişafının mühüm şərti. Bakı: Təfəkkür, №3(12) – 2016. s. 8-11

60. Nuriyev, Ə.X. Davamlı və tarazlı regional inkişaf. Monoqrafiya / Ə.X.Nuriyev. Bakı: Avropa, – 2017. – 240 s.
61. Vəliyev, A.H. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan səmərəli istifadə mexanizmləri // Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı elmi-praktik jurnal – 2020. № 1 (31) s.66-75.
62. Vəliyev, A.H. İşğal altında olmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatı torpaqlarının potensialının dəyərləndirilməsi. // Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı elmi-praktik jurnal – 2020. № 3 (33) s.60-69.
63. Vəliyev, A.H. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafının torpaq-iqlim amilləri // Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı elmi-praktik jurnal – 2020. № 4 (34), - s.38-44.
64. Vəliyev, A.H. Azərbaycanda təbii-kənd təsərrüfatı rayonlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi // Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı elmi-praktik jurnal - 2021, № 4 (38) – s.9-26
65. Səmədzadə, Z. Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatı keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri. Monoqrafiya / Z.Ə.Səmədzadə. – Bakı: 2010. – 982 s.
66. Səmədzadə, Z. Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatı 100 ildə (IV cild) / Z.Ə.Səmədzadə. – Bakı: 2021. 592 s.
67. Səmədzadə, Z. Ə. Qarabağ iqtisadiyyatı 100 ildə (4 cildə) / Z.Ə.Səmədzadə. – Bakı: 2022. 852 s.
68. Səmədzadə, Z. Ə. Böyük yolun mərhələləri – Azərbaycanın yarım əsrlik iqtisadiyyatı, onun yeni reallıqları və perspektivləri / Z.Ə.Səmədzadə. – Bakı: 2004. 936 s.
69. Şəkəraliyev, A.Ş. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər /A.Ş. Şəkəraliyev, Q.A.Şəkəraliyev – Bakı: – 2016.– 536 s.
70. Gulaliyev, M.G. Assessment of agricultural sustainability (Azerbaijan case) / S.T.Abaşova, E.R.Samedova, L.A.Hamidova, S.I.Valiyeva, L.R.Serttash. Bulgarian Journal of

- Agricultural Science, Vol 25, p.2, –2019.
71. Rzayev, A. Azerbaijani Agricultural Exports to EU: Overcoming Cap / A.Rzayev, T.Suleymanov. Available at SSRN 3180484, –2018.
 72. Nizami Gafarov, Elshan Ibrahimov, Mohubbat Huseynov. Analysis the capacity of grain export potential in Ukraine, possible reasons for the decrease and development trends SCIENTIFIC HORIZONS 25(12).2022. s.102-112
 73. Vilayət İsmayılov, Nizami Gafarov, Sabina Vəliyeva. Impact of Investment on Labour Productivity in Azerbaijan's Chemical and Petrochemical Industry. Qubahan academic journal Vol. 4, no. 2, June 2024.
 74. Sadıgov, T. Adoption of agricultural innovations in Azerbaijan: no prospects for modernization. Caucasus Survey, Vol 6, №1, – 2018, – pp. 42-61.
 75. www.president.az - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi web ünvanı
 76. www.azstat.org – Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi web ünvanı.
 77. www.economy.gov.az – Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi web ünvanı.
 78. www.agro.gov.az – Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rəsmi web ünvanı.
 79. www.nba.az – Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi web ünvanı.
 80. www.customs.gov.az - Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsinin rəsmi web ünvanı.
 81. www.agrarbazar.az
 82. www.kitab.az. – Azərbaycan Elektron Kitabxanası.

NİZAMİ CƏLAL OĞLU QAFAROV

**AZƏRBAYCANIN AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİ:
FORMALAŞMASI VƏ DAVAMLI İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ**

**Ali məktəblərin magistratura pilləsində
təhsil alanlar üçün dərs vəsaiti**

Nəşriyyatın müdiri:	Əhməd Ziyəddinoğlu
Kompyuter tərtibatı:	Hacı İsmayilov
Operator:	Ufiq Əliyev
Korrektor:	Əməl Kərimova

Yığılmağa verilib: 12.04.2024

Çapa imzalanmış: 29.11.2024

Kağız formatı: 60x84, 1/16

Kağız növü: 80 qr. (ofset)

Fiziki çap vərəqi: 29 (767141 işarə)

Tirajı: 200

Kitab Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
mətbəəsində çap olunmuşdur.

Ünvan: AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu,
Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.